

36.

**ALAPIRODALMAK A HAZAI
CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉGRE
VONATKOZÓ
TÁRSADALOMTÖRTÉNET,
TÁRSADALOMISMERET
OKTATÁSÁHOZ**

.PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM BTK NTI ROMOLÓGLA ÉS

NEVELÉSSZOCIOLÓGLA TANSZÉK

PÉCS, 2015.

36.

**ALAPIRODALMAK A HAZAI
CIGÁNY/ROMA NÉPESSÉGRE
VONATKOZÓ TÁRSADALOMTÖRTÉNET,
TÁRSADALOMISMERET OKTATÁSÁHOZ**

Pécsi Tudományegyetem BTK NTI Romológia és

Nevelésszociológia Tanszék

PÉCS, 2015.

TÁMOP-4.1.1.D - 12/2/KONV-2012-0009
Komplex hallgatói szolgáltatások fejlesztése hátrányos
helyzetű hallgatók részére
a Wlisslocki Henrik Szakkollégium szervezésében

**A jelen tudományos közleményt a szerzők a Pécsi
Tudományegyetem alapításának 650. évfordulója
emlékének szentelik.**

Bölcsészettudományi Kar, Neveléstudományi Intézet
Romológia és Nevelésszociológia Tanszék • 7624
Pécs, Ifjúság útja 6. • Felelős kiadó: Orsós Anna
tanszékvezető • Sorozatszerkesztő: Cserti Csapó Tibor
• Szerkesztette: Cserti Csapó Tibor • Borítóterv:
Bolkoprint Kft • Készült a Bolkoprint Kft.
nyomdájában, 7623 Pécs, Rét u. 47. • Nyomdavezető:
Szabó Péter • ISBN 978-963-642-867-9 • ISSN 1586-
6262 • megjelent: 100 példányban •

Tartalom

Szerkesztői előszó	
Tudományosság és naivitás a cigányság történetének kutatásában	7
Binder Mátyás	
Magyarországi roma történelem - kutatók, források és szövegek	17
Nagy Pál	
Tóth Péter	
A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában	135
A magyarországi cigányság társadalomtörténete ..	216
Dupcsik Csaba	
A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján	309
Hajnáczy Tamás.....	
„Attól, hogy munkát meg lakást adnak neki, még nem lesz ember a cigány” -.....	
avagy a pártállam cigánypolitikája	344
Cserti Csapó Tibor.....	
A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése	418
Balatonyi Judit	
„Kis helyek – nagy (roma) témák”: Romakutatások és a hazai kulturális antropológia.....	481

Szerkesztői előszó

Tudományosság és naivitás a cigányság történetének kutatásában

Cigány, vagy roma történelem, legalábbis ebben az elkülönülő formájában, nem létezik – ebben a cigányok, romák történetét vizsgáló szakemberek, azt gondoljuk, egyet értenek. Mégis számos írás foglalkozik – legalábbis címe szerint – e témakörrel. A cigányoknak a korábbi évszázadokban nem volt írásbeliségük, azok a történeti források, amelyek a régmúlt korokban vizsgálják a helyüket az európai társadalmakban, keresik helyzetük sajátosságait, mindig a külső környezet, az őket körülvevő „nagy társadalom” nézőpontjából íródtak, s ragadják meg a cigány közösség ismérveit, s e torzító szemüvegen keresztül óhatatlanul is hamis képet sugároznak a nem szakavatott olvasó felé. Ezért van szükség a korabeli társadalmi viszonyokat jól ismerő, a történeti források esetleges ferdtéseit helyre tenni tudó szakavatott interpretáló szakemberekre.

Története természetesen van ezeknek a közösségeknek, azonban az nehezen szakítható el a mindenkor őket körülvevő társadalom történetétől. Azzal mindig is szerves egységben, szoros kapcsolatban léteztek, a történelem, a „nagy társadalom” eseményei, folyamatai erősen hatottak a benne élő cigány, roma csoportokra, így történetük, s társadalmi helyzetük csak ebben a kontextusban értelmezhető.

Széleskörű irodalma van a cigányok történetének hazánkban is, s főleg az 1980-as évektől szaporodtak meg azok az írások, amelyek lelkes, a téma iránt elkötelezett, de nem feltétlenül szakképzett történettudományi módszertannal és szemléletmóddal felvértezett szerzők tollából azt a

„szakirodalmi” repertoárt gazdagították, amelyet Kovalcsik Katalin és Réger Zita 1995-ös erős visszhangot verő írásukban¹ naiv tudománynak neveztek. Az ide tartozó szerzők „indíttatása egyértelmű és nyílt volt: egy új, korszerű roma identitás konstruálása, értékeinek felmutatása a cigányok és a többség felé egyaránt, s ezen identitás emancipációja” a fő szervezőerők. Művelői, akik legtöbbször roma értelmiségiek, a magyarországi cigányság emancipációjához kívántak hozzájárulni, elsősorban a cigányság „valódi” múltjának és jelenének „feltárásával”.² Binder Mátyás a történelmet „nemzeti látószögből” szemlélő önjelölt történészeknek nevezi ezeket a szerzőket.³

Ez a jelenség nem csak a történettudományok területén volt megfigyelhető. De azok az általános vonások, amelyek ezt a hamis tudományos megközelítést jellemzik, a cigányság történetének értelmezési kereteit is ugyanúgy nehezítik. Landauer Attila így jellemzi a naiv tudomány művelőit: „... a naiv művészet hasonlatosságára – nemegyszer saját naiv művészi tevékenységük részeként – fogtak a cigány nemzeti kultúra feltárásának és egy idealizált cigány történelem

---

¹ Kovalcsik Katalin-Réger Zita, A tudomány mint naiv művészet. Kritika, 1995/2, 31-34.

² Dupcsik Csaba: A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó, 2005, 255-282. old. http://www.tte.hu/_public/ttorszkonf/ciganykep.pdf; letöltés: 2015.08.01.

³ Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. Eszmélet, 2008. április 1. http://eszmélet.hu/binder_matyas-a-roma-nemzetepites-torteneti-es-kulturalis/; letöltés: 2015.08.01.

megteremtésének emberfeletti feladatába”.⁴ Ezeknek a történeti munkáknak a jellemzője, hogy ötvözik a népi elbeszélő stílust a különböző, bizonytalan forrásokból átvett igazolt, illetve valótlan ismerettöredékek tömegével. Olyan tér- és időkeretek közt mozog ezeknek a műveknek a megalkotója, amely nem a tudományos publikációkra, hanem inkább a mesei műfajra jellemző. Itt a különböző korok és földrajzi területek között tetszése szerint váltogat, ötletszerűen ötvözi a különböző korszakokra, vagy helyszínekre vonatkozó szórványismereteket. A naiv tudós nem érzel problémát abban, ha évszázadok, évezredek vagy például a vándorlás során érintett országok, földrajzi térségek kimaradnak a történetfűzésből. Ezen írások vilásképe statikus, a történeti fejlődést nem ragadja meg. Egyes jelenségek közötti kapcsolatot csak érdekei szerint értelmez, de leginkább az analógiákra épít. Szemléletük erősen ahistorikus, s nagy szerepet játszik abban az indiai eredet eltúlzott hangsúlyozása, s nem csak az általánosan elismert, például nyelvészeti értelemben teszik ezt, de direkt módon, a mai mindennapi szokások, életmód- és kultúraelemek magyarázatát is ide vezetik vissza.

A naiv tudomány képviselői a tudományos hagyománnyal szemben kételkedők. Az érvényes tudományos tradícióval nehezen tudnak kapcsolatot teremteni, ezért mintegy újrakezdik – de legalábbis újraértelmezik – a tudománytörténetet. Az akadémikus tudomány osztályozási kategóriát használják ugyan, de felületesen, s gyakran egyénileg átértelmezik azokat. Gyakran a valós ismeretek rendezésében is kudarcot vallanak. Így egy-egy tematikus egységen belül sem fedezhető fel adott esetben a logikai gondolatmenet következetes láncolata, csapongó a

---

⁴ Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi lcigánykutatásban.http://palheidfogel.gportal.hu/portal/palheidfogel/upload/438951_1365861722_04002.pdf; letöltés: 2015.08.01.

gondolatfűzés, s a fejezeten belül egymáshoz nem feltétlenül kapcsolódó gondolatmenetek, témák bukkannak fel, amelyek csak analogikusan kapcsolódnak egymáshoz. A tudományos eszköztárból átvett eljárási módok (pl.: jegyzetelés, szakszerű és következetes hivatkozás) használatában nem jeleskednek. A tudományos probléma a naiv tudós számára nem létezik, s ezért az állítások tudományos vizsgálatának a klasszikus problémafelvetés–bizonyítás–konklúzió alapképlete sem jellemzi ezeket az írásokat. A naiv publikációk leírásaiban használatos fogalmak nem kellően definiáltak, az alkalmazott kifejezések használati köre gyakorta nem esik egybe a szaktudományéval. Fogalmi keveredések, alkalmankénti tévedések jellemzik, s ennek következtében sokszor önellentmondásokba keverednek, de ezeket nem ismerik fel. Valódi tudományos munkát, szakkönyvet, szakfolyóiratot ritkán használnak forrásként. A problémakezelés jellemzője a leegyszerűsítés, a vizsgált jelenségeket sarkított, egyszerű, „fekete-fehér” látásmódban találják, nem érzékelik, vagy figyelmen kívül hagyják a valós helyzetek sokféleségét és azok árnyalati eltéréseit, a probléma variációinak szélesebb skáláját.

Ezek miatt óriási a szakadék a klasszikus tudomány képviselői irányába, s a felőlük érkező kritikai megközelítéssel sem tudnak mit kezdeni, azokat értelmezni; inkább sértésként, vagy szakmai rivalizálásként fogják azt fel. A szakmai vitákat kerülik. A szakmaiságot gyakorta egyfajta etnikailag megalapozott kompetenciaként értelmezve tudományos érvek helyett a közösséghez nem tartozók hozzáértését kérdőjelezzik meg. Jellemzője még ezeknek az írásoknak az enciklopédikus igény, a mindent egy kalap alatt megvalósító törekvés, de emellett, vagy éppen ezért mindent vészesen leegyszerűsítene. (vö. Kovalcsik–Réger, 1995; Dupcsik, 2005; Landauer) A Kovalcsik–Réger szerzőpáros aggodalma, hogy e – tudományos szempontból meglehetősen problémás –

szervezők a hazai cigánytárgyú irodalomban határozott túlsúlyba kerültek, két évtizeddel később is aktuális lehet.

A „naivok” szemléletében az egységesnek és évszázadok óta lényegében változatlanul láttatott cigányság szembeállítását a „nem cigány világgal” statikus és absztrakt dichotómiákban jeleníti meg. (Dupcsik, 2005)

A másik oldalon a cigányság történeti forrásait módszeresen kutató, s a fenti általánosító torzításokat helyre tenni kívánó munkák sorát lehetne említeni az általános történeti munkáktól az egy-egy korszak részletes elemzéseiig terjedő, vagy a forráskutatás dokumentumainak közreadásától a magyarázó jellegű írásokig húzódó széles spektrumon.

A naiv tudomány jellemzésének analógiáján végighaladva: ezt a tudományosságot a történeti idősíkok korrekt használata és a földrajzi tér eltérő részein lezajlott események nem feltétlen analóg módon történő kezelése jellemzi. Nem statikusan, hanem az egymás után következő korszakok dinamikus változásában értelmezi a jelenségeket, törekszik e fejlődés megragadására és későbbi jelenségeket nem kér számon korábbi korszakok szereplőin, illetve régebbi történeti korok jellemzőit nem vetíti ki későbbi időkre. Így az indiai eredet túlhangsúlyozása sem fordít el minden későbbi társadalmi valóságot.

Az érvényes tudományos tradícióra épülő kánont, fogalomrendszert és módszertani megközelítést használja egységesen és általánosan, törekszik a tudományos objektivitásra. Széleskörűen elfogadott szakirodalmi bázisra és történeti forrásokra épít, módszeresen törekszik e források feltárására és rendszerbe helyezésére, értelmezésére, forrásaira pedig módszeresen és visszakövethetően hivatkozik. A jól megfogalmazott problémafelvetéstől a valóságra vonatkozó ismeretek módszeres feltárása, összegyűjtése, s azok értelmezése és elemzése útján jut el világos és igazolható, ellenőrizhető következtetéseihez, s

ebben pontosan definiált és a tudomány művelői körében egységes fogalmi apparátust használ. Nem feltétlenül az egyszerű következtetésekre törekszik, hanem ha a probléma azt kívánja, képes a valóság egyes szegmenseit a maguk árnyalt módján, differenciáltan leírni, s kezelni tudja a valóság ezen párhuzamos szeleteit. Szakmai felvérteztsége tudatában hajlandó az ellentétes látásmódok, megközelítések összevetésére, a szakmai vitára, gyakran azonban partner híján ez egyoldalú párbeszéd marad.

Ha már számon kértük a naiv szerzőköt a fekete-fehér látásmódot, akkor meg kell jegyezni, hogy a naiv-akadémikus ellentétpár sem értelmezhető ilyen lecsupaszított két szélsőség szembenálló végleteként, inkább elképzelhető egy skála, amelynek a két vizsgált fogalom csak a két szélső pólusa. Jelzi ezt, hogy egyes tudományos körökben elismert szerzők elnézőbbek a másik oldal képviselőivel szemben. Szuhay Péter például a naiv tudományosságot nem tartja sem károsnak, sem veszélyesnek, amíg ki nem szorítja a valódi tudományosságot. Úgy látja, hogy a cigány nemzeti kultúra megteremtésének heroikus feladatát vállalják magukra ezek az autodidakta szerzők, s jelenség a megkésett nemzeti fejlődés jelzője csupán. „Az igazi tudománynak legalább annyira kötelessége megérteni és megfejteni a naiv tudományt, mint vitatkozni vele.”⁵

Osztja véleményét e tekintetben Binder Mátyás is, aki szerint „nem túlzás párhuzamot vonni a naiv tudomány roma képviselői és egyes 19. századi, kelet-európai, szakképzettség

---

⁵ Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ, 1995. 3. szám, 329–330. old. http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetiseg_ek/romak/periferian_kerdesek_es_valaszok/pages/009_cigany_kultura.htm; letöltés: 2015.08.01.

híján dilettánsnak mondható, de nagy adag jó szándékkal, s még ennél is több naivitással felvértezett „történeszek” között.” (Binder, 2008) Tehát a jelenség csupán a nemzeti identitástudat fejlődésének egy korábbi fázisát mutatja.

Egyértelmű, hogy e kötet szerkesztésekor melyik irány mellett tesszük le a voksunkat, de mégis úgy érzékeljük, mintha az előző kör gondolatai egyes pontokon és bizonyos kérdésköröket illetően olyan mélyen beleíródtak volna a cigányság történetét elbeszélő nyelvi és tartalmi korpuszba, olyan markáns nyomokat hagytak azon, hogy dacára az azt felülírni akaró, a tévedéseket helyre tenni próbáló tudományos szándéknak, újra és újra felbukkannak ezek a problémák, megközelítések. Felbukkannak például egy-egy vizsga során, amikor a szakirodalom kezelésének veszélyeire, a problémák árnyalt megközelítésére a hallgatók figyelmét felhívó egyetemi oktató mégis csak ezeket a végtelenségig lecsupasztott sablonokat, s a valóságtól ezért egészen távol álló ismereteket kapja vissza.

Bizonyos szintig érthető is ez a jelenség, hiszen mindannyiunknak igénye van az egyszerű és érthető képekre, a könnyen emészthető szellemi táplálékra. Így van ezzel az egyetemi hallgató, amikor meghallgatva a „magas tudomány” óvatosan fogalmazó, szaknyelvi terminusok mögé bújó, a források tömkelege által alátámasztott, de emiatt nehezen olvasható, a valóság részleteit kihangsúlyozó megközelítéseit, ahelyett gyorsan oldódó tablettát, instant ismereteket, egyszerű „fekete-fehérben” megfogalmazott tudást választ. De így van ezzel a közoktatás cigány népismereti programjaiban történeti ismereteket oktató pedagógus is, aki hajdani tanári felkészítése során nem kapott elegendő információt a cigányság történeti és társadalmi ismereteiről, s most forrásokat keresve válogat a nyomtatott és elektronikus piac széles kínálatából.

Helyzetüket, s ezt a válogatást megkönnyítendő szerkesztettük meg ezt a kiadványt. Olyan írásokat válogattunk bele,

amelyek egyrészt az a szakmaiságot, azt a történelemtudományos látásmódot és megközelítést képviselik, amely szerintünk érvényes. Másrészt ezek a tanulmányok végigkísérik a cigány, roma közösségek történetét az ősidőktől napjainkig vezetve az időfonalat. Szándékunk szerint a történeti események leírásán túl az egyes korszakok társadalmának és abban a cigány közösségek helyzetének, társadalmi szerveződésének kérdéseivel is foglalkozunk, szerves egységben elképzelve a történelem, s abban a közösségek szerveződésének változásait.

A kötet elején Binder mátyás tesz kísérletet arra, hogy értelmezze a roma történelem fogalmát, majd egy kutatástörténeti áttekintést ad a cigányság múltjának feltárása vonatkozásában. A témakör legfontosabb forrásainak bemutatása után egy nagy terjedelmű bibliográfiát közöl a szerző a roma történelem áttekintő kiadványaitól kezdve, a kutatástörténetre, a történettudományi kutatások elméleti kérdéseire fókuszáló munkákon, az egyes történeti korszakok, vagy bizonyos társadalmi kérdések vizsgálatát elvégző írásokon át a forráskiadványokig.

Nagy Pál azokat a dilemmákat és problémákat vizsgálja tanulmányában amelyekről, mint helyre teendő kérdéskörökről ebben a rövid bevezetőben már szoltunk, mintegy útravalóul adja az egyes történelmi időszakokra fókuszáló elkövetkező írások olvasása, a cigányság történetébe teendő utunk előtt.

Tóth Péter írásának első feléből egy rövid elméleti bevezető után a cigány népesség történetét ismerhetjük meg az eredettől és a vándorlástól a Kárpát-medencei megjelenésig, majd a feudalizmus korában, nagyjából a 19. század közepéig kísérhetjük végig a csoportot érintő legfontosabb történeti folyamatokat, eseményeket. A tanulmány második fele ehhez kapcsolódóan a közösség társadalomtörténetére fókuszál, a korabeli statisztikákkal, ezek forrásaival foglalkozik, bemutatja a történelmi Magyarország legfontosabb cigány

csoporthat, azok jellemzőit, vizsgálja a vajdaság kérdéskörét, a belső törvényeket, csoportközi kapcsolatokat, a családszerkezetet, a jellemző megélhetési formákat, foglalkozásokat, s azok átalakulását a 19. századra. Az életmód, lakásviszonyok, a tárgyi környezet, a vallásosság ugyanúgy része e társadalmi vizsgálatnak.

A következő nagy történelmi korszak áttekintésére Dupcsik Csaba vállalkozik, írásából a cigányság társadalomtörténetét ismerhetjük meg a 19-20. század fordulóján. Bemutatja a korszak cigány társadalmára vonatkozó ismereteinek legfontosabb forrásait, s megfigyelhetjük azt, hogyan alakul át az ország cigány népességének helyzete a kapitalizálódó, polgárosodó, s a nyugati új szellemi áramlataira egyre fogékonyabbá váló Magyarországon, hogyan hatnak e folyamatok a foglalkoztatottságra, miért termelődik újra az oktatási hátrány a cigány népesség körében, miért és hogyan válnak ideológiai célponttá, propaganda eszközzé, amely majd a roma holokausztig vezeti ezt a gondolati fonalat.

Egy nagy korszakvizsgálás után Hajnóczky Tamás a Második Világháború utáni szocialista évtizedek történéseit és változásait elemzi. Bemutatja a tanulmány, hogyan hatottak a pártállam cigánysággal kapcsolatos törekvései, célkitűzései a közösség társadalmi szerkezetére, a társadalomban elfoglalt helyzetére. Az írás végén olyan korabeli forrásdokumentumokba is belepillanthat az olvasó, amelyek eddig nem voltak elérhetőek.

Cserti Csapó Tibor anyaga olyan, leginkább a szocialista korból és a rendszerváltozás utáni évtizedekből származó szociológiai kutatásokat mutat be, amelyek e korszakokban az akkori cigány népesség társadalmi beágyazottságára és belső szerkezetére vonatkozó ismereteink forrásai. Az anyag azonban leginkább a népcsoport demográfiai jelenségeire fókuszál, hasonlítja azokat az ország népességének a változásaihoz, s megpróbálja értelmezni, vajon a népesedés szociológiájában, közgazdaságtanban, s egyéb

társadalomtudományokban megalkotott törvényszerűségek értelmezhető-e a cigány csoportokon belül is. A statisztikai mutatók alátámasztják-e azt a hipotézist, miszerint ezt a közösséget, s annak demográfiai alakulását, s ezzel összefüggésben társadalomszerkezeti változásait is ugyanúgy a külső, makrotársadalmi folyamatok befolyásolják, s nem valami furcsa, a többségi társadalomtól elütő, érthetetlen demográfiai (ne adj isten genetikai) meghatározottsággal jellemezhető közösségről van esetükben szó.

A tanulmánykötetet, s egyben a történelmi gondolatmenetet záró írás Balatonyi Judit tollából a hazai kulturális antropológiai romakutatások fontosabb eredményeiről és paradigmáiról ad röviden számot, különös tekintettel a kortárs állapotokra. Bemutatja, hogyan értelmezik napjaink kulturális antropológiai kutatásai a cigány, roma közösségeket; a roma kultúra koncepcióit; a cigány/roma magyar különbségtétel, a csoportosítás újabb megközelítéseit.

A szerkesztő, 2015.augusztus

Binder Mátyás

Magyarországi roma történelem - kutatók, források és szövegek⁶

1. A roma történelem értelmezése

Írásomban a magyarországi roma történelem kutatásának fontosabb elméleti és kutatástörténeti kérdéseit, valamint a forrásfeltárás és forráskiadás helyzetét tekintem át. Ezt követően a hazai kutatók eredményeit mutatom be egy részletes és tagolt bibliográfia formájában. Természetesen előfordulhat, hogy fontos munkák kimaradnak a felsorolásból, amiért előre is elnézést kérek.

*

Az elméleti és módszertani nehézségek rögtön a történeti kutatás tárgyának meghatározásával kezdődnek: „*Ki a cigány vagy roma,⁷ kiknek a történelmét vizsgáljuk?*” Az első kérdés

---

⁶ A tanulmány részben korábbi írásaimra (Binder 2009a; 2013b), részben pedig az MTA-Ryoichi Sasakawa Young Leaders Fellowship által támogatott kutatási projekt eredményeire épül. A projekt címe: „Romák a magyar és a közép-európai történetírásban. Historiográfiai tanulmány és digitális szövegtár” (témavezető: Bárdi Nándor). A digitális szövegtár hamarosan elérhető lesz az MTA TK Kisebbségkutató Intézet honlapján.

⁷ A kérdésnek gazdag magyarországi irodalma van, melyre most nem térek ki.

kapcsán - Peter Vermeersch tipológiája (2006: 13-15) segíthet eligazodni. Vermeersch a nemzetközi szakirodalomban két alapvető megközelítést különböztet meg a roma identitással kapcsolatban. (1) Az egyik (jellemzően kevésbé elterjedt) megközelítés szerint „a roma” egy konstruált kategória, nem pedig egy létező entitás.⁸ Az ide sorolható szerzők a roma identitást nem a biológia, származás, életstílus vagy egyéb csoportkarakterek felől próbálják értelmezni, hanem klasszifikációs küzdelmek eredményeként (pl. Michael Stewart, Judith Okely, Will Guy, Ladányi János). Ezt a megközelítést mutatja be Oblath Márton írása (2006), elméleti háttere pedig részben az etnicitás és az etnikum meghatározásának konstruktivista értelmezésén alapul. Ennek lényege, hogy az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója, nem pedig egy konstans etnikus kultúra kifejeződése, az etnikai csoportok pedig nem jellemezhetőek úgy, mintha éles körvonalakkal rendelkező, belsőleg homogén valódi entitások lennének. A hangsúly elsősorban az etnicitás szituatív és kontextuális karakterén van (vö.: Barth 1996; Brubaker 1996; Feischmidt 2010; a romákkal kapcsolatban, lásd: Stewart 2010).

(2) A másik, elterjedtebb megközelítés képviselői közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást. Ezen belül további három irányzat különíthető el: (2.1.) a cigányokra történelmi diaszpóráként tekintő; (2.2.) az életstílusra és viselkedésre fókuszáló; (2.3.) és a biológiai rokonságot előtérbe helyező megközelítés.⁹

---

⁸ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a magukat cigánynak/romának valló egyének és közösségek ne lennének valódiak!

⁹ Tudománytalan és előítéletes érvrendszerük ellenére, sajnos a két utóbbi megközelítés is tetten érhető a hazai tudományos (vagy annak gondolt) munkákban (vö. Dupcsik 2004, 2005).

A tudományos és köznapi diskurzusokban is a „diaszpóranép” jellegű értelmezés a leginkább elterjedt (kritikáját lásd: Lucassen 2002), számos, nemzetközileg ismert, magyarul is olvasható munka szerzője sorolható ide, mint például Angus Fraser, Ian Hancock, Donald Kenrick. Ezt a megközelítést - melyben kiemelt szerepe van az indiai őshazának, és a szétszóródást eredményező vándorlásnak – tekinthetjük a roma történelem „kanonizált” verziójának (vö. Törzsök 1998, Fosztó 2009). E kánon lényege, hogy mindegyik eredetmonda (akár romák, vagy nem romák, akár laikusok vagy tudósok forgalmazzák) ugyanarra az alapgondolatra megy vissza: „valamikor egy etnikai csoport elhagyta Indiát, és különböző megpróbáltatásokon és gyötrelmeken keresztül mind a mai napig különálló etnikumként maradt fenn” (Stewart 1994: 20). A nemzetközi szakirodalomból megismert megközelítések után, nézzük a magyarországi kutatók eredményeit. A hazai történeti kutatások számos eredménye - különösen Nagy Pál írásai (lásd pl.: 2000, 2008a, 2014) - a fent vázolt, „kanonizált” történelemmel szemben a konstruktivista megközelítés érvényességét támasztják alá. Nagy – Thomas Acton nyomán (Acton 1994) – az európai roma történelem értelmezésének két alapvető tudományos paradigmáját különbözteti meg, melyek sok szempontból rokoníthatók a korábbi értelmezésekkel. Az érthetőség kedvéért teljes terjedelmében idézem a kutató meghatározásait:

„1. A *szenvedés- és üldözéstörténeti paradigma*. E minta szerint a cigányokkal történt múltbeli események és változások par excellence üldözési szándék következményei, a cigányok asszimiláció tárgyai. A cigány történelem elsődleges rendező elve a cigányokkal szembeni, többféle formában megnyilvánuló ellenszenv. A cigány történelem az egységes etnikai képződményt alkotó cigány csoportok környezettel szembeni ellenállásának, a külső kényszerítések alóli menekülésének története. 2. Az *együttélési modellek változásának paradigmája*. Ebben az értelmezésben a

differenciált, szegmentáris csoportokat, gyakran öntörvényű közösségeket alkotó cigányokat érintő események és változások a társadalmi és gazdasági rendszer belső mozgástörvényeinek tulajdoníthatók. A megvetés és az üldözés nem ok, hanem helytől és időtől függő következmény, amit a modernizációs időszakok, válsághelyzetek, nagy gazdasági átrendeződések kihívásaira új válaszokat keresve az együttélési modellek újjáépítésére való törekvés válthat ki (Nagy 2008: 36).”

Tóth Péter egy másik dichotómiáról beszél a roma történelem kapcsán. Mint írja „(...) látszólag két története létezik ennek az etnikai csoportnak. Az egyik egyfajta *külső történet*: ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik, egyfajta *belső történelem*, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb (Tóth 1999).” A történész hozzáteszi, hogy a fenti felosztást nem ő, hanem „önjelölt” roma történészek, a „naiv tudomány” (Kovalcsik – Réger 1995)¹⁰ képviselői találták ki, akik az egységes roma nemzeti tudat és kultúra megteremtésén fáradoznak (ehhez lásd: Szuhay 1995, Fosztó 2002, Binder 2008).¹¹ Tóth Péter - jó 15 évvel ezelőtti - megállapítását annyival egészíteném ki, hogy a külső történetet talán hasznosabb lenne forrásalapú, kritikai történetírásnak nevezni, amelyet romák, nem romák egyaránt művelhetnek, megfelelő szaktudás birtokában természetesen. Ugyanakkor azt is megfigyelhetjük, hogy a történész – bár

---

¹⁰ A „naiv tudósok” ténykedésének káros hatását a történeti kutatásokkal kapcsolatban, lásd. Nagy 1998: 7-10.

¹¹ A nemzeti kultúra építésének szolgálatába állított történetírás persze nem roma sajátosság, mondhatni egyetemes jelenség, hiszen minden nemzet megalkotta a maga nemzeti szempontú történelmét.

tisztában van a roma kategória heterogén jellegével (vö. Tóth 2009) – mégis egy etnikai csoportnak tételezi a romákat. Ez pedig már a társadalomtudományok vonatkozó eredményeinek ismeretét és megfelelő alkalmazásának a kérdését veti fel, a roma közösségeket kutató történész számára (vö. Binder 2013b).

2. Kutatástörténeti áttekintés

A magyarországi roma közösségek kutatása eleinte, „hagyományosan” néprajzi, folklorisztikai és nyelvészeti feladatnak számított, amit a 19. század végén már nemzetközi színvonalon üzttek a korabeli „ciganológusok”. A 20. század hetvenes éveiben indultak meg a szociológiai, majd a nyolcvanas években a kulturális antropológiai roma kutatások (lásd: Csongor – Szuhay 1992; Prónai 1995; Szuhay 2007, Deáky – Nagy 2009). A történettudomány felől jelentkező komolyabb érdeklődésről¹² csak az 1980-as évektől beszélhetünk (vö. Báthory – Pomogyi 1993), aminek jórészt tudománytörténeti okai lehetnek. A 19. században, nemzetállami keretekben intézményesülő történettudomány a különböző kisebbségi/társadalmi csoportokat, köztük a romákat általában nem tartotta érdemesnek a történeti vizsgálatra (vö. Dupcsik 2009: 29-31; az „odalenti” történelemről lásd: Hobsbawm 2006). E szemlélet tükröződik a korszak nagy történésze, Marczali Henrik írásában is: „Mivel a cigányság nem az általánosat, nem a fejlődés fő áramát testesíti meg a világtörténelemben, nem is szükséges bővebben ismertetni.” (idézi: Erdős 2007: 133). A korábbi kutatások általában sem mennyiségileg, sem minőségileg nem

---

¹² A történészi érdeklődés szakszerűsége és az eredmények elfogadottsága, ismertsége terén sajnos azóta sem beszélhetünk jelentős „áttörésről” (lásd: Nagy 2011: 12-15).

érték el a hasonló tematikájú néprajzi vagy nyelvészeti kutatások eredményeit. A 19. századi, demográfiai vonatkozású kutatásokat Váradi János tekintette át (Váradi 2013: 8-11), a romák korai történetének historiográfiáját Erdős Zoltán írta meg (Erdős 2007), és alapos kutatástörténeti áttekintést találunk két monográfia bevezetőjében is (Nagy 1998, Tóth 2006).

A rendszerváltást megelőző időszakban a visszafogott, de már szakszerű történeti érdeklődést elsősorban Mészáros László, Móró Mária, Szomszéd András és még néhány további kutató írásai jelentették. (Mészáros 1975, 1976; Móró 1979; Szomszéd 1986, 1987; Zsupos 1987, Soós 1987; Tóth 1989a, 1989b). Mindenképp fontos megemlíteni Sárosi Bálint, sok történeti adatot tartalmazó kiváló munkáját is a cigányzenéről (Sárosi 1971).

A rendszerváltást követően megélénkültek a romákkal foglalkozó történeti kutatások, a továbbiakban vázlatosan áttekintem a megjelent monográfiákat és egyéb köteteket. 1992-ben jelent meg Karsai László könyve, „A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz.” címmel, 1995-ben pedig Pomogyi László munkája, a „Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon”. 2004-ben két újabb kötet jelent meg, mindkettő a roma holokauszt történetével foglalkozott. (Purcsi Barna Gyula: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.) Egy újabb, immár a 20. század második felével foglalkozó kötet, a Majtényi Balázs és György munkája „Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010” címmel 2012-ben jelent meg. Mindössze két történésznek jelent meg nagyobb munkája a 19. századnál korábbi időszak vonatkozásában. Nagy Pál 1998-ban adta ki „A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában” című munkáját, Tóth Péter írása (mely

korábban CD-ROM-on is elérhető volt) pedig „A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában” címmel jelent meg 2006-ban. Nagy később egy kismonográfiát is megjelentetett, „Fáraó népe. A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)” címen, 2004-ben.

Fentiek alapján látható, hogy az „alaposabb” (értsd: könyv formában megjelenő) történeti kutatások terén, mint korszak a 20. század, mint tematika pedig a „cigánykérdés” dominál. Mindezek a szenvedéstörténeti paradigma érvényességére utalnak,¹³ de szerencsére ma már számos forráskiadvány, esettanulmány áll rendelkezésünkre a korábbi időszakokról (is), amelyek lehetővé teszik a magyarországi roma közösségek történelmének árnyaltabb megismerését és értelmezését. Erre jó példa a történeti és társadalomtudományi szakirodalomból dolgozó Dupcsik Csaba könyve (A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.), mely a különböző cigánykutatásokból kiindulva, összetett és kritikus képet alkot a magyarországi roma történelemről.

A hazai történeti roma kutatás sajátosságának tekinthető, hogy kialakult egy – részben állandó tagokkal rendelkező – olyan kutatói kör (főleg levéltárosok, történészek, néprajzosok), mely bizonyos rendszerességgel konferenciákat szervez, és köteteket ad ki. A diszciplinárisan, tematikusan és kronológiailag is vegyes összetételű konferenciakötetek nélkülözhetetlen elemei a magyarországi roma történelemről való tudás-együttesnek (Gémes 1998; Landauer – Nagy 2009; Deáky – Nagy 2010; Márfi 2005, 2009, 2014). Fentiek mellett nagy számban jelentek meg romákkal foglalkozó történeti

---

¹³ Ez természetesen nem meglepő, hiszen a 20. század – háborúk, gazdasági szerkezetváltások, határváltozások, faji politika, diktatúrák - sokkal több szenvedést okozott a roma közösségeknek (más kisebbségekkel egyetemben), mint a korábbi évszázadok.

tanulmányok múzeumok, levéltárak évkönyveiben, szakmai folyóiratokban, és a Cigány Néprajzi Tanulmányok című sorozatban, kisebb számban pedig egyéb tanulmánykötetekben.

3. Források, forráskritika és forráskiadás

A különböző elméleti és módszertani kérdések, eltérő történelem-értelmezések, és a konkrét kutatások rövid vázlata után nézzük mi a helyzet a történeti rekonstrukció „alapanyagával”, a forrásokkal. A romákkal kapcsolatos információkat tartalmazó legfontosabb levéltári forráscsoportok a következők: peres iratok, szolgabírói vizsgálatok, kérelemlevelek, személyleírások, gyermekekre vonatkozó összeírások, céhszabályzatok, inventáriumok (vagyonleltárak), adójegyzékek, uradalmi levéltárak, törvények, rendeletek, határozatok, jegyzőkönyvek, tervezetek, névjegyzékek, bizonyítványok, anyakönyvek és összeírások (részletesen lásd: Nagy 1997: 3-15; 2011: 16).

Az írott források egy másik csoportját alkothatják a különböző „interpretációk” (folklór, irodalom, költészet, sajtó vagy a korabeli tudományosság szövegei), melyek többek között az adott kor cigányképével, sztereotípiáival kapcsolatban, illetve ezeken keresztül az együttélés különböző dimenzióinak vizsgálata során szolgálhatnak hasznos adalékokkal. (Lásd pl.: Kovács 1895; Perger 1998, 2003; Soós 2000; Szíjjártó 2002; Polyák 2002; Katona 2005b; Augustini 2009; Tamás 2010a, 2010b).

Tóth Péter a befogadó nép nyelvét és anekdotakincsét is fontos forráscsoportnak tartja, mivel – szerinte – az anekdota mint műfaj tárgya a „más csoportokról észrevett tiszta realitás”, hiszen csak így válhat a humor forrásává (Tóth

2006: 11-12). Véleményem szerint – a csoportközi viszonyokban működő sztereotipizációs folyamatok miatt – lényegesen nagyobb fenntartással kell kezelni az ilyen jellegű forrásokat (vö. Görög 2001; Binder 2009b; Nagy 2008c, 2009b)

Visszatérve a levéltárakban fellelhető forrásokhoz, nézzük át a feltárási és feldolgozási folyamathoz kapcsolódó főbb kérdéseket. Nagy Pál már 1997-es előadásában felhívta a figyelmet az ismert források újraértékelésének szükségességére. Egy évvel később megjelent, hatalmas forrásbázison alapuló, alapvető fontosságú könyvében sok időt szentel egyes „kanonizált” források (pl. cigányok IV. Béla seregében, „zsigmondi menlevél”, Mátyás király cigány kovácsai) és túlértékelt forrástípusok (személynevek, helynevek, útleírások) szigorú kritikájának (Nagy 1998: 28-82; 89-96; 117-118; lásd még: Nagy 2004). Ugyanő kezdeményezi rendszeresen újabb forrástípusok bevonását a roma témájú történeti kutatások homlokterébe, mint például fegyvertartási engedély, szegénységi bizonyítvány, környezettanulmány vagy deportálásról készített névjegyzék (Nagy 2011: 16).

A dokumentumok és az azokban szereplő cigányok viszonya alapján, Kardos Ferenc (2008: 9-10) három csoportba osztja a cigányokra vonatkozó forrásokat. 1. Vannak olyan forrástípusok, melyek nem igényelték a cigány közösségek semmiféle részvételét (pl. rendeletek, státutumok), így ezek a források elsősorban az országos és a helyi hatalom, a cigányok gazdasági-társadalmi helyzetéről alkotott képét tükrözik. 2. Vannak olyan iratok, melyek igényelték cigány személyek közreműködését, így valamivel „valósabb” képet alkothatunk általuk. Többek között két nagy forráscsoport tartozik ide: a cigányösszeírások és a peres iratok. 3. A harmadik típusba a kérelmek, menlevelek sorolhatók, ezek azok, melyek a legközvetlenebb módon kapcsolódnak a

cigány közösséghez, hiszen a cigányok megbízásából készültek.

A fentiek közül a 2. típusba tartozó „cigány összeírásokat” tekinthetjük a leggyakrabban használt, és egyben a legproblematikusabb forráscsoportnak (Nagy 1998: 17-18). Jórészt az ismert „abszolutista cigánypolitika” következtében főleg a 18. század második felében (de persze később is) készültek ilyen összeírások (vö. Katona 2005a; Tóth 2006: 70-74). Az összeírásokat feldolgozó munkák fontos információkkal szolgálnak a foglalkoztatási viszonyokról, a cigányok felekezeti megoszlásáról, a letelepültség kérdéséről vagy akár a névadási szokásokról.

Az összeírások mellett a másik gyakori forráscsoportot a cigányokkal kapcsolatos peres iratok jelentik, melyek szintén az említett 2. típusba sorolhatók. Tévedés lenne erről azt gondolni, hogy a bírósági iratokból csupán a súlyosan sztereotip „cigánybűnözés” történetét lehet rekonstruálni. Megfelelő kritikai szemlélettel és elméleti háttérrel felvértelve számtalan társadalomtörténeti adalék nyerhető ki az ilyen típusú forrásokból, miként az is természetesen, hogy a bűnözés nem etnikai karakter (vö. Nagy 1997: 10-11). Nagy Pál több önálló kötetben adott közre peres iratokat a 16-18. század vonatkozásában (Nagy 2000, 2001, 2002, 2003), a 19-20. században nagyobb „hírveréssel” zajlott bírósági tárgyalások (pl. az ún. emberevő perek) szintén több publikációt eredményeztek (Soós 1987; Hajdú 1996; Puskás – Végh 1998; Nagy 2008c, 2009b; Mikó 2009, 2011). Találunk olyan munkákat is, amelyek már szándékoltnan egy kisebb per, pertörédék mögöttes tartalmait igyekeznek feltárni (Perger 2005, Tóth 2006).

A fent jelzett forráscsoportok közül még egyet emelnék ki, ezek pedig a kérelemlevelek (melyek a 3. típusba tartoznak a Kardos Ferenc-féle felosztásában). A hatalom által kiadott rendeletek és sokszor ezekre reagáló a cigányok által írt (vagy íratott) kérelemlevelek igazi „mikrotörténeti bepillantást”

tesznek lehetővé az adott korszak viszonyaiba. Mint például a szomajomi (Somogy megye) cigányok 1774-ben a vármegyéhez intézett instanciája, melyben minél előbb iskola felállítást sürgetik gyermekeik számára. A kérelem megszületésének hátterében a felvilágosult abszolutizmus „átnevelő” programja állt, mely többek között előírta a 2-12 év közötti cigány gyermekek elvételét szüleiktől, hogy „keresztény morál szerint élő alattvalókká” váljanak. Ilyen kontextusban a kérelem az integrálódott cigány családok adaptív válaszának tekinthető (Nagy 2003).

Természetesen bármely egyéb forráscsoport fontos adalékokkal szolgálhat a történeti rekonstrukcióhoz, a lokális, regionális vagy országos léptékű szintetizáló törekvésekhez. Például a cigány közösségek társadalmi-gazdasági helyzetéről és a hatalom velük kapcsolatos elképzeléseiről fontos adatokat tartalmaznak a különböző privilégiumok, menlevelek, országgyűlési rendelkezések (Soós 1994), városi és megyei statútumok (Tóth 1989a; Csurgai 1998; Bana 1998, 2005), adókönyvek (Mészáros 1976, Perger 1995), uradalmi levéltárak (Novák 2004), párthatározatok (Nagy 2010; Hajnáczy 2013, 2014a, 2014b) vagy éppen cigány családokat adományozó fejedelmi oklevelek (Tóth 2006: 41-42).

Itt szeretnék röviden kitérni a forráskritika kérdésére. Sokan azt gondolják, hogy a romák kapcsán különleges forráskezelési technikákra van szükség, mert a források szinte mindig a nem-cigányok termékei. Egyetértek Nagy Pállal, hogy ez nem csak a romákra érvényes jelenség, ugyanúgy szükség van gondos, kritikai megközelítésre minden más „odalenti” (vö. Hobsbawm 2006) történeti téma esetében. A sokszor emlegetett „saját írásbeliség hiánya” a 19. század előtt ugyanúgy jellemezte például a parasztságot, mint a roma közösségeket (Nagy 1997: 9-10), hiszen az agrártársadalmakban hosszú ideig megőrizte monopolhelyzetét az „írástudók rendje” (Gellner 2009: 20). Az egyes adatok természetesen csak a tágabb kontextusban

válnak értelmezhetővé, önmagukban állva félreértelméseknek adhatnak teret. A társadalmi és gazdasági környezet akár vázlatos bemutatása is nagymértékben hozzájárulhat a cigányok helyzetének megértéséhez. Ugyanígy hasznos, sőt szükséges lehet más társadalomtudományok releváns eredményeinek megfelelő alkalmazása is (vö. Nagy 1997: 15-16; Binder 2009a; Kocka 2011).

Az „odalenti” történelem abban különbözik a hagyományos történeti kutatás legnagyobb részétől, hogy „nem áll rendelkezésre kész forrásanyag, amelyet csak fel kell dolgoznunk” írta Hobsbawm (2006: 230). Nem csoda, ha közel húsz évvel ezelőtt, többen is a magyarországi romák történetének kardinális kérdéseként a rendszeres forrásfeltárást és a forráskiadást látták (Nagy 1997: 3; Tóth 1998: 40). Az első romákkal kapcsolatos dokumentumgyűjtemény (Mezey 1986) sokáig „egyeduralkodó” volt a magyarországi cigányok történetére vonatkozó forráskiadványok terén, ugyanakkor a szakmai kritériumok csak részben felelt meg (kritikáját lásd: Karsai – Soós 1987; Nagy 1998: 3-4). A források után most a forrásokat tartalmazó, „kézbe vehető” (vagy letölthető) kiadványokat próbálok meg megszerezni.

A források közzétételének leghatékonyabb módja *önálló forráskiadványok* megjelentetése, melyek az adott témakör dokumentumait bizonyos keretek (időbeli, térbeli határok; rendelkezésre álló iratanyag; kiemelt esemény) közé szorítva prezentálják. Jó esetben természetesen értő magyarázatokkal, kiegészítésekkel. Az ilyen típusú hazai forráskiadás kétségtelenül elindult, és a megjelent kiadványok kijelölik a fontosabb irányokat is. Vannak egy-egy megyére (Füzes és mtsai 2005; Kardos 2008a; Kereskényiné 2008; Nagy 2010), illetve településre (Nagy 2003; Füzes – Márfi 2003) fókuszáló kiadványok. Külön forráskötetet állítottak össze dokumentumokból és képekből a roma holokauszt, a

Pharrajimos történetéről (Bársony 2004). Nagy Pál peres iratokat kiadó sorozatát már korábban említettem, és szintén az ő szerkesztésében jelent meg az 1986-os kötet utáni második átfogó jellegű forráskiadvány, mely még kiadatlan forrásokot tartalmaz az 1758 és 1999 közötti időszakból (Nagy 2011). Nem kimondottan forrásközlés a céljuk, de szükségszerűen sok forrást ismertetnek a korábban már tárgyalt *történeti monográfiák*. A források bemutatásának egy harmadik kategóriája lehet a *kisebb-nagyobb forrásközléseket* tartalmazó különböző munkák, melyek jellemzően levéltári kiadványokban, konferenciakötetekben, folyóiratokban láttak napvilágot.

Bízom benne, hogy a tanulmány utolsó és egyben legfontosabb fejezete, a részletes történeti bibliográfia segítséget tud nyújtani a téma iránt érdeklődőknek, és eloszlathatja egy régi sztereotípiá mai maradványait, a romák „ismeretlen és egzotikus” történelméről.

4. Bibliográfia - magyarországi roma történelem

4.1. Áttekintő jellegű tanulmányok

4.1.1. Kutatástörténet, historiográfia

Báthory János – Pomogyi László: A történettudomány szerepe a ciganológiai kutatásokban I-II. *Kethano Drom – Közös Út*, 1993. 4-5. sz. 21-25; 6. sz. 55-60.

Binder Mátyás: A romákkal kapcsolatos levéltári forrásfeltárás és forráskiadás Magyarországon. *Romológia* folyóirat, 2014. II. évf. 6-7. sz. 64-78.

Binder Mátyás: A „cigány–magyar” együttélés változatai a magyar történetírásban. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó*

világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013a. 15-24.

Binder Mátyás: "A cigányok" vagy a "cigánykérdés" története? Áttekintés a magyarországi cigányok történeti kutatásairól. *Regio*, 2009a. 20. évf. 4. sz. 35-59.

Csongor Anna - Szuhay Péter 1992. Cigány kultúra, cigánykutatások. *BUKSZ*, 4. (2): 235-245.

Deáky Zita – Nagy Pál: Augistini ab Hortis Sámuel és a cigányok történeti-néprajzi kutatásának kezdetei. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *Augistini ab Hortis Sámuel: A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről.* [1775-1776.] Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, Budapest – Gödöllő, 2009. 5-28.

Erdős Zoltán: Értelmezés és megértés. A magyarországi cigányság korai történetének historiográfiája. *Iskolakultúra*, 2007. 11-12. sz. 129-144.

Fosztó László: Viták és irányzatok a romakutatásban. *Korunk*, 2009. 20. évf. 5. sz. 22-30.

Herrmann Antal: A nemzetközi cigány-tudós társaság. *Ethnographia*, 1903. 14. évf. 3. sz. 156. <http://www2.arcanum.hu/ethnographia/>

Kardos Ferenc: Nyomtalanul? Névtelen romák holokausztja. A roma holokauszt jelene a történeti kutatásban és a társadalomban. In: Márfi Attila (szerk.): *A lágerek népe – Névtelen romák holokausztja.* Pécs, 2014. 50-81.

Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila - Péterfi Rita (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság kulturális beilleszkedése és a közkönyvtár.* Országos Széchényi könyvtár, Gondolat kiadó, Budapest, 2004. 13-46.

Márfi Attila: Cigány és kisebbségtörténeti kutatások Baranyában és a Roma Holokauszt feltárásának

problémaköre. In: Márfi Attila (szerk.): *A lágerek népe – Névtelen romák holokausztja*. Pécs, 2014. 208-233.

Szuhay Péter: Romakutatások. In: Kovács Éva (szerk.): *Közösségtanulmány*. Budapest-Pécs, Néprajzi Múzeum - PTE-BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2007. 88-102.

4.1.2. Elméleti kérdések (interdiszciplinaritás, forráskritika, módszertani és fogalmi problémák)

Binder Mátyás: A kulturális antropológia jelentősége a roma történelem kutatásában. In: Szász Antónia – Kirzsa Fruzsina (szerk.): *Kultúrakutatás és narratíva. Tanulmánykötet A. Gergely András tiszteletére 60. születésnapja alkalmából*. Budapest, MAKAT, L'Harmattan Kiadó, 2013b. 20-31.

Csalog Zsolt: Etnikum? Faj? Réteg? Adalékok a „cigányság” fogalmához. *Világosság*, 1973.14. évf. 1. sz. 38–44.

Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Neményi Mária – Szalai Júlia (szerk.): *Kisebbségek kisebbsége. A magyarországi cigányok emberi és politikai jogai*. Budapest, Új Mandátum, 2005. 255-282.

Havas Gábor: A cigány közösségek történeti típusairól. In: Vajda Imre (szerk.): *Periférián. Roma szociológiai tanulmányok*. Nyíregyháza, Ariadne Kulturális Alapítvány, 1997. 90-108.

Karsai László – Soós István: Cigányok, történelem, valóság. *Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz. 10.

Katona Csaba: A Departamentum Zingarorum működésének forrásai a Magyar Országos Levéltárban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005a. 45-49.

Kovalcsik Katalin – Réger Zita: A tudomány mint naiv művészet. *Kritika*, 1995. 24. évf. 2. sz. 31-32.

Lucassen, Leo: „A cigányok történelme nem csak üldöztetések és áldozattá vált emberek története.” *Amaro Drom*, 2002. 4. sz.

Majtényi György: Állami segítség vagy erőszakos asszimiláció? Az 1945 utáni roma történelem forrásairól és értelmezéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 121-132.

Nagy Pál: Az elképzelt és lehetséges korai cigány történelem. *Lelkipásztor. Evangélikus lelkési szakfolyóirat.* 2014. 89. évf. 8-9. sz. 287-293.

Nagy Pál: Előszó. In: Landauer Attila – Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról.* Gödöllő, Szent István Egyetemi Kiadó, 2009a. 5–13.

Nagy Pál: Cigány csoportok és együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században. In: *Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. országos konferenciája.* Budapest, Történelemtanárok Egylete, 2008a. 35-50.

Nagy Pál: „Gádzsósodás–cigányosodás” Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2007. 17. évf. 2. sz., 21–22.

Nagy Pál: A magyarországi cigányság történeti kutatásának aspektusai. (A NEKH és a MTA TTI Műhelybeszélgetésén elhangzott előadás bővített változata.) 1997. www.archiv.meh.hu/nekh/Magyar/nagyp.htm

Oblath Márton: A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója. *Anthropolis* 2006. 3. évf. 1. sz. 51-60.

Szomszéd András: A cigánysággal kapcsolatos összeírások és státutumok forrásértéke a 17. század második felétől a 19. század közepéig. In: Á. Varga László (szerk.): *Rendi társadalom – polgári társadalom 1. Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok.* Salgótarján, 1986. 27-35.

Szuhay Péter: A holocausttól a pharrajimosig. Egy szemünk előtt kialakuló rítus, mint a romák történelmének metaforája. *Élet és Irodalom.* 2005. 49. évf. 46. sz.

Tóth Péter: Cigány történet – roma történelem. *Gesta Miskolc*, 1999. 3. évf. 1. sz. 60-64.

Tóth Péter: Gondolatok a cigányok magyarországi történetéről és annak forrásairól. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 37-44.

Váradai János: A cigány fogalmának definiálása a 19. század második felében. *E-tudomány*, 2010. 8. évf. 4. sz.

Váradai János: A cigányság és az 1851-es népszámlálás. *multkor.hu*, 2010. november (http://multkor.hu/20101125_a_ciganysag_es_az_1851es_nepszamlalas?pldx=1)

Váradai János: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850-1910. *Regio*, 2009. 20. évf. 4. sz. 60-81.

4.2. Történeti monográfiák

Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008*. Budapest, Osiris, 2009.

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány Holocausthoz*. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest, 1992.

Majtényi Balázs – Majtényi György: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010*. Budapest, Libri Kiadó, 2012.

Nagy Pál: „*Fáraó népe*” *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2004.

Nagy Pál: *A magyarországi cigányok a rendi társadalom korában*. Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója, Kaposvár, 1998.

Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Osiris-Századvég, Budapest, 1995.

Purcsi Barna Gyula: *A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása.” Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből.* Csokonai, Debrecen, 2004.

Tóth Péter: *A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában.* Bölcsész Konzorcium. Pécs, 2006.

Váradai János: *A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában. Doktori disszertáció,* PTE BTK, Interdiszciplináris Doktori Iskola Történettudományi Doktori Program, 2013.

4.3. Konferenciakötetek

Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és történeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest – Gödöllő, MNT – SZIE GTK, 2010.

Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998.

Fejezetek a cigányok történetéből. *Múlt-kor e-folyóirat*, 2009. 7. évf. 3. sz. (<http://mult-kor.hu/e-folyoirat.php?issue=41>)

Landauer Attila– Nagy Pál (szerk.): *Írások a magyarországi beásokról.* Gödöllő, SZIE-GTK – CNTE, 2009.

Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005.

Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009.

Márfi Attila (szerk.): *A lágerek népe – Névtelen romák holokausztja.* Pécs, 2014.

4.4. Esettanulmányok

4.4.1. Korai történet

Landauer Attila: Adalékok a beás cigányság korai történetéhez. In: Landauer Attila– Nagy Pál (szerk.): *Írások a*

magyarországi beásokról. Gödöllő, SZIE-GTK – CNTE, 2009. 79-95.

Landauer Attila – Nagy Pál: A Müncheni sorok. *Barátság*, 2010. 17. évf. 1. sz. 6330.

Tóth Péter: A cigányok megjelenése a középkori Magyarországon. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 15-19.

Tóth Péter: Kóborlás és letelepedés. A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez. In: Faragó Tamás (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete a 18-19. században.* Budapest, Dico – Új Mandátum, 2004. 371-378.

4.4.2. Roma közösségek egyes települések, vármegyék, régiók életében

Bagi Gábor: Cigányok a Jászságban 1768-ban. In: Pető László (szerk.): *Jászsági Évkönyv*, Jászberény, 1996. 96-120.

Bódi Zsuzsanna: A Pest megyei cigányok 1768. évi összeírása. In: Novák László (szerk.): *Néprajzi tanulmányok Ikvai Nándor emlékére II.* Szentendre, 1994. 285-311.

Bódi Zsuzsanna: Egy 18. századi magyarországi cigány összeírás. In: uő. (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 25-52.

Csóti Csaba: Adalékok a Somogy megyei cigányság 1945-1949. évi történetéhez. In: Bősze Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 2008. 39. évf. 39. sz. 155-170.

Csurgai Horváth József: Székesfehérvár és a romák a 17. századtól a 20. századig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 92-101.

Dominkovits Péter: Cigányösszeírások Sopron vármegyében, a 18. század második felében. In: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 51-69.

Dominkovits Péter: Ellentétek közepében: cigányok a felsőbüki közbirtokosok konfliktusában a 18. század derekán. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 23-34.

Durst Judit: "Az biztos, hogy ebben a faluban senki nem lesz hajléktalan" - A lakáshelyzet változása a láposi cigányoknál (1850-2004). *Beszélő*, 2004. 9. évf. 11. sz. 58.

Füzes Miklós: A cigányügy Baranyában (1957-1990). In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 133-143.

Hazag Ádám: Adalékok a 18. századi Magyarország cigánységének életéről a Szepes vármegyei cigányösszeírás tükrében. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 2005. 44. évf. 227-236.

Hazag Ádám: Adatok Gömör és Torna vármegye cigánységének életéről, az 1768. évi cigány-összeírások tükrében. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 2004. 43. évf. 419-434.

Hazag Ádám: Borsodi források cigányokról a 18. század második felében. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 2009. 48. évf. 97-108.

Hazag Ádám: Cigányösszeírások statisztikai elemzése az északkelet-magyarországi régióban. In: *A Herman Ottó Múzeum évkönyve*, 2008. 47. évf. 802-813.

Högye István: Adatok a Zemplén megyei cigánység XVII—XVIII. századi történetéhez. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei* 22. Miskolc, 1984.

Hudi József: Adatok Veszprém megye cigánységének a XVIII-XIX. századi történetéhez. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 1998. 102-107.

Iványosi-Szabó Tibor: Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596-1850) In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. XII.* Kecskemét, 1993. 6-55.

Karacs Zsigmond: Földesi cigány családtörténetek. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és történeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest – Gödöllő, MNT – SZIE GTK, 2010. 249-278.

Kardos Ferenc: Források és adatok a cigány közösségekről a 18. századi Zalából. In: uő: „*Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni*” *Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008. 9-34.

Kardos Ferenc: Integrációs és asszimilációs kérdések a 18. századi Zalában – egy zalai forráskötet kapcsán. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és történeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest – Gödöllő, MNT – SZIE GTK, 2010. 225-235.

Kiss András: Források és adatok a kolozsvári cigányok 16-19. századi történetéhez. *Korunk*, 1990. 1. évf. 7. sz. 888-896.

Ladányi János - Szelényi Iván: Adalékok a csenyétei cigányság történetéhez. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Új Mandátum, 2000. 507-530.

Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez. 16. századi oszmán török szórványadatok. *Századok*, 1976. 3. sz. 474-489.

Mészáros László: Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. Az 1768-as cigányösszeírás népességstatisztikai-demográfiai adatai. In: Iványosi-Szabó Tibor (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. I.* Kecskemét, Bács-Kiskun Megyei Levéltár, 1975. 133-168.

Molnár István Gábor: A régi Újpest cigányai. Az újpesti cigányság története. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2013. 27-39.

Móro Mária Anna: Mária Terézia cigány-rendeletei és a Baranya megyei cigányösszeírások. 1775-1779. In: *Baranyai*

Helytörténetírás. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 1979. 205-301.

Nagy Pál: „A C betű a hátunk megett van” Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Cigány Néprajzi tanulmányok 16*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013. 389-423.

Nagy Pál: *Civitas Zingarorum. Amaro Drom*, 2000. 10. évf. 8. sz., 26–28.

P. Kovács Melinda: Cigányok Egerben a XVIII. században. In: Csiffáry Gergely (szerk.): *Historia est... Írások Kovács Béla köszöntésére*. Eger, Heves megyei Levéltár, 2002. 279-287.

Perger Gyula: Cigánykovácsok Győr megyében. A győri iszkápások. In: Domonkos Ottó (szerk.): *Arrabona – Múzeumi közlemények 34*. 1995. 269–319.

Perger Gyula: Elkülönülés és közeledés. In: Deáky Zita - Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.)* Budapest - Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010. 181-194.

Szomszéd András: A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében (17. sz. második felétől a 19. sz. közepéig). In: *A Nógrád megyei Múzeumok Évkönyve. XIII*. Salgótarján, 1987. 157-207.

Szomszéd András: A nógrádi letelepedett cigányság foglalkoztatási viszonyai 1820-1850. In Gémes Balázs szerk. *Pillanatképek a romák múltjából*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 1998. 20-36.

Tóth Péter: Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: Veres László – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve. XXX-XXXI*. Miskolc: Herman Ottó Múzeum, 1993. 205-215.

Türke Gábor: Romák helyzete Pest-Pilis-Solt vármegyében a XVIII. században. In: Tóth Judit (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából IV.* 2012. 69-84.

4.4.3. Roma etnikai és/vagy foglalkozási csoportok társadalomtörténete

Bódi Zsuzsanna: Fémműves cigányok Magyarországon. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok 2.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 1994. 107-121.

Deáky Zita – Nagy Pál: Cigány katonák a második világháborúban és 1956-ban. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2008. 103-115.

Katona Csaba: „Egyik csárdást a másik után kelle lerángatni hegedűjükről” Cigányzenészek a 19. századi Balatonfüreden. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005b. 171-188.

Majtényi György: Mesterség és identitás Cigány szegkovácsok küzdelme az államosító hatalommal a magyarországi szocializmusban. In: Nagy Zoltán - Szulovszky János (szerk.): *A vasművesség évezredei a Kárpát-medencében.* Szombathely, 2009. 227-230.

Máté Mihály: Abroszárusok - A colári cigányokról, Magyarország legkisebb cigány csoportjáról. *Beszélő*, 2009. 14. évf. 10. sz. 50-61.

Máté Mihály: Házalókereskedő cigányok: colárik a Dél-Dunántúlon. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai. Cigány Néprajzi tanulmányok 16.* Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013. 157-177.

Mészáros Ádám: A beás cigányok korai története és megtelepedésük Baracson. In: uő. (szerk.): *Gyökerek. A Dráva*

Múzeum tanulmánykötete. Barcs, Dráva Múzeum, 2007. 41-77.

Nagy Pál: „Kicsinségemben elszakattam” Cigány közösség, szocializáció és gyermeksors Magyarországon a 16-19. században. *Romapage*, 2003. (Eredeti megjelenés: *Educatio*, 1999. 2. sz.)

Nagy Pál: Források és adatok cigányok katonáskodásának történetéhez a 19. század első feléből. In: Ilyés Sándor – Keszeg Vilmos (szerk.): *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 16. Az eltűnt katona.* Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 2008b. 79-95.

Nagy Pál: Levágott ujjak, megsebzett arcok. Magyarországi cigány emberek különös testi jegyei a 18-19. században. In: Forray R. Katalin (szerk.): *Romológia – Ciganológia.* Budapest – Pécs, Dialóg Campus, 2000. 89-126.

Seres István: II. Rákóczi Ferenc cigány katonái. In: Daróczi Ágnes (szerk.): *Cigányság – identitás – kultúra - történelem (Egy konferencia margójára).* Budapest, Magyar Művelődési Intézet és Képzőművészeti Lektorátus, 2008. 190-207. (elérhetőség:

http://www.erikanet.hu/system//adatbazis_fajl.php?fajl_id=91085&meret=5)

Tóth Péter: A cigányok és környezetük kapcsolatai a 18. századig. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és történeti kutatása a Kárpát-medencében.* Budapest – Gödöllő, MNT – SZIE GTK, 2010. 215-223.

Tóth Péter: A varázsló cigányasszony a XVIII. századi forrásokban. In: Dobrosy István (szerk.): *Borsod-Abaúj-Zemplén megye Levéltári Évkönyve, XII–XIII.* Miskolc, Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, 2005. 61-68.

Tóth Péter: Cigány nyelvi és foglalkozási csoportok a 17-18. században. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 15-20.

Zsupos Zoltán: Az erdélyi aranyosó cigányok 1783-as összeírása. *Néprajzi Értesítő* LXVII-LXX. 1988. 129–193.

Zsupos Zoltán: *Az erdélyi sátoros taxás és aranymosó fiskális cigányok a 18. században. Cigány néprajzi tanulmányok. 4-5.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1996.

Zsupos Zoltán: Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok nevei a 18. században. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Az I. Nemzetközi Cigány Néprajzi-, Történeti-, Nyelvészeti és Kulturális Konferencia előadásai. Cigány néprajzi tanulmányok 2.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 1994. 186–194.

4.4.4. „Cigányképek” és előítéletek történeti változatai

Binder Mátyás: Változatosság és állandóság. Cigányok/romák és etnikai előítéletek Magyarországon. In: Juhász József – Krausz Tamás (szerk.): *Az új nemzetállamok és az etnikai tisztogatás problémája Kelet-Európában 1989 után.* Budapest, L'Harmattan – ELTE BTK, 2009b. 170-190.

Erdős Zoltán: Mítoszok és sztereotípiák. A cigánység a 16-17. századi német és magyar közvéleményben. *Romológia folyóirat*, 2013. 1. évf. 2-3. sz. 39-73.

Görög Veronika: Előítéletes gondolkodás és folklór. A cigány alakja a magyar és az európai népi szövegekben. In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigánység társadalmi helyzete és kultúrája köréből.* Budapest, BTF-IFA-MKM, 2001. 53-66.

Hajdú Lajos: A honti emberevő per. *Rubicon*, 1996. 6. sz. 12-14.

Nagy Pál: "Cigánykannibalizmus": önvád és metafora. Szepsi a cseh-magyar impériumváltás árnyékában, 1927-1940. *Századvég*, 2009b. 14. évf. 53. sz. 99-132.

Nagy Pál: Az emberevési vád mítosza és valósága. A kassai „emberevő” per (1929). In: Cserti Csapó Tibor: *„Tízéves a romológia” – PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia*

Tanszék konferenciája. Konferenciakötet. Pécs, PTE BTK NTI, 2008c. 97-126.

Perger Gyula: A cigányokról alkotott kép a 18-19. századi kalendáriumokban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 173-199.

Perger Gyula: „A czengár népfaj” Xántus János ifjúkori tanulmánya [1847]. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából.* Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 136-147.

Polyák Laura: Cigányok Mucsáról. Az élclapi karikatúrák cigányképe. *Beszélő*, 2002. 7. évf. 7-8. sz. 89.

Puskás Péter – Végh József: *Előítélet és vérpad. Az „emberevő” cigányok pere.* Vác, Mikszáth Kiadó, 1998.

Tamás Ágnes: Nemzetiségi sztereotípiák a 19. század második felének magyar élclapjaiban. In: T. Litovkina Anna – Barta Péter – Hidasi Judit (szerk.): *A humor dimenziói.* Budapest, Tinta Kiadó, 2010a. 201–208.

Tamás Ágnes: Magyar élclapok nem magyar nemzetiségű szereplőinek nevei a 19. század második felében. *Névtani értesítő*, 2010b. 32. sz. 79-92.

Vargha Dezső: Cigányokkal kapcsolatos újságcikkek a Pécsi Közlöny 1907. évi példányaiban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 61-89.

4.4.5. Roma közösségek és a hatalom („cigánypolitika”, politikai vagy társadalmi diszkrimináció)

Bana József: A helyzet fokozódik – Lakatosék az államszocializmus időszakában. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 113-115.

Bana József: A vándorcigányok letelepítése, építkezése a 18. század közepétől a 20. század közepéig. In: Cseri Miklós

(szerk.): *A Kisalföld népi építésze - A Győrött 1993. május 24-25-én megrendezett konferencia anyaga*. Szentendre-Győr, Szabadtéri Néprajzi Múzeum-Xantus János Múzeum, 1994. 301-328.

Bana József: Győr cigánypolitikája a második világháborúig. In: Gémes Balázs (szerk.): *Pillanatképek a romák múltjából*. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd, 1998. 123-135.

Bana József: Győr város kísérletei a cigányok megrendszabályozására 1746-ban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 33-38.

Bársony János: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. *Múltunk*, 2008. 53. évf. 1. sz. 222-256.

Bernáth Gábor: *Kényszermosdatások cigánytelepeken. (1940–1985)*. Roma Sajtóközpont, Budapest, 2002.

Hajnáczky Tamás: A pártállam cigánypolitikája az 1960-as, 1970-es években. In: Cserti Csapó Tibor (Szerk.): *III. Romológus konferencia. konferenciakötet*. Pécs, PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, 2014. 297-326

Hajnáczky Tamás: „Karhatalommal a cigánytelepekért” *Kritika*, 2013. 42. évf. 7-8. sz. 30-31.

Hajnáczky Tamás: A tibolddaróci barlanglakások felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. *Valóság*, 2013. 56. évf. 10. sz. 80-89.

Haller István: Romalincselések Romániában. *Regio*, 1999. 10. évf. 1. sz. 178-193.

Karsai László: Cigány katonai munkaszázadok Magyarországon 1944-1945-ben. *Hadtörténeti Közlemények*, 1991. 104. évf. 2. sz. 157-166.

Kovats, Martin: A Jó, a Rossz és a Csúf. A romapolitika három arca Magyarországon. *Eszmélet*, 1996. 8. évf. 32. sz. 132–153.

Majtényi Balázs– Majtényi György: Állami romapolitikák. *Pro Minoritate*, 2005. 3. sz., 69–109.

- Márfi Attila: Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején. In: Majtényi György – Szabó Csaba (szerk.): *Rendszerváltás és Kádárkorszak*. Budapest, Kossuth Kiadó, 2008. 339-353.
- Márfi Attila: Pécsi cigánykolóniák a tanácskorszakban. (1950-1990). In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 145-156.
- Mikó Zsuzsanna: Cigánykaraván a jog szorításában az 1950-es években. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 135-140.
- Mikó Zsuzsanna: Egy per anatómiája. *Múltunk*, 2011. 4. sz. 55-67.
- Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatásai helyzete 1957-ben. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és történeti kutatása a Kárpát-medencében*. Budapest – Gödöllő, MNT – SZIE GTK, 2010. 307-344.
- Nagy Pál: Cigány foglalkoztatás-politika Szabolcs-Szatmár megyében (1951-1956). *Regio*, 2009a. 20. évf. 4. sz. 82-118.
- Nagy Pál: Törekvések a cigány népesség helyzetének javítására 1947-1948-ban. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 117-133.
- Purcsi Barna Gyula: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kíséret a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon? *Beszélő*, 2001. 6. évf. 6. sz. 26.
- Sághy Erna: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 273-308.
- Sóber Péter: A Bács-Kiskun megyei cigányság integrálása a szocializmus korai időszakában (1946-1965) In: Gyenesi József (szerk.): *Bács-Kiskun megye múltjából. Évkönyv XXIII.* Debrecen, 2009.

Soós István: Cigányper Sopronban. Adalékok Sopron és a cigányság XVIII. századi kapcsolatához. *Soproni Szemle*, 1987. 225-237, 320-329.

Soós István: Kísérlet a magyarországi cigánykérdés megoldására. Az 1792/93. évi országgyűlési politikai-közigazgatási bizottság cigányügyi munkálatai. In: Draskóczy István (szerk.): *Scripta Manent*. Budapest, ELTE BTK, 1994. 237-245.

Tóth Péter: Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: *A miskolci Herman Ottó Múzeum közleményei* 26. Miskolc, Herman Ottó Múzeum, 1989a. 63-67.

Tóth Péter: Mária Terézia cigánypolitikája. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 39-44.

4.4.6. Pharrajimos, a roma holokausz

Bana József: Adalékok a roma holocaust jogi hátteréhez. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 111-120.

Bana József: A roma holocaust magyarországi története. In: Márfi Attila (szerk.): *A légerek népe – Névtelen romák holokauszja*. Pécs, 2014. 82-105.

Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején*. L'Harmattan, Budapest, 2004.

Bernáth Gábor (szerk.): *Porrajmos. Roma Holocaust túlélők emlékeznek*. Budapest, Roma Sajtóközpont Könyvek 2. 2000.

Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Soha többé... Visszaemlékezések a holokausztra*. Budapest, MNT, 2000.

Dupcsik Csaba: „...itt az alkalom a kivégzésükre” (A roma holokausztról) *Holmi*, 2006. 18. évf. 6. sz. 824-832.

Harmat József: A székesfehérvári és várpalotai cigányok tragédiája 1945-ben a Grábler-tónál. In: Márfi Attila (szerk.):

A lágerek népe – Névtelen romák holokausztja. Pécs, 2014. 144-162.

Purcsi Barna Gyula: Cigányellenes javaslatok és razziák Pest megyében Endre László alispánsága idején (1928, 1939-1944.) In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* L'Harmattan, Budapest, 2004. 35-59.

Radnóti Ilona: „... úgy kell eljárni, mint a zsidókkal” Cigánykérdés – cigánysors Baranyában. In: Márfi Attila (szerk.): *A lágerek népe – Névtelen romák holokausztja.* Pécs, 2014. 106-142.

Szita Szabolcs: Deportálás a Csillagerődből 1944 őszén. *Múltunk*, 2004. 49. évf. 2. sz. 180-197.

Szita Szabolcs (szerk.): *A cigányság a második világháború idején (1939-1945)* Budapest, Velcsov Bt. 2002.

Ury János: A várpalotai és Inota-Grábler tói cigány tömeggyilkosságok története 1945. január végén. In: Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.): *Pharrajimos. Romák sorsa a holocaust idején.* L'Harmattan, Budapest, 2004. 60-67.

Vidra Zsuzsanna: A roma holokauszt narratívái. *Regio*, 2006. 16. évf. 2. sz. 111-129.

4.5. Források

4.5.1. Önálló forráskiadványok

Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről. [1775-1776.]* Budapest-Gödöllő, Györffy István Néprajzi Egyesület – Magyar Néprajzi Társaság – SZIE GTK, 2009.

Bársony János (szerk.): *Pharrajimos. 2. Képek, dokumentumok.* L'Harmattan, Budapest, 2004.

Füzes Miklós – Márfi Attila – Rozs András – Vörös Huba (szerk.): *Dokumentumok a baranyai cigányság történetéből*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2005.

Füzes Miklós – Márfi Attila (szerk.): *Dokumentumok a pécsi cigányság történetéből (1959-1990)*. Pécs, Baranya Megyei Levéltár, 2003.

Herrmann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei. Magyar Statisztikai Közlemények*. Budapest, Athenaeum R. Társulat, 1895.

Kardos Ferenc (szerk.): *„Veszedelemes habok között látszatik életünk forogni” Források a zalai cigányság 18. századi történetéhez*. Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2008.

Kereskényiné Cseh Edit (szerk.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987)*. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2008.

Mezey Barna (szerk.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban 1422-1985*. Budapest, Kossuth, 1986.

Nagy Pál (szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Gödöllő, Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány, 2011.

Nagy Pál (szerk.): *„Ugyanolyanok, mint mindenki más ember”. Válogatás a szabolcs-szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961)*. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István egyetem, Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza – Gödöllő, 2010.

Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon (1758-1787)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.

Nagy Pál: *Források a siklői cigányok múltjából (1721-1830)*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2003.

Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon II. rész. (1715-1758)*. Pécs, PTE BTK, Romológia Tanszék, 2002.

Nagy Pál: *Cigányperek a Dél – Dunántúlon. 1796 – 1847*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2001.

Nagy Pál: *Cigányperek Magyarországon I. rész. Korai perek (1506/1534 - 1715)*. Pécs, PTE BTK Romológia Szeminárium, 2000.

Soós István (szerk.): *József főherceg cigány levelezése*. Szekszárd, Romológiai Kutatóintézet, 2000.

Szíjjártó Csaba: *A cigány útra ment.... Cigányzenekaraink, valamint népzenei és néptáncársaságok külföldjárása a kezdetektől a kiegyezésig. (Korabeli sajtódokumentumok alapján)* Budapest, Masszi Kiadó, 2002.

4.5.2. Kisebb-nagyobb forrásközlések

Albert Ernő: *Szabad madár. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*. Sepsiszentgyörgy, Charta Kiadó, 2000. 147-220.

Albert Ernő: *Sír az út előtt. Háromszéki cigányoktól gyűjtött népköltészet és levéltári okmányok*. Sepsiszentgyörgy, Albert Kiadó, 2001. 110-177.

Benda Kálmán: Almásy Ignác jászkun főkapitány rendelete 1782-ből a cigányok viseletéről. *Ethnographia* L. 1939. 167-168.

Benda Kálmán: Révay Péter ajánlólevele Gáspár vajda és népe számára 1608-ból. *Ethnographia* LXXXII 1971. 3. 425-426.

D. Szakács Anita: Munczy Béla cigányprimás első világháborús frontnaplói (1916-1917). In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 91-95.

Cigányok. In: Füzes Miklós (szerk.): *Nemzetiségi ügyek dokumentumai Baranyában 1945-1950. Tanulmányok és források Baranya megye történetéből*. Baranya Megyei Levéltár, Pécs, 2002. 109-203.

Csóti Csaba: A Kaposvár, Hold utcai cigánybíró nyilvántartásának tanúságai (forrásismertetés). In: Márfi Attila

(szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene*. II. Pécs, 2009. 97-104.

Feitl István: A cigányság ügye a napirendről lekerült. Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisából. *Múltunk*, 2008. 1. sz. 257-272.

Hajnáczy Tamás: Titkos ügyiratok a pártállam cigánypolitikájából. *Romológia folyóirat*, 2014a. II. évf. 6-7. sz. 110-143.

Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. II. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2014b. 3. sz. 154-211.

Hajnáczy Tamás: Az 1961-es párthatározat margójára. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. *Múltunk*, 2013. 1. sz. 237-272.

Herrmann Antal: A cigányok megtelepítéséről. *Ethnographia* IV. 1893. 94-107.

Illéssy János (közread.): A cigányok történetéhez. Gróf Nádasdy Ferencz pátense. *Ethnographia* IV. 1893. 157.

Jelentés a fővárosban élő és dolgozó cigányok helyzetéről (1981). In: Sipos András – Donáth Péter (szerk.): *A nagy válságtól „a rendszerváltásig” Szöveggyűjtemény Budapest történetének tanulmányozásához II. kötet 1930-1990*. Budapest, 2000. 539-547.

József főherceg: Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 1895. 121-123.

Kardos Ferenc: Adatok a Zala megyei cigányok történetéhez a XVIII. századból. In: Rózsa Miklós (szerk.): *Nagykanizsa első okleveles említésének 750. évfordulója alkalmából rendezett helytörténeti-történettudományi konferencia előadásai*. Nagykanizsa, 1995. 77-81.

- Kovács János 1895. A cigányok Szegeden I–III. *Ethnographia* 6 (3): 187–198; 6(4): 280–288; 6(5–6): 388–393.
- Lehoczky Tivadar: A munkácsi cigányok. *Ethnographia*, XVI. 1905. 146-150.
- Lukinich Imre: Adatok hazai cigányaink történetéhez. *Ethnographia* XVI 1905. 372-374.
- Márfi Attila: Válogatott tanácsi dokumentumok a pécsi cigányügyi albizottság rövid működéséről. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. II.* Pécs, 2009. 141-160.
- Novák Veronika: Cigány oklevelek és kiváltságlevelek az Esterházy család levéltárában. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Romanothan. Cigány Néprajzi Tanulmányok 13.* Budapest, Magyar Néprajzi Társaság, 2004. 7-23.
- Perger Gyula: Czigány Béla gyűjtési beszámolója a győrújvárosi szegkovácsokról. *Arrabona - Múzeumi közlemények*, Győr, 2003. 41. évf. 1-2. sz.
- Perger Gyula: Egy kóbor cigányok ügyében lefolytatott néprajzi tanulságai. In: Márfi Attila (szerk.): *Cigánysors. A cigánység történeti múltja és jelene. I.* Pécs, 2005. 71-106.
- Tóth Péter: Cigányok a XVIII. századi Somogyban. In: Kanyar József: *Harminc nemzedék vallomása Somogyról. Történelmi olvasókönyv.* Kaposvár, Somogy Megyei Levéltár, 1989b. 139-143.
- Tóth Péter: Csalt-e cigány asszonnyal a feleségét Bellény Zsigmond? Egy pertöredék és tanulsága. In: *Tanulmányok az 50 éves Bana Jócó tiszteletére.* Győr, 2006. 161-167.
- Tóth Péter: Az 1768. évi cigányösszeírás a Jászságban [forrásközlés] In: *Zounuk, a Szolnok Megyei Levéltár évkönyve*, 2011. 26. sz. 443-464.

4.6. Egyéb hivatkozott irodalom

- Barth, Fredrik: Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 1996. 7. évf. 1. sz. 3-25.
- Binder Mátyás: A roma nemzetépítés – történeti és kulturális antropológiai keresztmetszetben. *Eszmélet*, 2008. 20. évf. 77. sz. 130-160.
- Brubaker, Rogers: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmus kutatásában. *Beszélő*, 1996. 7. sz. 26–41.
- Dupcsik Csaba: „Cigánykép(telenség)ek” *Beszélő*, 2004. 2-3. sz. 74-86.
- Feischmidt Margit: Megismerés és elismerés: elméletek, módszerek, politikák az etnicitás kutatásában. In: Feischmidt Margit: *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat-MTA Kisebbségkutató Intézet, 2010. 7-29.
- Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2002.207-224.
- Gellner, Ernest: A nemzetek és a nacionalizmus. Napvilág Kiadó, Budapest, 2009.
- Kocka, Jürgen: A történelem és a társadalomtudományok ma. *Eszmélet*, 2011. 23. évf. 92. sz. 89-105.
- Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest-Kaposvár, ELTE BTK, 1995.
- Stewart, Michael S.: A roma/cigány „eticitás” az antropológiai vizsgálódás homlokterében. In: Feischmidt Margit (szerk.): *Etnicitás. Különbségteremtő társadalom*. Budapest, Gondolat – MTA KI. 2010. 33-47.
- Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh-cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.

Szuhay Péter: A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 7. évf. 3. sz. 329-341.

Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok”? In: Kovalcsik Katalin (szerk.): *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Budapest, ELTE-IFA-OM, 2001. 29-52.

Vermeersch, Peter: *The Romani Movement: Minority Politics and Ethnic Mobilization in Contemporary Central Europe*. New York - Oxford, Berghahn Books, 2006.

Nagy Pál

Ki beszél itt cigány történelemről?

Bevezetés

Írásom problémafelvető esszé. Felkérésre íródott, melynek tárgya: a cigányság történetének feldolgozási nehézségei, problematikus kérdései, eltérő felfogásai. A rendelkezésre álló időben nem vállalkozhattam teljesen új tanulmány megírására, de nem akartam egy korábbi szövegem változtatás nélküli másodközlését sem. Az ebből adódó dilemmát úgy oldottam fel, hogy korábbi, publikálatlan előadásaim¹⁴ és egy interneten olvasható, ám csak szűkebb szakmai körben ismert interjúm¹⁵

---

¹⁴ A magyarországi cigány történelem értelmezése és az együttélés feltételeinek változásai. Előadás a Keresztény Roma Szakkollégiumi Hálózat esztergomi konferenciáján, 2011. november 25-27.

A magyarországi cigány történelem értelmezésének alapkérdései. Előadás a Történelemtanárok Egyletének Ismerősök? Idegenek? c. konferenciáján, Budapest, 2013. március 1. Hangfelvétel: http://www.tte.hu/media/hang/cig_1.mp3

A cigány népesség tagozódásának historikus kérdései a Kárpát-medencében. Előadás az MTA Kisebbségkutató Intézet konferenciáján, Budapest, 2013. december 5.

¹⁵ Az interjút Csepregi Botond és Landauer Attila készítette velem, három részletben jelent meg a reformatus.hu-n 2012-ben. Az első rész: Egységes cigányság nem létezik. (<http://reformatus.hu/mutat/5442/>) A második rész: A cigány sokkal inkább életmódot jelent, mint etnikumot. (http://www.regi.reformatus.hu/index.php?option=com_content&

felhasználásával készítettem el ezt a tanulmányt. Ezekben több olyan problémával foglalkoztam, melyek témája találkozik a mostani felkéréssel. Az előzetesen megbeszélte téma átfogó jellegéből és az esszé műfaj eredeti, megszületésekor jellemző sajátosságaiból következően, tanulmányom alapvonása, hogy minden irányból az egészre, azaz a cigányok összességének múltjára, illetve a Kárpát-medence cigány népességének történetére irányul. Ez egyben rákérdező arra, hogy beszélhetünk-e ténylegesen egységes és egynemű, azonos mozgásokkal leírható cigány történelemről. Ez a kérdés további kérdéseket indukál és historikusan is elválaszthatatlan a kutatásokban jó ideje visszatérő strukturális és kulturális paradigma viszonyításától, azaz a cigányság, mint kulturális csoport és/vagy társadalmi állapot vizsgálatától.

Nem célom a részletes szakirodalmi áttekintés és a kutatások tipizálása. Hazai vonatkozásban ezt már elvégezte Dupcsik Csaba (2005) és Binder Mátyás (2009). A már megszületett eredmények újabb áttekintésénél fontosabbnak látom a tárgyi problémák és mostanáig figyelembe nem vett, vagy kevésbé méltatott szempontok felvetését, illetve a további szisztematikus forrásfeltárás és az arra épülő ismeretbővítés néhány aspektusának felvázolását. Vagyis, a cigányokra és a múltjukra irányuló kutatások jelenlegi megfenekletségét és beszűkültségét tekintve, fontosnak tartom arra figyelni, hogy mi az, ami még mindig alapvető hiány.

A cigányok múltjának megismeréséhez, bármely historikus

[view=article&id=28498:a-cigany-sokkal-inkabb-eletmodot-jelent-mint-etnikumot&catid=133:hatter&Itemid=508](http://www.regi.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=28498:a-cigany-sokkal-inkabb-eletmodot-jelent-mint-etnikumot&catid=133:hatter&Itemid=508))

A harmadik rész: Olyanok beszélnek a cigányokról, akiknek fogalmuk sincs róluk. (http://www.regi.reformatus.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=28499:olyanok-beszelnak-a-ciganyokrol-akiknek-fogalmuk-sincs-roluk&catid=133:hatter&Itemid=508)

megközelítésben a kiindulást a forrásfeltárás és a forráskritika jelentheti. A források feldolgozásával és adott témához adekvát módszer alkalmazásával lehet következtetésekre jutni és elválasztani a ténylegesen a cigány népeiségre vonatkozó realitásokat a diskurzusok különféle szintjein létrejövö konstrukcióktól. Nem követem a cigányokról szóló publikációkra többnyire jellemző deduktív logikát és nem előfeltételezek „a cigányok” összességére érvényes történeti, szociális vagy kulturális modellt. Ezzel azt akarom elkerülni, hogy „a cigányokat”, akár összességében, akár valamely rész kérdés vonatkozásában előre kiválasztott elméletbe vagy univerzáléba szorítsam bele. Céloom annak felvetése, hogy „a cigányok” összességére érvényesen, kizárólagossággal nem lehet elméleteket létrehozni, de legalábbis korlátozott ennek lehetősége. A cigány/roma népeiséget ambivalenciákkal írhatjuk le, többféle érvényesség egyidejű létezéséről kell beszélnünk. Ennek belátása nélkül nem léphetünk el a jelenlegi holtpontról.

Igyekszem elkerülni azt a másik módszertani anomáliát is, hogy az egy bizonyos cigány közösségben végzett valamely kutatás tapasztalatait tekintsem érvényesnek a cigányok összességére. Ennek ellentmondásosságára évekkal ezelött Patrick Williams és Thomas Acton (Prónai, 1995), a hazai szerzők közül pedig Törzsök Judit (1998) figyelmeztetett, mondván, hogy egy-egy cigány közösség öntörvényű entitásnak tekintendő, amelynek megértéséhez ad hominem megfontolások szükségesek.

Minden korábbi tanulmányomban tudatosan igyekeztem távolságot tartani a spekulatív, ideologikus értelmezésektől, az ún. mainstream-et jellemző kliséktől és leegyszerűsítésektől. A történeti kérdéseket most sem vagyok hajlandó ezeknek alárendelni, ám mostanra olyan mértékű, tudományosságon kívüli tehertételek nehezeden általában a történelemről való beszédre, hogy írásom egyik részét szükségesnek láttam a különféle „cigány történelem”-ként megjelenő ideológiák és

irracionálisan dilettáns elképzelések kritikájára szálni, különös tekintettel a tudomány és az ún. roma etnikai mobilizációban megfogalmazódó múltkép viszonyítására.

A domináns beszédmódokban megjelenő értelmezések és tendenciák vizsgálata után tanulmányom további részében olyan részterületeket tekintek át, amelyek egyrészt erőteljesen jelennek meg a roma identitás- és közösségépítésben, másrészt alaposabb megismerésük hozzájárulhat a cigány történelem egészének árnyaltabb és differenciáltabb megközelítéséhez. Bármily elfogadott is manapság, írásomat nem szakirodalmi fragmentumokból építem fel. Nem tekintek egyetlen szerzőt sem kizárólagos, bírálhatatlan tekintélynek. Közel húsz éve folyó kutatásaim, valamint az átlagosnál talán alaposabb forrásismeretem és forráskiadási tevékenységem¹⁶ tapasztalatai alapján, saját álláspontomat, kételyeimet és kérdéseimet fogalmazom meg és ezt viszonyítom a legfontosabb, valóban tudományos eredményekhez. Teszem ezt azért is, mert a múltértelmezések egyik alapproblémájának a primér forrásokkal és a forrásszintű ismeretekkel szembeni elutasító attitűdöt látom¹⁷. Ezzel együtt felvetéseim önreflexiók is, az 1998-ban megjelent első könyvem óta önmagamhoz mérten is korábbi elgondolásaim

---

¹⁶ Az elmúlt években, 2000 és 2015 között nyolc forráskiadványt állítottam össze, együttes terjedelmük mintegy 2000 oldal. A legátfogóbb: Nagy, 2011.

¹⁷ Újra és újra visszatérő klisé a cigányokkal kapcsolatban, gyakorta még történészek munkáiban is, hogy múltjukról nincs elegendő és megfelelően használható forrás. Ezt a tévedést 1986 óta több szerző is cáfolta, némelyikük jelen kötetben is szerző. A közelmúlt más kutatási eredményei is egyértelműen megcáfolták a forráshiány mítoszát. Levéltárosok, muzeológusok és egyetemi kutatók három konferencián és az eredményeket összevontan közreadó kötetekben is igyekeztek a hazai cigány csoportok történetéhez hozzájárulni forrás- és esettanulmányokkal: Márfi és Kosztics, 2005, 2009. Kereskényiné, 2008. Kardos, 2008.

átértelmezései¹⁸. Az akkori, 1848 előtti magyarországi cigány történelemre vonatkozó ismereteim kibővültek későbbi korszakok forrásainak tanulmányozásával, az utóbbi egy évben pedig az erdélyi cigányokra vonatkozó 18-19. századi adatok feltárásával.

A diskurzus színterei

A cigányokról folyó diskurzusok és ezen belül a történelemtől való beszéd, a politikában, az ideológiai vitákban, a közbeszédben, a roma reprezentációban és a tudományos életben is instrumentalizálódtak az utóbbi években. Magától értetődővé vált, hogy a cigányokról különféle ideologikus érvelések, politikai viták és értelmiségi attitűdök igazolásának eszközeként esik szó. Minden cigányokkal kapcsolatos felvetés általános társadalmi, politikai és erkölcsi kérdéssé fordítódik át, sőt vannak elismert kutatók, akik évek óta direkt ezt szorgalmazzák (Szalai, 2000). Nyugodtan mondhatjuk, a cigányokra irányuló kutatásokban is dilemmát jelent annak megállapítása, hogy mekkora arányban segítik a valóság megismerését és mekkora arányban tekinthetők ideológiának. Ezt az ellentmondást a társadalomtudományokban a problémával több évtizeden át foglalkozó Mannheim Károly nyomán Mannheim-paradoxonnak nevezik (Gaertz, 1994), az ún. szakmában is rendre ezzel kell szembenéznünk. Magyarországon az ellentmondásra vezető, vagy éppenséggel a józan észnek is ellentmondó állítások kevésbé foglalkoztatják a cigányokról megszólalókat, mert részben a kelet-európai nemzetfejlődési sajátosságok, részben a Kárpát-medence sajátos etnikai, nemzetiségi viszonyai, részben a

---

¹⁸ Köszönettel tartozom Landauer Attilának, aki újabb adatokra, forrásokra, cikkekre hívta fel a figyelmemet.

jelenkortörténet tendenciái miatt, megszokott a társadalmi és történeti kérdések spekulatív, ideologikus értelmezése.

Az egyik tipikus, gyakorta a tudományosnak tekinthető megközelítésekre is jellemző találkozási pont a diskurzus említett szinterei között a bináris kódokban, duális oppozíciókban való gondolkodás: „a cigányok” és „a magyarok” (nem cigányok, gádzsók, parasztok), mint két, önmagában egynemű és osztatlan csoportjának szembeállítására. Ez együtt jár különféle univerzálék gyártásával, a történelem, a kultúra, a társadalmi helyzet címkézésével, differenciálatlan értelmezésekkel. Az ilyen típusú, egyneműsítő, többnyire politikai, ideológiai, érzelmi elvárásoknak alárendelt elképzelések zöme ellentétben áll a mérvadónak mondható nemzetközi és hazai kutatási eredményekkel. Ezeket a kutatásokat sokszor félreértelmezik és félremagyarázzák, vagy egyszerűen nem vesznek róluk tudomást. Az egyik legnagyobb gond a domináns diskurzusokban, hogy nem tudnak vagy nem akarnak tudni a cigányság tagoltságáról, Magyarországon pl. a cigány népességben történt középosztályosodásról.

A mainstream beszédmódok két szélső pont között váltakoznak. Ezen a spektrumon az egyik végpont az a nézet, hogy minden cigányokkal kapcsolatos jelenségért a környezetük felelős. A másik végpont ennek visszajára fordítottja látható, egy olyan elképzelés, amely mindent a cigányok kulturális beidegződöttségének következményeként értelmez. Hangsúlyozom, hogy egyáltalán nem szándékom egyik vagy másik mellett állást foglalni, mert az ilyen jellegű hibáztató megközelítéseket irrelevánsnak tartom. Kérdésfeltevéseik nem is tartoznak szorosan egy szaktörténész kutatási területébe. Azért fordítok rájuk némi figyelmet és terjedelmet, mert mondandójuk alátámasztásába folyton belekeverik a történelmet is, vagy felemás történelmi példákkal próbálják igazolni a jelenre vonatkozó elgondolásaikat, vagy az aktuális problémákról

megfogalmazott nézeteiket vetítik rá a történelemre. Röviden szólva: historizálnak. A szisztematikus áttekintés igénye és tipizálás nélkül, néhányat említsünk meg a leggyakoribb kliségyártó mechanizmusok közül:

- „A cigányok”, mint szegény, munkanélküli, iskolázatlan réteg megjelenítése, gyakran azzal a kitételrel, hogy nem is akarnak integrálódni és dolgozni, nem élnek még a rendelkezésre álló munkalehetőségekkel sem. Ugyanennek a fordított változatában a cigányok szegénységének és munkanélküliségének egyetlen oka a környezetük gonoszsága.

- „A cigányok”, mint állandó és változatlan, egynemű kulturális zárvány és idegentest, a nyugat-európai, zsidó-keresztény kultúrától különálló, keleties, törzsi hagyományokat őrző, „a fehéreket” lenéző, önmagát felsőbbrendűnek tartó csoport.

- A társadalom és a történelem felosztása a többségi, önmagát felsőbbrendűnek tartó, jogi és faji előnyöket élvező fehér bőrűekre és a feltételezett egységes rasszjegyekkel rendelkező, a többség, illetve az állam által tervszerűen stigmatizált és elnyomott kisebbségi cigányokra. Ez a modell a „négerkérdés” mintájára beszél a cigányokról, az afroamerikai népességgel von párhuzamokat és annak mintájára javasol cselekvési programokat. Ebben az elgondolásban összetalálkozik a cigány értelmiség egy része a szociológusok egy részével. Ugyanakkor a szociológián belül élesen eltérő álláspontok alakultak ki erről. A cigány értelmiségen belül pedig többször folytak viták az amerikai minták alkalmazhatóságáról. A közös nevezőt sok esetben a moralizáló historizálás teremti meg, a cigányok történelmének olyan értelmezése, amely abszolutizálja „a magyarok”, illetve „fehérek” cigányokkal szembeni elnyomását, úgy értelmezve a történelmet, mint ami nem állt másból csak a cigányok megsemmisítésére, felszámolására irányuló törvényekből és szokásjoggá vált gyakorlatából.

- „A cigányság kultúrája a túlélés kultúrája” típusú

általánosító leegyszerűsítések. Ez a téves klisé Liszt Ferencről származik, de újabban Romano Rácz Sándornak tulajdonítják, mert amikor a közelmúltban egy internetes vita folyt erről, a megszólalók nem ismerték Liszt könyvét (Binder, 2010).

- A cigány népeiséget együttesen, osztatlanul a „hátrányos” helyzet kategóriába soroló felfogások. Jellegzetes pl. az ún. oktatás- vagy nevelésszociológiában (Fejes és Józsa, 2005). Saját kutatásaim szerint nem helytálló az e teóriában domináns felfogás, hogy a cigány vagy cigánynak tartott emberekkel szemben különbségtétel nélkül egyformán bánt a környezetük. Nem azt állítom, hogy nincs ilyen, de nem tekinthető általános modellnek, főleg nem tekinthető történelemmagyarázó rendező elvnek, mert éppen a cigányok közötti különbségek hatására a környezet is különbséget tesz, illetve különbséget tesznek a cigányok is. Példaként említhető a teknővájó és muzsikus cigányoknak az oláh cigányokétól gyökeresen eltérő sajtóbeli megjelenítése, illetve egymásról alkotott, kölcsönösen elítélő véleménye. A cigányok egymással szembeni lenéző minősítése gyakran erősebb, mint a nem cigányok cigányokkal szembeni elutasítása. Ezt a cigány értelmiség és több kutató is előszeretettel elhallgatja, szerintem rosszul értelmezett korrektségből és egy felemásan értelmezett értelmiségi attitűdből. A dél-dunántúli beások lenéző kontextusban nevezik „lökötár”-nak és „golec”-nek¹⁹ az oláh cigányokat, az oláh cigányok „áruló”-nak a romungrokat, oláh cigányok „trokhár”-nak²⁰ más oláh

---

¹⁹ Egy példa: A közelmúltban meghallgattam egy internetes oldalon a Zöld az erdő-t beásul. A kommentek között volt egy szöveg egy beás nőtől. Azon méltatlankodott, hogy a golecok ezt a dalt is elrontották, mert mulatóst csináltak belőle. Meg is mondta, hogy a golecok az oláh cigányok, aztán ennek kapcsán méltatlankodott még egy sort.

²⁰ A trokhár román szó (troacar), eredeti jelentése teknős. 2002-ben találkoztam vele Nyírmihálydiban a gettóban. Az ottani

cigányokat, „verkestá”-nak²¹ azokat a cigányokat, akiknek a hovatarozása már értelmezhetetlen.

- Az ún. életmód-modellek, amelyek egy bizonyos cigány közösségben végzett kutatás alapján „a cigányok” összességére fogalmazznak meg teóriákat. Ezek az elméletek magas tudományos színvonalat képviselnek, kidolgozóik gyakran tekintélynek számítanak a tudományterületükön. Többnyire nem maguk a létrehozók sematizálják elméleteiket, hanem az oktatásban és a kutatásban mások silányítják azokat klisévé. A „szolgáltató nomád”, „több lábbon álló nomadizmus”, „peripatetikus közösség” és egyéb elméleteknek mára gazdag irodalma van, döntően a kulturális antropológia körébe tartoznak (Prónai, 1995). A hazai kutatások közül Michael Stewartnak a „szimbiotikus nomád” elmélete tartozik ide (Stewart, 1994), illetve az összehasonlítás, amit a gyöngyösi kutatása alapján cigányok és parasztok között tett és amit a különféle romológiai kurzusokban úgy tanítanak, mintha az összes magyarországi cigányra érvényes lenne. Engem ebből közvetlenül az érdekel, hogy meggyőződésem szerint a Stewart-féle gádzsó-paraszt viszonyítás sem tehető általános történelemmagyarázó elvvé, azaz nem historizálható. Ha Stewart duális antropológiai modelljét rávetítjük a történelemre, akkor azt kell feltételeznünk, hogy a múltban minden (magyarországi) cigány olyan volt, mint az 1980-as évek első felében

---

oláhcigányok ezzel a szóval illetik a hajdúhadházi oláhcigányokat, ‘dögös’ értelemben, ami a legundorítóbb, legocsmányabb embereket jelenti számukra.

²¹ Ezzel a szóval 2009-ben találkoztam Bagon a gettóban. Az ottani oláhcigányok verkestának nevezik azokat, akiket lenéznek, akikkel a többszörös keveredés miatt nem tudnak mit kezdeni és akik önmagukat sem tudják identifikálni. A szó értelme ‘korcs’. Veszekedések, konfliktusok esetén gyakran használják egyszerű szitokszóként.

Gyöngyösön. Bízom benne, hogy ennek lehetetlensége mindenki számára egyértelmű. A lokális vizsgálatokból kiinduló megközelítéseknek egyéb, közvetlenül történeti aspektusai is felmerülnek, ezekre a későbbiekben egy-egy részterület tárgyalásánál térek majd ki.

A vázolt diskurzusmezőkről azt mondhatjuk, hogy Magyarországon a cigányokról a politika, az ideológiai viták, a roma etnikai reprezentáció és a közbeszéd terén is távol kerültek a megszólalók a tudományosság kritériumainak valóban megfelelő kutatási eredményektől. Sok tekintetben a romológiában és az ún. cigánykutatásokban is egy rontott, felemás, egyoldalú, kliséket variáló és ismételtető történelmi kép él. Ennek legfontosabb okai a forrásokból megismerhető történelmet szem előtt tartó történetkutató szemszögéből: 1.) a történettudomány közönye a cigányok múltja iránt; 2.) a többi tudományterület még mindig túl erős elutasító attitűdje a forrásokkal és a forrásszintű ismeretekkel szemben; 3.) a migráció és a csoportfejlődés pontatlan, sokszor teljesen téves értelmezése; 4.) a cigányok múltjának homogén etnikus, nemzetiségi történelemként történő értelmezése, illetve bármely más szempont szerinti egyneműsítése és jelenbeli kívánalmakból kiindulva a múlt visszafelé való manipulálása, egységes cigány nép és cigány történelem historikus legyártása; 5.) a múltbeli társadalmi cselekvők tetteinek, mentalitásának a saját aktuális jelenünkre érvényes normák alapján történő megítélése.

Visszatérő, eltérő formában megjelenő mozzanat valamiféle „összcigány” szubsztancia keresése, ami együtt jár azzal, hogy a források ismerete és tényfeltárások nélkül jönnek létre különféle magyarázatok, kiiktatva a valóság, a történelmi realitások megismerését. Sok szerző úgy hozza létre a maga erőltetett múltképét, hogy originális kutatást nem végez, levéltárban életében nem járt, de még a forráskiadványokat sem veszi kézbe. Azoknak a „cigány történelemként” megjelenő, már-már áttekinthetetlen, aktuálpolitikai

kérdésekre asszociáló, érzelmeket korbácsoló, a múltat megerősökölő, alapos ismereteket nem igénylő publikációknak van piaca napjaink magyarországi társadalmi közegében, amelyek a könnyű értelmezhetőség érdekében mindenáron olyan „cigányságot”, olyan „roma népet” igyekeznek megjeleníteni, amelyik egységes és egy volt a múltban és az a jelenben. Olyan múltértelmezések ezek, amelyeket szerzőik gyakorta a cigányok emancpációjának eszközeként fogalmaznak meg és belevetítenek az aktuális jelenben érvényes, a múltban nem létezett kritériumokat, legyen az emberjogi fundamentalizmus, erőltetett együttérzés, a kötelező értelmiségi attitűdként felfogott szolidaritás, vagy éppenséggel ellenkező póluson a cigányok olyan megjelenítése, hogy mindig mindenhol tehertélt jelentettek környezetük számára.

Ennek a nem racionalizálható tudom is én micsoda²² "összcigány" valaminek a keresését erőltetettnek és kissé izzadságszagúnak látom, mert az élet sokfélesége és szabálytalansága kibújik alóla és elfedi nem tudományos szempontok érdekében a hétköznapi történelem egyszerűségét. Az ilyen, valójában történetietlen történelem kreálásában az archaizálás, heroizálás, glorifikálás, etnicizálás, traumatizálás, historizálás és moralizálás keveredik különféle módozatokban. Márpedig a cigányok múltja egy hétköznapi múlt, amiből nem lehet eltüntetni a hús-vér embert és nem lehet a különböző narratívákat diskurzusterror igényével társítani. Tévútnak tartom azt is ha a múlt elferdítését, meghamisítását, vagy legalábbis mesterkéltn újratelentését valamiféle kisebbségi joggá avatják. Mindennek a háttérben mindig ott húzódik az, hogy miként gondolkodhatunk történelemről és miként jöhet létre a

---

²² A „tudom is én micsoda” Dominique Bouhours abbé (1628-1702) francia filozófus által használt fogalom. Átvitt értelemben használom a pontosan meg nem határozottra.

realitásokat lehetőleg minél jobban megközelítő ismeret. Napjainkban a múlt kisajátításáért folyó küzdelem olyan szakaszában élünk, ahol a történelem birtokbavétele fontosabb a diskurzus szereplőinek, mint a megismerés.

A történelem kisajátításáért folytatott támadások mellett a szóhasználat terén is politikai indíttatású viták folytak a közelmúltban²³. Ha ezt a kérdéskört vizsgáljuk, akkor kockázatot vállalunk, könnyen lehet, hogy valamilyen megbélyegzést zúdítanak a nyakunkba a megbélyegzés elleni küzdelem meg a pozitív romakép ideológiájával. A diskurzusnak ez a területe hemzseg a hamis értelemtulajdonításoktól és hamis okságok feltételezésétől (Lederer, 2009).

Ahhoz, hogy elválasszuk egymástól a történetetlen történelmet és a valóban történeti, tudományos történelmet, el kell határolnunk a tudományost a tudománytalantól. Ezután pedig meg kell mondanunk, hogy mi tartozik az egyikbe és mi a másikba. Kiindulásként Talcott Parsons definícióját választom, aki szerint *„A tudomány a valóságra irányuló kognitív orientációk szelektív rendszere.”* Elemeire bontva ezt a meghatározást, viszonyítsuk egymáshoz a tudományos és nem tudományos gondolkodásmódot a cigányok vonatkozásában.

---

²³ Romániában roma aktivisták törölni akarták az értelmező szótárból a cigány szó használatának azt a változatát, hogy 'cigány=deviáns, rossz hajlamú ember'. Spanyolországban roma érdekvédő szervezetek azt követelték, hogy a Spanyol Királyi Akadémián készített értelmező szótár 2014-es kiadásából töröljék a gitano szó meghatározásaiból a trapacero-t, ami csalót, szélhámost jelent. Meg kell jegyezni, hogy minden európai nyelvben találunk példákat hasonlóra és nem csak a romákról. Érdekes módon ezeket senki nem akarja törölni a szótárakból, az emlékezetből és a köznyelvből. <http://www.hirado.hu/2015/04/08/spanyol-romak-tiltakoznak-az-oket-csalokent-meghatarozo-szotar-ellen/>

Tudományos	Nem tudományos
A valóság megismerésére irányul.	Az élmény és a sors érdekli. Jelenbeli kívánalmakhoz keres múltbeli előképeket, ha nem talál ilyeneket, akkor tudati konstrukció útján hozza létre.
Kognitív megállapításokat fogalmaz meg.	Érzelmi benyomásokat fogalmaz meg.
Tudatosan szelektál és elválasztja a lényegest a lényegtelenről.	Emlékeket idéz, események foszlányait, esetleg irodalmi fragmentumokat idéz spontánul.
Adatok, adatszoportok és tények alapján rendszerezi a lényeges problémákat és törvényszerűségeket, összefüggéseket feltárására törekszik.	Szabadon alakítható történetet mesél. Morális tanulságokat és sorsmagyarázatokat vet fel.

A történészek nézeteivel szembeni hitetlenkedés napjainkban világjelenségnek mondható. A történészek múltról alkotott véleménye és a társadalomban elterjedt nézetek között mindenütt jókora az eltérés. Magyarországon különösen erős a történészekkel szembeni bizalmatlanság, tucatjával sorolhatnánk azokat a kérdéseket, amelyekben a közvélemény nem tartja kielégítőnek a történészek magyarázatait. Ráadásul mindezt tetézi, hogy a tudományos értelmezések folyton politikai, ideológiai és morális megítélés alá esnek. A közvélemény vonzódik az izgalmasabb, szebb és érzelmileg megragadóbb magyarázatokhoz, a mögöttségekhez, a rejtélyekhez és a számára egyértelmű evidenciákhoz. Ennek a jelenségnek sokféle oka van (Hahner, 2013), érdemes

megnézni néhány cigányokkal kapcsolatos aspektusát. A cigányokról és a múltjukról sok szó esik a magyar társadalomban és sokat beszélnek róla maguk a romák/cigányok is. Két éven át, 2013 nyara és 2015 nyara között figyeltem a facebookon több romák/cigányok által létrehozott oldalt a lehető legnagyobb gyakorisággal (néha naponta többször is). Majdnem minden nap zajlanak diskurzusok a romák/cigányok múltjáról, de minimum egy-két poszt biztos felkerül az üzenőfalakra. Ugyanúgy, mint bármely más kérdésben bármely más helyen, itt is tudománytalanságok tömkelege halmozódik egymásra. A posztok visszatérő mozzanata, hogy az örök rosszként értelmezett, gonosz magyarok (gádzsók, ritkábban parasztok) cigányokkal szembeni vélt vagy valós elnyomását és lenézését visszajára fordítsák. A múltból való tudásban alig van jelentősége a szaktudományos ismereteknek, a történészek eredményei nem érdeklük a megszólalók többségét, általában elmondható, hogy a nem romák véleményét nem tartják hitelesnek, figyelmet érdemlőnek. Ha mégis, csak ha felfedezik benne a cigányokkal való együttérzést és érzelmi azonosulást.

Kétszer szóltam hozzá a két esztendő alatt a cigányok múltját érintő poszthoz. Tanulságos mindkét eset jelenlegi témánkhoz. Az első esetben egy roma festőnőnek arra vonatkozó felvetésére reagáltam, hogy a „magyarok” mindig csak elutasították a cigányokat. Ezt írtam: „Kérem, fontolja meg amit mondok. A cigányság múltja Magyarországon nem csupán az el nem fogadás egyoldalú története. Jóval sokrétűbb ez a múlt. Ne tekintsünk rá a jelenbeli családottságunk és rossz közérzetünk kizárólagos szempontjából, mert hamis okságokba tévedünk. Történelmi távlatban egyetlen ország sem volt olyan befogadó a cigányokkal szemben, mint a történelmi Magyarország. Egyetlen más országban sem fordult elő a középkorban, hogy uralkodó parancslevélben védjen meg cigányokat. Egyetlen más országban sem fordult elő a

koraújkorban, hogy földesurak kézműves cigány jobbágyaik védelmében pereskedtek, ügyvédet fogadtak és állták a költségeket. Egyetlen más országból sem ismerünk példát arra, hogy cigány diák a professzorával szótárt készít (18. sz. vége, Kolozsvár). Melyik országban fordult még elő, hogy a helyi társadalomban cigányok és kismesek között vegyes házasságok jöttek létre? Hol fordult még elő, hogy cigány férfi nemesasszonyt 'fürdetett' a Tapolcában? Sorolhatnám még az elfogadás példáit, a zenészeket, de nem akarok túl hosszú lenni. Kérem, legyenek már egy kicsit több bizalommal és figyelemmel a nem cigány kutatók iránt, akik a lelküket kiteszik, hogy hozzájáruljanak a megismeréshez. A valóság megismeréséhez, amely egyetlen csoport történetében sem egynemű, nem lineáris és nem áll homogén struktúrákból. Nagyon rossznak tartom 'cigányok' és 'magyarok' folytonos szembeállítását, de ha elkerülhetetlen ez a viszonyítás, akkor ne legyen benne egyik irányból sem egyoldalúsítás.” A válasz így hangzott: „Nem hiszem, hogy sok megfontolni valóm lenne abból amit mondott, mert akkor tudományos lexikális tudás birtokában kellene érvelnem. Nem mondom, hogy sajnós mert számomra nem a legfontosabb. Azonban ön nagyszerűen tudja érzékeltetni a magyar-cigány viszonyt, ami nem igazán kedvezően hat a mai cigányságra. Szerényen megjegyezném , hogy ön sosem fogja tudományos szintre emelni a cigányság múltjával kapcsolatos kutatásait úgy, hogy a cigányság szerint is elfogadható legyen, azon egyszerű oknál fogva, hogy ön nem cigány. Sokkal inkább érdekes lehet a magyarság eredetével való foglalkozás (gondolom) nem ?”

A másik esetben egy oláh-cigány férfi azt fejtegette, hogy II. Kürosz perzsa király cigány volt, mert ugyanaz a vér folyt az ereiben, mint a cigányoknak. Továbbá II. Kürosznak az a felirata, melyben önmagát a négy világtáj királyának nevezi, azt bizonyítja, hogy „az antik világot a mi fajtánk uralta”. Ezek után persze az sem lehet kérdéses, hogy a cigányok már

az i. e. 6. században Európa területén éltek, hiszen a négy égtáj alá esett ez a terület is, tehát a cigányok nem bevándorlók. El ne felejtsem, hogy az illető úr szerint II. Károly adta ki a világ legelső emberjogi chartáját. Némi iróniával megkérdeztem ettől az embertől, hogy mindezt komolyan gondolja-e. Azonnal megsértődött, nekem támadt, végül megkaptam, hogy egy hiteltelen „szoftrasszista paraszt” vagyok, tanulnom kéne tőle egy kis történelmet.

Reménykedem, hogy senki nem akarja az idézett megszólalásokat tudományosnak, vagy akár komolyan vehetőnek nevezni, bár a férfi elhiszi magáról, hogy ő kutató és amit állít az tudomány. Szociálpszichológiai elemzés tárgyát képezhetné az idézettek öntudatlan rasszista attitűdje is. Tucatjával szedhetnénk csokorba hasonló, „cigány történelemnek” titulált blódségeket, de nem ez a cél, hanem a jelenség értelmezése. Ez a jelenség pedig a roma etnikai reprezentáció, a roma etnikai mobilizáció, a roma etnikai ébredés, roma nacionalizmus múltképe. Különösen fontos annak a folyamatnak a nyomon követése, ami 1971-től, az első Roma Világkongresszustól számítható. A folyamat megnevezésére nem alakult ki egységes terminológia és nincs egységes álláspont arról sem, hogy ténylegesen roma nemzeti fejlődésről, nemzetépítésről beszélhetünk-e és van-e valóban roma nemzettudat. Inkább mondhatjuk, hogy ez a nemzetépítés és benne a roma nemzettudat is konstruálódik.

A roma nemzettudat konstruálásának abban a szakaszában, amelyet gyakran kulturális nacionalizmusnak neveznek, Ian Hancock volt az, aki főként 1988-1995 között megalkotta a roma nemzet konstrukcióját, illetve a roma nacionalizmus fogalmát a roma önkifejezés és nemzeti mozgalom szinonímájaként. A roma nemzet leírásában a legfontosabb elemek: a közös nyelv, a közös származás és történelem, valamint a specifikus roma életforma, a romanipen. Történelmi érvelésében a két legfontosabb támpillér az indiai eredet és az egység. A roma nemzettudat konstruálásához

Hancock és az International Romani Union elfogadták történeti standardnek Angus Fraser munkáját és erre építve a romák egykor létezett összetartozását és egységét felidézve, többen is a romák újraegyesítésének nevezik a roma nemzetépítést. Hancock a roma nacionalizmus szemszögéből bírálta azokat a – nézetem szerint történetileg megalapozottabb – tudományos elgondolásokat, amelyek a roma nemzetépítés dekonstrukciói, pl. Leo Lucassen-t, Wim Willems-t és Judith Okely-t (Fosztó, 2002).

Nem biztos, hogy ezt a nemzetkonstrukciót és a benne létrejövő múltképet valóban helyesen nevezzük nacionalizmusnak, az viszont egyértelmű, hogy a múltkonstruálás ideológiai mechanizmusa hasonlóságot mutat a már jól ismert nacionalizmusokkal, de nem azonosítható teljesen a modern nemzeteszmény születésével. Határozottan azt állítom, hogy Hancock roma nacionalizmus-a és annak múltképe nem tudományos történelem, hanem tudományos elemeket is tartalmazó ideológiai konstrukció. A Benedict Anderson (2006) által leírt mechanizmus szerint Hancock elképzelt közösséget írt le, melynek tagjai nem ismerik ugyan egymást, de azt valószínűsíti, hogy mégis összetartozóként tekintenek egymásra. A modern nemzeteszménnyel abban mutat hasonlóságot, hogy a konstruált roma nemzetet ősinek, hosszú közös történelmi múlttal rendelkezőnek állítja be.

A roma nemzetépítésnek nevezett folyamat kezdete Magyarországon is az 1970-es évektől számítható. Le kell szögeznünk, hogy a nemzetközi szintérhez képest a hazai változat jóval csekélyebb intellektuális színvonalat képvisel. A roma önszerveződés kelet-európai és magyarországi történetéről, annak szakaszairól és az abban megszülető ideológiákról ma már bőséges szakirodalom áll rendelkezésre (Binder, 2010, 2014). Ez a szakirodalom és a cigányokról szóló történeti tárgyú írások azonban nem vállalkoznak a hazai roma etnikai önreprezentáció múltképeinek elemzésére, még kevésbé bírálatára, sőt egyenesen roma történetírásról

beszélnek és némely polihisztornak kikiáltott roma szerző szövegeit tudományos értékűnek fogadják el. Teszik ezt annak ellenére, hogy Kovalcsik Katalin és Réger Zita (1995) már kiváló elemzést adtak az általuk „naiv tudomány”-nak nevezett jelenségről, figyelmeztettek annak veszélyeire és felhívták a figyelmet, hogy semmiképpen nem tekinthető tudománynak, nem vonható be a felsőoktatási tananyagokba. Szuhay Péter (1995) részben Kovalcsik Katalinnal és Réger Zitával polemizálva még vállalhatónak tartotta, hogy a kutatások politikai-ideológiai törekvéseket támogassanak, illetve lehetségesnek tartotta az akadémikus tudomány és a roma etnikai önreprezentációban jelentkező gondolkodásmód párhuzamos létezését, amennyiben utóbbi nem korlátozza az előbbit²⁴. Jómagam (Nagy, 1998) elsősorban a történettudomány szemszögéből elemeztem a némely mozzanatában a 18. századi nemzeti mozgalmak enciklopédikusságát idéző „naiv tudomány” múltértelmezését. Bármily pozitív szerepe is van (bár szerintem inkább ártalmas, mint hasznos) a „naiv tudomány”-nak a roma nemzeti fejlődésben (már amennyiben valóban beszélhetünk erről), valamint a múltértelmezésnek az identitás és a közösségi élmény erősítésében, a tudomány és az oktatás „naiv tudományt” támogató szerepvállalása az elmúlt két évtizedben hozzájárult a roma nacionalizmus, illetve a roma értelmiség egy részének szereptévesztéséhez, továbbá ahhoz, hogy a felsőoktatásban különféle, „romológianak” nevezett kurzusokban a „naiv tudomány” képviselőinek publikációi

---

²⁴ Ezekben az években gyakran felvetődött az a gondolat, hogy a történeti kutatások „roma kontroll” alatt történjenek. Ezzel 2000-ben találkoztam először, amikor az Amaro Drom újságírói interjút készítettek velem és megkérdezték tőlem, mi a véleményem egy ilyen „roma kontroll”-ról. Annyira irracionális volt számomra a felvetés, hogy elsőre nem értettem mit akarnak és vissza kellett kérdezniem, hogy komolyan gondolják-e a kérdést.

szakirodalommá lettek a tényleges tudományos munkák rovására (Noszkai, 1995; Krémer, 1998).

A Kovalcsikék által bírált „naiv tudomány” prominens alakja egy familiáris oláh cigány érdekcsoport tagja. Egy rádióműsorban azt fejtegette, hogy ő a Luxemburgi Zsigmondtól 1423-ban menlevelet nyert László vajda²⁵ egyenesági leszármazottja. Más alkalommal egy televíziós beszélgetésben a riporter kérdésére azt mondta, hogy az angolok az indiai gyarmatokról 1000 körül szállítottak Angliába több ezer cigányt kávéházi zenészek²⁶. A nem létező évezredek hagyományokat és törvényeket ápoló és védő vajdasággal kapcsolatos szélhámoskodását nem részletezném. Megemlítem még egy újabb mutatóját, amellyel Orsós Ferenc patológus professzort „híres cigánnyá” transzformálta. Az érdekltségébe tartozó weboldalon közreadta Konrad Sutarsky Orsósról szóló életrajzát a 2010-ben megjelent *Az én Katyńom* c. könyvéből²⁷. A cikknek adott címben és az elé írt három sornyi előzőkben úgy állítja be Orsóst, mint „híres cigányt”, „egy cigány értelmiségi rendkívüli története”-ként értelmezve Sutarsky írását. Nem tudjuk meg, hogy mi alapján tartja Orsóst cigánynak, feltételezhető, hogy a neve tévesztette meg. Sutarsky is téved, amikor azt állítja, hogy Orsós a Temesvárhoz csatolt Spindl nevű helységben született. Ennek a tévedésnek sem egyértelmű a forrása. Abban viszont

---

²⁵ Erről az ominózus, nem létező menlevélről korábbi munkáimban már kifejtettem az álláspontomat. A mostani kontextusban a menlevél létezésének és hitelességének nincs jelentősége, ezért nem kívánok vele részletesen foglalkozni, miként az ennek kapcsán engem ért méltatlan támadásokkal sem.

²⁶ <https://www.youtube.com/watch?v=tFbHJINbC0o>

²⁷

http://www.kethanodrom.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3412:dr-orsos-ferenc-egy-cigany-orvos-a-toertenelem-sodraban&catid=69:hires-ciganyok&Itemid=85

biztosak lehetünk, hogy Temesvár közelében sohasem létezett Spindl nevű helység és ma sincs a városnak ilyen nevű része. Spind(e)l annak a 18. században betelepült német polgárcsaládnak volt a neve, amely 'orsó' jelentésű vezetéknevét Orsósra magyarosította. Az már csak hab a tortán, hogy Orsós a II. világháború előtti években jellegzetes szélsőjobboldali figura volt, akinek cigányokra vonatkozó javaslatait a parlamentben kiröhögték. Orsós ezzel kapcsolatos nézetei nem tartoznak dolgozatom témájába,²⁸ a naiv tudomány sarlatánságát kívántam példázni egy adalékkal. Ha ezek után még bizonygatni kellene bárki számára, hogy a szóban forgó nagy roma polihisztor (bár inkább nevezném polihisztérikusnak), akinek a nevét sem akarom leírni, köszönő viszonyban sincs a tudománnyal, akkor csak sajnálatomat fejezhetem ki.

A naiv tudomány és a tudományosság viszonyáról szóló vita hamar lecsengett, a naiv tudósok azonban nem tűntek el. A naiv tudomány fogalmát manapság ritkán használjuk, a szakirodalomban elterjedtebbek a roma etnikai mobilizáció, roma nacionalizmus, stb. kifejezések. Az e körbe tartozó jelenségek sorában szólnom kell még egy másik, szintén familiáris szerveződésű oláh cigány érdekcsoportról is. Ez évek óta a legelvakultabb, legagresszívebb kelet-európai nacionalizmusokhoz hasonló módon követel támogatást, pozíciót, a diskurzus irányításának monopóliumát. Egy fiatal roma történész, akivel tanulmányom megírásakor is több levelet váltottam, nem minden ironia nélkül egy alkalommal *cigonizmus*-nak nevezte, amit ez az érdekcsoport képvisel. Legismertebb alakja egy elismertségnek örvendő oláh cigány nő, aki nemzetközi cigány szervezetek elnökségi tagja. Hol népművelőnek, hol szociológusnak, hol kisebbségkutatónak nevezi magát, legújabbán éppen etnológusnak és egy alibi

---

²⁸ Orsósról és a katyni vizsgálatban való részvételéről I. Tischler, 2003.

intézet igazgatójának. Évek óta minősíthetetlenül támadja a cigányok múltját kutató hazai történészeket, különösen azt a szegedi történészprofesszort, aki a zsidó és roma holokauszt legelismertebb szakértője²⁹. Az említett professzor többször bírálta támadóinak a két háború közötti korszakra és a II. világháború időszakára vonatkozó tárgyi tévedéseit és forráskritikai hiányosságait, félremagyarázásait, de ezeknek semmilyen hatása sem volt. Sőt, egy akadémiai szervezésű vitában a moderátor úgy állította be a professzort bírálók és a hozzájuk társult cigány aktivista nézeteit, mint a történész eredményeivel egyenrangú, tudományosan komolyan vehető véleményeket³⁰.

Amikor ezeket a sorokat írom, az említett nő és családi érdekcsoportja politikai támogatással és tudományos intézmények segédletével, egy még zajló tananyagfejlesztési programban indított támadást a történelem kisajátításáért, igényt tartva, hogy megszabhassa, milyen ismeretek kerüljenek a cigányok múltjáról az iskolai tananyagba. A „roma narratíva” jegyében megfogalmazott ún. tételmondatai³¹ megerősokolják a történelmet, félremagyarázzák a forrásokat és több tárgyi tévedést tartalmaznak³². Úgy tesz, mintha Magyarországon az elmúlt 30 évben egyáltalán nem történtek volna a cigányok múltját feltáró érdemi kutatások, saját családi környezetében készült ún. oktatófilmet akarván a hazai oktatásra erőszakolni. Annak

---

²⁹ Pl. http://gff-szeged.hu/uploads/fm/daroczi_agnes.pdf

³⁰ <https://hu-hu.facebook.com/pages/MTA-TK-Kisebbs%C3%A9gkutat%C3%B3-Int%C3%A9zet/579694188712719>

³¹ http://www.ofi.hu/sites/default/files/attachments/tetelmondato_k_ri.pdf

³² A tananyagfejlesztés folyamába illeszkedő konferencián ezeket bírálta az egyik kolléga a Református Egyetemről. Nem tudom ezt a szöveget annyira komolyan venni, hogy részletesebb bírálatával vegyem el magamtól a terjedelmet.

megítélését, hogy „az egymáshoz való alkalmazkodás” valóban „az egyik legősibb roma szokás” - e, a történeti néprajz művelőire hagynám. Azt a felvetést pedig, hogy ezt az állítólagos ősi szokást „István király intelmeivel együtt kellene megtanítani”, nem is minősíteném, nem is értelmezném, csupán megemlítem, mint az itt tárgyalt műltszemlélet jellegzetes vonását, bízva az olvasók humorérzékében.

Azok a kutatók, romák és nem romák egyaránt, akik valóban rendelkeznek tudományos eredményekkel, magánbeszélgetésekben úgy vélekednek, hogy annak a történelemképnek a megfogalmazói, amelyből metszeteket villantottam fel, intellektuálisan nem vehetők komolyan. Azt a magatartást gondolják követhetőnek, hogy nem kell róluk tudomást venni. Ez azonban hozzájárul a jelenség és képviselői bírálhatatlanságának konzerválásához.

Összegezzük a naiv tudomány, illetve a magyarországi roma önreprezentációban kialakult múltkép jellegzetességeit:

- A cigányok különösségének és világtörténelmi kivételességének túlhangsúlyozása.
- A cigányság múltjának heroikus, glorifikált szenvedéstörténetként való értelmezése.
- A cigányoknak az egyetemes történelemben és Magyarország történetében játszott szerepének felnagyítása.
- Karakterológia, mint az egyetemes cigány önértékelés módszere, s mint a magyarországi cigányok önbecsülésének eleme.
- A cigányok történelmi eseményekben való részvételének túlhangsúlyozása és etnicizálása.
- A folklorisztikus történetmesélés tudományos beszédmódként történő értelmezése.

- A múltban élt cigányok kulturális egyneműségének és társadalmi differenciálatlanságának feltételezése.
- Levéltári források és forráskiadványok abszolút nem ismerése. A forráskritika figyelmen kívül hagyása.
- Térbeli és időbeli tájékozatlanság, idősíkok és események összemosása.
- A tudományos szakirodalom elhanyagolása. A nem cigány történészek nézeteinek elvetése. A történelem cigány-magyar összeütközés területként értelmeződhet.
- A jelenbeli kívánalmaknak megfelelő múlt létrehozása események, jelenségek, szokások, mítoszok kreálásával, vagy éppen a történeti realitások elhallgatásával, letagadásával. Hamis okságok gyártása.
- A mindenáron való ősi múlt képze. A jelenben megélt cigány identitásnak megfelelő múltbeli identitás feltételezése. A cigány identitás archaizálása és változatlanul való fennmaradásának feltételezése.
- A történelem az önmeghatározás, a másokkal szembeni fölény, de legalábbis a másokkal való egyenértékűség és egyenrangúság kifejezésének eszköze.

Ha Hancock nemzetkonstrukciós törekvéseiről azt mondtam, hogy annak múltértelmezése nem tekinthető tudományos történelemnek, akkor a magyarországi roma etnikai reprezentációra azt kell mondanom, hogy annak dilettantizmusát a történettudománynak el kell utasítania és nem szabad elfogadnia a múlt kutatásának cigány politikai önértelmezéssé és általános társadalmi kérdéssé történő átváltását.

Tendenciák a tudományos kutatásban

A cigányokkal foglalkozó hazai tudományosságban a 18. századi kezdetek óta ellentmondások, klisék, sztereotípiák, továbbá a források nem ismerése, a forráskritika hiánya jellemzi a cigányok történelme iránti érdeklődést. Másik sajátosságként emelhető ki, hogy a cigányokról író szerzők műveiből a kevésbé színvonalasak kerülnek újra és újra az érdeklődés homlokterébe, azok, amelyek az idő elteltével egyre inkább tudománytörténeti és mentalitástörténeti szempontból fontosak, mint a cigányokról való gondolkodás történetének forrásai, nem pedig, mint tudományos feldolgozások. Példaként említhetjük Enessey György 18. századi, már saját korának tudományosságához mérten is gyenge színvonalú munkája többszöri kiadását (Thomasius, Fritschius és Enessey, 1998; Enessey, 2002). A megszületésük idején saját koruk tudományosságában színvonalas és a későbbi kutatások számára is tudományos feldolgozásként hasznosítható művek sajnálatosan elfelejtődtek, illetve újabb kiadásuk nyomán sem kapnak elegendő figyelmet. Példái ennek a 18-19. századból Samuel Augustini ab Hortis (2009), Nagy Iván (1844) és Johan Henrik Schwicker (1883) cigányokról szóló munkái.

A 20. században évtizedekig nem volt a cigány történelem megismerésére irányuló jelentős kutatás. Részben neves történészek iratrendezései és kutatásai nyomán előkerült források alapján született kisebb adat- és forrásközlésekről, részben pedig a nem történész kutatók tanulmányaiban illusztratív, sokszor véletlenszerűen és esetlegesen közölt adatokról beszélhetünk. Külön kell említenünk létrejöttükor betöltött hiánypótló szerepe miatt, az akadémikus történészek által komoly bírálatot (Karsai és Soós, 1987) illetett dokumentumkötetet (Mezey, Pomogyi és Tauber, 1986). Az 1990-es években pedig néhány figyelemre méltó egyéni

teljesítménnyel gazdagodott a cigány történelem kutatása³³. A legutóbbi években a hazai kutatásban a kulturális antropológia és a szociológia dominanciája és támogatottsága érvényesül. A napjaink folyamatait érintő vitákból kiágazva a cigányokra vonatkozó történeti problémákról a szociológián belül, illetve szociológusok és antropológusok között folytak viták, a történettudományban nem. Ez a helyzet több tényező együttes hatására jött létre, összefüggésben a piaci átmenet néhány következményével és a tudomány változásaival. A kutatások több oldalról rámutattak, hogy a rendszerváltozás a romák társadalmi helyzetének mely problémáit erősítette fel. A 2005-ben elindított Roma Évtized Program, illetve az európai uniós romastratégia prioritásai is kifejezik ezeket: oktatás, foglalkoztatás, egészségügy, lakhatás³⁴. Kertesi Gábor (2008) a romák léhelyzetének az 1990-es években történt leromlását olyan társadalmi kataklizmának tartja, amely az 1929-1933. évi világgazdasági válság hatásaihoz mérhető. Mindez együtt járt azzal, hogy a tudományos értelmezésben a jelenbeli problémák kerültek előtérbe, illetve a tudományos kutatásokkal szemben olyan elvárások erősödtek fel, hogy a romák léhelyzetének javítását segítsék és járuljanak hozzá egy új együttélési modell létrehozásához, amelynek szükségessége egyre nyomasztóbban jelentkezik, a történelemben először európai léptékben.

A kulturális antropológia és a szociológia könnyebben eleget tesz az említett elvárásoknak, mint a történettudomány. A kulturális antropológiában - elsősorban a kulturális relativizmus és a résztvevő megfigyelés révén- az értelmezésben a Max Weber (1987) által „*racionalis*”-nak

---

³³ Hegedűs, 2003 szerint a történelem terén „a legkiemelkedőbb teljesítményt nyújtó” szerzők Tóth Péter, Soós István, Karsai László, Pomogyi László, Nagy Pál. L. még Landauer, 2004.

³⁴ *Nemzetközi Roma Évtized 2005-2015. A Roma civil önszerveződés programja.* hn. én. 12-13. p.

nevezett megközelítéssel szemben, illetve amellet a „*beleérzően újra átélő*”-nek nevezett megközelítés hangsúlyosan érvényesülhet, s ez a romák számára is értelmezhetőbbé és elfogadhatóbbá teszi. A szociológia amellet, hogy diszciplináris alapvonalainál fogva aktuális folyamatokat rekonstruál és a társadalmi cselekvők jelenbeli meghatározottságait, szándékait, törekvéseit vizsgálja, annak köszönheti dominanciáját, hogy ebben a tudományszakban születtek a cigányokra vonatkozó hazai kutatások legszínvonalasabb eredményei az elmúlt 40 évben szisztematikus vizsgálatok során.

A kulturális antropológia és a szociológia dominanciájának okait keresve, szólnunk kell a tudományágak módszertani sajátosságairól is. A két meghatározóvá vált terület a politikai és közéleti támogatottság mellett módszertani szempontból is előnyösebb helyzetben van. A kérdőíves, interjú eljárással folyó kutatások kiszámíthatóbbak és gyorsabban megvalósíthatók, mint a levéltári forrásfeltáráson alapuló történeti kutatások. A levéltárakban a legtöbb irategyüttest átforgatással kell kutatni, s nem számítható ki a kutatás időtartama. A levéltárak feldolgozottsági szintje és nagy terjedelmű fondok segédleteinek hiánya sem teszi ezt lehetővé. Ez a helyzet azzal is jár, hogy a szociológia és a kulturális antropológia könnyebben alkalmazkodhat a pályázati rendszerhez és több támogatáshoz jut, legalábbis a cigánykutatás terén mindenképpen.

Nem győzöm elégszer elmondani, hogy a történelem tényleges, elmélyült ismerete forrásszintű ismereteket jelent. A forrásszintű ismeretek megszerzésének alapja a források megszólaltatásának képessége. A történetkutatónak rendelkeznie kell az ehhez szükséges forrásértelmezési, forráskritikai felkészültséggel. Komoly kutató nem vállalkozik történeti kutatásra ennek hiányában. A forrásfeltárást, a forráskritika és a forráselemzés olyan alapvető és nélkülözhetetlen eljárások a történészek számára,

mint a szociológusoknak és a kulturális antropológusoknak az interjú, a kérdőív vagy a résztvevő megfigyelés.

A tudományosságot és a hivatását komolyan vevő történész számára a valóság, a tárgyszerűség és az igazság háttérbe helyezése nem lehet követhető út, s nem fogadhatja el a kognitív orientációk rovására az érzelmi és politikai orientációk, az ideológiaalkotás elsőbbségét. Különösen nem egy olyan évszázad után, amelyben a történettudomány évtizedeket várt arra, hogy megszabaduljon a politikai és ideológiai tehertelektől. A történelem nem lehet ideológiagyártás és politikai hisztéria eszköze, vagy a jelenről szóló társadalomtudományi tanulmányok díszítő kelléke. A képzett, hivatásos, a cigány csoportok történetének kutatásában komoly teljesítményt felmutató történészek többnyire elszigeteltek, eredményeik nem épülnek be kellő mértékben a diskurzusokba, az oktatásba, ha igen, akkor sokszor évtizedes átfutási idővel.

Történetiség és cigánykutatás viszonyát vizsgálva fel kell vetnünk azt a kérdést, hogy az eddig említett tényezőkön kívül (s azok ellenére), Magyarországon az akadémikus történettudományban miért nem folyik a cigány csoportok történetére irányuló szervezett kutatás. Az magától értetődő, hogy a történettudomány nem adhatja fel a szabadságát és nem fogadhatja el egy hatalmi támogatást élvező, roma és nem roma értelmiség minden szakmaiságot nélkülöző kontrollját, s azt sem, hogy a történelmi valóság feltárása helyett mesterséges roma történelem konstruálására vállalkozzon. A történettudománynak a cigánykutatásban vállalt szerény szerepvállalásának azonban a tudományterületen belüli okait is meg kell keresnünk. Annál is inkább, mert a történettudomány 20. századi változásai, a társadalomtörténeti irányultság, az antropológiai szemlélet és újabban a mikrotörténelem és az alltagsgesichte térnyerése, éppen azt indokolná, hogy a roma tematika erőteljesebben jelenjen meg a kutatásokban. Erről azonban nem

beszélhetünk.

A történészek körében, ha kevésbé nyíltan is, jelen van a cigány történelem kutatásának lenézettsége is. A téma kutatását elsődleges szakterületként művelő történetkutató nem remélhet a befektetett munkával arányos szakmai érdeklődést és elismerést, csak ha direkt kapcsolódik a jelenbeli problémákhoz. A domináns diskurzusban amúgy is marginálisan felvetődő történeti kérdések a többségnek a kisebbségről szóló véleményére, illetve a cigányokkal szembeni bánásmód terrénumára, a „cigánykérdésre” szűkülnek. Azok a megfontolások, amelyek már évekkel ezelőtt felvetődtek ellenérvként ezzel a szemléletmóddal szemben, elfelejtődtek (Karsai és Soós, 1987; Voigt, 1993).

A történettudomány és cigánykutatás kapcsolatának egyéb aspektusait Binder Mátyás (2009) és jómagam (Nagy, 2011) másutt már elemeztük. Jelen helyen a továbbiakban fontosabb szólni arról az örvendetes elmozdulásról, amit az MTA Etnikai és Nemzeti Kisebbségkutató Intézetében 2002-ben indult „*Identitás és modernizáció*” című kutatás jelentett, továbbá az újabb kutatási tervekben is helyet kapott a történeti vizsgálat, a programban résztvevő antropológusok és szociológusok is kifejezetten fontosnak tartják azt.³⁵ Sajnálatos, hogy ugyanebben az intézetben az utóbbi egy-két évben, a Roma Kritikai Tanulmányok Kutatócsoport műhelysorozatnak nevezett programjaiban, a történeti érdeklődés kifejezetten visszaszorult. Történeti kérdésekről érdemi szakmai viták már nem folynak, helyette aktuálpolitizáló beszélgetések a holokausztra szűkítve, amelyekben a szervezők a tudományos álláspontok és a roma nacionalizmus szembesítését erőltetik, a korábban már leírt módon.

Elszigetelten jelenik meg a palettán, de semmiképp nem

---

³⁵ A magyarországi cigányság társadalmi integráltságának területi különbségeit befolyásoló tényezők vizsgálati módszertana. (Tóth Ágnes által összeállított kutatási terv).

hagyhatók említés nélkül Póczik Szilveszter integrációval és szociológiai problémákkal foglalkozó írásai (Póczik, 2003). Póczik cigányokról szóló tanulmányai méltatlanul kevés figyelmet kaptak és méltatlan bírálatokat. Ennek oka a tudományos mezőben megszólalókra is jellemző személyeskedő előítéletesség, a szakmai teljesítmények politikai orientációktól függő megítélése. Valószínűleg a szociológusok közül sokan nem fogadták szívesen a Kemény István javaslataival szembeni kritikáját. Póczik nem történeti munkákat írt, de a témájába vágó történeti fejtegetéseiben elfogulatlanul használja a szakirodalmat, korrekt és szakszerű. A Kemény István névvel fémjelzett kutatói irány képviselői közül több fontos, történeti vonatkozásokat is vizsgáló tanulmány született. Havas Gábornak a foglalkozásváltásról írt tanulmánya olyan problémákat vet fel, amely a magyarországi cigányok történetében hosszú időtartamban jelen volt és egy lehetséges rendezőelv a magyarországi cigányok történetének feldolgozásában. Havas (1984) kutatása kiindulópontot nyújthat további, részletesebb kutatásokhoz, hogy a foglalkozás- és életmódváltás összetevőit és összefüggéseit alaposabban megismerjük. Kertesi Gábornak (2005) a munkanélküliséget vizsgáló kutatásai tárták fel a legpontosabban a cigányok rendszerváltozással bekövetkezett tömeges munkanélküliségének összetettségét és annak a szocializmus időszakába nyúló történeti okait. Lengyel Gabriella (2009) miskolci kutatását jelenbeli társadalmi problémák inspirálták, de történeti szempontból is fontos eredménye, hogy nyomon követi egy város cigánytelepeinek történetét a 18. századtól, nem csupán adatokat egymás mellé rakva, hanem a társadalmi sruktúra egészének változásaival együtt. A Kemény-féle kutatások résztvevői közül ő volt, aki először végzett el egy kutatást alapos levéltári forrásfeltárással. Pozitív változást jelez Dupcsik Csaba (2009) kiváló összefoglalásának megjelenése is, ám címével ellentétben

munkája nem a magyarországi cigányság története, hanem az eredeti OTKA kutatásnak megfelelően: *A magyarországi cigánykutatások, 1890-2007* c. téma feldolgozása. Ez ugyan nem csökkenti a szerző érdemeit, s nem változtat azon sem, hogy szükség volt már egy ilyen áttekintésre, ám a jelzett ellentmondás kifejezi a kutatásra jellemző aránytalanságot, ami természetesen nem Dupcsik hibája. Témáját sajátos szemléletmóddal és módszertannal dolgozta fel, könyve új műfajt is képvisel. Munkájának különös érdeme, hogy megtalálta az egyensúlyt a legnagyobb kihívást jelentő kutatói dilemmában: a cigányokról alkotott képzetek történetét nem keverte össze a cigányok tényleges történetével. Gyanítom, hogy a kötet megtevesztő címe a kiadó piaci megfontolásai miatt született. Az adott tárgykört mindenki másnál alaposabb irodalmi tájékozottsággal és a témájába vágó források ismeretében dolgozta fel. Rajta nem kérhető számon a levéltári kutatás hiánya, mert célja és témájának jellege nem követelte ezt meg feltétlenül. A történeti forráskiadványokban is alaposan tájékozódott és nem csupán az irodalomjegyzékbe biggyesztette oda azok címét, hanem használta is a forrásszövegeket. Egyetlen, jóindulatú kritikai megjegyzésem ezen a helyen: nem értem, miért 1890 a kezdő kronológiai határ. Szerintem célszerűbb lett volna az áttekintést Augustini ab Hortis (2009) művével³⁶ kezdeni, amely kétségtelenül az első, cigányokról szóló modern tudományos munka Magyarországon.

Az intellektuálisan színvonalas, de szándékosan ideologikus és kánont létrehozni akaró, az 1945 utáni magyarországi cigány történelmet a „cigánykérdés” spanyolcsizmájába

---

³⁶ Augustini ab Hortis *Von dem heutigen Zustande, sonderbaren Sitten und Lebensart, wie auch von denen übrigen Eigenschaften und Umständen der Zigeuner in Ungarn* című munkája eredetileg folytatásokban jelent meg a rövidített címen Winer Anzeigen-ként ismert bécsi folyóiratban 1775-76-ban.

erőltető, a posztmodern történetírás elveit követő, ám azokat részben félremagyarázó feldolgozás Majtényi György és Majtényi Balázs (2012) munkája. Jellegzetes példa arra, amikor történeti kérdéseket részben értelmiségi attitűdből, részben a cigányok egészére érvényesítendő teóriák erőltetése miatt előfeltevésekhez igazítják, így érve el azt a kontextust, amelyet a szerzők már előzetesen maguk elé tűztek. Majtényiék könyvét azok fogadták pozitívan, akik a foucaultianus lelkesedésben a történelmet felcserélhetőnek gondolják a történelemtől szóló narratívákkal, a cigányok múltját pedig valamiféle mérkőzésnek értelmezik, amit a kutatóknak visszamenőlegesen meg kell óvni, akár a tények rovására is. Nem azt állítom, hogy a múlttól nem lehetséges többféle narratíva, de a múlt ténylegesen csak egyféle lehet, egy múltbeli esemény csak egyféleképpen történhetett meg. Lehet erőltetni valamiféle roma és nem roma narratívát, de az nem a múlt valósága, hanem ideológiagyártás. Majtényiék eleve megfosztották magukat a történeti realitás megismerésétől, amikor nem végeztek levéltári forráskutatást. Ha valóban a cigánykérdés 1945 utáni történetének megírására vállalkoztak (márpedig ezt állítják már a címmel is), akkor ezt nem lehetett volna megtenni levéltári kutatás nélkül. Nem vállalkozhatok itt részletes kritikára, csak néhány momentumot említek. Lehetetlen pl. a cigányok foglalkoztatásáról írni, ha nem ismerjük az erre vonatkozó közigazgatási felméréseket, vagy a Munkaerőtartalékok Hivatalában keletkezett forrásokat, különösen abból az időből, amikor a szociológia tiltott tudomány volt. Nem tanulmányozták kellően a CIKOBÍ-k és a megyei cigányügyi titkárok nagy mennyiségben rendelkezésre álló iratanyagát sem. A tájékozottság látszatát keltik a bőséges irodalomjegyzékkel, de szövegükből egyértelműen kimutatható, hogy pl. a megadott forráskiadványokat egyáltalán nem használták. Ami nem illett a koncepciójukba, arról egyszerűen nem vettek tudomást.

A bemutatottnál jóval szélesebb az a spektrum, amiben különféle, történetinek nevezett dolgozatok készülnek. Különösen sok olyan íródott az elmúlt években, melyeknek szerzői csak egyszer-kétszer nyúltak a témához és azt variálták több változatban. Nem lehet mit kezdeni olyan írásokkal, amelyek szakirodalmi fragmentumokból vannak összerakva, vagy olyan nem történésektől származó nyelvészeti, pedagógiai, teológiai, stb. feldolgozásokkal, amelyek „történeti” fejezete pl. összesen 13 sor, egyetlen szakirodalmi hivatkozással. Azoknak a cigányokról szóló írásoknak az áttekintése, amelyek nem történetiek, de tartalmaznak történetinek mondott bevezetőket, áttekinthetetlen. Nem is szükséges rájuk energiát pazarolni, hogy megállapítsuk: egyoldalúságok, hiányosságok, felületességek sokasága jellemző. Általános tendencia, hogy a szerzők többsége többnyire az aktuális jelen felől fordul történeti kérdések felé. Néhány történész kivételével nem tekintenek messzebb az időben a 19. század végénél, közepénél és a korábbi több száz évre azokkal az eleve egyoldalú beidegződöttségekkel gondolnak, ami a 20. századról bennük él.

Az egyetlen színvonalú tudományos szintéren eltérő mértékben és módon visszatérő mozzanat a historizáló, normatív múltszemlélet. Normatív szemléletnek nevezem a történelemnek azt a retrospektív oppozíciót alapuló, valójában történetietlen megközelítést, amely aktuálisan érvényes, utólagos és külső értelmezési keretbe helyezi a múltat és a múltbeli társadalmi cselekvőkön a jelenbeli politikai, ideológiai, erkölcsi, jogi és szociális normákat kéri számon. A normatív szemlélethez hiányos fogalomkészlet, ideológiailag kifacsart szóhasználat társul. A források nem ismerése vagy szövegük részelemeinek mai logika szerinti elferdítése az egyik legsúlyosabb anomáliája a cigányok múltjáról szóló beszédmódoknak. Amikor egy 1980-as években született tanulmány szerzője leteremti Mária Teréziát,

mert nem volt lakáspolitikája, ezen próbálok derülni. Miért nem egyenesen a párthatározatok betartását várja tőle? De, ha egy I. világháború alatt született kormányzati intézkedést a védőoltásról, amely a cigányok érdekét szolgálta, a cigányok megbélyegzésének tartanak és nyakló nélkül nácinak neveznek, azzal már nem tudok kibékülni és nem mondhatok mást, csak azt, hogy az ilyenek ne beszéljenek bele a történelembe³⁷. Ezen a képtelen helyzeten a komplex forráselemzéssel (több forrástípus adatainak egymás mellé helyezése) és komparatív eljárások alkalmazásával léphetünk túl. Az értelmezés alapja pedig a múltbeli ember

---

³⁷ A források nem ismeréséből vagy szándékos félreértéséből következő, okatlanul minősítgető megszólalások sokaságát lehetne említeni, különösen a holokausztról szóló cikkekből. Itt most a 15,000/1916. B. M. eln. számú, kóbor (sátoros) cigányokról szóló rendelet 7. §-ára gondoltam példaként. A szövege: „A főszolgabíró (városi hatóság) köteles gondoskodni, hogy a nyilvántartásba felvett, de szemle elé nem kerülő minden kóborcigányt himlő ellen haladéktalanul beoltssanak még ha már be is lett volna oltva. A végből, hogy a beoltásból vagy újraoltásból a megtörtént nyilvántartásba vétel bármikor megállapítható legyen, a beoltás fent a bal vállon, háromszöget alkotó három oltással (+ + +) történjék. A beoltást végző orvos egyidejűleg mindenik cigányt gondosan megvizsgálja, hogy nem szenved-e valaminő ragályos betegségben, különösen hólyagos himlőben, venereás bajban vagy tuberkulózisban. Vizsgálatának eredményét jegyzékbe foglalja. A nyilvántartó lap (9. §.) megfelelő rovatait ennek a jegyzéknek az alapján kell kitölteni. A hevenyfertőző betegségben szenvedőket el kell különíteni és lehetőleg járvány-kórházban vagy közkórházban kell elhelyezni.” Ebben a szövegben egy árva szóval sem mondják, hogy a cigányokat meg kell bélyegezni és ez nem is érthető bele a szövegbe. A kóbor cigányok az alsókasztosodó osztály legszegényebbjeit, legelesettebbjeit jelentették, akik körében valóban gyakoriak voltak a megbetegedések, ennek megelőzéséről szól a rendelet idézett része.

cselekvéseinek és gondolkodásának a saját korában létezett feltételek szerinti megítélése lehet, ami a források szóhasználatának akkori értelmezés szerinti megértésével érhető el.

A tudományos élet szereplői közül is sokan valamiféle teljesen objektív, végleges „cigány történelmet” várnak, ami univerzális magyarázatokat nyújt és összhangban van a különféle elvárásaikkal és szakmai orientációjukkal. Különösen kényszerítő elvárásként jelentkezik ez az oktatás különböző szintjein. Ilyen történelem nincs és nem is lehetséges a létrehozása, de időről időre van néhány szerző, akinek a munkáját „a cigány történelem”-nek tartják. Ezeknek a szerzőknek a kiválasztódása és elfogadottsága többnyire nem attól függ, hogy megfelelnek-e a történész szakma kritériumainak, végeznek-e szakszerű levéltári kutatásokat, alkalmaznak-e szakavatott forráskritikát. Magyarországon ez hatványozottan jelentkező probléma, mert az akadémikus történettudomány idegenkedik a cigányok múltjának kutatásától, ahogy arról már fentebb beszéltem. A valamely időben „a cigány történelemnek” számító művek egyike sem teljes történelem. Azok az összefoglaló kísérletek, amelyek Magyarországon az 1990-es évek óta születtek, a magyarországi cigányok történetének valamely korszakát, vagy részterületét dolgozták fel, a megszületésük idején lehetséges módon, a szerzők szakmai helyzetétől, érdeklődésétől, lehetőségeitől, stb. függően.

A „cigány történelem”-ként elfogadott művek kiválasztódásában sok szempont játszik egybe, ezek közül fontos a mindenütt érvényesülő tekintélyelvűség és a diszciplináris sovinizmus, ami létrehozza szerzők és művek mindenhatóságának hitét. Az egyik meghatározó mű napjainkban Dupcsik Csaba (2009) könyve, melynek elfogadottságában annak is nagy szerepe van, hogy didaktikusan szerkesztették. Az 1945 utáni időkből „a cigány történelem” Majtényiék (2012) könyve, ami nem az, de nem

nagyon van más hasonlóan átfogó munka. Karsai László (1992) és Pomogyi László (1995) kiváló könyvei ezzel szemben szinte már elfelejtődtek, hiába szólnak olyan korszakról, amelyet napjainkban a magyar történelemtől és a cigányok múltjáról beszélve is gyakran emlegetünk. A szociológusok többsége számára Ladányi és Szelényi a megfellebbezhetetlen tekintély, az antropológusok Michael Stewart-ot vonták bírálhatatlanságba. Meggyőződésem, hogy az említett kutatók egyike sem várja ezt el. Biztosra veszem, hogy semmiféle túlzott tekintélyre nem tartanak igényt és szívesen veszik a kutatásukat kiegészítő véleményeket és itt térjünk vissza az egy bizonyos cigány közösségekben végzett kutatási eredmények általánosíthatóságának problémájához is. Ladányi János és Szelényi Iván kétféle kutatást végeztek és azok eredményeit együtt adták közre 2004-ben megjelent könyvükben. A Magyarországon kívül Romániára és Bulgáriára is kiterjedő összehasonlító makroszintű vizsgálataikban elsőként dolgoztak ekkora léptékben reprezentatív adatokkal. Ladányiék underclass elmélete kimagasló szakmai teljesítmény a kelet-európai piacgazdasági átmenet értelmezéséhez. Ennek kapcsán a cigányok 19-20. századi társadalmi helyzetének értelmezéséhez is támpontot adtak, azt fejtegetve, hogy a 20. század első felében többségük alsó kaszt állapotba került, a II. világháború után fokozatosan alsó osztály állapotba, amit határozottan megkülönböztetnek az 1990 utáni underclass-tól. Utóbbiról úgy gondolják, hogy a társadalmi kirekesztődés átmeneti formájának tűnik, napjainkban pedig egyre több jel arra mutat, hogy az irány az újraszektosodás felé fordul (Ladányi és Szelényi, 2014). Az utóbbi 6-8 évben 20. századi forrásokra is kiterjedő levéltári kutatásaim megerősítik Ladányi és Szelényi teóriáját. Egyetértve és lehetséges kiindulásnak tekintve az általuk kidolgozott modellt, a további finomításához járulnék hozzá. Részben a cigánytelepek történetére vonatkozó alaposabb kutatásokkal, részben az 1945 utáni levéltári forrásokból a

cigányság tagozódásának vizsgálatát lehetővé tevő levéltári források eddig meg nem történt feldolgozásával lehetne tovább menni. Saját kutatásaim alapján pl. Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének 1945-1961 közötti társadalmi helyzetéről az állapítható meg, hogy nem írható le a teljes cigány népesség egyetlen kategóriával, az alsó kaszt és alsó osztály állapot egyidejűleg létezett, a kettő közötti átmeneti formákkal (Nagy, 2015).

További adalék, hogy az I. világháború után megnövekedett az agrárproletárok száma és az ország egyre nagyobb részén lett majdnem ugyanannyi a számuk, mint a kisgazdáké. A kisbirtokok osztódása és az 1920-as évek elhibázott földreformja is hozzájárult, hogy az 1930-as évekre új osztály lett belőlük, az agrárválság okozta nincstelenedés elől egyre többen menekültek a gazdavárosokba. Sokan eladósodtak, elveszítették házaikat és nem maradt más menekvésük, a cigánytelepekre költöztek. Antalffy Gyula szerint 1920-ban a karcagi cigánytelepen 800 ember élt, 1930-ban már 1400. A növekmény abból származott, hogy a nincstelen agrárproletárok a telepre költöztek. Amíg Karcag összlakossága 10 %-al nőtt, addig a telep népessége 80 %-al. *„A cigánynegyvedbe húzódott magyar földmunkásság sorsa és életszintje teljesen azonos a cigányokéval. Ugyanolyan förtelmes putrikban laknak és ugyanolyan embertelen szükségét szenvednek. Mert itt igazán teljes az egyenlőség s a jövedelemeloszlás is arányos.” ... A tífusz minden évben végigsöpri a telepet s válogatás nélkül szedi áldozatait mind a cigányok, mind a magyarok közül* – írta Antalffy (1937)-ben. A mondottak részben megerősítik Ladányi János és Szelényi Iván strukturalista, konstruktivista elméletét, részben viszont igazolják, hogy a 20. század első felének cigány alsókasztosodását érdemes árnyalni, pl. érdemes más csoportok strukturális helyzetének megváltozásával együtt vizsgálni. A karcagi példa a jövőbeni kutatás számára új utat jelez: a telepek cigány és magyar népessége a későbbi

időkben óhatatlanul keveredett, ami befolyásolta, hogy ki számított cigánynak. Szabolcs-Szatmárból tudom, hogy az 1950-es évek cigánynak számító népességének egy jelentős része ilyen keveredéssel keletkezett. Karcagon és más településeken ennek részleteit még kutatni kell. Ha tovább gombolyítjuk a problémát, akkor eljutunk oda, hogy a társadalom strukturális változásaival párhuzamosan változik a „cigány” identitás, ezt azonban történetileg alaposabban vizsgálni kellene, hosszabb időtartamban.

Ladányiék kutatásának másik fontos aspektusa a szóban forgó társadalmi mozgások lokális vizsgálata. Csenyéte egyedi, extrém esetként került a látókörukbe, mint gettófalú (azóta már nem egyedülálló e tekintetben). Ladányi és Szelényi csenyétei kutatásaiban elsőként született meg egy másfél évszázadra kiterjedő társadalomtörténeti és történeti demográfiai elemzés, ismereteim szerint először végeztek el egy településen teljeskörű anyakönyvi rekonstrukciót. A szerzőpáros egyáltalán nem tekinti a csenyétei cigányok történetét valamiféle általánosítható magyarországi cigány történelemnek, de eredményeik percepciójában azzá válik. Azoknak, akik átkonvertálják a csenyétei eredményeket országos léptékre, meg kellene gondolni, hogy az ilyen egyszerűsítéseket kerüljük el a kutatásban és az oktatásban egyaránt.

Durst Judit (2006), Farkas Zsuzsanna (2008) és az én (Nagy, 2013) kutatásaim is azt mutatták, hogy Magyarország több településén megfigyelhetők párhuzamok azokkal a folyamatokkal, amelyeket Csenyétéről ismerünk. A folyamatok időrendje eltérő, jellege hasonló, de nem azonos. Az említett kutatások közös tapasztalata: a cigányok helyzetének változása sohasem független a paraszti társadalom változásaitól. A további kutatásokban az összefüggések vizsgálatába szerintem érdemes lenne bekapcsolni azt, amit az etnológiában korábban paraszti dilemmának neveztek: adott földterület, extenzív

agrártermelési technológia és növekvő népesség mellett, meddig tudja az adott hely eltartani az ott élő népességet. Amikor a népesség ilyen szisztémában már nem tartható el, bekövetkezik a helyi társadalom szerkezetének változása, foglalkozásváltási kényszer jön létre és ebben a kényszerhelyzetben a változás a cigányokra is hatással lesz. A paraszti dilemma többféle lokális változata a cigányok lokális történeti útjának többféle változatát is jelenti.

Michael Stewart munkássága olyan kiemelkedő és tekintélyes az antropológiában, mint Ladányi Jánosé és Szelényi Iváné a szociológiában. *Daltestvérek* c. könyve annak megjelenése után megváltoztatta a cigányokról való gondolkodást a társadalomkutatók körében. Stewart munkásságának több olyan területe is van, amelynél felvetődik a kérdés: az egy, vagy néhány oláh-cigány közösségben végzett szociálanropológiai terepmunkájának tapasztalatai tekinthetők-e érvényesnek a teljes magyarországi cigányságra? Itt most konkrétan a romák munkaerőkölséről alkotott véleménye érdekes, mert annak van történeti jelentősége. Ő a roma közösségek tradicionálisan független életszervezését a szocializmus korszakában a párt által propagált munka-ethosszal helyezte szembe, és ebben látta a társadalmi elfogadottság, illetve elutasítás kritériumát is (Stewart, 1993). Szerinte a romák elfogadták a pártállamban adódó munkahelyeket, de ezután elutasították a munkát, mint értéket. A hivatalos munkavégzés mellett a „második gazdaságban” folytattak főként kereskedelmi tevékenységet. Ez nyújtott számukra függetlenséget és büszkeséget, így fejezték ki és tartották fenn szimbolikusan autonómiájukat.

Ez is olyan teória, amely alapvetően érvényes a vizsgált oláh cigány közösségre, de egyfelől ez az érvényesség szélesebb körű, másfelől pedig szűkebb körű. Stewart felfogását pontosítani kell, mert a munka-ethosz nem pártállami attribútum, vagyis az említett opposzió nem korlátozható a kommunista Magyarországra, tágabb történeti kontextusban

érdeemes értelmezni (Kocka, 2001). Másrészt a teória semmiképpen sem érvényes a magyarországi cigány népeiség egészére, nem terjeszthető ki minden cigány közösségre, miként azt az oktatásban és a kutatásban többen is teszik. Nem állítom, hogy a Stewart által leírt munkaetika nem létezett. Magam is találkoztam vele pl. 2009-ben, amikor Budapest közeli településen egy oláh-cigány férfi elmondta, a szomszédos kisváros gépgyárában dolgoztak korábban és mellette mindenki seftelt valamivel, mert ha nem ügyeskedett, nem is számított embernek. Állítom viszont, hogy más cigány közösségekben azok, akik a tsz-ben kapáltak, juhászokdtak, az iparban és a bányában végezték munkahelyi tevékenységüket, mellette nem ügyeskedtek, hanem az utóparasztosodás útján járva művelték a kertjüket és nevelték jószágaikat (Szuha, 1999). Ugyanúgy elfogadták a munkát és ugyanúgy nem volt szerepe az életükben a szimbolikus függetlenségnek, mint bárki másnak a munkások és a parasztok között. Sőt, ha valaki nem dolgozott, azt megvetették, azaz elfogadták a munkát értéknek. Ironizálás nélkül vetem fel: kíváncsi lennék mit szólnának Stewart elméletéhez azok a miskolci és ózdi cigányok, akik a vasgyárban három műszakban dolgoztak.

A magyarországi cigány közösségek történetének egyik sajátos és érdekes kérdése a paraszti, majd a polgári munka-ethoszhoz való viszony, illetve annak adaptálása egy akkulturációs folyamat keretében. A szabolcsi cigányok történetére vonatkozó kutatásaim történeti szempontból éppen azt erősítik meg, hogy itteni cigányközösségek – a Stewart által vizsgált cigányokkal ellentétben – az akkulturáció történelmi örökségével alkalmazkodtak a szocialista Magyarország munka-ethoszához és integrálódtak, miközben más közösségekben azzal találkozhatunk, amiről Stewart beszél (Nagy, 2010).

Találunk azonban példákat jóval korábbi időkből is arra, hogy egy településen a cigányokat munkavégzés szempontjából egyáltalán nem jellemezte semmiféle etnikus munka-ethosz,

ugyanolyanok voltak, mint a helyi társadalom legalsó rétegeihez tartozók. Siklóson pl. a 18. század második felében több cigány is parasztosodott (Nagy, 2003). Erzsébetvárosban pedig 1781-ben több, mint száz cigány család egytől-egyik napszámosságból és alkalmi munkákból élt a városi társadalom plebejus rétegeihez hasonlóan³⁸. Megfontolandó tanulság: a cigányok munka-ethosza nem írható le egyetlen közös mintával. Ennek a vizsgálata a parasztosodás általánosabb kérdéseivel vezet bennünket, amely szintén olyan kihívás a kutatásban, amin még sokat kell dolgozni. Ennek hátterében ott húzódik az a megkerülhetetlen társadalomtörténeti probléma, hogy a cigányok egy része nem etnikai hovatartozásából, hanem osztályhelyzetéből adódóan volt cigány. Jómagam egy szócikket írtam a témáról 2007-ben, de nem jutott el a kutatók ingerküszöbéig, mert megkérdőjelezte az etnikus mítoszokat (Nagy, 2007).

Összességében azt mondhatjuk a tudományos kutatásokról, hogy Magyarországon az a felfogás a legelterjedtebb és legelfogadottabb, melynek képviselői „közös tulajdonságok és objektív jellemvonások alapján értelmezik a roma identitást” (Binder, 2014.). Ez uralja a romológiát, a kisebbségkutatást és az oktatást is. Kevésbé elterjedt és elfogadott, főként pedig kevésbé megértett megközelítés, mely szerint a „roma”/”cigány” egy konstruált kategória, ami az ún. klasszifikációs küzdelmek eredményeként jön létre. Ennek a két alapvető kutatási irányznak és irányzatainak megszületett már az alapos elemzése, megtörtént többszörösen a Bromlej, Brubaker és Barth nevével jelzett elméleti alapok bemutatása is (Binder, 2014; Fosztó, 2013). Számomra a fontos kérdés ezzel összefüggésben, hogy történeti szempontból felvethető-e egyáltalán a cigányok egységes, közös értelmezési keretbe

---

³⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, F 46, 1781/4868, 1255. csomó. Mikrofilmen: 37995. sz. tekercs. *Tabella De Numero et Statu Zingarorum...Domiciliatorum et Vagabundorum.*

vonása bármely irányzat felől is? Továbbá a kulturális csoport/társadalmi kategória viszonyítást történeti szempontból helyes-e vagy-vagy alapon felvetni, nem realisabb-e is-is alapon? Erre vonatkozó álláspontomat a továbbiakban egy-egy konkrét történeti probléma kapcsán fogom kifejteni.

Az etnogenezis bűvöletében

Minden, a cigányok vagy annak vélt csoportok történetére vonatkozó kérdésfeltevés mögött ott húzódik, hogy a cigányok egységes népet alkottak-e vagy sem, illetve kik azok, akik a cigányok közé tartoztak. Cigánynak mondhatunk-e olyan csoportokat, amelyeknek más az elnevezése? Egyáltalán voltak-e mai értelemben cigányok és ha igen, mióta? Az 1980-as évek első felében az európai cigánykutatásban akkor történt áttörés nyomán több vonatkozásban is átértékelték az összehasonlító nyelvészetből a 18. század óta kifejlődött válaszokat. A Judith Okely (1983), Aparna Rao (1987), Rüdiger Vossen (1983) és mások nevéhez kapcsolódó kutatási eredmények Prónai Csaba (1995) erőfeszítései³⁹ ellenére nem voltak hatással a cigányokról folyó hazai diskurzusokra, illetve a tudományos kutatásnak és a felsőoktatásnak is csak egy szűk szegmentumában jelentek meg, mostanra pedig alaptalanul elfelejtődtek. Az említett szerzők alapjaiban értelmezték újra a cigányok indiai eredetét, a migrációt, a nyelvi és a társadalmi egység kérdését, hogy egyáltalán kiket tekinthetünk az európai történelemben cigánynak. A '80-as évek paradigmaváltásának kérdésfeltevéseihez kapcsolódva, nézzünk meg közelebbről

---

³⁹ Gondolok továbbá a Prónai Csaba által szerkesztett „Cigányok Európában” c. sorozat köteteire.

néhányat azok közül, amelyek a cigányok történetének hagyományos értelmezésében alapvetően fontosak.

A cigányok történelmének, társadalmi helyzetének és kultúrájának értelmezéséhez evidenciákat kereső elméletek többféleképpen tipizálhatók (Törzsök, 1998; Binder, 2014). Magyarországon a cigányokat az indiai etnogenezissel jellemző elgondolások a legismertebbek, amelyek a cigányokat történelmi diaszpórának tekintik. Az indiai származásnak véleményem szerint egyáltalán nincs akkora történelmi jelentősége, mint ahogy a fentebb megismert diskurzusokban és a roma etnikai reprezentációban megjelenik. Valójában nem nyújt magyarázatot a romák jelenbeli helyzetére, de éppen ilyen kontextusban merül fel gyakorta.

A valamennyi cigány egységes, közös indiai származását elfogadó szerzők nézetei a romani nyelv kutatásának eredményeire építik nézeteiket. A romani indiai eredetének és rokonságának tudományos elméletei a nyelvészetben a 18. századtól terjedtek el Grellmann 1787-ben megjelent munkája nyomán és a 20. század második felére a romani indiai eredetének elmélete lett a legelfogadottabb (Fraser, 1996; Petcuț, 2003). A nyelvészeti teóriák lényege, hogy az indoárja nyelvből származtatják a romanit, ám más-más nyelvi csoportból és nyelvjárásból⁴⁰. Ennek függvényében más-más helyre teszik az ún. „őshazát” és az Indiából való elvándorlás kezdetét. Az Indiából elvándorolt csoportok eredendő nyelvi és társadalmi egységét feltételezik, amely a vándorlás során

---

⁴⁰ A romani indiai eredetének elmélete a glottokronológián, másképpen lexikostatisztikán alapul, Magyarországon Fraser munkájából ismert és onnan veszik át a hazai szerzők. A Morris Swadesh amerikai nyelvészhez fűződő elméletet már 1948-as publikálásakor is komoly bírálatok érték, majd bebizonyosodott, hogy a lexikostatisztika több esetben is téves eredményeket hozott. Landauer, 2014.

bomlott meg.

Az elméletek között egyezések és hasonlóságok egyaránt kimutathatók. Megegyeznek abban, hogy „a nagy vándorlás” útvonala: India – Perzsia – Örményország – Kisázsia – Bizánci Birodalom. Eltérnek a nyelvi rokonság kérdésében, a vándorlás kronológiájában, a vándorlás kiváltó okában. Utóbbit többnyire valamilyen politikai vagy háborús eseményben látják.

Az indiai származás elméleteinek döntő fontosságú módszertani eljárása a cigányok kapcsolatba hozása más csoportokkal. Az ugyanis korántsem egyértelmű, hogy a meglehetősen gyér számban rendelkezésre álló forrásokban kik azok, akiket tudományos bizonyítottsággal ténylegesen a cigányok elődeinek tarthatunk. A Földközi-tenger medencéje és az indiai szubkontinens között több száz éven keresztül különböző gyűjtőneveken ismert csoportok létezése mutatható ki. A ghorbat több csoport neve a Távol- Közép- és Közéleleten, valamint Görögország, Marokkó és az egykori Jugoszlávia területén. A ghorbat szó gyűjtőfogalom a tudományban, a közhasználatban ugyanakkor csak bizonyos csoportokra vonatkozik, egy-egy helyen mást-mást értenek ghorbaton. Inadekvát módon a „cigány” szinonímája. A luri is gyűjtőnév. Az ide sorolt csoportok foglalkozásai miatt hozzák őket kapcsolatba a cigányokkal (kovács, kosárfonó, zenész, bűvész). A zott/zotti néven ismert csoportok is többfélék, ez is gyűjtőnévnek tekinthető. A tényleges kapcsolat, még kevésbé rokonság nem igazolható a cigányok elődeivel.

A dom/domba elmélet a legelterjedtebb. Lényege, hogy a cigányok egykor domok/dombák voltak, azaz a cigányok elődeit az ilyen nevű csoportokban kereshetjük. A domba elmélet Herman Brockhaus lipcei nyelvész professzortól származik az 1830-as évekből, részleteinek kidolgozója egy Griesen nevű kutató a 20. század elején (Törzsök, 1998). Griesen elméletét Sampson próbálta először történeti keretbe helyezni 1926-ban, ezt fogadta el hosszú időn át több neves

európai ciganológus: Clébert, Liégeois, Hübschmannova, Vekerdi József.

Az indiai származtatás több elemét egyesíti Donald Kenrick (2000) elmélete⁴¹. Elfogadja és alapvetőnek tekinti a romani nyelv indiai eredetét. A romák/cigányok közös származását és egységes népként való létét tételezi, de a romák kialakulását új megvilágításba helyezi, a más csoportokkal való azonosítást összekapcsolva történeti források adatainak sok esetben spekulatív értelmezésével. A roma népcsoport szerint nem Indiában alakult ki, hanem indiai és perzsa törzsek keveredéséből Perzsia területén. A fentebb említett csoportneveket, illetve azok egy részét a romák más-más időszakban használt nevének tartja. Kenrick (2000) szerint a legnagyobb roma népcsoport Irakban élt, azaz a régi Perzsiában. Kauli a nevük, a kettőt azonosítja és felteszi, hogy a kaulik és a ma ismert kalék közös indiai őstől származtak⁴². Meglehetősen bátor elgondolás, mert a csoportnév analógiáján kívül ennek semmi más alapja nincs. A vándorlás okát Kenrick (2000) is a politikai helyzet változásaival, háborúkkal hozza összefüggésbe, de bekapcsol egyéb tényezőket is, pl. az Indiában gyakori és ciklikusan ismétlődő éhínségeket. Kenrick (2000) Észak-India 3. századi perzsa meghódításából indít el egy eseménytörténeti konstrukciót és addig manipulál különféle adatokkal, csoportnevekkel, hogy létrejöjjön a „cigány nép” és összeálljon az, ami szerint „cigány történelem”⁴³. Ennek a feltételezett népnek a további mozgását az arabok és a Bizánci Birodalom kis-ázsiai hódításaival kapcsolja össze, ezeknek tudható be szerint,

---

⁴¹ Kenrick 1965-től különböző roma emberjogi szervezetek tanácsadója.

⁴² A kalé a nyugat-európai cigányok egyik, főleg Spanyolországban élő csoportjának önnevezése.

⁴³ Kenrick nézeteinek részletesebb ismertetését és a korai történelem konstrukciójának problémáját bővebben l. Nagy, 2014.

hogy indiai eredetű népcsoportok Kis-Ázsiába kerültek, illetve Konstantinápoly és Európa belseje felé indultak. A bizánci birodalomból való elvándorlást az 1347-es pestisjárvánnyal és a török hódításokkal magyarázza Kenrick. Hozzá kell fűznünk, hogy az említett csoportoknak a romákkal, illetve elődeikkel való azonosságát nem tudja közvetlenül bizonyítani. Eljárása jóindulattal is indirekt, történeti logikán alapuló következtetésnek tekinthető.

Napjaink egyik legelismertebb szaktekintélye, különösen nyelvészeti kérdésekben Marcel Courthiade. Kenrickhez hasonlóan a romani nyelv indiai eredetének elméletéhez megpróbálja megkeresni azokat a történeti eseményeket, amelyeket romákra, illetve elődeikre vonatkozóan vélelmez. A 10-11. századi arab történetíró Al Utbi *Yaminok Könyve* c. munkájában elbeszélt történetre hívja fel a figyelmet: 1018-ban Mahmoud Ghazni afgán hódító elfoglalta Kannaudzs észak-indiai várost, a lakosságot rabszjira fűzték és eladták őket rabszolgának Perzsiába, mint zenészeket és egyéb mesterségek művelőit. Az eredeti arab forrás egy szót sem ejt az eladott lakosok etnikai hovatarozásáról, ennek ellenére Courthiade kijelenti, hogy romák (így!) voltak és ez a romák első lépése a Nyugat felé vezető nagy vándorlás során. Ezt a vélekedést más szerzők is átveszik vagy felemlítik és klisévé alakulva el is terjedt (Petcuț, 2003).

Courthiade elgondolása példája a visszamenőleges, spekulatív történelemgyártásnak, a csúsztatásnak. Egy múltbeli esemény olyan etnicizálásának, amellyel bizonytalan, szórványadatból roma történelmet konstruál, sorozatos előfeltevésekkel. Az összes cigány indiai eredetének előfeltevéséhez erőltetetten keresi a velük azonosítható csoportokat minden olyan eseményben, amelyben valakiket sérelem ért, így hozva létre egy többszörösen manipulált sémát. A Kannaudzsból elhurcoltak mestersége nem elegendő bizonyíték arra, hogy romák, vagy akár csak a romák elődei lettek volna. Az pedig, hogy az elhurcolást valamiféle tudatos nyugati vándorlás

kezdetének akarja látni, kimeríti a tények meghamisításának fogalmát.

Az európai cigánykutatás 1980-as években történt, fentebb már érintett paradigmaváltásában általános módszertani problémák fogalmazódtak meg az indiai eredeztetéssel szemben⁴⁴: egyes nyelvi elemeket és szórványosan fennmaradt dokumentumokat a teljes valóság kifejezőjének elfogadva, a kultúra és a történelem minden elemére kiterjedő következtetéseket vonnak le azok a szerzők, akik a cigányok indiai származását próbálták igazolni. Problematikus a cigányok eredetének egy szálon való visszavezetése is: több kutató is úgy gondolja, hogy még az egy csoporton belül használt azonos nyelv sem jelent feltétlenül azonos eredetet. A különböző cigány nyelveken a saját csoport belső megnevezése különböző (rom, kalo, stb), miért feltételeznénk, hogy valaha minden cigány egy népcsoportot alkotott? A „szétválásról” attól kezdve vannak nyomok, hogy a cigányok megjelennek Európában, az egymástól különböző csoportok létéből egyáltalán nem következik, hogy valaha homogén csoportot alkottak volna. Az indiai eredet csak a romani nyelvet beszélőknél vethető fel, a cigányok jelentős hányada azonban nem ezt beszéli⁴⁵.

A cigányok más csoportokkal való azonosításának módszereit Aparna Rao (1987, 1997) illetve a legalaposabb kritikával⁴⁶.

---

⁴⁴ Ezeket Törzsök, 1998 alapján foglalom össze.

⁴⁵ A nem romani anyanyelvű cigányok esetében felmerül az ún. nyelvcseré kérdése. Ennek a speciális nyelvészeti problémának az érintése meghaladná írásom terjedelmi kereteit és szakmai kompetenciámat is, nem lévén nyelvész. Itt most csak megemlítem, hogy Magyarországon különösen fontos ez probléma, hiszen a cigányok nagy része nem romani anyanyelvű.

⁴⁶ L. még Rao, Aparna: A nő a cigány kultúrában. <http://uccalapitvany.hu/wp-content/uploads/2014/06/A-N%C5%91-a-cig%C3%A1ny-kult%C3%BAr%C3%A1ban.pdf>

Több indiai és észak-afrikai néppel hozzák kapcsolatba a cigányokat, Rao szerint: „az egyes csoportok közötti kulturális különbségeket belekényszerítették abba a már eleve meglehetősen pontatlan és homályos képbe, ami az európai cigányokról kialakult”. Ennek módszerei: a romani szókincsének összevetése mások szavaival; azokat az elnevezéseket, amelyekkel a helyi lakosság illetve a cigányokkal kapcsolatba hozott csoportokat, összehasonlították az európai cigányok elnevezéseivel; e csoportok tevékenységeit, életmódját összehasonlították a cigányokéival. Rao szerint a következmény: a legkülönbözőbb csoportok teljesen tudománytalan egymáshoz rendelése, egy-egy cigányokhoz hasonló csoportot tartanak egy adott tájegység cigányainak.

Rao összességében egymástól különböző, Európában és Amerikában élő csoportok gyűjtőfogalmának tartja a „cigány” terminust. Ezeknek a csoportoknak a közös eredetét, illetve a romani nyelv indiai eredetét nem vonja kétségbe, de a romák összességének indiai származását nem látja bizonyíthatónak a fentebb írt módszertani problémák miatt, és mert Irántól keletre nem található romani nyelvet beszélő csoportok. A romák közös kulturális vonásának a nomadizmust tartja, aminek alapeleme a szolgáltatásokon és áruk kínálatán alapuló gazdaság. Másfelől a kulturális különbségek alapján úgy gondolja, hogy nem tekinthetők homogén csoportnak, nem szoríthatók bele a „cigány” homogén fogalmába, mert ezt nem vonatkoztatják önmagukra, a „cigány” kifejezés a nem cigányoktól való elhatárolódást fejezi ki. Raonak a nomadizmussal kapcsolatos véleményét a történeti Kelet-Európában élt cigányok esetében kérdésesnek tartom, de e helyen nem akarok vele vitázni, mert most az India-paradigmával szembeni ellenérvelése volt fontos.

További művei: <http://ethnologie.phil-fak.uni-koeln.de/rao.html>

A 'cigány' etnoním újraértelmezése

A cigány szóról a legelterjedtebb a közvélekedésben és a tudományban is, hogy a görög atszinganoszból ered. Az is általános, hogy etnonimnak tekintjük, annak ellenére, hogy rengeteg adat ismert nem népnévként való használatáról, illetve annak ellenére, hogy Kelet-Európában pl. sok párhuzamot találunk arra, hogy egy szó népnévként és társadalmi állapot (foglalkozás, tulajdonság, stb.) kifejezésekként is él egyidejűleg (pl. görög, siftár, stb.). Jelenlegi ismereteink szerint az atszinganosz és a 'cigány' azonosságára vonatkozó adat egy 1553-ban keletkezett, 1576-ban kiadott protestáns szövegben fordul elő.⁴⁷ Később, már az indiai eredetelmélet ismeretében előszeretettel fogadta el több szerző is, mert összefüggést véltek felfedezni az atszinganosz szó jelentése (= érinthetetlen) és az indiai kasztrendszer között. Az atszinganosz-teória Franc Miklošič *Beiträge zur Kenntnis der Zigeunermundarten* című, 1874-1878 között megjelent munkája nyomán terjedt el.⁴⁸

A 20. század elejére nyúló nyelvészeti előzmények nyomán

---

⁴⁷ Caspar Peucer: *Commentarius de praecipuis generibus divinationum. In quo a prophetiis autoritate divina traditis, & a Physicis coniecturis, discernuntur [...]* Wittenberg : Schwertel, Johann, 1576.

A szóbanforgó szövegrész: „*Attingani seu zigeuni: Vagatur hinc inde et genus quoddam impostorum, squalida tetraque et deformi specie et habitu peregrino, quos recentes Graeci Attinganos, nos Zigenos[!] nominamus. Creduntur ex Aegypto primum et vicinis Africae partibus prodisse, ubi incantationum atque universim[?] omnis generis priestigiarum et divinationum tantus est usus, ut nihil nisi consultis vatibus suscipiatur, et magnus vatum numerus singulis diebus in foro publico, in compitis et pergulis, praesioletur consulturos: quod qui Alexandriae, Alcairi, quae Memphis est, et in locis vicinis fuerunt, pro certo compertoque affirmant.*”

⁴⁸ L. még a Pallas Nagylexikon, Cigányok c. szócikk (IV. köt. 362. old.).

Fehértói Katalin (1987) hipotézisként fogalmazta meg, hogy a cigányok tényleges magyarországi megjelenése előtt előforduló, alakilag a 'cigány' etnonímhoz hasonló szavak egy török vagy szláv eredetű személynévből származnak, amely szigánnak hangzott és eredetileg nem etnikumot jelölt. Olasz nyelvészek hasonló kérdések vizsgálatakor itáliai adatokból arra jutottak, hogy a 'cigány' etnoním nem származhat a görög atszinganoszból (Piasere, 1997). Fehértói Katalin nyelvészeti eredményeire építve, bőséges okleveles adatok és koraujkori források alapján felvettem (Nagy, 1998), hogy a 'cigány' etnoním kialakulásához vezető nyelvi változások összefüggésben vannak a társadalom váltoásaival, az átrétegződési folyamatokkal, és a 'cigány' szóban a 15-16. században a társadalmi állapotot és az etnikai hovatartozást hordozó jelentés összetalálkozott. Stachowski alább ismertetendő teóriája alapján akkori véleményemet úgy pontosítanám, hogy a cigány és a szegény szavak szétválása után is megmaradt a cigány kettős értelme egészen a 20. századig, jelentett etnikai hovatartozást és társadalmi állapotot is. Ennek oka pedig nem csak nyelvi, hanem társadalmi tényezőkben is keresendő.

Az itt vázolt probléma nyelvészeti aspektusait a cigánykutatók előtt nem ismert Marek Stachowski (2002) bőséges adatolással és szakszerű, meggyőző érveléssel bizonyítja, hogy a 'cigány' etnoním a szegényt, nincstelent, földönfutót jelentő török csikán, csigány szóból fejlődött ki két párhuzamos vonalon: egyrészt török-kipcsák-szláv-magyar szálon vezetett a 'cigány' szó kialakulásához; másrészt török-régi magyar-magyar-lengyel szálon a 'szegény' szó kialakulásához. Ez hosszú folyamat volt és a változások nem egyik pillanatról a másikra történtek, illetve annak egyes elemei nem váltak szét tisztán, átmeneti formák alakultak ki és egyidejűleg több variáció élt egymás mellett.

Három érdekes példát említek, amelyek megerősítik, hogy a 'cigány' nem az atszinganoszból jön.

Egy Abû Hayyân nevű szerző, 1312-es, *Kitâb al-İdrâk* című szójegyzékében fordult elő a cigány jelentésű, a török nyelv kipcsák nyelvváltozatához tartozó 'çigan' szó. A szójegyzéket 1931-ben Hazzan A. Caferoğlu adta ki, İstanbulban.⁴⁹

A nyelvészeti okfejtést későbbi adatok is alátámasztják. A 16 - 17. századból ismerünk olyan családneveket, amelyek változatlanul megőrizték a Szigan alakot, s viselőikről biztosan tudjuk, hogy nem cigányok. Lőcsén 1666 - ban például karddal kivégeztek egy Szigán János nevű lengyel (!) férfit, mert az egyik kocsmában karóval agyonvert egy postakocsist (Weber, 1889).

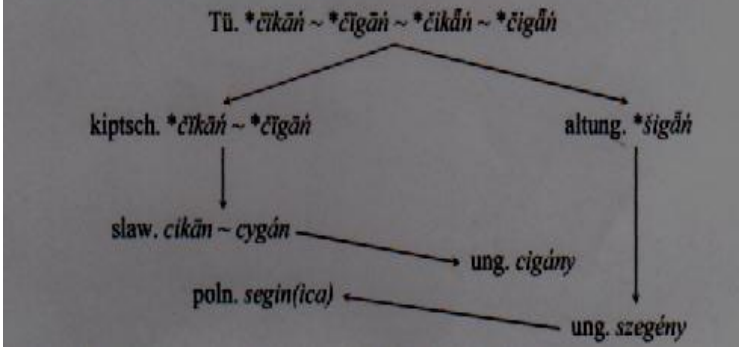
Ugyancsak a 16-17. századból, a hódoltsági tahrir -, és dzsizje-defterekből ismerjük a Cigán, Csigán, Csikán, Sikán, Szikán, Cingane, Csingane személyneveket, amiben több kutató is a cigányok elterjedtségének bizonyítékát látja (Mészáros, 1976). A cigányok elterjedtségét nem vonom kétségbe, de ezt nem az említett személynevek bizonyítják. Első ránézésre úgy tűnik, hogy ezek hasonlóak ahhoz a szóhoz, amelyekből Stachowski (2002) a 'cigányt' levezeti. Ebben az esetben azonban nem lehetünk benne biztosak, hogy török nevekről van szó. Abban viszont igen, hogy nem az atszinganoszból magyarázhatók. A török defterekben magyar adózók között vannak összeírva Jászberényben 1550 - ben Csigán Alberd (így!) és Csigán Amburs (így!) nevű adózók. Fekete Lajos (1968) szerint ez a családnév nem sorolható sem a magyar, sem a török nevek csoportjába, hanem azok közé tartozik, amelyek a jász nyelv 16. századi emlékei. A csigán szó tehát abból a nyelvből származhat, amelyből a magyarországi jászok kiszakadtak. E nyelvről Németh Gyula bizonyította, hogy nem más, mint az alán. Úgy gondolom, hogy e neveknek nem volt köze a 'cigány' etnikai jelentéséhez, hanem a régebbi, nincstelen, földönfutó

---

⁴⁹ Baski Imrétől levelezésben kapott információ, Landauer Attila közvetítésével. Mindkettejüknek köszönöm.

jelentésű alak módosult alakjai. Stachowski (2002) nézeteivel összevetve nyelvészeknek kellene megvizsgálni, hogy teljességgel állítható-e ez.

Stachowski (2002) elméletét összevetve más kutatásokkal, a '80-as évek említett paradigmaváltásával és a forrásokkal, megerősíti azt, hogy a középkorban és a koraujkorban „cigány”-nak tekinthető népesség, különösen a történeti Kelet-Európában, részben a helyi társadalmak legszegényebb, nincstelen rétegeit jelenti, részben pedig az indiai eredetű szegmentáris csoportokból álló bevándorlókat, akiket valószínűleg nem ok nélkül neveztek befogadóik egy társadalmi állapotot kifejező szóval. Ebből az is következik, hogy annak a népességnek, amelyet egykor cigánynak neveztek, illetve ma visszamenőlegesen az egységre utaló „cigányság” fogalmába értünk, az egyes szegmentumai nem beszéltek azonos nyelvet és nem jellemezték őket ugyanolyan kulturális minták.

Stachowski (2002) elmélete alapján a korábbiaknál erősebben megkérdőjeleződik, hogy a 12-13. századi Itáliából ismert, cigányokkal kapcsolatba hozott adatokat valóban indiai eredetű népcsoportokra vonatkoztassuk és megerősítve lássuk az olasz nyelvészeknek a 'cigány' atszinganoszból való magyarázatával szembeni fenntartásait (Piasere, 1997). Továbbá, semmiképpen sem értelmezném a görög nyelvterületről, főként egyházi forrásokban fennmaradt 11-14. századi adatokat (Fraser, 1996) úgy, hogy azok feltétel nélkül indiai eredetű cigányok bizánci jelenlétének egyértelmű bizonyítékai. A történeti nyelvészeti kutatások folytatása során lenne talán tisztázható, hogy a balkáni területeken a cingarije, tsigani, stb. szavak (Achim, 2001) mikor jelentenek etnikumot és mikor társadalmi állapotot. Mivel a 14. sz. végén még az atsingani is előfordul (Fraser, 1996; Achim, 2001) több más formával párhuzamosan, felvetődik az a nyelvészeti kérdés is, hogy a 'cigány' kialakulásának magyarázatában lehet-e együttes érvényessége az atszinganosz-teóriának és Stachowski (2002) értelmezésének.

A nyelvészeti problémákat bonyolítják azok a csoportnevek, amelyek a görög güptoszból származnak és a 14. század derekától fordulnak elő a Balkánon, Magyarországon pedig a 15. században . Kétkedem abban, hogy minden egyiptus, agupovi, stb. alakban előforduló csoportnév mögött a mai cigányok elődeit kereshetjük, de a 15. század végén a cigány és az egyiptomi (és a vele azonos értelmű pharaones) ugyanarra vonatkoztak. Nagyszebeni forrásban olvasható 1490-ben: *egyiptys sive czinganis* (Nagy, 2004).

Az etnonímiával is összefüggő kérdés a középkori magyarországi forrásokból ismert hely- és személynevek magyarázata is. Több szerző is erőltetni akarja ezeknek a 'cigány' etnikus értelmezésével történő összekapcsolását. Ebben a problémában végképp nem szeretnék belemélyedni, Stachowski (2002) elméletével megerősítve látom azt a korábban kifejtett és bőségesen adatolt véleményemet, amit számomra már Fehértói Katalin (1987) értekezése is egyértelművé tett: a *Zygan, Scygan, Zigan, Czygan, Cygan*, stb. hely-és személyneveknek nincs köze az etnikus értelemben vett 'cigány'-hoz, hanem azokhoz a formákhoz, amelyek a nyelvi fejlődés 'szegény' felé haladó irányát mutatják (1998).

Cigánynak lenni: társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettőssége

A hagyományos, lineáris származáselméletek kritikája és a 'cigány' etnoním Stachowski (2002) nyomán történt ismételt átgondolása alapján az a véleményem, hogy olyan korai „cigány történelem”, amit azok konstruálnak akik a cigányokat egységes kulturális csoportnak tekintik, nem

létezett. Azt elfogadom, hogy a 11-15. század közötti időszakban a bizánci birodalomban és a balkáni államokban élő csoportok között voltak indiai eredetűek. Azt is, hogy idekerülésükben a vándorlás volt a meghatározó tényező, de ha valóban Indiából kerültek el, akkor megfontolandó Kenricknek (2000) az a felvetése is, hogy esetleg az arabok telepítették át őket Perzsiából a Közép-Keletre. Egységes, együtt vándorló, szervezett népcsoportot alkotó „cigányság” létezése azonban nem bizonyítható. Azonos időben egy-egy csoport, akiket egyáltalán „cigányoknak”, illetve a cigányok elődeinek mondhatunk, földrajzilag eltérő helyen tartózkodtak, egyazon időben nem feltétlenül ugyanaz történt velük (Vossen, 1983, 1997). Nem létezett olyan „cigány nép”, amelynek a történelme egynemű, azonos ütemű mozgásokkal lenne leírható. Azokat az elképzeléseket, amelyek a népvándorlások utolsó hullámaként érkező, szekerekkel és lovakkal vándorló, szervezett népről szólnak, a bátor fantázia termékének tartom.

A cigányok európai megjelenési idejének tartott 15. század előtti időkből több olyan forrást is a „cigányokkal” hoznak kapcsolatba, amelyekben nem is található népnév. Pl. azt, hogy a Szentföldről visszatérőben Szümón Szimeonisz (Symon Semeonis) 1323-ban Kréta szigetén cigányokkal találkozott volna, bizonyíthatatlannak tartom. Szimeonisz nem említi csoport-, vagy népnevet a leírásában, egy görögkeleti vallású *natio*-ról beszél, amely sohasem marad egy helyben harminc napnál tovább, állandóan vándorol és az arabokéhoz hasonló fekete sátrakban lakik. Előszeretettel felejtik el az adatot közlők (Fraser, 1996), hogy a vándorlás oka Szimeonisz szerint, hogy egy hónap után elviselhetetlenül megszorodnak az élősök a sátraikban.

Fontosnak tartom annak felvetését, hogy a 11-14. században, a keresztes hadjáratok és a Kenrick által is számításba vett pestis, valamint egyéb, népességmozgásokat indukáló tényezők hatására olyan csoportok is kerültek a bizánci

birodalom területére, a balkáni államokba, a Kárpát-medencébe és Nyugat-Európába, akik nem voltak indiai eredetűek, de némelyiket cigánynak nevezik a források, némelyiket pedig nem. Egy ilyen általános népességátrendeződés keretében nem zárható ki, hogy Észak-Afrika felől kerültek valamely csoportok Spanyolországba. A romák elődeinek Észak-Afrikán át történt spanyolországi bevándorlását azonban nem lehet igazolni. Az erre vonatkozó források hiánya mellett ismereteim szerint a spanyolországi romák nyelvében nincsenek arab kölcsönszavak, vagy arab hatásra utaló elemek.

Azt azonban pontosan tudjuk az 1635-36-ban Melfiben és Rapollában tartott zsinati beszámolókból, hogy még ekkoriban is érkeztek Görögországból tengeri úton görögkeleti vallású cigányok Itália tartományaiba. A Molise, Puglia, Bisilicata, Campania és Calabria területén élő cigányok nyelvében nincsenek szláv és német jövevényszavak (Piasere, 1997). Arról, hogy némely csoportok tovább vándoroltak-e, nincsenek adataink, de az itáliai adatok alapján igazolt, hogy az a régi keletű nézet, mely szerint minden cigány csoport érintette a Kárpát-medencét, ráadásul nagy tömegben, nem tartható.

Azok a jelenségek, amelyeket a vándorlás fogalomkörébe sorolnak a cigányokkal foglalkozó szerzők, rendkívül szerteágazóak. Két fontos szempontot említek még a cigányok múltjának egészére vonatkoztatva. Túl azon, hogy a vándorlás nem feltétlenül jelentette az örök társadalmon kívüliséget és a letelepültség teljes hiányát, a vándorlás módozatainak történeti vizsgálata elválaszthatatlan azoknak a többször megismétlődött népességátrendeződéseknek a történetétől, amit leginkább a 19-20. századból ismerünk kivándorlásként, napjainkban pedig menekültügyként és gazdasági bevándorlásként. Szintén hosszú időtartamban visszatérő jelenség, hogy cigányok és más csoportok nem feltétlenül vándorlással kerülnek egyik állam területéről a másikba,

hanem a háborúkból és az azokat követő békeszerződésekből következő területváltozások miatt. Ennek a kérdéskörnek a részletesebb tárgyalása meghaladja írásom terét, érvelésem innentől annak kifejtésére irányul, hogy az európai cigány népesség úgy ahogy ma beszélünk róla, nem jött, hanem inkább lett.

Az európai cigány népesség minimum két komponensből jött létre. Az egyik része bevándorlással keletkezett, másik részét pedig azok jelentik, akik a helyi társadalomban elfoglalt marginális helyzetük révén lettek cigányok. Ennek a több komponensű népességnek az európai történetét etnikai transzformációk és strukturális változások együtt alakították, ami elválaszthatatlanul összefüggött az említett népességátrendeződésekkel, kulturális kölcsönhatásokkal, a történeti Kelet-Európában pedig különösen fontos, hogy ezeket a változásokat névváltozások és foglalkozásváltási kényszerek kísérték több évszázadon át. Nem olyan történelem ez, ami mindig és mindenhol azonos minták szerint zajlott. A történeti realitások megismerésére irányuló kutatásokban a továbbiakban összehasonlító módszerekkel kellene vizsgálni az európai régiók és országok cigány népességének útját, a változások és állandóságok dialektikájának sajátosságait.

Amikor „cigány történelemről” esik szó, újra és újra hajlamosak a megszólalók a teljes európai cigány népességet úgy megjeleníteni, mintha évszázadokon át társadalmi és kulturális egység jellemezte volna, mintha valamiféle örökkön változatlan, az indiaiság évezredes homályába vesző, közös kulturális örökséget tartanának fenn. Ennek egyik megnyilvánulása, amikor a cigánynak számító népesség mai társadalmi helyzetének különféle mozzanatait az indiaiság és a vándorlás sémájára vezetik vissza. Az osztályhelyzet következményeinek és a néprajzi örökségnek az összemosása is olyan jelenség, amiben változnia kellene a gondolkodás- és beszédmódoknak.

Különösen tekintettel kell lennünk az európai régiók közötti eltérésekre. Az integrálódásnak és a kirekesztődésnek többféle mintájával kell számolnunk és nem tekinthetünk el attól, hogy nem ugyanazok a kritériumok szerint volt az e régiókban élő népesség egy része „cigány”. Sőt, az sem teljesen biztos, hogy azok a források, amelyeknek adatait a kutatók jelentős része „cigányokra” vonatkozóan értelmezi, valóban cigányokról szólnak-e.

Nyugat-Európában nem tudunk megalkotni egy olyan kiinduló definíciót, amely támpontot adhat, hogy kik azok, akiket a forrásokban keresnünk kell. Tegyük fel, hogy egymás mellé tesszük a tatár, pogány, egyiptomi, szaracén, bohemiens, görög és néha cigány megnevezéssel illetett csoportokról Dél- és Északnyugat-Európában fennmaradt forrásokat és meg kellene állapítani, hogy kikről szólnak. Elképzelhetetlen, hogy bárki is egyazon népcsoporthoz tartozónak gondolná őket, vagy bármiből arra következtetne, hogy ezek speciális mesterségekhez értő monoprofesszionális indiai migránsok lennének. Arra viszont következtethetnénk, hogy az adott országok marginális rétegeiről van szó, akik nem értenek semmihez, különböző családokkal használják ki a környezetüket, gyakran veszélyt jelentenek a szervezett és letelepült közösségekre. Visszatérő kitétel a szóban forgó forrásokban, hogy azok, akikről szólnak, semmilyen mesterséghez nem értenek. Spanyolországban ezért ösztönözték 1491-ben rendeleti úton a „cigányokat” mesterségek gyakorlására. Időnként totális zűrzavar van a források szóhasználatában. Katalóniai törvények 1512-ben pl. „csehek és csehországi görög nevet viselő bolondok és egyiptomiak”-ról szólnak. Portugáliában 1538-ban az afrikai gyarmatokra száműzöttek körét kiterjesztették azokra, akik „a cigányokéhoz hasonló életmódot folytatnak, bár maguk nem cigányok (Fraser, 1996).

Nem vonható kétségbe, hogy az itt említettek között voltak indiai gyökerű csoportok, főleg pedig olyanok, akik az itteni

marginális rétegekkel keveredtek. Értelemszerűen beszél Lucassen és Willems a domináns társadalom reprezentációjáról és arról, hogy nem lehet hitelt érdemlően eldönteni, kikről szólnak az említett források (Fosztó, 2002). Annyit tennék hozzá, hogy nem a forrásokat létrehozó kortársak nyakába kell ezt varrni. Melléfogást azok a szerzők követtek el a 18. századtól a 20. századig, akik saját jelenük felemás tapasztalatait historizáló módon általánosítva ezeket az adatokat egytől-egyig visszamenőlegesen „cigányosították”. Tették ezt gyakran úgy különféle feldolgozásokban, hogy a forrásokban szereplő eredeti csoportneveket a cigánnyal helyettesítették. Ebből aztán megszületett az „etnikum fennmaradására” épülő „cigány történelem”, amit Frasernél (1996) is olvashatunk. Ezzel együtt pedig az etnikai üldözéstörténet konstrukciója is, amiről a források szövegét elolvasva megállapíthatjuk, hogy ehhez rendkívüli fantázia és bátorság kellett többeknek is. A most említett forrásokban újra és újra elmondják, különösen a 16. században Angliában és Skóciában, hogy a különféle csavargók és naplopók család módjára nevezik magukat egyiptominak. Éppenséggel tehát nem konstruálják a „cigányt” (már ha az egyiptomi valóban feltétel nélkül az), hanem dekonstruálják. Valószínűleg sohasem fogjuk megtudni, hogy valóban „egyiptomiak” (cigányok?) voltak-e ezek az emberek, vagy hazudtak helyzetük javítása érdekében? A 15-18. század vonatkozásában is felvetem, hogy nem a menekültügy és a bevándorlás akkori formáiról kell-e itt beszélnünk, és akiket a konstruált „cigány történelem” részeseinek tekintenek, nem a különféle, eltérő etnikumokhoz tartozó migránsok voltak, akik a helyi társadalom marginális csoportjaival alkotják a „cigányokat”?

A történeti Kelet-Európa, különösen a történeti Magyarország és Erdély területén megalkotható az a historikus definíció, amelyből kiindulhatunk. Cigányok azok, akiket a forrásokban annak neveznek. Ebből kiindulva lehet megválaszolni minden

további kérdést. Pl., hogy nem cigánynak nevezett csoportok azonosak-e azokkal, akik cigányok voltak? A már idézett nagyszebeni példánál láttuk, hogy igen. Későbbi időből említhető, hogy a 18. század derekától a cigányokkal azonosak a neo-colonusnak nevezett emberek is, illetve a cigányok központilag előírt új elnevezése lett ez (Nagy, 1998, 2004).

A fentebb mondott kétféle „cigány” népesség közeledése fokozatosan ment végbe ebben a térségben. Itt nem alakult ki olyan értelmezhetetlen hibrid marginalitás, mint Északnyugat- és Dél-Európában. Ismét hangsúlyozom azonban, hogy a cigány nem tisztán a bevándorlással keletkezett csoportot jelentette, hanem a szó korábbi értelmét megőrizve társadalmi állapotot is. Magyarországon pl. a debreceni városi jegyzőkönyvekben 1589-90-ben már előforduló 'magyar cigány' megnevezés nézetem szerint nem egy indiai nép asszimilálódott tagjait jelenti, hanem a magyar népességnek a társadalmi állapot szerint 'cigánynak' számító legalsó rétegét⁵⁰. A jelenlegi ismeretink szerint legelőször 1666-ban előforduló 'Oláh Tzigány'-t⁵¹ is úgy értelmezem, mint olyan románt, akit a társadalmi helyzete miatt neveztek cigánynak (Garadnai, 2014).

A román fejedelemségek, valamint Erdély és Magyarország cigány népessége történetének néhány kapcsolódását már jól látjuk, főként a migráció fő vonásait (Achim, 2001). Ezen a

---

⁵⁰ Debrecen város magistratusának jegyzőkönyvei 1589/1590. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai 27. Debrecen, 1997. 28.

⁵¹ A felső-magyarországi hitvitában (1663-1672) keletkezett Pósházi János: A' három kérdésre-valo summás választételnek egy arra lött alkalmatlan felelettel való nagyob megerössödese es azon feleletnek megrázogatása, Patak, 1666. c. munkájában olvasható: „...a szem-fény vesztő Oláh Tzigányoknak nem sok hitelek vagyon magyar Országban”.

téren további kutatásokban alaposabban kellene vizsgálni azokat a forrásokat, amelyek cigányoknak és nem cigányoknak a 18. század végétől „élelemkereső”-nek nevezett vándorlásáról szólnak. Határozottan az a véleményem, hogy a román fejedelemségek cigány népességét is több komponensűnek határozhatjuk meg. Szintén fontos, a további kutatások egyik meghatározó szempontja lehet az Erdély és a román fejedelemségek közötti migráció összefüggése nem csupán a hatalmi, geopolitikai tényezőkkel, hanem a társadalmi változásokkal is.

Amit ma romániai cigány rabszolgáságnak nevezünk, nem egy homogén, bevándorolt etnikum szolgásba taszításával jött létre, hanem a feudalizmus ottani változatának strukturális sajátossága (Beck, 1984), amiben fontos elem volt különféle etnikumok keveredése⁵². A román fejedelemségek társadalmának legalsó rétegét képező rabok (=rob) megfelelője volt a cigány, mint társadalmi helyzetre utaló kifejezés. A rob-ok jogi helyzetét és a rájuk vonatkozó intézkedéseket jól ismerjük Petre Petcuț-tól (2003). Amikor a 17. század első harmadában szabályozták a házasságot, azt az elvet követték, hogy ha egy szabad ember házasságra lépett egy rabbal (=cigány), akkor maga is rabságba süllyedt, azaz cigánnyá vált. Ha a rab (cigány) nem kért engedélyt a házasságra, akkor az érvénytelen volt. Gyakori volt, hogy az engedély nélkül kötött házasságokat szétválasztották, a belőlük született gyermekeket pedig szétosztották. Amikor a házasságok szabályozása megtörtént, a román fejedelemségek területéről tömeges szökések történtek a török birodalom és Erdély területére. Az erdélyi forrásokból arról szerzünk tudomást az 1630-as és 1640-es években, hogy Havasalföldről

---

⁵² A cigány rabszolgáság részletesebb elemzése meghaladja e tanulmány terjedelmi kereteit. A bőséges szakirodalomból legismertebb, magyarul elérhető mű Achim, 2001. Az értelmezések pontosabb áttekintését nyújtja Fosztó, 2013.

megszökött jobbágyok és cigányok (azaz a jobbágnál is alsóbb rétegbe tartozó rob-ok) a Barcaságban bujkálnak (Nagy, 1998).

Későbbi időből, főként a 18. század derekától arra is sok példát ismerünk, hogy Erdélyből is szöktek Moldvába székelyek, a 18. század végétől pedig megszorodnak az adatok erdélyi lakosok „élelemkereső” moldvai kivándorlásáról. A migráció, társadalmi helyzet és etnicitás közötti összefüggés történetéhez különleges, szintén jövőbeni lehetséges kutatási irányt jelző adalék: 1828. január 21-én a 245. sz. alatt kiadott erdélyi fő kormányiszéki leirat arról tájékoztatja a törvényhatóságokat, hogy az Erdélyből kivándoroltakat román bojárok megfosztották a vagyonuktól, szabadságuktól és rabszolgának adták el⁵³. Hipotézisként fogalmazom meg egyelőre, hogy a kivándoroltak így „cigánnyá” váltak.

A magyarországi források arról tanúskodnak, hogy a társadalmi állapotra utaló különféle kifejezések párhuzamosan éltek, részben azonos, részben azonban eltérő jelentéssel. A helyi eredetű és a bevándorlással keletkezett cigányság kettősségére utal, hogy Révay Péter és Thurzó György menleveleiben (1608, 1616), továbbá Szamosközy István (1570-1612) és Istvánffy Miklós (1538-1615) történeti munkáiban azt olvashatjuk, hogy az egyiptomiakat, illetve az egyiptomiak népét/nemzettségét a köznyelvben, a nép körében nevezik közönségesen cigányoknak, a művelt emberek tudós terminusa az egyiptomi (Nagy, 1998, 2004).

Az a kérdésfeltevés, hogy a cigányok középkori és koraujkori elődeit nem csak kulturális csoportként, hanem társadalmi kategóriaként is értelmezhetjük, egyértelműen és reálisan vetődik fel a források alapján, amit akkor sem hagyhatunk figyelmen kívül, ha aktuális jelenünkben akár politikai, akár

---

⁵³ Sepsiszentgyörgyi Állami Levéltár, Miklósvárszék 1703-1849. Fond 31. Inventar 1. 652/1828-1829.

érzelmi okból sérelmesnek tűnhet. A források keletkezésének idején fennállt gazdasági és társadalmi állapotok magyarázatot nyújtanak arra, hogy az egykor többféle elnevezéssel illetett, ma cigánynak tekintett népcsoport egy része a helyi társadalomból keletkezett és nem indiai népcsoport bevándorlásával. A 16. században a mai Svájc területén keletkezett krónikák saját koruk „cigányait”, akiket közönséges banditáknak és tolvajoknak tartottak, élesen elválasztották azoktól, akik a 15. század elején érkeztek Európába. A krónikások szerint saját koruk cigányai mind tolvaj népség (Fraser, 1996). Eltérő társadalmi karakterű, eltérő eredetű és etnikailag különböző csoportokat egyaránt cigánynak neveztek tehát itt is. Ez az értelmezés a 16. századtól Maiolus és Krantzius nyomán terjedt el (Fraser, 1996). 1530-ban Krantzius: Saxonia c. munkájában is úgy írt a cigányokról, mint gyűlevész népségről. Ez nem feltétlenül azt jelenti, hogy egy egyértelműen indiai etnikum megvetéséről van szó, hanem annak problémáját veti fel, hogy már a 16. században is voltak olyan csoportok, amelyekről tévesen gondoljuk utólagosan, hogy indiaiak lettek volna.

Szentiványi Márton jezsuita tudós 1691 - ben így írt a cigányokról Curiosoria című munkájában⁵⁴: *Végezetül, hogy a cigányoknak az igen hitvány és kóborló, tisztán csak a tolvajlásokhoz szokott népe mely alkalommal jutott el Németországba és Magyarországra, ebben a kérdésben különbözőképpen vélekednek a történetírók. Annyi azonban bizonyos, hogy Ferdinánd, Spanyolország egykori királya hatvan napot rendelt a számukra, amely időn belül teljesen eltávozni parancsoltattak az országból - és ilyen módon ki is zárta őket Spanyolországból. Azon időtől kezdve ide - oda kóborolnak Németországban és Magyarországon, s másutt is, sokaknak veszedelmével és kárvallásával. Nem mások*

---

⁵⁴ A szöveget Tóth Péter fordította. A 17. századi folyamatokról I. Nagy, 2004.

ugyanis, mint tolvajok csapata, valamint dologkerülő és csalárd emberek söpredéke, amely különféle nem túlságosan távoli, hanem szomszédos nemzetekből gyűlt össze. Így ír róluk Maiolus a Dies Caniculares című munkája 3. kötetének a 2. beszélgetésében. Grantzius azt állítja, hogy az 1417. esztendőben jelent meg először az embereknek ez a söpredéke a Németországgal határos részeken. Ők pedig azt mondják magukról, hogy egyiptomi származásúak, s hogy rájuk kirótt büntetésből járják körül kóborolva a világot. Ámde mindez csak mese.

Az európai és magyarországi forrásokban olyan gyakran ismétlődnek a keveredésre utaló megjegyzések és annak gondolata, hogy a cigányok az európai társadalmak sajátos alsó rétegeit jelentik, hogy ez nem tekinthető szimplán sztereotípiának, a különféle szerzők lenéző előítéletességének. A hazai szakirodalomban leggyakrabban idézett példa erre Szepes vármegye 1624. évi statútuma: A „*cigányoknak eme egyiptomi nemzetsége*” is, amely egyébként szálanomra méltó lenne nyomorúsága miatt, „*fölvévén a csavargók szokását s nevét is*”, hajdúk módjára felfegyverkezve a népet megsarcolja, a lovakat ellopja és Lengyelországba hajtja (Nagy, 1998, 2004). Érdekes további példa, hogy a Regélő c. folyóiratban 1839-ben megjelent „A cigányok” c. írás ismeretlen szerzője egy 1579. évi adat kapcsán azt írja, hogy Skóciában hemzsegték a henyék és csatangolók, akik házasság útján összekeveredtek a cigányokkal „*és szokásaikat, valamint életmódjokat is elfogadák*”⁵⁵. Egyik esetben cigányok marginalizálódásáról, másik esetben pedig nem cigány marginális rétegek cigányosodásáról van szó. A kétféle folyamat megítélésem szerint végigkíséri az európai történelmet és a kettő találkozásának jellege eltérő volt az európai régiókban és az egyes országokban. A kettő találkozásának arányai határozták meg, hogy egy-egy

---

⁵⁵ A skóciai cigányokról l. még Szemenyey, 2002.

közösség beszélte-e a romani nyelvet, illetve milyen arányban jellemezték etnikai, és milyen arányban szociális sajátosságok.

Mindez nem egy tisztán etnikus és interetnikus folyamat. Arról, hogy ki a cigány, tisztán etnikai értelemben nem lehet beszélni, mindig azok a cigányok egy-egy korszakban, akik annak számítanak, etnikai identitásuk, a fentebb említettek szerint, konstruálódik és nem örök érvényű, nem változatlan. Ennek a problémának a hazai vonatkozásaiból a 20. századi, illetve a rendszerváltozással és a piacgazdasági átmenettel összefüggő aspektusai kerültek a kutatások homlokterébe (Szuhay, 1999; Ladányi és Szelényi, 2004; Binder, 2014). Az, hogy a Kárpát-medence cigány csoportjainak történetében évszázadok óta mit jelent ez a kettősség, kevésbé ismert. Saját eddigi munkáimból talán az egyik figyelmet érdemlő momentum, ennek a kettősségnek a történeti értelmezése a források alapján. Erre vonatkozó elgondolásom lényege, hogy a cigány a magyarországi forrásokban jelenti a gens/natio típusú etnikus értelmezést és a conditio/professio szociális dimenziójú értelmezést is (Nagy, 2008). Ez nem a környezet tévképzete vagy rögeszméje a cigányokról, hanem a társadalmi valóság kifejezése.

Az említettekhez szorosan kapcsolódó kérdés immár mintegy négy évtizede az európai cigánykutatásban, hogy „a cigányságot” kulturális csoportnak vagy társadalmi kategóriának tekintsük-e. Utóbbi J. Okely (1983) nyomán tudományos paradigmává vált. Okely célja az volt, hogy empirikus kutatásai alapján rákérdezzen az indiai eredetelméltre. Kutatása után másfél évtizeddel úgy nyilatkozott, hogy semmiféle olyan ideológiai szándék nem vezette, amit utólag tulajdonítottak neki (Fosztó, 2009). Történeti fejtegetéseim szempontjából azért fontos, mert azon kívül, hogy felveti „a cigány” társadalmi meghatározottságát, azt is megállapította, hogy egy döntően nem cigányokból társadalmi változások folyamatában cigánnyá lett csoport is

megtarthatja a cigány nyelvet (a romnichelt).

A cigány néesség kulturális és strukturális meghatározottságának viszonya itthon az ún. underclass vitában is felvetődött, amire Ladányi János (2012) tíz év távlatából azzal tett pontot, hogy a kétféle meghatározottság ütköztetése a tudományterületek módszertani különbözőségéből következik, nem pedig a reális társadalmi folyamatok indokolják.

Dolgozatomnak ebben a részében körüljárt problémák, valamint az Okelyra és Ladányira tett utalások egy általánosabb és teoretikusabb kérdéssel függnek össze: az etnicitás értelmezéseivel. Egyrészt igazolva látom az ún. konstruktivista irányzatnak a megközelítését, hogy az etnicitás, illetve az etnikai identitás a társadalmi szerveződés velejárója. Ha a cigányok múltjában értelmezni akarjuk ezt, akkor meg kell fogadnunk Eriksen (2006, 2011) módszertani megfontolását: az etnicitást elsődlegesen a társadalmi élet szintjén kell tanulmányozni, nem pedig a szimbolikus kultúra szintjén. Másrészt, módszertani tanulság az etnicitás történeti vonatkozásainak értelmezéséhez az is, amit Hale ír: Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus”⁵⁶ és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések pedig nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni (Hale, 2004).

---

⁵⁶ A magyarországi szakirodalomban gyakran nevezik esszencializmusnak.

Összefoglalás

Írásomban szándékosan nem alkalmaztam a szokványos történeti konstrukciók kronologikus rendezési elvét. Azt a „cigány történelmet”, amit különféle szerzőknél ugyanazoknak az elemeknek az ismétlődése jellemez, nyelvrokonsággal, „őshazával”, közös vándorlással, spekulatív eseménytörténettel, egy elképzelt nép elképzelt történelmének tartom. A sohasem létezett, bizonyíthatatlan, manipulatíván konstruált egységes és közös „cigány őstörténet” létrehozásának, illetve az ún. európai megjelenést követő középkori és újkori történet egyneműsítésének és egyetlen, egységes nép történeteként való értelmezésének tudománytörténeti, valamint módszertani és forráskritikai okai vannak, szerepet játszanak benne továbbá különféle, a valóságra irányuló kognitív orientációkat háttérbe szorító politikai, ideológiai és érzelmi orientációk is. Az ellentmondásoknak némely szaktudományos aspektusával foglalkoztam jelen dolgozatban.

A tanulmányomban elmondottakból a „cigány történelem” nem szokványos értelmezése következik. Önmagában való, egységes, külön cigány történelem nem létezett. Ilyennek a konstruálása mindig a jelenkori kívánalmakból adódó visszamenőlegesség. A cigányokra vonatkoztatott adatok egy helyre gyűjtése és kronológiai rendbe helyezése nem elegendő, az események és folyamatok megértése világtörténeti perspektívát igényel, mert elválaszthatatlanok az általános történeti tendenciáktól. Ezek a tendenciák, hasonlóan napjaink tapasztalatához, általános népességátrendeződésekkel és strukturális változásokkal függnek össze, aminek specifikus eleme a munkaerő átrendeződése, a munkakeresés és a megélhetés érdekében a migráció erősödése.

A mai értelemben vett „cigányság” kialakulásáról legfőbb

mondandóm, túl az elképzelt őstörténeten, hogy az európai forrásokban a 11. századtól egészen a 18. századig különféle néven felbukkanó csoportok nem tekinthetők egyetlen, indiai bevándorló népcsoporthoz tartozónak. Ebben a perspektívában a 14. század óta „a cigányok” megélhetési stratégiája, ún. vándorlásai és ebből következő sajátosságai, nem valamiféle ősi indiaiságba homályosuló identitásörzés és örök érvényű etnikai változatlanóság. „A cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.

A cigányok történelmének eseményei és történései nem tekinthetők kizárólagosan a környezetük előítéletességének következményeiként; annak belátása nélkül, hogy a cigányok gazdasági és társadalmi helyzetében bekövetkező változások ugyanazoknak a mozgásoknak (Magyarországon felemás polgárosodás és megrekedt modernizáció) a következményei, mint amelyek a népesség többi részét is érintik, a mai helyzet sem érthető meg. Írásomban szándékosan nem érintettem azokat a történelmet agresszívan kisajátítani akaró és monokauzális értelmezéseket erőltető irányzatokat, amelyek a politikatudományból és a pszichológiából nőttek ki, a művészetekben jelennek meg erőteljesen. A Critical Whiteness (kritische Weißheitsforschung) és az anticiganizmus egydimenziós, a cigányok múltját előfeltételelesen minden tekintetben üldözéstörténetnek értelmező, mindennek az okát a nem cigányok paranoiájában látó elképzéléseit – bár kapcsolódik a dolgozatom témájához – külön kell elemezni a történeti kutatás szemszögéből. Most annyit mondanék erről, hogy egyrészt nem lehet összekeverni a cigányokról alkotott képet a valós eseményekkel és történésekkel, ahogy azt Bogdalra (2011) hivatkozva többen is teszik. Másrészt, az üldözéstörténet fogalma alá zsúfolt eseményeket nem lehet kiszakítani a társadalmi igazságtalanságok rendszerének értelmezéséből, amelyre a

történettudományban már évtizedekkel ezelőtt megszületett egy kiváló, ma is jól alkalmazható elmélet Barrington Moor (1978) jóvoltából. A múltbeli emberekkel törtétek igazságtalan volta nem dönthető el a mai politikai értékrend alapján. Történetileg, egy adott korban az tekinthető szociális igazságosságnak, amit ott és akkor annak fogadtak el. A cigányokra vonatkozó bármely múltbeli rendelkezés pl. úgy értelmezhető, ha együtt vizsgáljuk az alsó társadalom más rétegeire vonatkozó hasonló rendelkezésekkel. A 19-20. század fordulójának időszakában ilyenek a vándorcigányokról és a cselédekről szóló törvények és helyhatósági szabályrendeletek. A rabszolgatörvény (1898) vagy a derestörvény (1907) sokkal igazságtalanabb és kegyetlenebb volt, mint bármely egyidejűleg született, cigányokról szóló jogszabály.

Meggyőződésem, hogy a széleskörű forrásfeltáráson alapuló, a megismerést szolgáló kutatás az eddigiektől eltérő szemlélethez vezet(het). A dokumentumok elemzése azt mutatja, hogy az elmúlt évszázadok európai és magyarországi történelméből cigány gyűjtőnéven ismert emberek sem történeti, sem néprajzi, sem szociológiai szempontból nem írhatók le homogén, differenciálatlan entitásként. A cigány embereket, illetve csoportokat a történelem folyamán nem ugyanazok a kritériumok tették cigánnyá. Nem beszélhetünk kizárólagossággal etnikus történelemről és nem beszélhetünk kizárólagossággal a cigányságról, mint szociális képződményről sem. Az etnikus és a szociális dimenzió együttesen volt jelen a cigányok történelmében, mindkét viszonylatban sokféle történelmi utat kell értelmeznünk és összevetnünk. A cigány történelem csak úgy érthető meg, ha elhatároljuk a változások és a stratégiák csoportok, közösségek, családok és egyének szintjén értelmezhető modelljeit (különösen az életmód- és foglalkozásváltási kényszerek, asszimiláció, identitás terén).

Ha a cigányok összességének múltjáról beszélünk és annak

egészét értelmezzük hosszú időtartamban, ahogy a bevezetésben megjelöltem, akkor egyértelműen a strukturalista megközelítést tekintem fontosabbnak. Azzal viszont semmiképpen sem értek egyet, hogy ez kizárólagos legyen. Közelebbről a Kárpát-medence cigány népességének történetében felvetve a lehetséges jövőbeni irányok kérdését, a primordializmus és a konstruktivizmus elveit követő kutatásokat is szükségesnek látom.

Egyrészt, a társadalomtudományos történetírás módszereivel feltárni és feldolgozni azokat az 1768 és 1971 közötti cigányösszeírásokat és adatfelvételeket⁵⁷, amelyekről a hazai kutatás alig vesz tudomást. Ezekből idősorok alakíthatók ki, amelyek kiadják a tagozódás változását. A cigányok társadalmi helyzetének és tagozódásának kutatásában kettős szempontot kell érvényesítenünk, hogy ne essünk aránytévesztésbe. Egyrészt vizsgálnunk kell a cigánynak számító népességnek a társadalom egészében elfoglalt pozícióit, mindenképpen az alsó osztályokkal, különösen a falusi és városi társadalmat kiszolgáló rétegekkel összehasonlítva. Ha a cigányösszeírások adatait összevetjük pl. a társadalmi néprajzban kidolgozott rétegmodellekkel, azt tapasztaljuk, hogy a cigányok között kimutatható rétegek némelyike több hasonlóságot mutat a nem cigány népesség

---

⁵⁷ Magyarországon az első országos, a teljes cigány népességet felmérni törekvő összeírás 1768-ban készült. A következő 200 évben eddigi kutatásaim szerint, az első Kemény-féle vizsgálatig, legkevesebb kilenc hasonló adatfelvételre került sor. Hangsúlyozom, hogy ezek nem azonosak a népszámlálásokkal! Több ilyen forrás kiadva: Nagy, 2010; Nagy, 2011; Nagy, 2015. L. még Kereskényiné, 2008 és Kardos, 2008. Az erdélyi összeírások teljesen feltáratlanok, az 1781. évi összeírás feldolgozásán e tanulmány megírása idején is dolgozom. Erdélyben akkor 12686 családot írtak össze, a fiskális cigányok nélkül. 8598 család volt letelepült (domiciliatus), 4088 vándorló (vagabundus). Jogállás szerint 10947 volt jobbágy, 1739 zsellér.

valamely rétegével (napszámosok, cselédek, stb.), mint egy másik cigány csoporttal. Másrészt vizsgálnunk kell a cigány népesség megoszlását többféle szempont szerint. Erre építve elvégezhető lenne az, amit jelenleg a legfontosabbnak tartok: a jelenlegihez mérten jóval alaposabban vizsgálni a társadalmi lesüllyedés és felemelkedés módozatainak az identitásra és etnicitásra gyakorolt hatását. Ennek néhány, a dolgozatomban érintett problémája oda is elvezet, hogy felvessük: egy adott időszakban a leszakadó nem cigányok (l. alföldi agrárproletárok a 20. század első felében) asszimilálódnak a már cigánynak számítókhöz, akikről ki kell derítenünk, hogy korábban nem ugyanígy lesüllyedés miatt kerültek-e az akkor cigánynak számító közé. Egy ilyen történeti demográfiai megalapozottságú kutatás mind lokális, mind országos léptékben elvégezhető, Magyarország és Erdély esetében egyaránt.

Másrészt, a mindennapok története, a mentalitástörténet teljesen más kutatói attitűdöt és eltérő módszertani eszköztárat igénylő megközelítéseivel pereket, vagyoneleltárakat, személyleírásokat, kérelemleveleket és a mindennapi élet történetének egyéb forrásait szükséges feldolgoznunk⁵⁸. Itt azonban nem az India-toposz előfeltevése követésére gondolok, hanem közösségek és kulturális kölcsönhatások vizsgálatára a Balkán és a Kárpát-medence népi kultúrájának és társadalmi változásainak rendszerében. Ezt komparatív szemléletű lokális vizsgálatokkal, mikrotörténelmi eljárásokkal tehetjük.

A két felvázolt kutatási irány párhuzamos művelése teheti lehetővé, hogy lássuk a sokféleség és a kölcsönhatások történeti változatait, ám a jelenleginél árnyaltabb, a realitásokhoz közelebb jutó általánosításokhoz is eljussunk (vö. Ladányi, 2012), így érve el, hogy a „cigány történelem” –

---

⁵⁸ Ilyen típusú források kiadva: Kereskényiné, 2008 és Kardos, 2008. Továbbá, Nagy Pál több forráskiadványa, l. az irodalomjegyzékben!

Paul Valéry szavával⁵⁹ – ne „az emberi agy kémiaja által létrehozott legveszélyesebb vegyület” legyen.

Irodalomjegyzék

Achim, Viorel: *Cigányok a román történelemben*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001.

Anderson, Benedict: *Elképzelt közösségek. Gondolatok a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről*. L' Harmattan, Budapest, 2006. Atelier Füzetek.

Antalfy Gyula: Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága. *Népszava*, 1937. április 18.

Augustini ab Hortis Sámuel: *A magyarországi cigányok mai állapotáról, különös szokásairól és életmódjáról, valamint egyéb tulajdonságairól és körülményeiről (1775-1776)*. Szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta Deáky Zita-Nagy Pál. A Györffy István Néprajzi Egyesület, a Magyar Néprajzi Társaság és a Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar közös kiadványa. A Néprajzi Látóhatár Kiskönyvtára 12. Budapest-Gödöllő, 2009.

BECK, Sam: 'Ethnicity, Class, and Public Policy: Tiganii/Gypsies in Socialist Romania'. In: Kot K.

---

⁵⁹ Más változatban: „az emberi agy kémiajának legveszélyesebb terméke”. Idézi Miskolczi és Varga E. 2013.

Shangriladze et Eica W. Townsend (ed.): *Papers for the V. Congress of Southeast European Studies*, Belgrade, September 1984. Columbus, Ohio: Slavica Publishers 19-38.

Binder Mátyás: „A cigányok” vagy a „cigánykérdés” története? *Regio*, 2009. 4. sz. 35-59. p.

Binder Mátyás: „Elképzelt kultúra.” A roma/cigány kultúra egy lehetséges értelmezése és félreértelmezései. *Eszmélet*, 2010. 86. sz. 172-195. Interneten: http://eszmelet.hu/binder_matyas-elkepzelt-kultura-a-roma-cigany-kultura-eg/

Binder Mátyás: „Újraegyesülés”? A roma nemzeti gondolat kelet-európai történeti kontextusban. In: Deáky Zita – Nagy Pál (szerk.): *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében* (Cigány néprajzi tanulmányok, 15.). Budapest – Gödöllő, Magyar Néprajzi Társaság, SZIE GTK, 2010. 353-365.

Binder Mátyás: Roma etnikai mobilizáció Kelet-európában. Phd értekezés kézirata, Bp. 2014.

Bogdal, Klaus Michael: *Europa erfindet die Zigeuner*. Suhrkamp, Berlin, 2011.

Dupcsik Csaba: A magyarországi cigány-kutatások cigányképe. In: Kántor Zoltán-Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, Rejtjel Kiadó, 2005. 479-499.

Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigánység története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009.

Durst Judit: *Kirekesztettség és gyermekvállalás. A romák termékenységeinek változása néhány „gettósodó” aprófaluban (1970 – 2004)*. Doktori disszertáció kézirat. Corvinus Egyetem, Budapest, 2006.

Enessei György: *A tzigán nemzetnek igazi eredete, A tzigán nyelvről toldalék, valamint Tzigányok végső veszedelme*. Hasonmás és mai átirat. Közreadja Bencsik Gábor. Magyar Mercurius, Budapest, 2002.

Eriksen, Thomas. H.: *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest, Gondolat, 2006.

Eriksen, Thomas: *Etnicitás és nacionalizmus*. Gondolat Kiadó – PTE BTK Kommunikáció- és Médiatudományi Tanszék, 2011.

Farkas Zsuzsanna: *Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései*. Doktori disszertáció. Bp. 2008.
Interneten: http://doktori.tatk.elte.hu/2008_Farkas.pdf

Fehértói Katalin: A középkori cigány helynevek és személynevek (A Nyelvtudományi Társaságban elhangzott előadás rövidített változata). *Névtani Értesítő*, 1987. 12. sz. 5 - 17.

Fejes József Balázs – Józsa Krisztián: Hátrányos helyzetű tanulók körében. *Magyar Pedagógia*, 2005. 2. sz. 185-204.

Fekete Lajos: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény, 1968.

Fosztó László: Van-e cigány nemzettudat? In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság*

Közép-Európában. Teleki László Intézet, Budapest, 2002. 207-224.

Fosztó László: Viták és irányzatok a romakutatásban. Vázlat közpolitikák kidolgozásához. *Korunk*, 2009. 5. 22-30.

Fosztó László: *Viták és irányzatok a roma-kutatásban.* Az MTA Kisebbségkutató Intézetben 2013. márciusban elhangzott előadás kézírata.

Fraser, Angus: *A cigányok.* Osiris Kiadó. Bp. 1996.

Gaertz, Clifford: *Az értelmezés hatalma.* Budapest, Századvég Kiadó, 1994. Századvég könyvtár.

Garadnai Erika Csilla: *A felső-magyarországi hitvita szövegkapcsolati rendszerének vizsgálata.* Doktori értekezés. Miskolci Egyetem BTK, 2014.

Hahner Péter: *Miért nem hisznek a történészeknek?* Interneten (2013. december 19.):

http://tenyleg.com/index.php?action=recordView&type=places&category_id=3115&id=446582

Hale, Henry E.: Explaining Ethnicity. *Comparative Political Studies*, Vol. 37. 2004/4, 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf>

Havas Gábor: Foglalkozásváltási stratégiák különböző cigány közösségekben. *Medvetánc*, 1984. 2-3. 209-226.

Hegedűs Sándor: *Cigány kronológia.* Konsept-H Kiadó, Piliscsaba, 2000.

Jacobus Thomasius – Ahasverus Fritschius – Enessey György: *A cigányok. Három korai tanulmány a cigányokról.* Válogatta, fordította, az előszót és a magyarázatokat írta Magyar László András. Orpheusz Kiadó, Budapest, 1998.

Kardos Ferenc: „*Veszedelmes habok között látszatik életünk forogni*”. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 2008. Zalai Gyűjtemény 65.

Karsai László – Soós István: *Cigányok, történelem, valóság. Élet és Irodalom*, 1987. 19. sz.

Karsai László: *A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945.* Út a cigány Holocausthoz. Bp. 1992. Cserépfalvi kiadása. 14-30. p., 85-135. p.

Kenrick, Donald: *Romany Origins and Migration Patterns. International Journal of Frontier Missions*, Vol. 17:3, Fall 2000. Interneten:
http://www.ijfm.org/PDFs_IJFM/17_3_PDFs/07_Kenrick_hw.pdf

Kereskényiné Cseh Edit (vál.): *Források a Békés megyei cigányság történetéhez (1768-1987).* Békés Megyei Levéltár, Gyula, 2008.

Kertesi Gábor: *A társadalom peremén. Romák a munkaerőpiacon és az iskolában.* Osiris Kiadó, Budapest, 2005.

Kertesi Gábor: *Roma gyerekek az iskolában, roma felnőttek a munkaerőpiacon (1984-2006).* Előadás a Történelemtanárok 17. Országos Konferenciáján, 2007. október 13-14. Az előadás prezentációjának szerkesztett változata: *Romák a*

történelemtanításban. Történelemtanárok Egylete, Budapest, 2008. 51-55. Interneten megtalálható: www.tte.hu

Kocka, Jürgen: Az európai történelem egyik problémája: a munka. *Korall*, 2001. ősz-tél. 5-17.

Krémer Balázs: Magán megnyilatkozás – a cigányságról. *Beszélő*, 1998. február.

Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népesség társadalom- és térszerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. L' Harmattan, Budapest, 2012.

Ladányi János-Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004.

Ladányi János – Szelényi Iván: Alsókasztosodás. *Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19.

Landauer Attila: Utak és problémák a magyarországi cigánykutatásban. In: Nagy Attila – Péterfi Attila (szerk.): *A feladatra készülni kell. A cigányság beilleszkedése és a közkönyvtár*. Országos Széchényi Könyvtár – Gondolat Kiadó, Budapest, 2004. 13-46. p.

Landauer Attila: *Glottokronológia*. Kézirat, 2014.

Lederer Pál: Elegendem van a dumátokból. *Élet és Irodalom*, 2009. február 13.

Lengyel Gabriella: Szilánkos mennyország. Szegénytelepek, cigánytelepek Miskolcon. *Beszélő*, 2009. július-augusztus. 14. évf. 7. sz.

Majtényi György – Majtényi Balázs: *Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010*. Libri Kiadó, Budapest, 2012.

Márfi Attila-Kosztics István (szerk.): *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene I*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 2005.

Márfi Attila-Kosztics István: *Cigánysors. A cigányság történeti múltja és jelene II*. Emberháza Alapítvány, Erdős Kamill Cigánymúzeum, Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület, Pécs, 2009.

Max Weber: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1987.

Mészáros László: A hódoltsági latinok, görögök és cigányok történetéhez (16. századi szórványadatok). *Századok*, 1976. 474 - 489. p.

Mezey Barna - Pomogyi László - Tauber István (Bev., vál., jegyz.): *A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban*. Kossuth Könyvkiadó. Bp. 1986.

Miskolcзы Ambrus – Varga E. Árpád: *Jozefinizmus Tündérorszáiban*. Tarsoly Kiadó, Budapest, 2013.

Moore, Barrington: *Injustice: The Social Bases of Obedience and Revolt*, M.E. Sharpe, White Plains, NY, 1978.

Nagy Iván: Egy népfaj hazánkban. *Világ*, 1844. 51. sz.

Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kiadja a Társadalomtudományi Tanszék gondozásában a Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Főiskola Kiadója. Kaposvár, 1998.

Nagy Pál: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721-1830)*. Szekszárd, 2003. Romológiai Kutatóintézet Közleményei 8. Szerkesztő: Kalányosné László Julianna.

Nagy Pál: „*Fáraó népe*”. *A magyarországi cigányok korai története (14-17. század)*. PTE BTK Romológia és Nevelésszociológia Tanszék. Pécs, 2004. Interneten: www.tte.hu/public/ttorszkonf/korai.rtf

Nagy Pál: „Gádzsósodás-Cigányosodás”. Akkulturáció és parasztosodás a cigányok magyarországi történetében. *Amaro Drom*, 2007. február.

Nagy Pál: Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15-20. században. In: *Romák a történelemtanításban*. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13-14. Történelem Tanárok Egylete, Budapest, 2008. 35-50. Interneten: www.tte.hu/?page=konf&id=114&archiv=&ev=

Nagy Pál: Szabolcs-Szatmár megye cigány népességének foglalkoztatási helyzete 1957-ben. In: *A cigány kultúra történeti és néprajzi kutatása a Kárpát-medencében*. Szerk: Deáky Zita-Nagy Pál. Budapest-Gödöllő, 2010. Cigány Néprajzi Tanulmányok 15. 307-344. p.

Nagy Pál (összeáll., szerk.): *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758-1999)*. Emberi Erőforrások Fejlesztése Alapítvány. Gödöllő, 2011.

Nagy Pál: „A C betű a hátunk megett van”. Cigány-magyar együttélés és az „érpataki modell”. In Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány-magyar együttélés változatai*. Magyar Néprajzi Társaság, Budapest, 2013. Cigány Néprajzi Tanulmányok 16. 389-423.

Nagy Pál: Az elképzelt és lehetséges korai cigány történelem. *Lelkipásztor. Evangélikus lelkészi szakfolyóirat*. 2014. 8-9. 287-293.

Nagy Pál (összeáll., bev.): „*Nem szabad őket lenézni*”. *A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években*. Magyar Nemzeti Levéltár Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára, Nyíregyháza, 2015.

Noszikai Gábor: Nemzet? Értelmiség? Értelem! Nemzetiség! *BUKSZ*, 1995. 4.

OKELY, Judith: *The Traveller-Gypsies. Changing cultures*. Cambridge, New York, Cambridge University Press, 1983.

Petcuț, Petre: *Istoria Rromilor*. RoMedia, Bukarest, 2003.

Magyar fordítása:

www.edu.ro/index.php?module=uploads&func=download&fileId

Piasere Leonardo: *A ciganológusok szerelmei (Válogatott tanulmányok)*. ELTE BTK Kulturális Antropológia. Budapest, 1997. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 2.

Póczik Szilveszter: A roma kisebbség szociológiai problémái. *Magyar Tudomány*, 2003. január. Interneten: <http://www.matud.iif.hu/03jan/poczik.html>

Póczik Szilveszter: *Cigány integrációs problémák*. Kölcsey Intézet kiadása, Budapest, 2003. Elektronikus másodkiadás 2012. <http://kolcsey.ttfk.hu/file/cigany.pdf>

Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Bp. 1995. Osiris – Századvég.

Prónai Csaba: *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Kiadja az ELTE BTK Kulturális Antropológiai Tanszéki Szakcsoportja és a kaposvári Csokonai V. Mihály tanítóképző Főiskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke. Budapest - Kaposvár, 1995. Kulturális Antropológiai Cigánytanulmányok 1.

Rao, Aparna (ed.): *The Other Nomads. Peripatetic Minorities in Cross-Cultural Perspective*. Kölner Ethnologische Mitteilungen, Bd. 8. Köln: Böhlau Verlag. 1987.

Rao, Aparna: Nomád csoportok Nyugat-, Közép-, és Dél-Ázsiában. *Cigányfűró*, 1997. 1. sz. 4-6.

Stachowski, Marek: Das Ethnonym Zigeuner, sein slawisch-türkischer Hintergrund und ungarisch szegény 'arm'. In: *Studia Etymologica Cracoviensia* 7. Condidit et moderatur Marek Stachowski. Kraków, 2002. 159-169.

Schwicker, J. H.: *Die Zigeuner in Ungarn und Siebenbürgen*. Wien, 1883.

Stewart, Michael S.: *Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1994.

Stewart, Michael: Gypsies, the work ethic and Hungarian socialism. In: Chris Hann (szerk.): *Socialism: ideals, ideologies and local practice*. London-New York, Routledge, 1993. 187-203.

Szalai Júlia: Az elismerés politikája és a cigánykérdés. In: Horváth Ágota – Landau Edit – Szalai Júlia (szerk.): *Cigánynak születni. Tanulmányok, dokumentumok*. Budapest, Aktív Társadalom Alapítvány – Új Mandátum Könyvkiadó, 2000. 551. p.

Szemenyey Marian: Mítosz és valóság: megjegyzések a skóciai cigányok történetéhez. Pécs, 2002. *WHS-Gypsy Studies Student 1*.

Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Panoráma, Budapest, 1999.

Szuhay Péter: Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. *BUKSZ*, 1995. 3. 329-330. p.

Tischler János: Katyn – a kommunista diktatúra látélete. *Élet és Irodalom*, 2003. április 18.

Törzsök Judit: Kik az „igazi cigányok”? In: *Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete és kultúrája köréből*. Szerk.: Kovalcsik Katalin. BTF-IFA-MKM. Bp. 1998. Tanítók Kiskönyvtára 9. 29-52. p.

Voigt Vilmos: Legrégebbi adataink a magyarországi cigány folklóról - és ezek problémái. In: *Cigány népi kultúra a*

Kárpát-medencében. Cigány néprajzi tanulmányok 1. Bódi Zsuzsanna közreműködésével szerk.: Barna Gábor. Salgótarján, 1993. 60-72.

Vossen, Rüdiger (szerk.): *Zigeuner: Roma, Sinti, Gitanos, Gypsies zwischen Verfolgung und Romantisierung.* Katalog zur Ausstellung "Zigeuner zwischen Romantisierung und Verfolgung--Roma, Sinti, Manusch, Calé in Europa" des Hamburgischen Museums für Völkerkunde. Frankfurt/M, Berlin, Wien, 1983.

Vossen, Rüdiger: A cigányok Közép-Európába érkezése. *Cigányfűró*, 1997. 3. sz. 7-11. p.

Weber Samu: Büntények és büntetések. *Történelmi Tár*, 1889. 627 - 633

Tóth Péter

A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában⁶⁰

Historiográfiai áttekintés

A magyarországi cigányoknak látszólag két története létezik. Az egyik egyfajta *külső* történet: ezt nem cigány történészek rekonstruálják azok alapján a források alapján, amelyeket a környezet, a mindenkori befogadó állam hozott létre. A másik egyfajta *belső* történelem, amelyet cigány, pontosabban roma „történészek” írnak olyan források alapján, mint a – saját meghatározásuk szerinti – hagyomány, az analógia, stb. Itt írott források nincsenek, mivel a cigányság nem rendelkezvén írásbeliséggel, ilyeneket nem is hagyhatott hátra.

Ezt a szembeállítást nem mi találtuk ki: az utóbbi időkben megjelent egyik történeti munka cigány szerzője mondja, hogy *a kívülállókat az érdeklődésért és bizonyos tények megállapításáért köszönet illeti – nem kis számú tévedéseik ellenére is.*⁶¹ Ennél egyértelműbben nehezen lehetne megfogalmazni ennek a történetírásnak, sőt egyáltalán a történetírásnak is a lényegét: hiszen a szerző tulajdonképpen azt jelenti ki, hogy a történelem egy adott csoport (nemzet, nemzetiség, etnikum) magánügye. Az idézetnél szebb

---

⁶⁰ Az anyag a Bölcsész Konzorcium által 2006-ban megjelentetett hasonló című tanulmány rövidített másodközlése.

⁶¹ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 6. p.

illusztrációt keresve sem találhatnánk Huizingának ama nevezetes meghatározásához, amely szerint a *történelem az a szellemi forma, amelyben egy kultúra számot ad magának múltjáról*.⁶²

A cigányok „belső” története, ha Huizinga eme történelem-meghatározása felől közelítjük meg, sok szempontból elvileg is problematikus. Ha ugyanis egy kultúra – értsd: közös kultúrával rendelkező közösség – ad számot magának a múltjáról, akkor legelsősorban az adott kultúrát kellene meghatározni; márpedig a cigány kultúra meglehetősen különös jelenség és mint ilyen, régóta tudományos vizsgálatok és éles viták tárgya, természetesen megint csak a „külső” tudomány számára. Ezt a kultúrát ugyanúgy meg kell teremteni, mint a rajta és belőle felépülő történelmet, hiszen első pillantásra is nyilvánvaló: a mai roma kultúra nem egységes. Ennek a kultúra-teremtésnek az eszköze pedig részint az archaikus nyomok feltárása, részint pedig a nyelvi eszközök segítségével bizonyított indiai származás alapján az ősi indiai kultúrákkal való rokonítás. A módszert és az alkalmazása révén elért eredményeket pedig hadd illusztrálja az alábbi idézet: *„Nem helytálló az a megállapítás, hogy a cigány primitív, gyűjtögető életmódot folytató kaszt. Ennek elsősorban az mond ellent, hogy ahonnan a cigányok eljöttek, már több ezer éves kultúráról beszélhetünk. Ez a kultúra természetesen különbözik az európaiától. A cigányok Indiában fejlett kultúrával rendelkeztek...”*⁶³

Könnyű lenne ezt a fajta történetírást a kritika éles késével ízekre szedni és eltemetni, de miután már mások megtették,⁶⁴ csupán a célját szeretnénk teljesen világosan kihangsúlyozni. A szemünk előtt formálódik egy közösség, amely megpróbálja

---

⁶² Huizinga, Johan, 1997. 15. p.

⁶³ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 7. p.

⁶⁴ Kovalcsik Katalin – Réger Zita, 1995. 31–34. p.

magát etnikumként vagy nemzetiségként definiálni, és ebben a folyamatban élen jár az értelmisége, amely egyre inkább törekszik a cigány kultúra szintetizálására. Márpedig minden nemzetté vagy nemzetiséggé szerveződött etnikum történetében első helyen szerepel a közös történeti múlt – sokszor nem érzelemmentes és nem szükségképpen tárgyyszerű – megírásának igénye.⁶⁵

Mindez annyit jelent, hogy ezt a fajta történetírást tulajdonképpen nem lehet, nem szabad a historiográfia módszereivel és eszközeivel kezelni, hiszen végső soron nem a történelem tudományos igényű, a tudomány szabályainak alkalmazásával való rekonstruálásáról van szó, hanem mítoszteremtésről. Ugyanakkor az értéke is ebben áll a tudománytörténet számára. A jelenség ugyanis nem új, más kulturális közösségek, tulajdonképpen nemzetek is átestek már rajta. Olyan régen azonban, hogy az ma már maga is történelem, vagyis közvetlen tapasztalataink nem lehetnek róla. Az úgynevezett „roma történelem” esetében azonban in statu nascendi figyelhető meg a jelenség, hogy egy, a tudomány módszereitől távol álló történetírás hogyan töltheti be a neki szánt szerepet, amely nem a történeti valóság rekonstruálása, hanem egy formálódó nemzeti közösség azonosságtudatának az elősegítése. Ebben az esetben azonban számunkra többet játszik el a művelői által neki szánt szerepnél. Gyakran vetik ugyanis a történelem szemére, hogy annyiban sem tudomány, amennyiben a történeti események nem megismételhetőek. Ez így igaz: ámde a „roma történelem” éppen azt mutatja, hogy csak a konkrét események nem ismétlődnek, az általánosak viszont igen, s ilyen módon szinte laboratóriumi körülmények között tanulmányozhatóak.

Tekintsük most át nagy vonalakban a magyarországi cigányok úgynevezett külső történetét. Első pillantásra a

---

⁶⁵ Csongor Anna – Szuhay Péter, 1992. 243–244. p.

szemünkbe tűnik, hogy míg a társtudományok: a nyelvészet, az etnográfia, a szociográfia európai mértékkel mérve is jelentős eredményeket ért el a cigányság kutatásában, addig a történettudomány produkciója finoman fogalmazva is könnyen felejtető. Ennek oka, hogy a hagyományos történetírás nemigen tud mit kezdeni a cigányokkal – de mit is tudna, amikor a tanulásban-tanításban még mindig érvényesül az a hegeliánus történelemfelfogás, amely szerint *csak azok a népek érdemesek feljegyzésre, amelyek államot alkottak.*⁶⁶ Márpedig a cigányok sohasem alkottak államot – túl azon, hogy népnek sem igen nevezhetőek, amint azt a korábbiakban láttuk.

A XIX. század első feléig cigány történet címén nem is igen tettek mást a szerzők, mint egymást ismételve terjesztették azt a közhelyet, amely szerint a cigányok Egyiptomból származnak, megtetézve az onnét való elköltözésüket indokoló mesékkel – bár már voltak, akik kétségbe vonták mindezt.

Amikor az 1753-ban Hollandiában tanult Vályi István megfigyelése a cigány nyelvnek az indiai nyelvekkel való kapcsolatáról lehetővé tette volna a cigány eredetkutatás helyes irányba terelését, akkor a megalapozott kutatások elé éppen a korszaknak a történelemről vallott felfogása gördített elvi akadályokat. Ugyanis *„...A felvilágosodás által feltételezett... történelem valójában egyetlen civilizáció sajátos útja. Az emberiség egy korlátozott részének egyedi történelme ez... csak az a meg gondolt (és ésszerű) történelem, amely egy szép napon minden vademberből becsületes alattvalót fabrikálna... A primitív társadalmak számára felkínált egyetlen lehetséges fejlődési mód a felvilágosodás Európájának útja volt...”*⁶⁷ A politika és nyomában a tudomány Magyarország, vagy inkább a Habsburg birodalom

---

⁶⁶ Idézi Carr, Edward Hallett, 1993. 121. p.

⁶⁷ Taylor, Anne-Christine, 1994. 204. p.

„vadembereinek” nyilván a cigányokat tekintette, s miután történelmük szemmel láthatólag eltért a civilizáció történetétől, érthető, hogy különösebb érdeklődést sem mutatott iránta.

Az ezután következő időszakban, a romantika korában viszont határozottan megváltozott a társadalom képe a cigányokról: a szabályosság, a racionalitás és a kiegyensúlyozottság eszméitől elfordulva az individualitás, az ösztönösség és a képzelőerő, egyszóval a szabad élet képviselőinek kezdték őket látni.⁶⁸ Mindez természetesen nyomot hagyott a cigány történettel foglalkozó, kisebb és inkább csak népszerűsítő jellegű korabeli munkákban is. A fordulatban nyilván meghatározó szerepe volt annak a hallatlan népszerűségnek, amelyre a cigány zenészek szert tettek Spanyolországtól Oroszországig, s talán leginkább Magyarországon, és nem utolsósorban a szabadságharc alatt tanúsított magatartásukkal.

A valóban tudományosnak mondható érdeklődés a cigányok története iránt a XIX. század vége felé indult meg Magyarországon, s rögtön valami olyasmit eredményezett, ami mind a mai napig csúcspontja a történettudomány ezen részterületének. A jelenség nyilván összefüggésbe hozható a cigányok iránt kifejezett érdeklődést mutató, nemcsak a megismerésükre törekvő, hanem életmódjukon is változtatni akaró Habsburg József főherceg személyével: az ő példája inspirálhatta a kutatókat, akik között olyan nevek is felbukkannak, mint Csontos János, Kovács János, Lehoczky Tivadar, Márki Sándor, Molnár Viktor, Szalay Béla, Thallóczy Lajos és Thaly Kálmán.⁶⁹ A főleg a Századok és az Ethnographia hasábjain megjelenő kisebb-nagyobb írásaik – a korszak pozitivistá történelemszemléletével összhangban – elsősorban az adatközlés szándékával készültek, s

---

⁶⁸ Fraser, Sir Angus, 1996. 182. p.

⁶⁹ Lásd Vekerdi József, 1982. 44–45. p.

tulajdonképpeni értéküket is ez adja. Az adatok feltárása és közreadása azonban egy, a korszak színvonalán álló összefoglalás megszületését is eredményezte, amely Wlisczki Henrik neve alatt, a Pallas lexikon hasábjain jelent meg, s a mai kutatás számára is több, mint pusztán tudománytörténeti érdekesség.⁷⁰ Éppen ez a lexikon mutatja azonban, hogy az érdeklődés középpontjában továbbra is a nyelvészet és az etnográfia állt (ez a tárgy ugyanis a szócikkhez csatlakozó 48 oldalnyi mellékletnek).

Jellemző, hogy ez a nemzedék a stafétabotot nem tudta kinek átadni: a két világháború közötti időszakban a történettudomány érdeklődése a cigányok iránt gyakorlatilag teljesen megszűnt. És mégis született egy munka ekkor, amely megkerülhetetlen a mai kutatás számára – csak éppen nem történész, hanem etnográfus írta: Dömötör Sándor, *Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?* címmel. A tanulmányról a cigány tematikus bibliográfia összeállítója is megjegyzi, hogy „gazdag forrásanyaggal” készült – és nem is tudja csak egy tematikai csoportba besorolni. Számunkra pedig ez egy olyan, az eddigiekhez képest új jelenség, amely messze előre mutat, tulajdonképpen napjainknak a történettudománnyal szemben támasztott elvárásaiig. Úgy ítéljük meg ugyanis, hogy ez a tanulmány az első megjelenése annak a történetkutatói irányzatnak, amely azt vallja, hogy *a történelem tárgya a társadalomban élő ember (vagy embercsoport) múltja*.⁷¹ Dömötör Sándor e szerint a felfogás szerint jár el, s ráadásul az egyetlen helyes módszert választja: az általa és mások által feltárt adatokra épít. – Igazán nagy kár, hogy felfogásának csaknem fél évszázadig nem akadt igazi követője, legfeljebb annyiban, amennyiben az eredendően más (nyelvészeti, etnográfiai) feladatokat maguk

---

⁷⁰ Wlisczki Henrik, 1893. 361–364. p.

⁷¹ Carr, Edward Hallett, 1993. 45. p.

elé tűző szerzők (Vekerdi József, Erdős Kamill) sem idegenkedtek a történeti áttekintésektől.

Az 1950-es, de még inkább az 1960-as évektől kezdődően ugyanis, talán nem túlzás ezt állítani, gyökeres fordulat következett be a cigány történeti kutatásokban. Ráadásul két irányban. Ezek közül az egyik kifejezetten szerencsétlen irány. Azok kezdtek el ugyanis a cigányok történetével foglalkozni, akiket a napi munkájuk kapcsolt a cigánysághoz, például megyei és járási tanácsok cigányügyi előadói. Hogy nemigen lehettek képzett történészek, arra munkáik szolgálnak bizonyítékul. A fő probléma ezekkel a munkákkal, hogy a csakis a napjainkban érvényes fogalmakat vetítik vissza a régi korszakokba, modern társadalmakra jellemző magatartást kérnek számon feudális intézményektől, stb. Tisztelet természetesen a kivételnek: egy ilyen kivételt külön is meg kell említeni. Ő Heiczinger János, aki eredetileg orvos volt.

A másik irány azonban reménykeltő. Az történt tudniillik, hogy a közgyűjteményekben (főleg a vidékiekben és főleg a levéltárakban) dolgozó kutatók egyre inkább kezdték felfedezni a cigány történetre vonatkozó forrásokat. Az a sejtésünk, hogy e kutatókat nem igazán a cigányok története érdekelte – legalábbis kezdetben biztosan nem –, hanem egyszerűen elbűvölte őket a forrásanyag egysége, jól körülhatárolhatósága – és nyilván egzotikuma is. A sejtést igazolni látszik, hogy (ha szabad ezt a kifejezést használni) komoly történészek tollából is megjelentek kisebb közlemények, így például Benda Kálmánéból. Akármilyen is volt a dolog oka, az mindenesetre tény, hogy soha nem látott bőségben kerültek kiadásra az eredeti források, főleg az összeírások (legyen elég most csupán Móró Mária Anna, Szomszéd András, Mészáros László, Hőgye István, Heiczinger János és Salamon Pál munkáira hivatkozni). Ezek a forráskiadók ugyan csak ritkán tekintettek saját megyéik határain túlra, de mellettük megjelentek azok is, akik nagyobb

léptékekben gondolkodtak (például a hódoltság kori török összeírásokat feldolgozó Mészáros László, vagy az erdélyi aranyosó cigányokra vonatkozó összeírásokat kiadó Zsupos Zoltán). Ez az időszak hozta létre az első és mindmáig egyetlen olyan dokumentumgyűjteményt, amely a cigányok magyarországi történetének teljes áttekintését tűzte ki célul.

A hozzáférhető forrásanyag látványos megszorodása – még ha a kiadottak csak elenyésző töredékét képezik is annak az alig áttekinthető anyagnak, amely a levéltárakban a felhasználókra vár, s még ha meglehetősen rendszertelenek is – természetes módon együtt jár a korszerű szemlélet alapján készülő, valódi történeti munkák megírásának az igényével. Tudomásunk van ilyenekhez való jelentős előkészületekről, amelyeket korrekt és közérthető, de inkább csak népszerűsítő jellegű összefoglalások, valamint komoly résztanulmányok jeleznek (például Soós István munkái). Több kisebb tanulmány elkészítése után a jelen kötet szerzője is megpróbálkozott egy összegzéssel a magyarországi cigányok feudális kori történetéről; hogy ez a munka meglehetősen visszhang nélkül maradt, azt talán annak kell betudnunk, hogy nyomtatásban nem jelent meg, csak CD-ROM-on hozzáférhető. Ugyancsak összefoglalásnak minősíthető az a hatalmas forrásbázison alapuló munka is, amely oktatási célból jelent meg.⁷²

Ha mármost röviden értékelni akarjuk, amit fentebb áttekintettünk, azaz a cigányok „külső” történetének feltárására irányuló hazai kutatás teljesítményét, akkor a kétségkívül pozitív jelenségek megállapítása mellett azt is le kell szögeznünk, hogy ez sem mentes a felületes és nem ritkán hibás forráskezeléstől, a preconcepciózus adatfelhasználástól, a megállapítások kritika nélküli átvételétől és a történettudomány más, effajta gyermekbetegségeitől. (Szabadjon egy jellemző helyet idézni erre. Egy

---

⁷² Nagy Pál, 1998.

Németországban megjelent, a cigányok világtörténetét bemutatni hivatott munka⁷³ szerint e népcsoport első említése időszámítás előtt kb. 800-ból való. Az említés helye pedig Homérosz *Iliásza*, ahol írva vagyon: a sánta kovácsistent, Héphaisztoszt atyja, Zeusz ledobta az Olymposzról, s ő Lémnosz szigetén ért földet, ahol a *szintis* nevű nép tagjai találtak rá; márpedig a *szinti* egy cigány népcsoport neve, s persze, így már az sem véletlen, hogy Héphaisztosz az istenek kovácsa volt és következésképpen talán maga is cigány.)

Mit lehetne elmondani összegzésként? Talán csak annyit, hogy meggyőződésünk szerint a magyarországi cigányok története nem külön történelem, hanem elválaszthatatlan része a magyar történelemnek. Feldolgozása szakemberekre – sőt, invenciózus és némi humorral is rendelkező szakemberekre – vár, s aki ezt a feladatot a jövőben magára vállalja, igazán örömét találja majd a munkában. Addig azonban, amíg a vonatkozó forrásanyag túlnyomó többsége nemcsak kiadatlan, hanem feltáratlan is, gyors eredményekben nemigen reménykedhetünk.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne próbáljuk meg összefoglalni mindazt, amit a forrásismeret jelenlegi szintjén a történettudomány ezen területéről tudunk. Ezt már csak a fentebb áttekintett problémák miatt is meg kell tenni.

---

⁷³ Gilsenbach, Reimar, 1997.

A cigányok történetének különös volta

A cigányok története különös történelem, mégpedig több okból is az. Különössége már a történeti kutatás legelső lépéseinél: a (nevezzük így mi is: külső) források feltárásánál megfogható. A történész alapanyaga ugyanis, amellyel dolgozik, a *történeti tény*, amely különféle forrásokban maradt fenn. Voltak korszakok, amelyek azt remélték, hogy ha valamennyi tényt összegyűjtene, akkor magától értetődően előáll „a” történelem. Ma már tudjuk, hogy nem ez a helyzet, hiszen a történeti tények eleve nagyon megválogatva maradtak fenn: csupán azok kerültek feljegyzésre, amelyeket az egyik korszak a másikkal érdeemesnek tartott közölni. Ráadásul amit mi történeti tényanyagnak tartunk, annak a túlnyomó többsége nem azért készült, hogy történeti tény legyen, hanem az emberek ügyes-bajos dolgait akarta csupán főleg jogbiztosító szándékból rögzíteni. És mindezek mellett még a történész is válogat a fennmaradt tények közül: tételeket állít fel, amelyek igazolására tényeket gyűjt; majd a tényeket a tételei alapján elemzi és értékeli.⁷⁴

A cigányokkal foglalkozó történész a tényeket illetően valóban nagyon nehéz helyzetben van. Az egyes népek történetét ugyanis legtöbbször azok alapján a források alapján tanulmányozzuk, amelyeket az illető népek hoztak létre – márpedig, mint fentebb mondtunk, a cigányság nem rendelkezvén írásbeliséggel, nem hagyhatott a régmúltból maga után ilyen forrásokat. Gyakorlatilag minden forrást, amelyből a cigányok múltja tanulmányozható, a mindenkori környezetük hozott létre. Ennek a ténynek pedig számos alapvető következménye van. Először is: egészen a XVIII. század végéig, azaz a tudományos érdeklődés megjelenéséig a környezet egyáltalán nem kívánt történeti forrást létrehozni a cigányságról. Az összeírást készítő szolgabíró, az ítéletet hozó

---

⁷⁴ Carr, Edward Hallett, 1993. 56. p.

törvényszék, a rendeleteket gyártó hatóság, stb. csupán a munkáját végezte és ennek az eredménye lett az, ami ma számunkra a forrás. Az ilyen típusú forrás pedig akkor jön létre, amikor a befogadó környezet összeütközésbe kerül a befogadott cigánysággal – belőle tehát elsősorban a konfliktus ismerhető meg, s csak másodsorban azok a tények, amelyek a konfliktust végső fokon előidézték. A környezet által létrehozott források esetében mindig számolnunk kell az *érdektelenséggel* és az *értetlenséggel*, sőt bizonyára valamilyen fokú *előítéllettel* is. Ennek következménye, hogy tényeink gyakran ellentmondások és következetlenek (nehéz például elhinni, hogy a hivatalnok, aki nyilván mennél előbb túl akart lenni az összeírás nyugős munkáján, pontosan ellenőrizte volna az életkort, a gyerekek számát, a foglalkozást, vagy akár csak a neveket is – egyszerűbb volt azt írnia, amit mondtak neki, márpedig az összeírt cigányoknak maguknak sem állott az érdekében az ilyesfajta pontosság, sőt, a modern antropológiai kutatások azt mutatják, hogy érzékük sem igen van hozzá). Az értetlenség megrázó példája pedig annak a cigány legénynek az esete, akit azzal váddal állt Somogy vármegye törvényszéke előtt a XVIII. században, hogy a lovával vétkezett, s miután a legény azonnal be is vallotta ezt a korszakban a legszörnyűbbnek tartott bűnt, a vármegye ügyésze azért kérte a kínvallatást ellene, mert azt hitte: megunta az életét és így akarja magát elveszejteni.⁷⁵

---

⁷⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus criminales, I. index, 1107. sz.

A nem hagyományos források

Már az eddigiekben is kimondva-kimondatlanul ott van az a tény, hogy a cigányság története nem *külön történelem*, hanem a mindenkori befogadó állam történelmének része. Ebből következik, hogy különös jelentőségre tesz szert a kutatásokban annak a korrelációnak a vizsgálata, amely a cigányok és a környezetük között létrejött, pontosabban e viszony pillanatnyilag egyedül vizsgálható oldala: milyennek látta a befogadó környezet a befogadott csoportot és annak tagjait? Az ilyesfajta „népismeret” még meglehetősen szokatlan kutatási terület a történettudományban, s hasonlóképpen eléggé szokatlan forrásanyagra is kell támaszkodnia. A források közül két típust külön is ki kell emelnünk: a befogadó nép *nyelvét és anekdotakincsét*.

Ami az első forrástípust illeti: a magyar nyelv kimutathatóan régtől fogva nagyon sok olyan szóval rendelkezik, amely a „cigány” népnévnek valamilyen továbbképzett vagy összetett alakja. Számos ilyet tartalmaz Ambrosius Calepinus 1585-ben kiadott latin–magyar szótára is. Ebből kiderül, hogy a '*cigány*' szó szinonimája a '*csalárd*' volt,⁷⁶ ámde nem egyszerű csalárdságot értették alatta: a '*strophá*' (csel, csel fogás) szót például így adja vissza magyarul a szótár: '*okos cigányság*'.⁷⁷ Ez a nyelvi tény egyértelműen arra mutat, hogy a környezet tisztában volt a cigányok értelmi képességeivel és talpraesettségével. – Érdekes a népnévből keletkezett ige, a '*cigánykodik*' a jelentése is. A magyar nyelv értelmező szótára több jelentéséről is tud: 1. ravaszkodva hízeleg, 2. ravaszkodva alkudozik, 3. az igazat ravaszul leplezi, 4. veszekedik, 5. hazudik.⁷⁸ Látható tehát, hogy szinte minden egyes

---

⁷⁶ Melich János (szerk.) 1912. 121. és 129. p.

⁷⁷ Melich János (szerk.) 1912. 299. p.

⁷⁸ A magyar nyelv értelmező szótára, 1959. I. kötet, 787. p.

jelentésváltozatban szerepel *'ravasz'* jelző, amely világosan mutatja, hogy a környezet nemcsak az értelmi képességet ismerte el, hanem a megélhetési módról is ítéletet mondott: nyilván úgy tapasztalta, hogy a cigányokkal való kapcsolat állandóan magában hordozta a becsapás lehetőségét. S hogy nem tévedett, azt a későbbiekben más források alapján mi is láthatjuk. – A régebbi magyar nyelvben egyébként a *'cigánykodik'* szónak volt egy másik jelentése is: az *'erszényt metél'*,⁷⁹ vagy némi eufémizmussal *'más erszényében kereskedik'*.⁸⁰ Ezek a jelentések ugyancsak a mindenki által lépten-nyomon tapasztalt életmódra utalnak.

Tanulságos a népnévvel összetett magyar szavak vizsgálata is. Ezek szerint ha valami *'cigány'*, akkor rendszerint igénytelenebb a szokásosnál (cigányhal, cigánymeggy, cigányzab, stb.) Ugyanakkor a *'cigánykereset'* a tolvaj módon szerzett dolgot jelenti,⁸¹ a *'cigányerszény'* pedig a hamis keresményt⁸² – megint csak a megélhetési móddal kapcsolatos jelenségekre figyelmeztetnek a nyelvi tények. A *'cigánybolha'* (ami nem más, mint a kovácsolás során az izzó vasból kipattanó szikra⁸³) és a *'cigányabrak'* (a ló verése⁸⁴) kifejezések viszont tréfás felhangot hordoznak – ez a jelenség pedig átvezet bennünket a másik különös forrásunk, az anekdoták területére.

Valóban se szeri, se száma azoknak a régi magyar anekdotáknak, amelyeknek a cigány a főszereplője. Tartalmaznak ilyeneket a korabeli szórakoztató kiadványok⁸⁵

---

⁷⁹ Melich János (szerk.) 1912. 197. p.

⁸⁰ Bod, Petrus, 1767. 369. p.

⁸¹ Bartl Antal – Veress Ignác, 1864. 70. p.

⁸² Schram Ferenc, 1970–1982. II. köt. 152. p.

⁸³ Eder, Josephus Carolus, 1801. 374. p.

⁸⁴ Bartal Antonius, 1901. 707. p.

⁸⁵ Lásd például András Sámuel, 1798. I. köt. 247–249. p.

is, kiterjedt rájuk az etnográfia figyelme,⁸⁶ sőt, történt kísérlet rendszeres összegyűjtésükre és tipológiai rendszerezésükre is.⁸⁷ Az anekdotákról általában elmondható, hogy az egymás mellett élő embercsoportok közötti elkerülhetetlen súrlódások legelemibb és legenyhébb levezetései azáltal, hogy az egyik fél kisebbiti, kicsúfolja a másik fél szokásait, gondolkodásmódját, tetteit. Eszerint tehát a műfaj tárgya a más csoportokról észrevett *tiszta realitás*: ha nem így lenne, akkor a humorhoz sem lehetne sok közük.

Nincs mód arra, hogy régibb és újabb adomákat mutassunk be itt, meg kell elégednünk az általános tanulsággal: a környezet – jelen esetben a magyar nép – a cigányokat megvetéssel kezelte az életmód (a rendszeres paraszti munka kerülése, stb.) és az abból fakadó viselkedés miatt, ugyanakkor elismerte bennük az okos ravaszságot és a talpraesettséget. Ez a kép pedig megegyezik a nyelvi tények alapján fentebb kialakított képpel.

A szociográfia és antropológia eredményeinek különös jelentősége a történeti kutatásokban

Ha elfogadjuk, hogy a történelem tárgya a társadalomban élő ember (vagy embercsoport) múltja,⁸⁸ akkor eleve nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a társadalom megismerésének. Különösen érvényes ez a megállapítás a cigányság esetében. Ha ugyanis általa létrehozott történeti források nem léteznek, a külső források pedig egyrészt (bár nem kiigazíthatatlanul) torzítanak, másrészt jellegükből

---

⁸⁶ Kolumbán Sándor, 1903. 141–147. és 383–392. p.

⁸⁷ Dömötör Sándor, 1929. 82–106. p.

⁸⁸ Carr, Edward Hallett, 1993. 45. p.

következően csupán szórványadatokat tartalmaznak, akkor csak egyetlen dolgot tehetünk: a szociológiai és antropológiai kutatások által megismert mai cigány társadalom múltbeli előzményeit próbálhatjuk felfedezni a szórványadatok alapján. Vagy más szavakkal: a mai társadalom ismerete alapján kell feltennünk a múltra vonatkozó kérdéseinket, s ezekre kell a válaszokat kicsikarnunk a múltbeli tényektől, amelyek forrásainkban fellelhetőek.

A „hagyományos” cigány történelem

A bevezetésben elmondottak alapján tehát hagyományos cigány történelemnek azt a történelmet nevezzük, amely a szokásos kérdésekre – mikor érkeztek, milyen események történtek velük, stb. – adott válaszokból bontakozik ki előttünk. És ugyancsak az elmondottakból következik, hogy ez a történelem rendkívül hézagos lesz, s nemcsak azért, mert nemigen beszélhetünk „hagyományos” történelemről, hanem és elsősorban a forrásfeltárások hiányosságai miatt.

A cigányok eredete és vándorlása

A korábbi kutatások és egy azokat összefoglaló munka⁸⁹ alapján a cigányok eredetét, illetve vándorlását a középkori Magyarország határaiig a következőképpen vázolhatjuk fel.

Elsősorban nyelvi bizonyítékokkal rendelkezünk annak igazolására, hogy a cigányok indiai származásúak. Önelnevezésük, a *rom* (vagy más dialektusokban: *lom*, illetve *dom*) nyelvtörténetileg megegyezik a szanszkrit *domba*,

---

⁸⁹ Fraser, sir Angus, 1996.

modern indiai *dom* szóval; ez a szó pedig egy, az indiai kasztrendszerben alacsony helyet elfoglaló vándortörzsnek a neve. A törzs, amelynek története a forrásokban a VI. századig nyomon követhető, ma is létezik Indiában. Más vándortörzsekhez hasonlóan akár dravida eredetű is lehet. Tagjai sokféle mesterséget űznek és tevékenységet folytatnak: vannak közöttük például énekesek, zenészek, kovácsok, fémművesek, kosárfonók és utcaseprők is. Így nem véletlen, hogy egyes indiai nyelvekben a *dom* közszóként is ismert: vándor zenészt, alacsony kasztba tartozó, fekete bőrű férfit is jelent.

A cigány nyelv, bár számos nyelvjárásra oszlik, önmagában is bizonyítja az indiai származást: körülbelül félezerre tehető azoknak a szavaknak a száma, amelyek egyformán megtalálhatóak a cigányban, illetve az indiai nyelvekben, s így minden bizonnyal egy közös alapnyelv maradványa ez a szókincsréteg. Ugyancsak számos hangtani és alaktani rokon vonás figyelhető meg ezekben a nyelvekben. A cigány nyelv besorolása az Indiában ma beszélt nyelvek közé, illetve a közelebbi és távolabbi rokonsága fokok megállapítása mégsem könnyű feladat: többek között azért sem az, mert a cigányok ősei már Indiában is vándorló életmódot folytattak, tehát ma már megállapíthatatlan módon kerültek kapcsolatba az egyes területek lakosságával, s így nyelvüket is számos hatás érthette az egyébként rokon nyelvek felől – sokszor nehéz tehát eldönteni, hogy mi az ősi alapnyelvi emlék és mi a későbbi átvétel.

A cigányoknak nemcsak nyelve, hanem antropológiai jegyei is bizonyítják az indiai származást, és még csak antropológusnak sem kell lenni ahhoz, hogy feltűnjék a hasonlóság a szubkontinens lakosai és az onnét oly messzire elvándorolt cigányok között. A hasonlóság meglehetősen szubjektív észrevételét bizonyos mértékig az antropometria egzakt eredményei is alátámasztják, bár nem szabad elhallgatni, hogy ezek a vizsgálatok a vándorló cigányságnak

a környezettel való, nem kis mértékű keveredését is bizonyítják. Újabban az összehasonlító biológia más vonatkozásokban is igazolja a cigányok történeti kapcsolatát a mai India lakosságával: így például a vércsoport-megoszlás nagyfokú hasonlóságot mutat ezek között az egymástól távolra került népcsoportok között.

A cigányok indiai eredete tehát gyakorlatilag biztosra vehető: a kérdés mármost az, hogy miért és mikor vándoroltak el Indiából? A miertre nem tudunk választ adni; az elvándorlás időpontja azonban, ha csak nagyjából és bizonytalanul is, de meghatározható. Ebben az úgynevezett *glottokronológia* módszere segít bennünket. A módszer lényege: bármely két rokon nyelv közös szavainak a száma összefüggésben van a nyelvek egymástól való elkülönülésének az idejével, azaz ha a vizsgált nyelvek közös szókincse kisebb számú, akkor régebben, ha nagyobb számú, akkor későbbben váltak el egymástól. A cigány nyelv esetében nem olyan könnyű ennek a módszernek az alkalmazása, mivel – mint mondtunk – az ezt a nyelvet beszélő csoport Indiában, tehát a rokon népek között is vándorolt, ennél fogva egy-egy szóról nehezen dönthető el, hogy a közös szókincs része-e, vagy későbbi átvétel egy rokon nyelvből. Mindenesetre e módszer szerint a cigány nyelv legközelebbi nyelvrokonaitól az időszámításunk előtti IV. évszázadban különülhetett el.

A hagyomány a cigányok Indián kívüli megjelenését az időszámításunk utáni V. század elejére teszi. Egy arab történetíró 950 körül feljegyezte, hogy Bahram Gór perzsa király oly módon akart gondoskodni alattvalóiról, hogy elrendelte: csak a nap felét töltsék munkával, a másik felét zeneszó melletti evéssel és ivással. Ennek érdekében megkérte India királyát, hogy küldjön neki zenészeket. Ez meg is történt és 12 000 *luri* vagy *zotti* érkezett ekkor Perzsiába, akiknek Gór király búzát, marhát és szamarat adott, s szétküldte őket, hogy telepedjenek le és szórakoztassák zenéjükkel a népet. A zenészek azonban egy éven belül meggondolatlanul

elfogyasztották a búzát és a marhákat, amiért is a király azzal büntette őket, hogy megparancsolta: ezután vándoroljanak szerte az országban és zenélésből éljenek.⁹⁰

Mivel a Közel-Keleten a *luri/nuri* és a *zotti* szavak jelentése: '*cigány*', kimondhatjuk, hogy a hagyomány az V. század elejére teszi megjelenésüket e területeken. A vándorlás további menetét illetően ugyancsak a nyelvészet eredményeire támaszkodhatunk. Mivel a cigány nyelvben számos perzsa, örmény és görög eredetű jövevényszó van, biztosra vehetjük, hogy a vándorló cigány csoportok tartósan kapcsolatban voltak az ezeken a nyelven beszélő népekkel: ez az érintkezés és kapcsolat pedig a Közel-Keleten történhetett. Az is figyelemre méltó azonban, hogy a cigány nyelvből gyakorlatilag teljesen hiányoznak az arab és a török eredetű jövevényszavak: ebből a tényből pedig azt a történeti következtetést kell levonnunk, hogy azelőtt kellett elhagyniuk azokat a területeket, amelyeket a VII. századtól, illetve a XI. századtól kezdve az arab és a szeldzsuk török hódítók megszálltak.

A bizánci birodalom egyre zsugorodó területén kapták a cigányok azokat a neveket, amelyeken a mai Európában ismerik őket. A '*cigány*' (németül *Zigeuner*, olaszul *zingaro*, franciául *tsigane*) népnév a görög '*athinganos*' szóból származik; ezzel a szóval a bizánciak eredetileg egy eretnek csoportot illeltek, amelynek tagjait gyakran bűbájossággal vádoltak – valószínűleg ez a névátvitel magyarázata is, hiszen a cigányok mindig is varázslók hírében álltak. Az első adat, amikor már világosan a cigányokra használták ezt a nevet, a XII. századból származik.⁹¹ A cigányok másik, ugyancsak Európa-szerte elterjedt népeve, az '*egyiptomi*' jelentésű angol *gypsy* vagy spanyol *gitano* név is valószínűleg bizánci területen keletkezett. E névnek két magyarázata is lehetséges.

---

⁹⁰ Fraser, sir Angus, 1996. 40–41. p.

⁹¹ Fraser, sir Angus, 1996. 52. p.

Az egyik szerint a bizánciak az egyiptomiakat is varázsláshoz, bűbájossághoz értő népnek tartották és nevük ezért ragadt rá az ugyanilyen hírben álló cigányokra, éppen úgy, ahogyan azt az *athinganos* név esetében láttuk. A másik magyarázat szerint a peloponnészoszi félsziget Modon nevű kikötővárosa mellett igen nagy számban éltek cigányok, főleg a város mellett magasodó *Gyppe* nevű hegyen, amelyet a körülötte fekvő területtel együtt Kis-Egyiptomnak is neveztek.⁹² Ez a terület adott tehát nevet a cigányoknak, nem pedig a tulajdonképpeni Egyiptom, ahol (legalábbis a nyelvük tanúsága szerint) sohasem jártak. S ez a névegyezés adott aztán alkalmat arra a történetre, amely később évszázadokon keresztül magyarázatul szolgált a cigányok vándorlására.

A XI. században tehát már biztosan ott voltak a cigányok a bizánci birodalom európai területein és az ezt követő időszakban kezdődhetett meg lassú vándorlásuk a Balkán északi területei felé. A korszakra vonatkozó adataink rendkívül hiányosak: csak a XIV. századtól kezdve rendelkezünk megbízható forrásokkal a jelenlétükre. Ezek a források azonban érdekes kronológiai és földrajzi egyezést mutatnak: mennél északibb területre vonatkoznak, annál későbbiek. Az első adat Szerbiából és 1348-ból való; ekkor adományozott a szerb fejedelem az általa alapított prizreni kolostornak cipőkészítőket, akiknek a neve: *cingarije*. A szó tehát nem népnév, hanem foglalkozásnév, s bár e változásra nem tudunk magyarázatot adni, joggal feltételezzük az összefüggést. 1362-ben bukkan származásra utaló névelemként, tehát nagy valószínűséggel már népnévként az *'Egyptius'* név a Raguzai Köztársaság területén: a két személy, akit egyiptominak nevez a forrás, ötvösmesterséggel foglalkozhatott. 1378-ban kelt az az oklevél, amellyel Sismán Iván, az utolsó bolgár cár többek között *'Agupovi klet'*-eket, azaz egyiptomiak, vagyis cigányok kunyhóit adományozza a

---

⁹² Fraser, sir Angus, 1996. 56–58. p.

rilai kolostornak – ez a névmegfelelés azonban némileg bizonytalan. Végül Havasalföld vajdája, I. Dan 1385-ben 40 *atsingani* családot adományozott a vodcai Szent Antal-kolostornak: itt már biztosan cigányokról van szó, mint ahogyan abban az 1388-ban kelt oklevélben is, amellyel Mircea vajda 300 ugyanilyen családot adományozott a koziai kolostornak.⁹³

Ezek az adatok tehát egyértelműen arra utalnak, hogy a XIV. század közepén a dél felől vándorló cigány csoportok már jelen vannak, mégpedig valószínűleg elég nagy számban a Balkán középső és északi részén, azaz a korabeli Magyarország déli határai mentén. Ettől az időszaktól kezdve számíthatunk a középkori magyar állam területén való megjelenésükre, illetve a kapcsolatok kezdeteire.

A cigányok megjelenése Magyarországon

A hagyományos történetírás ugyancsak hagyományos első kérdése mindig a megjelenésre szokott vonatkozni. Így van ez a cigányok esetében is: a kérdés az, hogy mikor kezdődött meg ennek a népcsoportnak Magyarországra való betelepődése, azaz mikortól kezdve számolhatunk itteni jelenlétükkel?

A régebbi történeti munkák a megjelenés időpontját a lehető legkorábbra igyekeztek helyezni. A XVIII. században született az az elképzelés, hogy II. András királynak a szentföldi kereszties hadjáratából hazatérő csapataihoz csatlakozva érkeztek az országba az első cigány csoportok.⁹⁴ Ezt az elképzelést semmilyen forrásadat sem bizonyítja; kialakulásának nyilvánvaló oka mindössze annyi lehetett, hogy ez a kereszties hadjárat volt az első közvetlen kapcsolat

---

⁹³ Fraser, sir Angus, 1996. 62–63. p.

⁹⁴ Enessei György, 1798. 25–26. p.

Magyarország és azon terület között, ahol akkor feltételezhetően már felbukkanhattak cigányok. – Múlt századi elképzelés, hogy IV. Béla és Kun László királyok uralkodása alatt már nemcsak laktak cigányok az országban, hanem az ezen uralkodók által viselt háborúknak is résztvevői voltak. Alapja a feltételezésnek nyilvánvalóan az lehetett, hogy a cigányok népneve Skandináviában megegyezik a *tatár* népnévvel; eszerint pedig csakis a tatárokkal együtt érkezhettek Magyarországra. Az elképzelést látszólag forrásadatok is támogatják: egyrészt II. Ottokár cseh királynak 1260-ban a pápához írott levelében olvasható azoknak a népeknek a felsorolása, amelyek Béla király seregében Csehországra támadtak, s e népek között a cigány is szerepel;⁹⁵ másrészt Kun László okleveleiben felbukkan a *neugar* népnév, amelynek olvasata *néger*, a jelentése pedig 'sötétebb bőrszínű ember': ilyenek pedig akkor csakis a cigányok lehetettek Magyarországon.⁹⁶ – A forráskritika azonban kimutatta, hogy Ottokár oklevelében a cigánynak (Zingari) feltételezett Gingari népnév a *Bulgari*, azaz bolgár név félreolvasása, a *neugarok* pedig nem mások, mint a *nyögérek*, azaz a királyi katonai kíséret kun szóval megnevezett tagjai: azaz egyik népnévnek sincsen semmi köze a cigányokhoz, tehát nem bizonyítják e népcsoport jelenlétét az Árpád-kori Magyarországon.

Mindezek ellenére a mai kutatók egy része sem mondott le arról, hogy cigányokat találjon a XIII. századi, sőt, a X–XI. századi Kárpát-medencében. Érveik azonban kimerülnek abban, hogy a korabeli oklevelekben felbukkanó csoportneveket igyekeznek kapcsolatba hozni a cigányokkal: így például az izmaeliták nevét, mondván, hogy a cigányok olyan területekről érkeztek, ahol az iszlám államvallás volt; vagy a pogány megjelölést azon az alapon, hogy

---

⁹⁵ Heiczinger János, 1978. 172. p.

⁹⁶ Enessei György, 1798. 26. p.

évszázadokkal később Németalföldön a cigányokat nevezték pogányoknak (Heiden).⁹⁷ Talán nem szükséges bizonyítani, hogy a népneveknek az effajta összekapcsolása semmilyen tudományos következtetés levonására nem alkalmas. Észre kell vennünk azonban, hogy a mennél korábbi jelenlét mindenáron való bizonyításának a kényszere kapcsolatba hozható azzal a főleg Közép-Európára jellemző tévhitel, hogy egy népnek vagy népcsoportnak az első megjelenés különleges előjogokat biztosít.

A forrásokban szegény korszakok történetének kutatásában különleges szerepet szokott kapni a nyelvtudomány: így van ez a mi esetünkben is. A múlt században figyelt fel a kutatás arra a tényre, hogy a XIV. századtól kezdve egyre gyakrabban bukkannak fel a forrásokban az olyan hely- és személynevek, amelyek kapcsolatba hozhatók a cigány népnévvel. A településnevek közül a Zemplén vármegyei Cigán(d) 1289-től, a Közép-Szolnok vármegyei Cigányvaja 1370-től, a Bihar vármegyei két Cigányfalva egyike 1406-tól, másika a XVI. század végétől, a Kolozs vármegyei Cigányfalva 1496-tól adatolható. Ami a pedig a személyneveket illeti: az oklevelekben 1315-től kezdve gyakran felbukkanó Cigányi családnév származási helyre utal, tehát nem valódi személynév; 1378-tól kezdve azonban tucatszám találkozhatunk elsősorban a Dunántúlon, de az ország más területein is *Cigánynak* olvasható megkülönböztető nevekkal, amelyek tehát már valódi személynevek.⁹⁸

Mármost kutatás egyik vonulata bizonyosnak veszi, hogy e nevek és a cigány népnév között tényleges nyelvi kapcsolat, és ennek következtében történeti kapcsolat is van; vagy más szavakkal: a cigány népnévvel összefüggésbe hozható településeken valóban cigányok laktak, az ilyen jellegű személyneveket pedig cigány etnikumhoz tartozó személyek

---

⁹⁷ Gilsenbach, Reimar, 1994. 23–24, 26–28. és 30–31. p.

⁹⁸ Ezek részletes áttekintését lásd Nagy Pál, 1988. 31–42. p.

viseltek.⁹⁹ Mindez történeti szempontból azt jelentené, hogy a XIII. század végétől, vagy legalább a XIV. század elejétől bizonyítható a cigányok jelenléte Magyarországon.

A kutatás másik vonulata¹⁰⁰ ezzel szemben nem fogadja el feltétlenül a mondott település- és személynevek, valamint a cigány népnév közötti nyelvi kapcsolatot, mégpedig azért nem, mert az előbbieket más szavakból is származhatnak. A szavakat alkotó hangoknak ugyanis nemcsak a száma, hanem összekapcsolódásainak a lehetősége is korlátozott, ennél fogva nagy a valószínűsége a hasonló vagy az egyforma hangzású, de teljesen különböző jelentésű szavaknak, nem beszélve arról, hogy a nyelv hajlamos az ilyenek átértelmezésére. A nyelvi bizonyítékok tehát csak akkor fogadhatók el történeti bizonyítékoknak, ha azok más történeti tényeknek sem mondanak ellent, illetve, ha azokat más történeti tények is alátámasztják. Márpedig közvetlen forrás nem említ ekkor cigányokat Magyarországon és a legutóbbi időkig nem akadt példa arra, hogy egy települést teljes egészében vagy nagyobb részben cigányok laktak volna, a Cigány személyneveket pedig olyan társadalmi állapotú személyek viselik, akiről elképzelhetetlen a cigány származás (például birtokos nemesek, holott a későbbi évszázadokból sincs egyetlen példa sem arra, hogy cigány ember nemességet szerzett volna). A nevek tehát önmagukban nem bizonyítják a cigányok XV. század előtti magyarországi jelenlétét. Ezt az érvelést lényegében el kell fogadnunk, bár – mint látni fogjuk – a dolog korántsem ilyen egyszerű.

Főképpen a nyelvészeti érveknek ez az elvetése, de természetesen a korábbi kutatásokra jellemző, előbb bemutatott kritikátlanság is eredményezte annak a legújabb irányzatnak a létrejöttét, amely az első, 1416-ból származó

---

⁹⁹ Lehoczky Tivadar, 1894. 827–828. p. Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 39. p.

¹⁰⁰ Fehértói Katalin, 1987. 5–17. p.

hiteles adatot fogadja el a cigányok Magyarországon való jelenlétének bizonyítékeként, s ezt a dátumot megelőzően egyáltalán nem számol az ország területén cigányokkal, egészen a század második feléig pedig oly kicsire becsüli az ország területére érkezők számát, hogy gyakorlatilag figyelmen kívül hagyhatónak ítéli a jelenlétet.¹⁰¹ Ez az adat egyébként Brassó város számadáskönyvéből való és elmondja, hogy a város vezetősége bizonyos Emaus úrnak és a vele együtt utazó egyiptomiaknak alamizsnát utalt ki a pénztárból. – Ezzel a jogosan hiperkritikusnak nevezhető állásponttal kapcsolatban meg kell állapítanunk, hogy legfőbb hibája: érveit a hallgatásból veszi, vagyis azért nem fogadja el, illetve becsüli kevésre a cigányok jelenlétét a XIV–XV. századi Magyarországon, mert nem említik őket az oklevelek és egyéb források. Ennek az érvelési módszernek a súlya általában véve is csekélyebb a tudományos kutatásban, és különösen a cigányok esetében nem lehet minden mást kizárva alkalmazni, hiszen tudjuk: a középkorból fennmaradt írott szövegek túlnyomó többsége feudális jogokat biztosító oklevél, márpedig az országba beszivárgó cigány csoportok nem rendelkezvén ilyen jogokkal (nem voltak például földbirtokaik, amelyek határai miatt pereskedniük kellett volna a szomszédaikkal), nem is várható, hogy lépten-nyomon felbukkanjanak ezekben az oklevelekben. Ha kapcsolatba kerültek a környezetükkel, az legtöbbször valamilyen – ahogyan ma mondanánk – alkalmi munka elvégzése volt: és valóban, a városi számadáskönyvek sűrűn szólnak is ilyesmiért tett kifizetésekről. Hogy ezek az utóbbi adatok pedig miért éppen a XV. század második felétől szaporodnak meg, annak az oka szintén egyszerű: korábbi számadáskönyvek nem maradtak fenn.

Még egy elvi nehézség jelentkezik ezzel az állásponttal szemben. Ugy gondoljuk, az „első említés évszáma” típusú

---

¹⁰¹ Nagy Pál, 1998. 31–56. p.

adatok nem képezhetnek éles választóvonalat a történeti folyamatokban, ahogyan például egy település sem csak akkortól kezdve létezik, amikor neve először bukkan fel oklevélben. Különösen igaz a cigányokra nézve, akiknek kisebb csoportjai akár évtizedekkel a fentebb mondott első hiteles említés időpontja előtt is megjelenhettek az országban – csak éppen nem kerültek olyan kapcsolatba a hatóságokkal, hogy annak írásos nyoma maradt volna. Lehet, hogy első csoportjaik éppen olyan feltűnést keltettek Magyarországon is, mint a nyugat-európai városokban – a hazai városkönyvek azonban, ha egyáltalán fennmaradtak ebből az időszakból, mégsem szólnak róluk, mert a jegyzők célja nem az ilyesfajta eseményeknek az utókorra való hagyományozása volt. A hallgatás, a „negatív adat” tehát nem feltétlen bizonyíték.

Mindez természetesen csak akkor lehet igaz, ha pozitív adatokkal is rendelkezik a kutatás. Az alábbiakban tehát lássuk: vannak-e olyan jelek, amelyek alapján komolyan fel lehet tételezni a cigányok jelenlétét az 1410-es évek előtt Magyarországon?

A középkori Magyarország geopolitikai helyzete eleve feltételezi, hogy a Balkán északi területei felől (ahol forrásadatokkal igazolhatóan a XIV. században már jelen vannak a cigányok) Nyugat-Európa felé (ahol ugyancsak forrásadatok bizonyossága szerint az 1410-es évektől kezdve már nagyon sok helyen feltűnnek csoportjaik,¹⁰² ahogyan Lengyelországban is e század legelején találkozunk a cigányokra vonatkoztatható első adatokkal¹⁰³) vezető útvonalak érintik területét. Az akár a délszláv területekről, akár a román fejedelemségekből induló cigány csoportok tehát sokkal nagyobb valószínűséggel Magyarországon keresztül jutottak el Nyugat-Európába, mint bármilyen más

---

¹⁰² Fraser, sir Angus, 1996. 66. p.

¹⁰³ Mróz, Lech, 2001. 19–20. p.

útvonalon, például Moldván és Lengyelországon át – bár természetesen ez utóbbi sem zárható ki. A korabeli magyar viszonyok pedig éppen annyira, ha nem jobban megfeleltek a sajátos életmódot folytató cigányoknak, mint a nyugat-európaiak. Mivel semmi okunk nincs feltételezni, hogy a vándorlás célpontjai eleve a német területek voltak (egyáltalán: céltudatosságot sem igen tételezhetünk fel e vándorlás esetében), ezért igen nagy biztonsággal kijelenthetjük, hogy a Nyugat-Európában a XV. század elején hirtelen megjelenő cigányok korábban Magyarországon kóboroltak.

Támogatják-e ezt a feltételezést pozitív adatok? Úgy gondoljuk, igen. Ami például az említett nyelvi adatokat illeti, a *Cigány* népnévvel kapcsolatba hozható személynevek egyértelműen arról tanúskodnak, hogy a XIV. század végén Magyarországon az emberek már kapcsolatba kerültek a cigányokkal. Igen sokan tudhatták ugyanis, hogy ki a cigány, s hogy milyen külső vagy belső tulajdonságokkal rendelkezik, ha ezzel a ragadványnévvel különböztettek meg egyeseket. A *Cigány* megkülönböztető nevet a középkorban feltűnően sok nemes viseli, akiknek cigány származása társadalomtörténeti okok miatt ugyan több, mint kétséges – ámde éppen a nemesek esetében találkozunk az úgynevezett „nem hízelgő” névadással, azaz, hogy a megkülönböztetést szolgáló ragadványnév viselőjének nem feltétlenül jó tulajdonságaira utal. Ha tehát bárki is viseli a középkorban a *Cigány* nevet, abból cigány származása ugyan nem következik, az viszont igen, hogy a környezete jól ismerte a cigányokat, talán mindennapos kapcsolatban is volt velük. Szempontunkból pedig mindegy, hogy cigány származásra, vagy ennek a népnek az ismeretére utalnak-e a vezetéknevek: mindenképpen azt bizonyítják, hogy a cigányok a XIV. század második felében már ismertek voltak Magyarországon.

Múlt századi szerzők említenek egy adatot, amely erősítené ezt a tényt: eszerint Mária királyné az 1380-as években Diósgyőrben oklevelet adott ki cigányok számára. Az

adat azonban nem ellenőrizhető, mivel a legalaposabb kutatás sem tudta megtalálni a hivatkozott oklevelet, amelynek léte így erősen kétségbe vonható. E kutatás során viszont előkerült egy másik oklevél,¹⁰⁴ amelyet Erzsébet királyné adott ki 1384. április 18-án Budán, s amelynek tárgya egy igen furcsa előjog. A nyílt levél ugyanis a királynénak a gimesi várhoz tartozó Eszterfárvára való jobbágyságait helyezi a mondott vár várnagyának és tiszttartójának a joghatósága alá, megtiltván, hogy más hatóságok ítélkezzenek ezen jobbágyságok fölött, akik „*élelmük megszerzése végett szerte az ország vidékein dolgaikkal kóborolván*” jutnak el mindenfelé a településekre és birtokokra, ahol olykor mások vétkei miatt is el szokták fogni őket. Kik lehettek vajon ezek a szerte kóborló és vétkeket elkövető – olyannyira, hogy még mások vétkeivel is őket gyanúsítják – emberek? Az oklevél nem nevezi meg őket: életmódjuk leírása azonban mindenképpen a cigányokra illik. Ennek a „jobbágyság” terminus sem mond ellent, hiszen világos, hogy e kifejezés itt egyszerűen csak alattvalót jelent és nem társadalmi állapotot kifejező kategória. Egy másik, ugyanazon a napon kelt oklevél talán a kiváltság hátterét is magyarázza. A királyné ugyanis ezzel az oklevéllel védelmet, illetve különféle mentességeket és szabadságokat ígér azok számára, akik a Gimes várához tartozó lakatlan Eszterfálva faluban akarnak letelepedni. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy az ottani letelepítésre kiszemelték között cigányok is voltak, akik korábbi kóborlásaik közben vétkeket követtek el, s a büntetéstől való menekülés érdekében még a gimesi vár joghatóságát is vállalták.

Természetesen tudjuk, hogy ez az adat nem teljes értékű: a lehetőség azonban, hogy e szokatlan életmódú csoportban talán cigányokat kell látni, arra figyelmeztet, hogy a földrajzi és nyelvi megfontolásokat komolyan kell vennünk, s ezek alapján a cigányok magyarországi megjelenését a XIV. század

---

¹⁰⁴ Süttő Szilárd, 2003. II. kötet, 62–64. p.

második felére kell tennünk – anélkül, hogy ez a megjelenés konkrét évszámhoz lenne kapcsolható.

A csoportok megjelenése, vándorlása

Feltételezzük, hogy a Magyarországon megjelenő csoportok azonban nem mind maradtak meg itt, hanem tovább vándoroltak Nyugat-Európa felé. Az 1417-ben és az azt követő években a Német Birodalomban (Augsburg, Hamburg, Rostock, stb.), Svájcban (Zürich, Basel, stb), Franciaországban és másutt is¹⁰⁵ megjelenő cigány seregek vezetői a források szerint Zsigmond király menleveleit mutatták fel; ezeket nagy valószínűséggel Magyarországon nyerték. A bemutatott menlevelek minden bizonnyal hasonlóak lehettek ahhoz, amelyet ugyancsak Zsigmond király adott ki 1423-ban Szepesben László vajda és népe számára. Ezt az eredetileg latin nyelven írt oklevelet több alkalommal is lefordították ugyan,¹⁰⁶ de pontatlanul; jelentősége miatt fontosnak ítéljük itt közreadni pontos fordítását.

Zsigmond, Isten kegyelméből a rómaiak mindig fenséges királya, valamint Magyarország, Csehország, Dalmácia, Horvátország, stb. királya összes híveinknek, a nemeseknek, a katonáknak, a várnagyoknak, a tisztartóknak, a vámtiszteknek, a szabad városoknak, a mezővárosoknak és azok bíráinak, akik az

---

¹⁰⁵ Heiczinger János, 1978. 157–163. p.

¹⁰⁶ Például Mezey Barna (szerk). 75–76. oldalakon Heiczinger János fordítása, vagy Nagy Pál, 1998. 59. oldalon a fordítások összehasonlítása. Fordításunk alapjául a Fejér György Codex diplomaticus c. művében kiadott szöveg szolgált, amelyet Nagy Pál idézett művének a 60. oldalán sok hibával újra közöl.

országunkban és uralmunk alatt vagytok és hivatalt viseltek, üdvöt szeretettel. Híveink, László, a cigányok vajdája személyesen és más hozzája tartozók is a jelenlétünk elé érkeztek, s nagyon alázatos kéréseket terjesztettek elénk itt, Szepesben, a jelenlétünk előtt a kérések és könyörgések esedezésével, hogy méltóztassunk őket bőségesebb kegyelmünkben részesíteni. Ezért mi az ő könyörgéseiktől felbuzdulván, azon szabadságnak a számukra való megadásáról gondoskodtunk, hogy amikor csak ezen László vajda és az ő népe a mondott uradalmainkba, tudniillik a városokba és a mezővárosokba érkeznek, akkor hűségteknek a jelen oklevelünk által erősen megparancsoljuk és meghagyjuk, hogy ezen László vajdát és az alája vetett cigányokat legyetek kötelesek minden akadályoztatás és bármiféle zaklatás nélkül segíteni és megoltalmazni, sőt minden akadályoztatástól és kárvallástól rendeljétek megvédelmezni. Ha pedig közöttük valamilyen civakodás vagy háborúság történék bárkinek a részéről is, akkor sem nektek ne legyen jogotok, sem közületek valakinek bíraskodni és ítélni, hanem csak azon László vajdának. A jelen oklevelünket pedig az elolvasása után mindig visszaadni parancsoljuk annak, aki bemutatja. Kelt Szepesben, a Szent György ünnepe előtti vasárnapon, az Úr 1432. (!) esztendejében, magyarországi királyságunknak a harminchatodik, a rómainak a tizenkettedik, a csehországinak pedig a harmadik évében.

A menlevél tehát tulajdonképpen egy nyílt parancs, amellyel az uralkodó utasítja a vármegyei, városi, mezővárosi, katonai és uradalmi tisztségviselőket, hogy a levelet felmutató csoportot védelmezzék meg mindenféle külső hivatalos és nem hivatalos erőszaktól.

Azt is meg kell jegyeznünk, hogy az oklevél datálása nyilvánvalóan téves: az évszám, illetve az uralkodási évek száma nem egyezik. Mivel Zsigmond 1423. április 18-án és 19-én tartózkodott a Szepességben,¹⁰⁷ minden bizonnyal ez az évszám a helyes. A tévedés miatt többen az oklevél hitelességét, következésképpen forrásadatként való felhasználhatóságát is kétségbe vonják. A mi véleményünk ezzel szemben az, hogy egy hamis forrás sem zárható ki a források közül, ha ismeretesek a hamisítás körülményei: oklevelünk esetében pedig valószínűsíthetjük, hogy a hiteles eredeti alapján esetleg több példány is készült és ennek során csúszhatott be a datálási hiba. Így tartalmi tekintetben az oklevelet fontos forrásként kell elfogadnunk.

Pillanatnyilag mindössze tucatnyi olyan oklevelet ismerünk a középkorból, amelyet magyar uralkodók kifejezetten cigányok számára adtak ki, s nem sokkal több azoknak sem a száma, amelyekben említés történik cigány emberekről. Talán nem pusztán véletlen azonban, hogy ezek az oklevelek szinte a teljes Magyarországot lefedik: négy Budán,¹⁰⁸ egy Bécsújhelyen,¹⁰⁹ egy Temesvárott,¹¹⁰ egy a lengyel határ melletti Biecz-ben,¹¹¹ kettő Fogaras várában,¹¹² egy pedig, amelyet fentebb közöltünk, Szepesben kelt; ez utóbbi helyen ott voltak az oklevél kiadásánál a cigányok, a másik három oklevélben Szebenben és

---

¹⁰⁷ Engel Pál – C. Tóth Norbert, 2005. 114. p.

¹⁰⁸ Az egyik fordítását lásd Mezey Barna (szerk.) 1986. 76–77. p. Ezenkívül: Magyar Országos Levéltár, Df. 29 907. sz. Magyar Országos Levéltár, DL. 74 418. sz. és Jakab Elek, 1888. 18–19. p.

¹⁰⁹ Lásd alább, az életmódról szóló fejezetben.

¹¹⁰ Magyar Országos Levéltár, Df. 244 543.

¹¹¹ Bártfa város levéltárában, a 3175. sz.

¹¹² Apafy Mihály erdélyi fejedelem Liber Regiusa a Magyar Országos Levéltárban.

Kolozsvárott¹¹³ lakó, illetve Pécsre rendelt cigányok szerepelnek. Véleményünk szerint ezek az oklevelek arra utalnak, hogy már a késő középkorban számolnunk kell az egész országban cigányokkal. Ugyanakkor az is feltűnő, hogy a legtöbb oklevél Erdéllyel, azaz a középkori magyar királyság keleti területeivel kapcsolatban említenek cigányokat, sőt a Havasalföldről való betelepedésükről konkrétan is beszélnek. A dél-erdélyi vonatkozású oklevelekben viszonylag nagy számban szerepelnek név szerint is cigányok: román neveik ugyancsak arra utalnak, hogy Havasalföld felől telepedtek be az országba.

Tényként fogadhatjuk el tehát, hogy a középkor végi Magyarország teljes területén, de különösen a délkeleti részekén jelen voltak a cigányok. Mégpedig valószínűleg meglehetősen nagy számban: ennek a számnak azonban még csak hozzávetőleges becslésére sem vállalkozhatunk.

Életmódra utaló adatok

A szórványadatok alapján is egyértelműnek tűnik, hogy a cigányok a Magyarországon való felbukkanásuk pillanatától kezdve ugyanazokat a foglalkozásokat űzték, mint amelyekkel később találkozunk. Hermanffy László 1490-ben kelt végrendeletében¹¹⁴ olvashatunk a lovakkal való kereskedésről, II. Ulászló király 1496-ban kiadott menlevele¹¹⁵ pedig nem csupán a vándorló életmódról ad bizonyosságot, hanem arról is, hogy kovácsmesterséget (nyilván erre utal a puskagolyók és hadi szerszámok készítése) folytattak. Brassó város számadáskönyveiből kiderül, hogy az ottani és környékbeli cigányok rendszeresen hóhéri feladatokat láttak el (1520-ban

---

¹¹³ Kiss András, 1990. 888. p.

¹¹⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 56. p.

¹¹⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 76–77. p.

egy boszorkánysággal vádolt leányt égettek meg, valamint egy tolvaj asszonyt kínoztak meg és akasztottak fel, 1522-ben pedig két oláh tolvajt akasztottak fel), valamint ők pusztították el a városban lévő kutyákat is.¹¹⁶ Legnevezetesebb azonban részvételük Dózsa György kivégzésében, amelyről több történetíró is említést tesz.¹¹⁷ Ennek a történetnek – amennyiben igaz – különös érdekessége a számunkra, hogy benne a cigányok két minőségben: kovácsként és hóhéréként is részt vettek, hiszen a vas trónust és királyi jelvényeket is ők készítették el.

Hogy környezetük mennyire hasznosnak ítélhette a cigányok munkáját, az kiderül abból a kiváltságlevélből,¹¹⁸ amelyet Szeben város előljárósága nyert az ott lakó cigányok számára. Lássuk most ennek az eddig kiadatlan oklevélnek a fordítását.

Mátyás, Isten kegyelméből Magyarország és Csehország királya, s Ausztria híveinknek, nagyságos gróf Báthori István országbíráknak és országunk erdélyi részei vajdájának, valamint az ő alvajdáinak üdvöt és kegyelmet. Mivel a dolog úgy van, hogy a szebeni székben lakozó cigányok, vagyis egyiptomiak – akik tudniillik Szeben városunk védelmének az érdekében bizonyos munkák elvégzésére vannak kötelezve – régtől fogva és mindig, mint tudjuk, a szabadság azon előjogának örvendtek, hogy senki a mondott részek vajdái vagy alvajdái közül, de az ő familiárisaik közül sem háborgathatta és zaklathatta semmilyen módon ama cigányokat és semmilyen

---

¹¹⁶ Szalay Béla, 1914. 92. p.

¹¹⁷ Istvanfi, Nicolaus, 1758. 46. p. és Szerémi György, 1961. 68. p.

¹¹⁸ Átírta Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem 1583. szeptember 29-én: lásd az ugyanebből az évből való erdélyi Liber Regiusban.

fizetéseket vagy adókat sem csikarhattak ki tőlük: ennél fogva mi azon cigányokat ilyesfajta régi szabadságaikban és előjogaikban sértetlenül megőrizni kívánván és nem akarván, hogy a dolog másképpen legyen, hűségteknek az ezen levelünkben foglaltak által a leghatározottabban elrendeljük és megparancsoljuk, hogy az előbb mondott cigányokat, vagyis egyiptomiakat ezután se merészeljétek soha, semmikor és semmilyen módon sem zaklatni, háborgatni és terhelni, vagy tőlük más adókat vagy behajtásokat kicsikarni vagy kikövetelni és kicsikartatni vagy kiköveteltetni, hanem tartozatok és legyetek kötelesek megengedni és megengedtetni, hogy békességesen és háborítatlanul megmaradjanak szabadságaikban és szokásaikban. Máskülönben megengedtük és teljes hatalmunkat is adtuk – és a jelen oklevelünk által adjuk is – híveinknek, a mondott Szeben városunk polgármesterének és bírójának, valamint esküdt polgárainak, hogy semmilyen okkal se engedjék meg nektek, hogy háborgassátok és terheljétek az ilyesfajta cigányokat, a reájuk a jelen oklevél által teljességgel átruházott akaratkinyilvánításunknak megfelelően. Mást tehát semmikképpen se merészeljétek cselekedni. A jelen oklevelünket pedig, amelyet – miután nagyobb titkos pecsétünk nincs a kezünk ügyében – titkos gyűrűspecsétünkkel pecsételtettünk meg, azt akarjuk, hogy elolvasása után mindig adjátok vissza azoknak, akik majd bemutatják. Kelt Bécsújhely városának az ostroma alatt, Virágvasárnapon (április 8-án), az Úr 1487. esztendejében.

Az oklevélből az is kitűnik, hogy az államigazgatás kezdettől fogva igényt tartott a cigányok adójára. Ugyanez derül ki Brassó városának a fentebb már említett számadáskönyvéből, amelynek a cigányokra vonatkozó legkorábbi (1504-ből és

1508-ból való) adatai adóbevételeket regisztrálnak. Hasonló dolog derül ki abból az oklevélből is, amelyet Kolozsvár városa nyert 1502-ben II. Ulászló királytól.

Csekély számú forrásaink arról is tanúskodnak, hogy már ebben az igen korai időszakban is összeütközésbe kerülhettek a cigányok a hatóságokkal olyan vétségek miatt, amelyeket a tulajdon ellen követtek el. Még fontosabb azonban, hogy több forrásunk is említést tesz a cigányok zenei szolgáltatásairól: 1525-ben például a királyi udvarban muzsikáló cigányok kaptak fizetést.¹¹⁹

A legutóbbi időkben feltárt oklevelek még egy érdekes jelenségről adnak számot: arról hogy a cigányok gyakran szerepelnek a középkor végén, mint királyi vagy egyéb adományozás tárgyai (az oklevelek több, mint harmada ilyen tényt rögzít). Az első erről szóló oklevél 1455-ből való,¹²⁰ a jelenség érdekes volta miatt ezt teljes szövegében közöljük:

Mi, Hunyadi János beszercei ispán emlékezetül ajánljuk a jelen oklevelünk által, hogy mi nemes Barchali Péter és Tamás szolgálatainak a tekintetéből a királyi felség személyében megengedtük és engedélyeztük azt, hogy ők négy cigányt, tudniillik Karachon-t, Mihályt, Pétert és Miklóst bárhol a birtokaikon, ahol akarják, jobbágyok gyanánt tarthassanak és tudjanak tartani. Erre tekintettel nektek, a bármilyen állású valamennyi embernek a jelen oklevél által erősen megparancsoljuk, hogy az előbb említett cigányokat soha, semmikor és semmilyen módon se merészeljétek akadályozni és háborgatni, hanem engedjétek meg, hogy bárhol az előbb említett nemesek birtokain és bárhol másutt, ahol akarnának,

---

¹¹⁹ Fraknói Vilmos, 1877. 163. p.

¹²⁰ Magyar Országos Levéltár, Df. 244 543.

megmaradjanak és tartózkodjanak. Másként nem cselekedvén, a jelen oklevelet, miután elolvastátok, adjátok vissza annak, aki bemutatja. Kelt Temesvárott, a Szent Antal hitvalló ünnepe utáni legközelebbi szombaton (június 14-én), az Úr 1455. esztendejében.

Ez az oklevél, amint a többi hasonló is arra figyelmeztet, hogy nemcsak a városok, mint fentebb láttuk, hanem a földesurak is kezdettől fogva igényt tartottak a betelepülő cigányok munkaerejére: igyekeztek őket jobbágyi függésbe kényszeríteni. Mivel pedig a cigányok nem rendelkeztek jobbágytelekkel, így a földesúrtól való függésük leginkább a zsellérékéhez lett hasonló, azaz kétkezi munkájukkal adóztak. Ennek az adózásnak a mikéntjére a következő évszázadokból számos példát láthatunk. Mindezek következtében tehát az adománylevelek sem szólhattak másról, mint magukról a cigányokról.

Utoljára maradt a kérdés: milyen lehetett a környezet viszonya a lassanként, de folyamatosan betelepülő cigányokhoz? Az eddig bemutatott forrásokból is kitűnik, hogy – mint már többször hangsúlyoztuk – a földesurak és a városok igényt tartottak a munkájukra vagy azáltal, hogy igyekeztek beilleszteni őket a feudális rendszerbe, vagy pedig úgy, hogy megfizették speciális szolgáltatásaikat. Ugyanakkor a vándorlást sem tiltották, amint azt a menlevelek bizonyítják. A viszony mégis felemás lehetett, amit egy véletlenül előkerült, 1504-ben kelt oklevéllel¹²¹ illusztrálhatunk. Az oklevél szavai szerint II. Ulászló király hűséges szolgálatai fejében Bela-i Barnabás szörényi bánnak, s általa rokonainak adományozza

... azokat az összes jószágokat, birtokokat és birtokrészeket, valamint minden birtokjogot, amelyek

---

¹²¹ Magyar Országos Levéltár, Dl. 29 907. sz.

Hunyad vármegyében és bárhol másutt, országunk, Erdélyország részeinek bármelyik vármegyéiben vannak és léteznek, amelyek korábban nemes Domsos-i Arka János birtokában voltak, de azért, mert ezen János ezekben az elmúlt napokban valamely két egyiptomit, vagyis fáraót (egyptiacos sive pharahones), akiket közönséges beszéddel cigányoknak (czyganos) neveznek, bizonyos tolvajság okán, mint mondják, elfogattott, s egyikükkel a másik szemét kivájatta, reánk, s következésképpen a mi királyi adományozásunkra háramlottak ezen országunk, Magyarország régi és elfogadott szokásjogának megfelelően.

A viszony tehát legalábbis felemás. Egyrészt úgy gondolták az emberek, hogy bármi, akár a legdurvább önbíráskodás is megengedhető ezekkel a jövevényekkel szemben, s nem is haboztak ezt megtenni. Másrészt azonban azt is észre kell vennünk, hogy az államhatalom nem volt partner az ilyesféle cselekedetekben, hanem a korszak egyik legszigorúbb büntetésével, a jószágvesztéssel sújtotta azokat, akik ilyesmire vetemedtek. Nyilvánvaló tehát a betelepülő cigányok kiszolgáltatottsága, de ez semmiképpen sem volt azonban intézményes.

Cigányok a három részre szakadt országban

Mohács, illetve az azután következett évtizedek a cigányok hazai történetét illetően is következményekkel jártak, hiszen mások voltak a körülmények a három részre szakadt ország egyes területein – de a forrásadottságok sem teljesen azonosak, s ebből a tényből következően a történeti kutatások

sem lehetnek egyenletesek. Ezért indokolt a három országrészben lakó cigányok történetét külön kezelni.

A királyi Magyarország cigányai

A rendszeres forrásfeltárások hiánya miatt a királyi Magyarországon (a mai Szlovákia és Északkelet-Magyarország, illetve a mai Nyugat-Dunántúl és Burgenland területén) élő cigányokról rendkívül keveset tudunk. Annyi bizonyos, hogy nemigen volt olyan zuga ennek az országrésznek sem, ahol ne lettek volna megtalálhatóak: Szepes és Nyitra vármegyék, illetve Debrecen és Szentgyörgy (Pozsony megye) városok statútumokat – helyhatósági rendeleteket – hoztak ellenük a XVII. században,¹²² Debrecen XVI. század közepéről való városkönyveiben elég gyakran felbukkan a nevük, mivel kisebb-nagyobb konfliktusokba kerültek a lakossággal,¹²³ s szerepelnek cigányok Szombathely mezőváros jegyzőkönyveiben is,¹²⁴ Zala vármegyéből való kiűzésükről pedig már 1612-ben helyi rendelet született.¹²⁵

A méltóságos nádorispán úr megkereste a vármegyét azoknak a cigányoknak az innét való kiűzésével kapcsolatban, akik orozásból és tolvajlásokból szoktak élni, sok kártételt és kárvallást okoznak, s a szomszédos országokba is beütéseket visznek véghez. Erre tekintettel elrendeltetett, hogy az előbb mondott cigányok számára ebben a vármegyében senki se

---

¹²² Mezey Barna (szerk.) 1986. 101–107. p.

¹²³ Balogh István, 1983. 42, 72. és 87. p. Stb.

¹²⁴ Benczik Gyula – Dominkovits Péter, 1993. 26. és 39. p.

¹²⁵ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye nemesi közgyűlésének iratai: Statútumok gyűjteménye, 672. p.

nyújtson semmiféle, az előbbi, megszokott életmódjuknak megfelelő tartózkodási helyet vagy lakhelyet, hanem üzzék el őket, olyanképpen, hogy többé ebben a vármegyében egyetlen helységben se találtassanak meg, hogy az ellenük támadt eddig való panaszkodások oka és alkalma tökéletesen megszűnjék és a panaszkodók lelkéből gyökeresen kitöröltessék.

A század második felében főispáni parancs is rendelkezett a nyugat-dunántúli vármegyékből való kiűzésükről¹²⁶ – ezek a források arra utalnak, hogy nem csökkent a két időpont között (a valószínűleg Erdélyből és a hódoltsági területekről) betelepülő cigányok száma. Ezt a számot azonban még csak hozzávetőlegesen is lehetetlen megbecsülni, mivel – szemben a hódoltsági országrésszel – a királyi Magyarország területéről nem maradtak fenn, vagy nem is készültek olyan adóösszeírások, amelyek alkalmasak lennének statisztikai elemzésekre. A magyar földesúr, vagy a királyi kamara ugyanis a jobbágytelkek, illetve a termények után szedett adót, a cigányok pedig ilyennel nem rendelkeztek, így az adólajstromokba sem kerülhettek be – szemben a mindenkire kötelező fejadót szedő török hatóságok ilyen típusú irataival. Hibásnak kell tartanunk azt a kísérletet is, amely a dézsmajegyzékek úgynevezett kereszténypénzt fizető lakosaiban véli fellelni az egyébként nyilván mindenütt megtelepülő cigányokat:¹²⁷ ezek a lakosok is rendelkeztek ugyanis jobbágyfölddel – ami még két évszázaddal később sem volt jellemző a cigányokra –, csak éppen az adott időszakban nem termett azon a földön semmi.

Az egyetlen ebből a korszakból eddig publikált összeírás az ónodi várhoz tartozó cigányok nevét tartalmazza

---

¹²⁶ Mezey Barna (szerk.) 97–98. p.

¹²⁷ Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 55. p.

1676-ból és 1681-ből.¹²⁸ Az első szerint 16 sátorral voltak ezek a cigányok, tehát ennyi családdal kell számolnunk, de az is lehet, hogy többel, mivel négy felnőtt férfi esetében nincs szó sátorról. E népességből öt év múlva már többen nem éltek, amint azt az árvák 1681-ben készült összeírása bizonyítja. – Be kell azonban látnunk, hogy ez az egyetlen összeírás nem alkalmas általános statisztikai–demográfiai következtetések levonására. Legfeljebb az árvák feltűnően hirtelen megnövekedett számából gondolhatjuk, hogy a hadi események nem sújtották kevésbé a cigányokat, mint a környezetüket.

Ez a forrás is jól mutatja, hogy a cigányok egy-egy uradalom közvetlen fennhatósága alá tartoztak és az uradalomnak szolgáltak kétkezi munkájukkal, mesterségük szerint. Így tettek a huszti uradalomhoz tartozó cigányok is, akiket és szolgálataikat 1685-ben írtak össze.¹²⁹ Ez az összeírás jó képet ad a szolgálatokról és a cigányok ügyes-bajos dolgairól is:

Mikor az várba vagy az udvarháznál míveltetni kell, az ispánjoknak vagy vajdájoknak parancsolnak felöllek, azok utánok menvén, úgy viszik be rendre őket az szükség mivoltához képpest ... Ezek is Huszt várához tartozó ős cigányok, de eleitől fogva az aknához rendeltettek, oda szolgálnak. Mostani jelen való teljes száma az örökös míves cigányoknak az specificált vajdájok hűti után való relatiója szerint numero 55, azaz ötvenöt, mivel megholt kettő közüllök, nem telhetnek annyira, mint az elébbi inventariumban feltétettek volt. De azonban vagynak még kilenczen, az kik bujdosóban vagynak, hata Kővár vidékén lakik, hárma viszont Moldvába ment. Vagynak az megírt jelen való cigányok száma felett még három számúak, úgy

---

¹²⁸ József főherceg, 1895. 121–123. p.

¹²⁹ Magyar Országos Levéltár, UetC. Fasc. 123. nr. 3. 312–314. p.

mint Riza András, Riza Thodor, Riza Tódor, kik Máramarosban laknak ugyan, de az őnagysága jószágátul külön való falukban. Ezek művelésekkel nem szolgálnak, hanem singillatim három-három forinttal adóznak annuatim. Item. Vagynak ezeken kívül még öten, kik is azelőtt az várhoz s udvarházhoz valók voltak, de Hedri Benedek uram praefectusságában conferáltattak volt néhai Pogány Gáspár uramnak életéig, az mint referálják. Pogány Gáspár uram meghalván, azolta is ugyanott, az Pogány uraimék földelken laknak, őkegyelméket szolgálják, ide, az udvarházhoz és várhoz semmi szolgálattal, sem adózással nincsenek. Ezek iránt jelentik ilyen megbántódásokat közönségesen az cigányok, hogy az őnagysága jószágából más nemes emberek faluira s jószágiba kimenni művelni miattok nem mernek, mert öléssel s vagdalással fenyegetik őket, melyből kívánják orvosoltatásokat. Panaszolkodnak azon is, hogy mikor a vár s udvarház szükségére művelnek, napjában egy-egy személyre három-három száraz czipónál praebendát nekik nem adnak, munkát pedig erőstet művelvén, ázalék nélkül csak kevés száraz czipóval nehezen győzik, odahaza pedig feleségek s gyermekek addig csak koplal. Az praebendának azért valami résziben való auctióját s valami kevés ázalékot is az száraz czipó mellé őnagysága kegyelmességéből sollicitáljanak.

Az uradalomhoz tartozó cigányoknak tehát nemcsak a számáról és kötelességeiről értesülünk a forrásból, hanem arról is, hogy dolgoztak a sóaknában, hogy meglehetősen kevés élelmet kaptak, amikor az uradalom számára kellett dolgozniuk, hogy ekkor sem maradtak egy helyen megtelepülve, hanem járták a környéket – és még

folytathatnánk. A hasonló típusú források teljes körű feltárása még sok érdekességgel járhat a kutatás számára.

Elégé nagy számban maradtak fenn a jelzett időszakból és területről menlevelek és vajdai kinevezések is. Azt gondoljuk azonban, hogy ezek célja az adóztatás körülményeinek a megteremtése volt. Hogy a török uralom alól felszabadított területen az igazgatás kiépítésében szintén számítottak a vajdákra (s következésképpen számoltak a nyilván nem kis számú cigányokkal is), arra szintén a vajdai kinevezések szolgálnak bizonyítékkal.

A forrásokból legelőször a cigányok életmódjáról, megélhetéséről, mesterségeikről, stb. kaphatunk képet. Úgy látszik, hogy nagyobb részük egészen biztosan vándorló volt és sátorban lakott. Foglalkoztak muzsikálással és kovácsolással (nagy mértékben fegyverjavítással), „köztisztasági” munkákat végeztek (amilyen a kóbor kutyák elfogása és elpusztítása), de emellett elkövettek lopásokat (főleg lólopásokat) is – általában úgy éltek tehát, mint a lényegesen jobb forrásadottságokkal rendelkező XVIII. században a kóborló (azaz letelepítendő) cigányok. Hogy azonban nem kezelhetjük őket ebből a szempontból homogén tömegként, arra elegendő bizonyíték, hogy tudunk 1688-ból olyan kecskeméti cigányról, aki pénzt adott kölcsön nem cigánynak és nyilván elég sokat ahhoz, hogy a vármegye elé kerüljön a dolog – jóllehet az sem lehet véletlen, hogy a (valószínűleg ugyancsak cigány) tanúk szerint a követelés törvénytelen volt, mivel a meghalt férj még életében kifizette a tartozást.¹³⁰

---

¹³⁰ Borosy András, 1985. III. köt. 67. p.

A hódoltsági területek cigányai

Jóllehet a szakirodalom a török hadak magyarországi megjelenéséhez kapcsolja a cigányoknak az országba való tömeges betelepedését, a legkevesebb információval mégis a hódoltságban lakó cigányokról rendelkezünk, mivel erre a területre vonatkozóan rendkívül csekély mennyiségű forrás maradt fenn, illetve a fennmaradtak túlnyomó többsége is vagy lappang, vagy kiadatlan. A hazai cigány történeti irodalom tulajdonképpen csak egyetlen olyan dolgot ismer, amelynek tárgya részben a hódoltság területén élő cigányok története.¹³¹ Az alábbiakban ennek a tanulmánynak a lényegét foglaljuk össze.

Pietro Busto, Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem udvarának olasz diplomatája írja (talán nem csak Erdélyről, hanem az egész országról), hogy „*A várak és falvak mellett sok cigány tanyázik, akik télen vályogkunyhókban, nyáron pedig a szabad ég alatt laknak. Mindenféle erőszakos mesterséget űznek, a hóhérok is többnyire közülük kerülnek ki.*” – A diplomata megfigyelését a török források teljes mértékben alátámasztják. Úgy látszik, hogy a hódító hadakkal együtt érkező cigány csoportok kezdettől fogva jó kapcsolatokat építettek ki az oszmán hatóságokkal. Az összeírásokban az 1540-es évek legelejétől találkozunk velük, s a fejadó-jegyzékek tanúsága szerint *Csikán, Sikán, Szikán, Csigán, Cigán, Cingane, Csingane* néven tartották őket számon az összeírók. Jegyzékbe vételük oka általában a fejadó alól való mentességük volt, mivel különféle kincstári szolgálatokat teljesítettek: közülük kerültek ki például a zenészek, a kovácsok, a tűzmesterek, a golyóöntők, a szekkovácsok, a kardkovácsok, a hóhérok, a fegyvercsiszárok,

---

¹³¹ Mészáros László, 1976. 483–489. p.

a kalauzok, a seborvosok, de voltak közöttük katonák is. A Dél-Magyarországon lévő Harám várában 1540-ben 15 cigányzenész és 6 cigánykovács élt.

Az eddig közzétett török forrásokból (adójegyzékekből) kiderül, hogy már a XVI. század közepén és második felében a népes szultáni hász-városokban: például Tolnán, Pécsen, Ráckeven, Esztergomban és Budán éltek cigányok nagyobb számban.

A tolnai török számadásokból a Gucsora cigány család életébe nyerhetünk némi bepillantást. Megtudjuk például, hogy a család egyes tagjait: így Gucsora cigány, Gucsora Dorkát, Gucsora Ilonát és másokat különféle vétségek – rosszakaratú rágalmozás, lopás, tilalmak áthágása – gyakran sújtották kisebb-nagyobb pénzbüntetéssel a városi török hatóságok. A család nőtagjai a vámjegyzékek tanúsága szerint búzával és gyümölcssel kereskedtek. Ennek ellenére nagy szegénységben éltek: Gucsora Anna hagyatékának leltára például csak egy viseltes ruhát és egy turkomán szoknyát említ, Gucsora Orsolya után pedig mindössze egy rossz, régi ház, egy viseltes ruha és egy olló maradt összesen 78 akce értékben (viszonyítási alapként: a fentebbi vétkekért a család tagjaira egy-egy alkalommal kirótt pénzbüntetés 50–150 akce volt).

Egy 1554-ben készült baranyai összeírás szerint a mohamedán hitre áttért cigányok, összesen 12 háztartás önálló közösséget alkotott és együttesen évi 250 akce adót fizetett. A családfők közül nyolcan az Abdullah nevet viselték, ami arra utal, hogy valószínűleg a város török megszállása után lettek mohamedánokká. – Hasonlóan önálló közösséget alkottak a cigányok Esztergomban, ahol 1570-ben 17 családot és ezekben még 5 felnőtt fiút írtak össze; e csoport élén a vajda (törökül *kethüda*) állott. – Ráckeven az 1562-ben készült adóösszeírás szerint 22 cigány háztartás volt. A családfők nagyobb része itt is mohamedán nevet viselt, a kisebb rész pedig keresztény (görögkeleti és katolikus) nevet.

Az egyik itteni cigány 1558-ban a budai vár dobosa volt és ezért napi 7 akcse zsoldot kapott. Ő egy viszonylag értékes ingatlannal is rendelkezett: amikor fogságba esett, 8000 akcséért árverezték el a ráckevei házát.

A legtöbb cigány a török megszállta Budán élt, ahol egy külön „cigányvárost” népesítettek be, amely a Duna mellett terült el. Erről a közösségről több összeírás is említést tesz a XVI. század folyamán. Az összeírásokból kiderül, hogy a cigányok (akiket e források *kopt* névvel illetnek) száma folyamatosan emelkedett: 1546-ban 56 család, 1559-ben 62 család, 1580-ban pedig már 90 családot regisztráltak az összeírók. Érdekes azonban, hogy meglehetősen magas volt a beköltözők és az elköltözöttek aránya: az 1546-ban összeírtak közül például 1559-ig 27 családról jegyezték fel, hogy „megszökött”, s ugyanezen időszak alatt 40 család érkezett újonnan. Ez a jelenség arra utal, hogy nem a letelepedett, hanem a kóborló–vándorló életmód jellemezte korszakunkban a cigányságot. – A budai „cigányváros” vezetője a vajda (kethüda) volt; ezt a hivatalt a hivatkozott összeírások időszakában végig egy Szinán nevű cigány viselte. Feladata minden bizonnyal csak a hatóságok rendelkezéseinek a továbbítására, adószedés segítésére terjedt ki; hogy hogyan irányította a közösséget, arról nem szólnak a források. Ez a Szinán vajda mindenesetre viszonylag vagyonos ember lehetett: volt egy malma és borral is kereskedett.

A többi itteni cigány főleg kovácmesterséget űzött (1560-ban például tizenötön több, mint két héten keresztül fejenként és naponként 3 akcse fizetésért sajkákat és hajókat javítottak), de voltak közöttük zenészek, valamint volt ötvös–rézműves, seborvos, vásári felügyelő és hóhér is. A vajda mellett mások is, de jóval kisebb mértékben kereskedtek borral. Érdekes, hogy 1580-ban már a túlnyomó többségük katonai szolgálatban állott, mint harcos, zenész vagy fegyverkovács: ennek oka egyrészt az adómentesség volt,

másképpen pedig az, hogy a napi zsoldnak lényegesen nagyobb volt az összege, mint a napszámnak.

Ez a budai „cigányváros” egészen a hódoltság végéig, Buda 1686-ban történt visszafoglalásáig fennmaradt. A források hírt adnak arról, hogy az ostrom idején 30 cigány nő is a császáriak fogságába esett. Megemlékezik róla egy németalföldi utazó is, aki egy évvel később, 1687 nyarán jutott el a visszafoglalt Budára. A következőket írja Úti levelében:¹³²

Itt igen sok olyan embert láttam, akiket a németek cigányoknak (Zigenner) neveznek, a franciák egyiptomiaknak (egyptiens) vagy cseheknek (bohemiens), a batávusok és az alnémetek pedig Heidens-nek. Ez a népség Erdélyországban és Szerbiában, valamint az ezekkel szomszédos tartományokban él szétszóródva, különleges szokásokkal, erkölcsökkel és nyelvvel rendelkezik. A cigányok sátrakban laknak és a kézműves mesterségeket gyakorolják, s ezekből tartják fenn magukat, valamint olyan árucikkek összeszedéséből és eladásából, amelyeket orozva szereznek meg. Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy – ahogyan mondani szokták – vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szertartás szerint.

---

¹³² Tollius, Jakob, 1700. 201. p.

Cigányok az önálló Erdélyben

Láttuk, hogy a XVI. század közepén önállósult Erdélyi Fejedelemség területén a cigányok kezdettől fogva jelen voltak, mégpedig – ahogyan a források sugallják – elég nagy számban. Forrásainkból az is kitűnik, hogy korszakunkra végig jellemző a cigányok folyamatos betelepülése Havasalföldről. Ez a betelepülés (vagy inkább beszivárgás) néha olyan méreteket öltött, hogy diplomáciai bonyodalmakat is okozott az erdélyi fejedelem és a havasalföldi vajda között, amint az fennmaradt levelezésükből, valamint fejedelmi parancslevelekből is kiderül.¹³³ Úgy látszik, az itteni cigányok helyzete is különbözött a királyi Magyarország és a hódoltság területén élő sorstársaiknak a helyzetétől. Az államvezetés például rendszeresen adót fizettetett a cigányokkal, mégpedig fejenként és évenként egy forintot, amelyet két részletben: Szent György és Szent Mihály napján (április 24-én, illetve szeptember 29-én) kellett beszedni. Erről az adóról a fejedelemség országgyűlése határozott 1558-ban és 1560-ban.¹³⁴ Aki beszedte, az volt a „cigányok fővajdája”; ez a hivatal szinte udvari méltóságnak számított. 1557-ben például Izabella királyné kiskendi Balásfi Ferencet és Nagy Gáspárt nevezte ki az erdélyi cigányok fővajdájának, s a kinevezéssel kapcsolatos nyílt parancslevelében a fejedelemség összes hivatalnokának és tisztségviselőjének meghagyta, hogy segítsék a nevezetteket a cigányok által fizetendő és őket megillető fejadó, valamint a bírságok beszedésében.¹³⁵ Ez az összeg nyilván jelentős lehetett (következésképpen a fizetésre

---

¹³³ Például I. Rákóczi György parancsa a havasalföldi Raduly bojár elszökött cigányainak visszaadásáról: lásd a Magyar Országos Levéltár őrizetében lévő Liber Regiusai 20. kötetében a 161b–162a. foliókat.

¹³⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 71. p.

¹³⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 78–79. p.

kötelezett cigányok száma is nagy volt), ha udvari emberek javadalom-szerű ellátására szolgálhatott. Az is biztos azonban, hogy a fővadják nemigen elégedtek meg a szabályos adóval és igyekeztek mennél több pénzt kiperéselni a cigányoktól. Erre utal, hogy az Erdélyi Fejedelemség törvényhozása a XVII. század közepén volt eltörölni az intézményt. A törvény az okot is világosan megfogalmazza: eszerint az a szokás, hogy a cigányoknak Erdélyországban egy fővadjájuk legyen, akinek esztendőnként való adófizetéssel tartoznak, valamilyen alaptalan visszaélés miatt következett be, s a fővajda „nemcsak annak a nyomorult nemzetségnek rajta való sok húzásával, vonásával elviselhetetlen terhekre volt”, hanem a földesurak birtokjogainak is a sérelmére volt.¹³⁶ A törvény tehát egyformán védte a cigányokat és a földesúri érdekeket. Meglepő ugyanakkor, hogy az utolsóként hivatalban lévő fővadját, Vallon Pétert azért még élete végéig megtartotta a tisztségben és az abból származó jövedelemben. – Valamennyire ide tartozik, hogy ismereteink szerint az utolsó fővadját II. Rákóczi Ferenc nevezte ki 1704-ben. Ez testőrségének a parancsnoka, Ilosvay Ábrahám palotáskapitány volt, akinek feladatául már nem az adószedést jelölte meg, hanem egyfajta közvetítést a hadak és a lakosok által sérelmet szenvedett cigányok, illetve a fejedelmi udvar között.¹³⁷

Valószínűleg a cigányoktól beszedett rendszeres adó nagysága az oka annak, hogy egy másik, a királyi és a hódoltsági országrészekben eddig ismeretlen jelenséggel is találkozunk Erdélyben: tudniillik a cigány csoportoknak és családoknak a fejedelem által történő eladományozásával. Lássunk most egy konkrét példát erre az adományozásra.¹³⁸

---

¹³⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 72–73. p.

¹³⁷ Mezey Barna (szerk.) 1986. 80–81. p.

¹³⁸ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1585.

Az Úr 1585. esztendejében, március havának a 7. napján. Erdélyország legfelségesebb fejedelme tanácsosának, nagyságos lónai Kendy Sándornak, Külső-Szolnok vármegye főispánjának a hűséges szolgálatai miatt az előrelátó Mihály fia Jánost, Mártont, Mátyást, Istvánt, Miklóst és Bongó Tamást, továbbá Mihalykót, Mártont, az idősebb János kovácsot, Miklóst a nős fiaival: Bancho-val és Péterrel együtt, végül Kristófot és Istvánt – azokat a cigányokat, akik ezen Kendy Sándor jószágain, a Doboka vármegyében Lóna és Kecset helységben, valamint a Küküllő vármegyében Bonyha helységben lévő házakhoz és kúriákhoz tartoznak, s akiket békességesen birtokol – a gyermekeikkel és a sátraikkal együtt, valamint azon mentesség alatt, amellyel birtokolja őket, az említett Kendy Sándornak, valamint mindkét nembéli összes örökösének és utódjának adta és adományozta, épségben hagyván mások jogait. Gyulafehérvárott.

Az adomány minden bizonnyal együtt járt azzal, hogy a cigányok a fejadójukat ettől fogva nem a fejedelmi udvar tagjának, a fővajdának fizették, hanem a földesúrnak, s nyilván neki teljesítettek különféle szolgáltatásokat is. Számunkra pedig az az igazán érdekes, hogy a közölt adománylevélben felbukkanó Bongó név valószínűleg a magyarországi cigány nyelv legkorábbi nyelvemléke. Természetesen más ilyen jellegű adományok is ismertek. Így például 1583-ban malomfalvai Berényi László kapta adományba hűséges szolgálataiért „*a másképpen Ombozy melléknevet viselő Giuda János, valamint Mihály és Márk cigányokat, továbbá az ő többi fiát és leányát,*” 1585-ben pedig bongárti Pistaky Lukács, aki adományba kapta „*a cigány Flóriánt a fiaival: Miklóssal, Jánossal és a másképpen Pompónak nevezett Dáviddal együtt, továbbá Benedeket a*

fiával: Andrással és Jakabbal együtt, valamint ezek örökösait és mindkét nembéli összes utódjait, s a sátraikat is.”¹³⁹

Ugyancsak azzal, hogy a cigányok fejadója kinek a zsebébe vándorolt, illetve, hogy a cigányok kinek a számára teljesítettek olcsó, de nyilván nehezen nélkülözhető szolgáltatásokat, függenek össze azok a kiváltságlevelek, amelyekkel az uralkodók az egyes városok kérésére mentesítenek cigány csoportokat adófizetés alól. A Kolozsvár és Szeben részére tett, az ott lakó és szolgáltatásokat teljesítő középkor végi okleveleket fentebb már láttuk; ezeket egészíti ki jól azok az oklevelek, amelyek 1552-ben Ferdinánd király és 1557-ben Izabella királyné adott ki Dés város kérelmére a korábban ott lakott és Fráter György által törvénytelenül Szamosújvárra telepített cigányokkal kapcsolatban.¹⁴⁰ Sőt, ezzel jelenséggel függ össze az a tény is, hogy a városok olykor megújították és megerősítették a nyert kiváltságokat: így járt el például Szeben városa, amikor Mátyás király fentebb közreadott oklevelét 1583-ban Báthori Zsigmonddal átiratta.¹⁴¹

Az erdélyi cigányokat illető különösség még egy rájuk nagyon jellemző foglalkozás is, az aranymosás; ezzel majd később, a megélhetési módokról szóló fejezetben szólnunk részletesebben.

Ami a XVI–XVII. századi Erdélyi fejedelemség területén élő cigányok életmódját illeti, hasonló lehetett a királyi Magyarországon és a hódoltsági részeken élők életmódjához. Legszemléletesebb képet erről a kolozsvári cigányok történetével foglalkozó rövid feldolgozás¹⁴² rajzol.

---

¹³⁹ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1583. és 1585.

¹⁴⁰ Mezey Barna (szerk.) 1986. 77–78. p.

¹⁴¹ Magyar Országos Levéltár, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem Liber Regius-ai, 1583.

¹⁴² Kiss András, 1990. 888–896. p.

A cigányok itteni jelenlétére, mint láttuk, az első adat II. Ulászló király 1502-ben kelt kiváltságlevele, amelyet a város 1554-ben megerősített Kendy Ferenc és Dobó István erdélyi vajdákkal. E törődés indoka nyilván nem annyira az emberbaráti szeretet volt, mint inkább az a haszon, amelyet a cigányok a városnak hajtottak különféle szolgálataikkal. A szolgálatokról a városi számadáskönyvek adnak felvilágosítást. Ezekből kiderül, hogy az itt lakó cigányság már 1550-től kezdődően rendszeresen végzett hóhérmunkát. Az ítéleteket a *hengernek* (ami magyarul akasztót jelent) nevezett cigányhóhér hajtotta végre, aki egy-egy kínvallatásért vagy kivégzésért 1 forint körüli összeget kapott. Hogy nem mindenki vállalt közülük ilyen munkát, mutatja, hogy amikor 1691-ben a hóhér segédje meg akart szökni, a magisztrátus inkább másfél forintra emelte fel a díjazását, csak maradjon; nyilván nehézséget okozott volna a pótlása. Ugyancsak hóhéroknak nevezték Kolozsvárott a kutyapecéereket vagy sintéereket is, akikre a város a túlságosan elszaporodott kutyák elpusztítását bízta bizonyos díjazás ellenében. Erre a mesterségre szintén 1550-től kezdve maradtak fenn adatok a számadáskönyvekben. 1585-ben például a következőket jegyezte fel a városgazda a számadásaiban: „*A cigányok ebet öltek, fizettem nekik 59 ebtől 1 forintot; másnap mindjárt ebet öltek az cigányok, 34 ebet, [fizettem nekik] 60 dénárt.*” Az is kiderül a forrásból, hogy milyen módszerrel fogdosták össze a kóbor kutyákat. 1617-ben a városgazda a következőket jegyezte fel: „*Bíró uram hagyásából az cigányok ebet verének az hálóról, melyet fel szoktak kötni... csináltattam az ebeknek való hálóknak két szál kötelet... húsz-húsz ölt...*” Külön szerencsének számított, ha nem kutya, hanem valamilyen más jószág akadt a hálóba. Így például amikor egyszer a piac közepén vetettek hálót az ebeknek, az egyik lakos süldő malaca is beleszaladt, amelyet a cigányok persze rögtön megöltek és hazavittek. A tulajdonhoz való viszonyukkal máskor sem volt minden rendben: a

kertekben és a gyümölcsfákban tett kártevéseik miatt például a város vezetősége 1661-ben kénytelen volt azt a határozatot hozni, hogy *„ha csak egy éretik tetten, hogy kertekben, majorokban élő fát vágott ki, fél keze elvágassék”*.

Vannak természetesen a számadáskönyvekben más mesterségekre adatok. Cigánygyerekeket alkalmazott a város például 1582-ben a szétbontott épületek zsindeleiben található szegek kihúzgálására, s ezekből a szegekből a helyi cigány kovácsok készítettek új szegeket. Dolgoztak a fejedelmi udvar számára is: „ónos szegeket” csináltak, úgy, hogy kaptak hozzá vasat és szenet. A cigány kovácsok nem csak a város számára jelentettek hasznot, hanem a lakosok számára is: 1597-ben például öt napon keresztül, amíg a kaszálás tartott, többen kinn voltak a réten, hogy azonnal kijavíthassák az eltörött kaszát.

A kolozsvári cigányok a források szerint megtarthatták szokásaikat, amíg azok nem ütköztek a város törvényeibe. A cigány csoport élén a vajda állott, aki rendszeres fizetséget kapott a várostól – 1691-ben évi 12 forintot – és ezenfelül alkalmanként mást is, legtöbbször karasia posztót. Mindez arra mutat, hogy tulajdonképpen városi alkalmazott volt, aki közvetített a városi vezetőség és a cigányok között. Feladatai közé tartozott az idegen cigányok távoltartása is: egy 1585-ből származó számadáskönyvi bejegyzés szerint például a városfalon kívül megtelepedett idegen cigányok házait és kalyibáit a város vezetősége a helyi cigányokkal, illetve vajdájukkal hányatta szét.

Az ezekből az apró adatokból kirajzolódó érdekes kép megegyezik a más helyekről való információinkkal és nyilvánvalóvá teszi, hogy milyen fontos lenne a régi városi számadáskönyveknek az ebből a szempontból való feltárása.

Végezetül arról sem szabad elfeledkeznünk, hogy a fejedelmek Erdélye volt az az országrész, amely valódi karriert biztosított egy – mai tudásunk szerint eddig egyetlen ismert – cigány ember számára. Lippai Balázsról van szó,

Bocskai István hajdúseregeinek vitéz tisztjéről, aki több társával együtt 1604. november 14-én esküdött fel a fejedelem szolgálatára. Esküjének szövege a következő:¹⁴³

Anno 1604. Mindszent havának 14. napján.

Adtuk az mi hitlevelünket erős pecsétnek alatta, [hogy] az mi fogadásunknak urai s megtartói lehessünk.

Ez okáért az mi hitlevelünket adtuk az nagyságos vitézlő Bocskay Istvánnak, az kereszténységnek s édes hazánknak, legfőképpen az egy igaz hitnek megoltalmazására kötöttük hittel erre magunkat, s hogy együtt éljünk, halnánk az egy igaz hit mellett meg. Így adtuk az mi levelünket ilyen hit alatt én, Lippay Balázs, Ibrány Ferencz, Dengelegi Mihály, Szénási Mátyás, Németh Balázs, minket Isten úgy segéljen, az teljes Szentlélek, Szentháromság, Atya, Fiú Isten minket úgy segéljen, hogy hívek s igazak leszünk az nagyságos Bocskai István úrnak minden vitézlő dologiban s mi édes hazánknak megmaradásáért.

Lippai Balázs életéről szinte semmit sem tudunk. Csak annyi bizonyos, hogy 1604-ben részt vett Felső-Magyarország városainak a hódoltatásában. Ellenfelei azonban azzal vádolták, hogy tárgyalásokat folytatott Bastával Kassa átadásáról; Bocskai ezért 1605-ben megölette. A további kutatások remélhetőleg újabb adatokat is feltárnak majd a XVII. századi magyar szabadságharcoknak erről az alakjáról.

---

¹⁴³ Iratok, 120–121. p.

Cigányok a felvilágosodás korában

A török uralom megszűnésével, a Rákóczi-féle szabadságharcot lezáró megbékéléssel a XVIII. század első felétől egy valóban új korszak kezdődött Magyarországon: a másfél évszázados háborúktól sújtott, romokban heverő országban lassan újra indult az élet, a spontán betelepülések és a tudatos telepítések megsokszorozták a lakosságot, s a nyugalmas állapotoknak megfelelően minden tekintetben megkezdődött a fejlődés. A korszak végére – bátran állíthatjuk – Magyarország már nem sokban különbözött a Habsburgok vezette monarchia többi államától. Az államigazgatás is egyre inkább modernizálódott: 1723-tól a Magyar Királyi Helytartótanács vette át az ország igazgatásának a feladatait. A rendteremtés egyik célpontja hamarosan a cigányság lett, amely a megfelelő körülményeknek köszönhetően egyre nagyobb számban szivárgott be az országba – és életmódjának köszönhetően került is szinte azonnal konfliktusba a lakossággal. Ez a helyzet indukálta a cigányok szabályozására (tulajdonképpen letelepítésére) hozott rendelkezések tömegét, bár kimondhatjuk, hogy a felvilágosodás eszmerendszere önmagában is elegendő lett volna ahhoz, hogy megkíséreljék megszüntetni azt a másságot, amely a cigányokkal jelent meg Európa-szerte. Mindez – nem szólva a korábbi időkhöz képest sokkal jobb forrásadottságokról – megfelelően indokolja, hogy az egész korszakot külön kezeljük.

III. Károly cigánypolitikája

A cigányok rendszabályozását célul kitűző rendelkezések hosszú sora III. Károly király 1724. december 4-én, Pozsonyban kiadott rendelkezésével¹⁴⁴ veszi kezdetét. A rendelet kibocsátására azért volt szükség, mert (a bevezető rész szavai szerint) már az osztrák és stájer határok közelében is rablásokat követnek el a cigányok, s a vétkeket sehol nem lehet megtalálni, mivel nincsenek összeírva; emellett vannak olyan nem-cigányok is, akik vagy velük laknak és részt vesznek a lopásaikban, vagy pedig úgy vállalnak közösséget velük, hogy előre jelentik nekik az üldözés tervét, illetve befogadják és rejtegetik őket. A helyzet javítása érdekében a rendelet a következőket írta elő:

- a büntetlen előéletű, gonosztevőkkel nem közösködő cigányokat a földesurak fogadják a birtokaikra és gondoskodjanak arról, hogy ezek tisztességes életet éljenek;
- a földesuraknak alá nem vetett cigányokat a törvényhatóságok három hónapon belül írják össze: ha valamelyikük akár csak bottal is ellenáll az összeírásnak, az büntetlenül megölhető. A 16 éven felüli gyerekeket, ha főbenjáró bünt követnek el, már ki lehet végezni; a bünt elkövető asszonyokat „R” betűvel kell megjelölni, hogy ha újabb súlyos bünt követnek el, ki lehessen végezni őket;
- a kóborlók 16 éven felüli gyerekeit időről-időre össze kell fogdosni, majd kikérdezés után a szomszédos vármegyékbe vagy tartományokba kell őket úzni;
- minden cigány személyesen tartozik megjelenni az összeírók előtt, s ezt közzététel, út menti hirdetés, stb. útján kell a tudomásukra hozni;

---

¹⁴⁴ Mezey Barna (szerk.) 1986. 81–82. p. (Heiczinger János fordításában.)

– mindenkit (főleg a molnárokat: vajon miért?) el kell tiltani attól, hogy fegyvert adjanak a cigányoknak, vagy más módon pártolják őket.

Látható tehát, hogy a rendelkezés a „csavargó henyélést” – mint minden bűn okát – kívánta megszüntetni azáltal, hogy a jó magaviseletű cigányokat a földesurak telepítsék le, a kóborlókat pedig a törvényhatóságok akár erőhatalommal is írják össze, hogy ellenőrizhetők legyenek. Az is világosan látható, hogy a rendelkezés célja még nem a „cigánykérdés” megoldása, hanem az örökös tartományok – Ausztria, Stájerország – védelme, olyan módon, hogy a hatóságok megpróbálják Magyarországon tartani a cigányokat.

Az ezt követő negyed század folyamán nem találkozunk a cigányok általános „szabályozásának” az igényével. Ha születtek is rendelkezések, azok vagy valamilyen konkrét ügy kapcsán az 1724-es rendelet alkalmazását írták elő (így például Borsod vármegye az abban foglaltak szerint tartozott eljárni a területén élő cigányok ellen, mivel ezek kóborolnak, káromkodni szoktak, sőt lopnak és mindenféle bűnt elkövetnek),¹⁴⁵ vagy pedig valamilyen más ügy kapcsán tesznek említést a cigányokról. 1732-ben például bizonyos visszaélések miatt a Helytartótanács vizsgálatot rendelt el a zsidó és cigány ötvösök ellen; ezt a rendelkezését később többször meg is ismételte.¹⁴⁶ Az 1738-ban kezdődő pestisjárvány pedig több rendelkezés kiadására is okot adott: először az erdélyi és bihari részek környékén lakó cigányokat, zsidókat, örményeket, rácokat és a koldusokat tiltották el a csavargástól,¹⁴⁷ majd a cigányok, zsidók és más csavargók beszivárgását a temesi és az aradi területekről,¹⁴⁸ s végül a

---

¹⁴⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. I. nr. 128.

¹⁴⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. I. nr. 19, 23. és 26.

¹⁴⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 28.

¹⁴⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 228.

Trencséntől Liptóig terjedő részt is lezárták ugyanezen nációk, valamint a sáfrányt áruló tótok utaztatása előtt.¹⁴⁹

Nagyon valószínű azonban, hogy ezekben az évtizedekben szaporodott fel annyira a cigányok száma Magyarországon, hogy az már *igazi* szabályozást igényelt, s erősödött meg annyira a felvilágosult abszolutista állam, hogy hozzá mert látni – akár érdekeik ellenére is – állampolgárai életének a megjobbításához. A cigányság beszivárgása minden égtáj felől folyt. 1735-ben például a pétervárad katonai parancsnok jelentette, hogy körülbelül hatvan cigány bukkant fel a Délvidéken, akik a hatóságok elől menekülve a környező vármegyékben szóródtak szét.¹⁵⁰ 1743-ban a Helytartótanács hívta fel a törvényhatóságok figyelmét arra, hogy „*az emberiségnek az a söpredéke, amelyet közönségesen német cigánynak neveznek, ismét beszivárgott az országba*”.¹⁵¹ 1764-ben Lengyelország felől érkezett egy körülbelül száz főből álló, botokkal és puskákkal felszerelt csoport¹⁵² – és még folytathatnánk. A körözőlevelek tanúsága szerint a kisebb létszámú – két-három családból álló – csoportok beszivárgása is mindennapos volt, főleg Erdély irányából. De bőségesen vannak adataink a belső migrációra is. Ennek egy nagyon jellemző példája az az engedély, amelyet Tolna vármegye magisztrátusa adott ki 1715-ben a Fejér megyei cigányok számára, s amelynek a szövege a következő:¹⁵³

---

¹⁴⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XII. III. nr. 242.

¹⁵⁰ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 625.

¹⁵¹ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 898.

¹⁵² Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 1557.

¹⁵³ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 110.

Én, alább megírt nemes Tolna vármegye vice ispánja adom tudtára mindeneknek, az kiknek illik, hogy Sallaj Jónás, csigányok vajdája több társaival hozzám jöven, kértek azon, hogy ezen nemes Tolna vármegyében bizvást cserélhetnének, kovácsolhatnának és munkálódhatnának, nem különben hol itt, hol másutt lakhatnának másoknak kára nélkül. Mivel pedig másutt is, más nemes vármegyékben a' csigány sereg mások kára nélkül megszenvedtetnék, én is az ő instantiájokat admittálván megengedtem, hogy ebben a nemes vármegyében bizvást cserélhessenek, kovácsolhassanak és munkálódhassanak, nem különben hol itt, hol másutt lakhassanak másoknak kára nélkül. Nem különben mikor nemes Fejér vármegyéből más vajdaság alatt levő csigányok ide jönnek ebben a' nemes vármegyében, akkor azok, úgy maga vajdasága alatt levő csigányok is említett Sallaj Jónást vajdájoknak ösmervén lenni, tőle függenek, és ha mi olly állapot köztük következvén, azt mint bírások eligazítsa igazságossan, és ha valamelly csigány az igazságbul kivonja magát, azt megbüntethesse érdeme szerént. Azért senkitül bántása és bántások ne legyen. Praesentibus perlectis exhibentibus restitutus. Datum Simontornya, die 28. Augusti, 1715. Ajánlom kész szolgálatomat kegyelmednek. Isten mindnyájokkal.

A cigányok elleni büntetőpereknek a gyarapodása a törvényszéki iratanyagban, valamint a helyhatósági statútumok egyre keményebb hangja pedig azt bizonyítja, hogy növekedett a lakossággal való konfliktusok száma is – ez viszont maga után vonta a szigorú szabályozás igényét. Megszületett tehát Magyarországon „cigányügy” és nyomában a hivatalos „cigánypolitika”.

Mária Terézia cigánypolitikája

Mária Terézia uralkodásának az ideje alatt már valóban lehet „cigány politikáról” beszélni, mivel az ebben a korszakban kiadott rendelkezések átfogták a megváltoztatni kívánt cigány életmód egészét, következetesen annak gyökeres átalakítására irányultak és emellett a bennük foglaltak végrehajtásának az ellenőrzésére is nagyon alaposan törekedtek. Az egymást (olykor csak részben) megerősítő-kiegészítő rendelkezések eléggé kuszának tűnő szövevényét az alábbiakban kíséreljük meg áttekinteni.

– 1758. április 6: a földesurak engedélyt kapnak arra, hogy ha akarnak, olyan cigányokat fogadjanak birtokaikra, akik nem követtek el bűnt és nem közösködtek gonosztevőkkel: kötelesek azonban gondoskodni arról, hogy a befogadottaknak állandó lakásuk legyen, továbbá a kóborlást, mint minden bűn okát, megakadályozni és a nem letelepedett cigányokat elűzni.¹⁵⁴ – Ez a rendelkezés tehát tulajdonképpen nem más, mint III. Károly 1724. évi rendelete egy részének a megerősítése.

– 1760. február 2: a törvényhatóságok kötelesek megakadályozni, hogy a katonaszökevények a cigányoknál menedéket találjanak (a városokon–falvakon kívüli kunyhóikban szoktak ugyanis rejtőzködni, sőt nekik adják el katonai felszereléseiket is).¹⁵⁵

– 1760. november 27: a törvényhatóságok tartoznak a területükön található és még kóborló cigányokat állandó lakásra kényszeríteni, a „vastag tudatlanságból” kiemelni, a keresztény és polgári erkölcsökkel átítani, s egyáltalán, a keresztény szabályokra és a köz hasznára alkalmassá tenni.¹⁵⁶

---

¹⁵⁴ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 175–176. p.

¹⁵⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 55.

¹⁵⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 56.

– 1761. december 10: A Helytartótanács elrendeli, hogy a „cigány” népvét el kell törölni és az azt használókat a jövőben meg kell büntetni; elrendeli továbbá, hogy a cigányokat fel kell venni a céhekbe. E két konkrét intézkedés mellett általában is rendelkezik a cigányok szabályozásáról, s a kóborlás megakadályozása érdekében előírja, hogy a földesurak adjanak nekik kétkezi munkát, jelöljenek ki a számukra helyet házépítésre, hasítsanak ki telket művelésre és késztesék őket mesterségek gyakorlására. A törvényhatóságok feladatává pedig azt teszi, hogy a kóborló cigányokat írják össze, kényszerítsék letelepedésre, tiltsák el őket a lovak tartásától és ne adjanak nekik útlevelet; végül akadályozzák meg az oláh cigányok Erdélyből való beszivárgását.¹⁵⁷

– 1762. február 15: a Helytartótanács emlékezteti a törvényhatóságokat, hogy öfelsege eltörölte a „cigány” népvét és elrendelte, hogy ugyanúgy kell bánni velük, mint az ország többi lakosaival; ezért ha egy cigány alkalmas a katonaságra, akkor minden megkülönböztetés nélkül besorozható.¹⁵⁸

– 1763. február 28: a Helytartótanács előírja, hogy „ama korábban cigánynak nevezett népség” öltözetében is alkalmazkodjék a környezetéhez.¹⁵⁹

– 1766. február 17: a a Helytartótanács tulajdonképpen megerősíti korábbi rendelkezéseit, s ezáltal előírja, hogy a cigányokat állandó lakásra kell kötelezni, hogy mezei munkákra és mesterségekre kell őket alkalmazni, s végül, hogy a földesurak és tisztjeik nem adhatnak nekik útlevelet, illetve, hogy az eddig kiadott útlevelek érvénytelenek és az

---

¹⁵⁷ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 178–179. p.

¹⁵⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 60.

¹⁵⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 62.

azokkal úton lévőket vissza kell toloncolni korábbi lakóhelyükre.¹⁶⁰

– 1767. december 10: a Helytartótanács elrendeli a valamennyire letelepedett cigányok összeírását, beleértve az idegeneket és távol lévőket is. Elrendeli továbbá, hogy a többi cigányt a következő év júliusáig úrbéri szolgálatra kell kötelezni, az azután is kóborlók kunyhóit és földalatti házait le kell rontani, őket magukat le kell tartóztatni és útépítésre, vagy más közmunkára kell adni. Az öltözködéssel kapcsolatban megtiltja a gyerekek meztelenül járását, a felnőtteket pedig a falusiak ruházódásához való alkalmazkodásra kötelezi, azzal a megjegyzéssel, hogy a nők nem járhatnak ezentúl egy szál vászonban. A törvényhatóságokat kötelezi, hogy a céheknél járjanak el a gyerekek mesterségre való oktatása érdekében. Eltörli továbbá a vajdaság intézményét és minden cigányt a falusi bírák alá rendel; végül eltiltja a ló tartást, kivéve, ha valaki valóban kereskedik lovakkal és van is azokról levele, illetve, ha a jobbágytelken lakó cigánynak a gazdálkodáshoz van szüksége lóra.¹⁶¹

– 1769. július 19: A Helytartótanács elrendeli, hogy a törvényhatóságok ne tiltsák meg egyszerűen a ló tartást, hanem minden cigánynak annyi lovat engedélyezzenek, amennyi szükséges munkája végzésére és fuvarozásra.¹⁶²

– 1769. július 24: A Helytartótanács előírásai a cigányoknak kiadandó útlevelekkel kapcsolatban. Eszerint csak a valóban „regulált” cigányoknak szabad olyan útlevelet adni, amilyennel más helységbe vagy törvényhatóságok területére utazhatnak, de akkor sem csoport, hanem az egyes személyek számára, beleírva a vezeték- és keresztnévet, valamint

---

¹⁶⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. III. IV. nr. 15.

¹⁶¹ Fordítását lásd Heiczinger János, 1978. 233–234. p. és Mezey Barna (szerk.) 1986. 84–85. p.

¹⁶² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 69.

meggyőződve az utazás szükségességéről. Az útlevél nélkül kóborló cigányokat pedig meg kell büntetni és vissza kell toloncolni előző lakóhelyére.¹⁶³

– 1772. március 23: a Helytartótanács előírja, hogy a cigányoknak az 1768. júliusa utáni helyzetéről a törvényhatóságok félévenként kötelesek jelentést tenni.¹⁶⁴

– 1773. február 22: a Helytartótanács mindenre kiterjedő rendelkezése, amely az állandó lakás és a ruházkodás tekintetében megerősíti a korábbi rendelkezéseket, illetve jelentősen ki is egészíti azokat az alábbiakkal. 1. A falusi bírák kötelesek megakadályozni, hogy a cigányok döghúst egyenek; aki ilyet tesz, azt meg kell büntetni, többek közt azzal is, hogy egy teljes hónapon keresztül kenyéren és vízen bőtöljön a magisztrátus börtönében. – 2. A cigányok lovat nem tarthatnak, a náluk levőket el kell árverezni, s a lóért kapott összeg kétharmada illeti csak a tulajdonost, a többi a bejelentőé. – 3. Mivel a cigányok muzsikálás és kovácsolás ürügyén szoktak kóborolni, ezért a jövőben csak azok űzhetik e két mesterséget, akik rendelkeznek az hozzá való szerszámokkal, továbbá van a faluban házuk és családjuk tagjai sem henyélnek. – 4. A gyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni a parasztokhoz, akik a vármegyétől napi három krajcárt kapnak egy-egy gyerekért, amíg azok nem képesek dolgozni. – 5. A plébánosok kötelesek ingyen oktatni a cigányokat és gyerekeiket a vallásra, valamint a triviális iskolákban ugyancsak ingyen tanítani a gyerekeket, s a céhek is kötelesek felvenni őket. – 6. „Ezen nép emlékezetének a kiirtása végett” ezentúl súlyos büntetés terhe alatt tilos a cigány nyelv használata: a cigányok beszéljék azt a nyelvet, amelyiket a környezetük beszéli. – 7. A cigányokkal az urbáriumok szerint kell bánni (azaz jobbágyok, házas zsellérek vagy ház nélküli zsellérek

---

¹⁶³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 70.

¹⁶⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 71.

lehetnek), s ennek megfelelően kötelesek adózni is a házipénztárba; az összeírásokban *neocolonus* néven kell jelölni őket. – A törvényhatóságok ne csak a büntetésre ügyeljenek, hanem arra is, hogy a házzal bíró és jobbágyi terheket viselő, valóban szabályozott cigányokat senki ne háborgassa, hanem inkább jutalmazza őket.¹⁶⁵

– 1774. január 3: a Helytartótanács kiegészíti–pontosítja az előbbi rendelkezést azzal, hogy csak a két évesnél idősebb és 12 évesnél fiatalabb cigánygyerekeket lehet elvenni és a parasztokhoz kiadni, a 12 év fölöttieket szolgálatra vagy mesterségre kell kényszeríteni; a telek földet bíró jobbágyok tarthatnak csak lovat, de nem kereskedés, hanem munkavégzés céljából; végül a szolgabírák legalább negyedévenként kötelesek ellenőrizni a járásuk területén lakó cigányokat.¹⁶⁶

– 1774. június 30: a Helytartótanács elrendeli, hogy a katolikus cigánygyerekeket katolikus parasztoknál, a nem katolikusokat nem katolikusoknál kell elhelyezni; ha nincs elég katolikus jobbágy, akkor a gyerek nem katolikusnál is elhelyezhető, de a plébánosnak ügyelni kell a katolikus nevelésre, a paraszt pedig nem akadályozhatja azt. Ha pedig nem katolikus, vagy vallás nélküli szülők gyereke árva lesz, akkor azt katolikus hitben kell nevelni és ezért csak ilyen vallású paraszthoz szabad kiadni.¹⁶⁷

– 1775. március 9: a Helytartótanács elrendeli, hogy cigány ne köthessen másként házasságot, csak ha előzetesen igazolja, hogy jobbágy, vagy szolgálatban van, vagy valamilyen mesterséget űz, vagy van valami más, törvényes alapja ahhoz, hogy feleséget és gyerekeket tartson el.¹⁶⁸

---

¹⁶⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 73.

¹⁶⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 75.

¹⁶⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 77.

¹⁶⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 79.

– 1775. május 4: a Helytartótanács utasítja a vármegyéket, hogy ne adjanak útlevelet a csavargóknak, különösen azoknak ne, „akiket korábban cigányoknak neveztek”, főleg, ha ezek csapatosan kóborolnak.¹⁶⁹

– 1775. július 10: a Helytartótanács azzal egészíti ki előző rendelkezését, hogy a plébánosok csak olyan bizonyítványt fogadhatnak el a házasodni akaró cigányoktól, amelyet az illetékes szolgabíró állított ki a megélhetésről. Elrendeli továbbá, hogy csak a valódi cigány koldusok koldulhatnak és azok is csak a lakóhelyükön: az „álkoldusokat” – akik főleg a búcsúk és vásárok idején faluról–falura járva elragadják az alamizsnát a valóban nyomorultak elől – a megyei seborvosok vizsgálják meg, s ha kiderül csalafintaságuk, meg kell büntetni őket. Megtiltja végül, hogy cigány cigánynál ház nélküli zsellér legyen.¹⁷⁰

– 1779. december 27: a Haditanács rendelete, amely szerint a cigány katonákat nem szabad elbocsátani, sőt az eddig szabadságoltakat is vissza kell hívni az ezredeikhez.¹⁷¹

A hosszadalmasnak tűnő felsorolásból világosan látható, hogy az egyre keményebb rendeletek és azok végrehajtásának mind szigorúbb ellenőrzése valóban átfogta a cigány egyén és közösség életének az egészét, beleértve az olyan legbensőbb szférákat is, mint a házasság, a gyerekek nevelése, a vallás, stb. A rendeletek egy része mai szemmel nézve határozottan kegyetlennek és embertelennek tűnik. Kérdés, hogy miért voltak ennyire kemények a hatóságok, s vajon elérték-e a rendeletekkel a céljukat?

Bátran kimondhatjuk: a rendelkezések nem öncélúan voltak kegyetlenek, a felvilágosodás korszaka valóban hitt abban, hogy az ember nevelhető és nevelni is kell. A cigányokra – Európa „vadembereire” – pedig az állam

---

¹⁶⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XIV. II. nr. 143.

¹⁷⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 81.

¹⁷¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 107.

vezetőinek meggyőződése szerint nagyon is ráfért a nevelés. A rendeletek bevezető részei pontosan elmondják, hogy milyennek látták a cigányokat. Zabolátlanul kóborló, tolvajlásokból és ragadmányokból élő, henyéléshez szokott népnek, amelyet jobb életre kell vezetni; szabados népnek, amely nincs átítatva sem az isteni, sem az emberi törvényekkel, erkölcsére nézve romlott, tudatlansága vaskos, s ezért nem lehet megtérni a civilizált népek között, hiszen sem Istennek nem kedves, sem az állam számára nem hasznos. Különös tekintettel van az államvezetés a gyermekekre, nyilván mint a leginkább nevelhetőkre: úgy gondolja, hogy ezek megfertőződnek a szülőktől látott étellel, azt követik és elfordulnak a tisztességes társadalomtól; hasznos munkájukkal nincsenek a többi ember javára, hanem a semmittevésbe merülnek: ebből pedig szegénység és szükség következik, ami miatt koldulásra és tolvajságra kényszerülnek.¹⁷² Az államvezetés nem csak az egyenes tiltásokban, hanem abban is bízott, hogy a jobbágyokkal és mesteremberekkel való állandó kapcsolattartás szintén segíteni fogja a cigányok beilleszkedését.¹⁷³ Furcsa paradoxon, de igaz: a cigányok szabályozására irányuló rendeletek legalább annyit árulnak el a felvilágosult abszolutista állameszményről, mint magukról a szabályozandó cigányokról. Egy általános jelenségről van szó, amelyet a kutatás a következőképpen fogalmaz meg: „...A felvilágosodás által feltételezett... történelem valójában egyetlen civilizáció sajátos útja. Az emberiség egy korlátozott részének egyedi történelme ez... csak az a meggondolt (és ésszerű) történelem, amely egy szép napon minden vademberből becsületes alattvalót fabrikálna... A primitív társadalmak számára felkínált egyetlen lehetséges fejlődési

---

¹⁷² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 64.

¹⁷³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 79.

*mód a felvilágosodás Európájának útja volt...*¹⁷⁴ Az államvezetés tehát a szabályozással az általa elképzelhető egyetlen utat kínálta fel a cigányoknak – vagy inkább kényszerítette őket, hogy rálépjenek arra az útra.

A közel kortársak és az eddigi kutatás többféleképpen értékelte a szabályozásra irányuló rendeleteket. Volt, aki azt mondta róluk, hogy jó szándékúak, de nem ismerték a viszonyokat.¹⁷⁵ Más a hibás problémafelvetést és az idealisztikus megoldási kísérletet róta fel hibájukul, ugyanakkor elismerte, hogy humanizmusukhoz (ezen itt nyilván a cigányok helyzetének a javítására irányuló szándékot kell értenünk) nem fér kétség.¹⁷⁶ Megint más szerint a rendeleteket túlzott társadalmi és politikai optimizmus hatotta át, merevségüket csak a naivitásuk múlta felül, életidegenek voltak: de komolytalan mozzanataik, következtelenségeik, olykor embertelenségük ellenére is érdemük, hogy tudomásul vették a cigányokkal szembeni erkölcsi és politikai felelősséget.¹⁷⁷ A szabályozás egészével kapcsolatban vádként szerepel még, hogy az államigazgatás és a törvényhatóságok képtelenek voltak az együttműködésre: bizonyítható azonban, hogy e vádnak az oka részint az évszámok félreolvasása,¹⁷⁸ részint pedig a korszak ismeretének a hiányos volta,¹⁷⁹ amely ráadásul olyasmit is számon kér a XVIII. századtól, ami teljességgel modern szociális fogalom (a vármegyék honnan vegyék a cigányoknak adandó házakat, stb.)

Mi úgy gondoljuk, hogy a cigányok e „furcsa” magyarországi történelmének talán legfontosabb fejezete az

---

¹⁷⁴ Taylor, Anne-Christine, 1994. 204. p.

¹⁷⁵ Dömötör Sándor, 1934. 162–163. p.

¹⁷⁶ Bodó Béla, 1987. 169–170. p.

¹⁷⁷ Tomka Miklós, 1975. 46–49. p.

¹⁷⁸ Szabó László, 1961. 126–130. p.

¹⁷⁹ Tomka Miklós, 1975. 46–47. p.

életmód megszüntetésére irányuló szabályozások alig több, mint két évtizede. Azzá teszi a tény, hogy jelentős részüik letelepedettnek és a környezetébe beilleszkedettnek mondható az ezt követő időszakban. A megtelepedettség közvetlen bizonyítékaira később térünk ki.

II. József cigánypolitikája

II. József uralkodásának az idejéből tulajdonképpen csak három olyan rendeletet ismerünk, amely *valóban* rendelet. Az első 1781. június 28-án kelt és benne a király előírja, hogy az egykor cigányoknak nevezett újjobbágyokat csak abban az esetben lehet szabadságotolni a katonaságtól, ha bizonyítani tudják, hogy van miből élniük.¹⁸⁰ A második rendelet, amely ugyancsak katonai tárgyú, 1783. december 1-én kelt és azt írja elő, hogy a császári ezredekben szolgáló cigány katonákat csak hat év folyamatos szolgálat után lehet elbocsátani és akkor is csak úgy, hogy ha tisztos életük felől – azaz, hogy mezőgazdaságból, mesterségből vagy kereskedésből élnek – nincs kétség.¹⁸¹ Végül a közügyek vitelének a rendjét előíró, 1785. szeptember 27-én kelt szabályzat 7. pontja elrendeli, hogy miután őfelsége a „cigány” elnevezést teljesen eltörölte, a földesurak és a törvényhatóságok is kötelesek úgy kezelni ezeket az embereket, mint bárki más alattvalót és adófizetőt, a kóborlókkal pedig az előírások szerint kell bánni.¹⁸²

Az az 59 pontból álló leirat ugyanis, amely 1783-ban kelt és II. József nevéhez kapcsolódik,¹⁸³ nem a szó szoros értelmében vett rendelet, hanem inkább egy „ajánlásgyűjtemény”, amelyet a törvényhatóságoktól kért és kapott

---

¹⁸⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 145.

¹⁸¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. IV. VI. nr. 206.

¹⁸² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. V. II. nr. 164.

¹⁸³ Mezey Barna (szerk.) 1986. 85–94. p. (Ford. Heiczinger János.)

javaslatok alapján dolgozott ki a Helytartótanács és amelyből aztán az egyes törvényhatóságok mintegy kiválaszthatták és saját szabályrendeletükbe foglalhatták mindazt, ami speciális problémáikra megoldásul szolgálhatott. Ennek az „ajánlásgyűjteménynek” a létrejöttét legjobban egy törvényhatóság, a történeti Borsod vármegye példáján szemléltethetjük.¹⁸⁴ Ez a vármegye az 1782. december 10-én tartott közgyűlésében olvasta fel II. József október 21-én kiadott rendeletét,¹⁸⁵ amely arra kérte fel a törvényhatóságokat, hogy közöljék álláspontjukat a cigányok szabályozása tekintetében, illetve dolgozzanak ki tervezetet a letelepedés elősegítésére. A közgyűlés rögtön választott is egy bizottságot, amelynek tagjai 1783. április 8-án a közgyűlés elé terjesztették az általuk kidolgozott tervezetet. Ennek lényege az alábbiakban foglalható össze: 1. minden cigánynak meg kell tiltani a szabad költözködést és valamennyiüknek állandó lakással kell rendelkezniük; a szabad járás-kelést csak akkor lehet engedélyezni a számukra, ha földesurak szolgálatában vannak úton, de a vásárokat még az ilyenek sem látogathatják. – 2. A cigányokat el kell tiltani a kéregetéstől, valamint a dohányzástól és a zenéléstől, továbbá attól is, hogy a tiszta vízen kívül bármi mást igyanak. – 3. Egyetlen cigány sem járhat meztelenül, de olyan ruhákban sem, amelyeket nemesemberektől koldultak. – 4. Meg kell tiltani nekik, hogy egy csoportban lakjanak, sőt, azt is, hogy egymás között társalogjanak (például azt, amit eddig gyakoroltak: hogy tudniillik nagy tüzet raktak és azt körbeülve dohányoztak), a falun kívül tákolt kunyhóikat le kell rontani; a gyerekeiket szét kell osztani a parasztok között, hogy földműves mesterséget tanuljanak; a cigánylányok a házasságkötés előtt tanuljanak meg sütni-főzni, a legények pedig szántani és kaszálni; lovat egyáltalán ne csak szarvasmarhát tarthassanak.

---

¹⁸⁴ Tóth Péter, 1989. 63–67. p.

¹⁸⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 90.

– 5. Kézműves (ács, bognár, kerékgyártó, stb.) mesterségekre kell a cigányokat tanítani és szoktatni. – 6. A cigány kovácsokat, mivel a parasztnak számára hasznos munkát végeznek, meg kell hagyni, sőt elő kell segíteni, hogy a fiaik rendszeresen megtanulják az apjuk mesterségét. – 7. Meg kell tanítani a cigányokat a keresztény vallás alapjaira, valamint egyéb polgári ismeretekre is.¹⁸⁶

A közgyűlés az elkészült tervezetet azonnal a Helytartótanács elé terjesztette – és nyilván így járt el a többi törvényhatóság is. A beérkezett vélemények és javaslatok alapján készült el aztán az 59 pontból álló leirat, amely tehát nem más, mint a „cigánykérdés” minden lehetséges oldalról való, alapos körüljárása. A leiratot Borsod vármegye 1783. november 27-én tartott közgyűlésében olvasta el, s a közgyűlés azonnal választott is egy újabb bizottságot, amelynek tagjai – a négy járási szolgabíró – a leirat alapján rövid idő alatt ki is dolgozott egy szabályrendeletet (korabeli kifejezéssel: statútumot) a vármegye belső körülményeinek és állapotának megfelelően. A szabályrendelet első pontja teljes egészében a lakásokkal foglalkozik: elrendeli a szabálytalan házak lerontását, de elhalasztja azt májusig, azért, hogy „*ez a téli időjárás az újlakosokban és gyermekeikben kárt ne tegyen*”. Előírja, hogy minden földesúr köteles lesz májusban házhelyet adni a cigányoknak, s ezeken a helyeken olyan házat kell építeni, hogy bennük katonákat is elszállásolhassanak: ez annyit jelent, hogy minden házat 2,5 öl (kb. 5 méter) szélesre és 6 öl (kb. 12 méter) hosszúra kellett építeni, benne egy szobával, egy konyhával és egy kamrával. A statútum javaslatot tett arra is, hogy kik segítsék ezt az „akciót”: például a földesurak faanyaggal, hiszen ha a cigány elszökik, a háza akkor is megmarad, tehát a földesurat kár nem érheti; vagy a község vályoggal és munkával, hiszen érdeke az embereknek, hogy a jó cigány kovácsok közöttük

---

¹⁸⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 144.

maradjanak. Javasolta továbbá a mesterségek közül a kovácmesterség megtűrését, de érdekes indokkal: azért, mert a cigány kovács kevesebb pénzzel, sőt kenyérrel is beéri. A többi mesterség, köztük a zenélés gyakorlásának engedélyezését is jobbágyszolgálathoz köti. Rendelkezik végül a lótartásról, a gyermekek neveltetéséről és az öltözködésről is.¹⁸⁷ A II. József-féle 59 pontos „rendelet” tehát a felvilágosult abszolutista állam utolsó próbálkozása a cigányok életmódjának megváltoztatására, amely összefoglalja ugyan a korábbi rendeleteket, de alapvetően különbözik is azoktól: benne először történt kísérlet arra, hogy kikérjék és tekintetbe vegyék a leginkább érdekeltnek, a törvényhatóságoknak a véleményét.

A törvényhatóságok feladatai

A törvényhatóságoknak (elsősorban a vármegyéknek, hiszen ezek illetékessége terjedt ki a falvakra és mezővárosokra, ahol a cigányok nagyobb számban laktak, míg a szabad királyi városok legtöbbször tiltották a cigányok betelepülését) kezdettől fogva fontos szerep jutott a cigányok „szabályozásában”. Addig, amíg a központi kormányzat nem vette teljesen a kezébe a dolgot, a törvényhatóságok feladata volt az országos rendeletek és törvények hiányában mértékadó, de csak a saját területükön érvényes helyhatósági törvényeknek, az úgynevezett *statútumoknak* a megalkotása; ezek legtöbbször kisebb jelentőségű dolgok normalizálását vállalták magukra és valamilyen konkrét jelenség vagy eset következményeként születtek. Cigány tárgyú statútumokat – bár ezek rendszeres összegyűjtése még várat magára – a XVII. század elejétől alkottak a vármegyék.¹⁸⁸ Mivel jellemző rájuk

---

¹⁸⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 145.

¹⁸⁸ Mezey Barna (szerk.) 1986. 101–104. p.

a területi érvényesség, ezért rendszeresen megküldték a szomszédos, vagy olykor a távolabbi törvényhatóságoknak, hogy tegyék ezeket közhírré, hiszen büntetni csak úgy lehetett az alapjukon, ha feltételezték: a büntetendő személyek ismerték a tartalmukat. Ennek következménye, hogy sok statútum szövegét a vármegyék egymás közötti levelezéséből ismerünk. Lássunk erre egy konkrét példát. Heves és Külső-Szolnok vármegye 1757-ben hozott egy rendelkezést a cigányok (s emellett a koldusok és más csavargók) rendszabályozására, amelyet megküldött a szomszéd vármegyéknek, azok pedig még tovább a saját szomszédaiknak, amíg csak gyakorlatilag az egész országban ismertté nem vált, miután mindenütt helyesléssel találkozott. A levél¹⁸⁹ vonatkozó részlete így hangzik:

Mely gyakorta panaszok és lélek botránkoztató gyanakodások köznépeink által elől adták legyen magokat az csapongó és góborló czigányok rendetlen fel s alá való vándorlási végett, kik nem kevés tolvajlásokban, feslettségekben, több más illetén gonoszságokban jobban-jobban elmerülni naponként tapasztaltatnak, azoknak megtelepedések végett, úgy nemkülömben az koldusoknak, sem ezen Heves, úgy más külső nemes vármegyékbül lévőeknek egy helysébül másikában járások ezután nem engedtetik. Mely közönséges jóra czélozó dolgoknak rendszabásában már egynehány rendbéli gyülekezetünkben munkálódván, azt mai napon nagyobb számmal tartatott gyűlésünkben éppen végső tökéletességre hoztuk és az egész megyéinkben azonnal szolgabiráink által közönséges hírré tétettük. Nagyságtokkal, kigyelmetekkel azomban minden szabott rendelésinket atyafiságossan, szomszédóságossan kívántuk közölni,

---

¹⁸⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 98.

kötelesen kérvén, nagyságtok, kigyelmetek magok megyéjekben közönségessen híriül adni ne terheltessenek, hogy ha nemes Borsod vármegyébül akár cigányok, akár koldusok vármegyénkben történetképpen fordulnának, minden mentség nélkül tudhassák, micsoda törvénnyel kölletik ezen rendű külső népeknek is vármegyénkben élni, s magokat mihez tartani. Elsőben tehát:

Ezután az cigányoknak lovat tartani szabad nem léssen, azokat Bőjtelő havának második napjáig vagy pénzzé fordítani, avagy marháért cserélni kötelessék lésszenek. Azon túl Szent György napig szolgabíráink által fognak egyben irattatni, ki hol maga lakó állandó helyét és jobbágyi kötelességét helyheztenni s viselni kívánja, nálok találandó lovak eladattatnak és az árával megelégttetnek. Az elvégzett Szent György nap után az külső nemes vármegyébül akár vásárookra, akár másképpen ide járó cigányoknál ha ló tapasztaltatik, az túlok elvételik, úgy annak ára az közönséges cassában adattatik. Ollyatén vakmerőséget elkövető cigány pedig azonnal az nemes vármegye tömlőczében vitettetik, ahonnan súlyos büntetését fogja várni s tapasztalni. Kik jobbágyi kötelesség alá magokat adni nem kívánnák, ezen vármegyében megtelepedések egyátalján nem engedtetik, sőt, azonnal kitilalmaztatik.

A státútumok nemcsak a törvény híján történő helyi szabályozást szolgálták, hanem a vármegyék segítségükkel önállóságukat is deklarálták: ez az oka annak, hogy az 1760-as évektől számos olyan státútummal találkozunk, amelyek semmi mást nem tesznek, mint azt, hogy megisméltik a királyi vagy a helytartótanácsi rendeleteket.

A központi szabályozás erőteljes megindulása után a törvényhatóságok szerepe részben megváltozott: előtérbe

került a rendeletek végrehajtása. Ettől kezdve a vármegyei tisztségviselők állították ki a cigányok számára az útleveleket, készítették el (inkább kisebb, mint nagyobb lelkesedéssel) az összeírásokat, hirdették ki a rendelkezéseket és körözéseket, ellenőrizték a cigányokat, jártak el a nem engedelmeskedők büntetésében – és még folytathatnák. Feladataik tehát egyre inkább rendőri jellegűek lettek. Emellett a törvényhatóságok kezében volt a büntetőtörvénykezés is, aminek következtében elsősorban a vármegyei börtönök teltek meg cigányokkal – legalábbis erre utalnak az 1750-es évektől rendszeresen készített „rabtabellák,” azaz a raboskodókról készült kimutatások –, illetve a vármegyei törvényszékek előtt zajlottak le a cigányok elleni perek. Ebből a sokrétű feladatból következik, hogy a vármegyék levéltárai rendkívül fontos forrásokat őriznek a cigányok történetével kapcsolatban.

Az etnográfiai érdeklődés kezdetei

A szabályozással egy időben, azaz a XVII. század második felétől kezdve bukkan fel az első nyomok, amelyek arra mutatnak, hogy a tudományos világ érdeklődése is kezdett a cigányság felé fordulni. A korábbi időszakra az a jellemző, hogy némely, az egzotikum iránt érdeklődő utazó, vagy a korszakban rendkívül elterjedt országleíró irodalom néhány képviselője tett elszórt megjegyzéseket a cigányokról; ezek közül néhányat a korábbiakban már közöltünk. Az utóbbiak többsége nem törekszik közvetlen megfigyelésekre, hanem csak a régebbi, megkövült közhelyeket ismételteti (például az egyiptomi eredetről), de az utazók leírásai is bizonyos távolságtartásról tesznek tanúságot. Nem kis szerepük volt ezeknek a szerzőknek az előítéletek kialakításában.

Az első valódi tudományos felfedezés a cigányok nyelvével kapcsolatban történt 1776-ban: ekkor tette közzé Székely Sámuel egy magyar peregrinus diák, Vályi András

megfigyelését a cigány nyelv és az indiai nyelvek hasonlóságáról.¹⁹⁰ A nyelvi felfedezést hamarosan követte a történeti és etnográfiai kutatások megindulása is: 1783-ban és 1786-ban jelent meg H. M. G. Grellmann két alapvető munkája,¹⁹¹ amelyeknek mind a mai napig csak rövid részletei láttak fordításban napvilágot, jóllehet a szerző kutatásai főleg magyarországi és erdélyi cigányokra terjedtek ki, tehát elválaszthatatlanok a hazai cigányok történetétől. Magyarországon az első szerző, aki könyvet jelentetett meg a cigányok történetéről, Enessei György volt: műve, amely *A tzigán nemzetnek igaz eredete, nyelve, történetei*, stb. címet viseli, 1798-ban jelent meg Komáromban.

A XIX. század első fele a romantika kibontakozásának időszaka: azé a szellemi irányzaté, amelyik különös érdeklődéssel fordult a nemzeti múlt felé, s ennek megfelelően azon népek felé is, amelyek elmaradott viszonyaiban a nagy nemzetek saját múltjuk párhuzamait akarták megtalálni. Ez a jelenség némileg a cigányok iránti érdeklődés ébren tartásának is jó szolgálatokat tett. Fokozta aztán az érdeklődést, hogy a magyarországi cigány zenészek hírneve szerte Európában elterjedt; sőt, egy nagy vita is kibontakozott arról, hogy a cigányzene vajon azonos-e a magyar népzenevel? Sajnálatos azonban, hogy ezt az érdeklődést nem a tudományos kutatás, hanem a sajtó igyekezett inkább kielégíteni. Ennek bizonyítására Ujváry főhadnagynak a Társalkodó 1835. évfolyamában, illetve egy Borsodi nevű szerzőnek a Hasznos multságok ugyancsak 1835. évfolyamában megjelent írásai szolgálnak. Ezek az írások általában már tudnak a cigányok indiai eredetéről és

---

¹⁹⁰ Mezey Barna (szerk.) 1986. 138. p.

¹⁹¹ Die Zigeuner. Dessau, 1783. – Historischer Versuch über die Zigeuner, betreffend die Lebensart und Verfassung. Göttingen, 1787. A magyar fordításban megjelent részleteket lásd Mezey Barna (szerk.) 1986. 57–60. és 140–144. p.

kísérleteket is tesznek arra, hogy ottani kasztokkal vagy törzsekkel azonosítsák az Európába vándorolt cigányságot; az azonosítás alapja az életmód.

Cigány politika 1790–1849

Forrásaink – amelyeknek rendszeres és kiterjedt feltárása még hátra van – arra látszanak mutatni, hogy ezt az időszakot meg kell különböztetni a korábbi időszaktól, mivel az a lendület, amellyel a felvilágosult abszolutista állam nekilátott a cigányok szabályozásának, a XIX. század elejére kétségkívül alábbhagyott. Nem azért, mintha csökkent volna a szabályozandó cigányok száma: hanem talán azért, mert az államvezetés nem mindent maga akart megoldani, többet bízott az önkormányzatokra és más fórumokra, s – nem utolsósorban – arra is, hogy a megindult folyamat magától is tovább halad, azaz folytatódik a cigányság letelepedetté válása és beilleszkedése. Pillanatnyilag úgy tűnik, hogy ez a számítás bevált ugyan, viszont nem gondoltak előre azzal, hogy továbbra is nagy számban szivárognak majd be az országba Erdély, Moldva és Havasalföld felől az újabb vándorló–kóborló csoportok, amelyek „ébreten tartották” a cigányok ügyét. Ami pedig a korszak záró időpontját, az 1849. évet illeti, ez a magyar történetírásban a feudális korszak hagyományos záró dátuma. A hazai cigányság történetében azonban semmit nem jelent, éppen ezért célszerűbb lenne a későbbiekben egy másik időpontot választani: például az 1870-es évek elejét, a polgári közigazgatás kezdetét kiválasztani erre a célra.

A központi kormányzat cigánypolitikája

Mint mondtuk, a cigányok szabályozása II. József halála után is folytatódott, ha kisebb lendülettel is. Az ügy letéteményese továbbra is a Magyar Királyi Helytartótanács maradt, amely rendeletek útján szólította fel a törvényhatóságokat. Így például 1791-ben a 20 227. számú rendeletével megtiltotta, hogy a vármegyék a cigányoknak és más kóborló elemeknek útlevelet adjanak,¹⁹² 1792-ben pedig a 6965. számú rendeletével azt írta elő, hogy a cigányok csakis bent a helységekben lakhatnak.¹⁹³ 1798-ban ismét csak az útlevelek kiadásával kapcsolatban születik egy helytartótanácsi rendelet, amely 23 473. számot viseli: ennek kiadására az adott okot, hogy a tapasztalatok szerint bizonyos a rézműves és pecséteket metsző cigányok útlevelek nélkül szoktak faluról falura járni munka szerzése végett, s eközben nem csak lopásokat követnek el, hanem más, már letelepedett cigányokat is magukkal csálnak.¹⁹⁴

Az útlevelek dolga aztán központi problémája maradt fél évszázadon keresztül a helytartótanácsnak. Számos levélben hívták fel a törvényhatóságok figyelmét a kiadásban szükséges óvatosságra, főleg azután, hogy Csehországban és Morvaországban fogtak el olyan csoportokat, amelyek magyarországi községi jegyzők és falusi bírók (!) által kiadott levéllel kerestek megélhetést. Úgy látszik továbbá, hogy bizonyos megyékben sokkal könnyebb volt útlevelet kapni; az ilyen esetekben joggal gyanakodhatunk a tisztségviselők által elkövetett visszaélésekre. Végül 1846. szeptember 4-én tartott üléséből adta ki a helytartótanács azt a 19 304. számú rendeletét,¹⁹⁵ amely végleges formába igyekszik foglalni a

---

¹⁹² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2963/1791. sz.

¹⁹³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 994/1792. sz.

¹⁹⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2806/1798. sz.

¹⁹⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 3907/1846. sz.

kérdés szabályozását; ezért célszerűnek látjuk a teljes szövegét ismertetni:

A cigányok gyakori kóborlása, s ez által polgárosodásukbani meggátlása egyedül az e tárgyban kiadott rendeletek hanyag végrehajtásának lévén tulajdonítható, ugyan azért az 1794-dik évi mártius 21-dikén 4052 és az 1842-dik évi november 8-kán 41 454 számok alatt kelt szabály rendelmények folytán újabban meghagyatik, hogy

1-ször cigányoknak útlevelek csak azon esetben adathatók, ha bizonyos mesterség, illetőleg kézmű általi becsületes kereset módjukat tellyes hitelességgel bebizonyítják, és többeknek útlevéllal egyszerre leendő ellátása, vagy csoportozva utazása szigorúan tiltatik. Ide nem értvén az aranymosókat olly helyeken, ahol ez általuk üzttetik.

2-szor. Útlevelökben az 1845-dik évi mártius 26-dikán 10 886 sz. alatt kelt szabály rendelmény értelmé szerint mindenik személy leírása, utazási célja s a beutazandó vidék neve, és érvényesség ideje pontosan beiktatandó, a máskint szerzett útlevelek érvényteleneknek tekintetvén.

3-szor. Érvényes útlevelek a cigányok részére is csak az 1813-dik évi mártius 9-dikén 5477, és július 27-dikén 18 666 számok alatt kelt szabály rendelményekben meghatározott módon s tisztviselők által adathatnak.

4-szer. Az ezen rendeletek értelmében érvényesen kiadott útlevéllal utazó cigány, ha útlevélenek érvényességi ideje alatt lakhelyére vissza nem térend, kóborlónak tekintetik.

5-ször. Bár hol s miként kóborló cigányok elfogtván, az 1843-dik évi november 14-dikén 41 553 szám alatt kelt szabály rendelmények értelmében

lakhelyökre visszakísértetendők s megfenyítetvén, szigorú felügyelet alatt tartandók; az őket helytelenül útlevéllal ellátó hivatalnokok mint a felsőbb rendeletek áthágói, tiszti kereset alá vétessenek.

6-szor. Visszakísértetésök közben elillant, vagy elbocsátott egyénért a költségek megtérítése mellett a tovább kísértetést térítvény által be nem bizonyító előjárók felelősek.

7-szer. Azon vagyonuk, mellynek igaz birtokát hitelesen bebizonyítandják, természetben nálók hagyandó, ellenkező esetben az készpénzre fordítatván, illető hatóságának átküldendő.

8-szor. Amelly községben a lakossággal együtt összeíratnak, ott állandó lakásuk megengedendő, s hatósági felügyelet által tartandók, hogy kóbor vágyuk újra fel ne élesztessék.

9-szer. Életmód keresetük, otthoni tartózkodásuk és mikénti magok viseletéről az 1837-dik évi szeptember 19-dikén 28 510 szám alatt kelt szabály rendelmény szerint hitelesen szerkesztendő pontos összeírás minden év lefolytával ide terjesztendő.

Ismereteink szerint ez a helytartótanácsi rendelet a „legkeményebb” az egész időszak alatt – és ez is messze alatta marad minden tekintetben a XVIII. század második felében született, a cigány életmód egészének a megváltoztatását célul kitűző rendeleteknek. Ami a hivatkozott összeírást illeti, úgy látszik, az 1838-ban az egész országban elkészült, de rendszeres feltárása még hátra van. A formanyomtatvány szerint az alábbiakra kellett kiterjednie: vezeték- és keresztnév, életkor, a letelepedés éve, mesterség vagy foglalatosság, viselkedési mód különös tekintettel arra, hogy az illető cigány volt-e büntetve. – Semmi jel nem mutat azonban arra sem, hogy 1846 után az idézett rendelet eredményeként bárhol elkészítették és felterjesztették volna. Nemcsak a főhatóság

szigora csökkent tehát, hanem az együttműködésre való hajlandóság is a törvényhatóságok részéről.

Ami pedig az útleveleket illeti, ezek egy rendkívül fontos és máig ki nem aknázott forrásanyagot jelentenek a történész számára. Számos elkobzott ilyen okmány maradt fenn a törvényhatósági levéltárakban. Nemcsak a kötelező személyleírások és egyéb, a formanyomtatványra rávezetett, családnagyságra, stb. utaló információk kelthetik fel az érdeklődésünket. Az útlevelek hátoldalára kötelező érvénnyel minden falubíró vagy jegyző dátum szerint ráírta, hogy az illető cigányok hány napot töltöttek ott és hogyan viselték magukat; ezekből az adatokból pedig egy-egy csoportnak esetleg több évi vándorló útvonala rekonstruálható.

Az útleveleken kívül a kormányzat alig foglalkozott valami mással a cigányok dolgában. Korábbi számos feladata közül csak annyit tartott meg, hogy rendszeresen tájékoztatta a törvényhatóságokat a körözésekről, megküldve a körözöttek személyleírásait. Ezek a személyleírások ugyancsak fontos forrásai a cigány történeti etnográfiának.

A „cigánykérdés” az országgyűlések előtt

A korszakban új jelenségnek számít, hogy először figyelhető meg az igény a cigányügynek az országgyűlések elé való vitelére, bár törvény nem született azzal kapcsolatban, sőt Magyarországon törvényjavaslat sem, csak Erdélyben. Az 1790/1791. évi országgyűlés által felállított bizottságok közül a Közigazgatási Bizottság feladata lett – többek között – a cigányügy gondozása is. A bizottság, amelynek munkáját Zábráczy József egri püspök irányította, tulajdonképpen nem tett mást, mint elfogadta a Mária Terézia és II. József alatt kiadott rendeleteket, valamint Fáy Pál, Torna vármegye

alispánja közreműködésével kidolgozott egy tervezetet a vándor cigányok rendszabályozására.¹⁹⁶

A kidolgozott tervezetek tárgyalására, illetve általuk törvény alkotására nem került azonban sor. Az 1825/1827. évi országgyűlés a tervezetek átdolgozását határozta el, s úgy látszik, a nevezetes 1832. évi reform-országgyűlésnek lett volna feladata az átdolgozottak megvitatása. Ismereteink szerint azonban ez sem történt meg. Megkérték ugyan a vármegyétől az állásfoglalásukat, de törvény nem született. Érdemes azonban felidézni az állásfoglalások közül egyet, amely nagyon jól jellemzi a felvilágosodás korához képest nagy mértékben megváltozott alapállást. Borsod vármegye közgyűlése 1832-ben a következő véleményen volt a „törvény javallat” V. pontjáról:¹⁹⁷

Mivel a sok századokon keresztül gyűjthetett, s mindenkor egyforma tapasztalás azt mutatta meg, hogy az emberi nemzetnek még eddig legalább salakos az a része, melyet cigányoknak neveznek, benne valójában természetinek tekintődhető szokásaitól és hajlandóságaitól el nem vonatódhatva, jobb és miveltebb formában által nem öntődhetett; de megmutatta a hosszas tapasztalás azt is, hogy az országgló székeknek és a több emberszerető fejedelmeknek minden, bár igen nemes és szíves iparkodásaik, és kivált az általok elől vett kényszerítő eszközök is a részben utóljára is csaknem minden siker nélkül maradtanak: mi valójában elegendőnek és célirányosnak is azt látjuk, hogy ha a cigányok jobb rendben leendő hozódásokról csakugyan törvény fogna

---

¹⁹⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 109. p.

¹⁹⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 121. kötet, 1517–1518. p.

alkottatni, az a törvény egyedül abbul és annyiból álljon és menjen ki, hogy a cigányok előtt mindazok az utak és módok, hogy ők földművelők vagy mester emberek lehessenek, teljes mértékben nyitva hagyattassanak. Külömben pedig attól, hogy olly heves vágyódásaiktól izgattatva, s kisebb-nagyobb csoportokba öszve gombolyogva az országban fel, s alá barangoljanak – egyáltalában elzárattassanak.

Ezek a sorok talán ma sem keltenek visszatetszést.

Erdélyben, ahol már 1747-ben törvény született az aranyosó cigányokról, hasonló folyamat zajlott le, azzal a különbséggel, hogy a közigazgatási bizottság tervezeteit több országgyűlésen is megtárgyalták, s végül az 1841/1843. évin törvényjavaslatot is előterjesztettek a tárgyban – törvényt azonban itt sem alkottak. A bizottsági vélemények viszont rendkívül érdekes és átfogó képet nyújtanak a cigányok korabeli viszonyairól.¹⁹⁸ A törvényhozási sikertelenség oka nyilván az volt, hogy a cigánykérdés inkább közigazgatási problémának minősült.

A törvényhatóságok cigányokkal kapcsolatos feladatai

A feladatok zöme megváltozott formában ugyan, de mint korábban, ebben a korszakban is a törvényhatóságokra, elsősorban a vármegyékre hárult. Már nem kellett részletes összeírásokat készíteni és minden rendelete végrehajtásáról kimerítő jelentéseket tenni, mint Mária Terézia és II. József uralkodása idején, ámde továbbra is vármegyei tisztségviselők adták ki az útleveleket, tartóztatták le saját karhatalom, olykor

---

¹⁹⁸ Mezey Barna (szerk.) 1986. 109–118. p.

katonaság segítségével az útlevel nélkül vagy gyanús útlevellel kóborlókat és kísértették vissza az ilyeneket származási helyükre, az uradalmi bíróságok – az úgynevezett úriszékek – mellett vármegyei törvényszékek jártak el a bűnesetek kivizsgálásában és ítélték el, tartották fogságban a vétkeseket – és még folytathatnánk az apró-cseprő, állandóan ismétlődő, végeláthatatlan feladatokat. Nem csoda, hogy a rengeteg munka hiábavalónak tűnt, hiszen *mindig* volt egy szomszéd törvényhatóság, amelynek határáig kísérni kellett a visszatoloncoltakat – ugyanakkor az országhatárokon át történő beszivárgás állandóan folytatódott, s bár javaslat erre nézve felmerült,¹⁹⁹ nincs tudomásunk arról, hogy ténylegesen visszairányítottak volna Erdélybe, Moldvába vagy Havasalföldre onnét jövő csoportokat. Ez a hiábavalóság indította aztán egyes vármegyéket arra, hogy összefogást javasoljanak. 1837-ben Tolna vármegye adott ki egy körlevelet, amelyben arra kérte a többi vármegyét, hogy együtt javasolják a helytartótanácsnak: rendeljen valamilyen országos közmunkát, ahová a kóborló cigány csoportokat az eddiginél nagyobb hatékonysággal lehetne irányítani; ott felvigyázás mellett foglalkoztassák őket, hogy élelmükre pénzt kereshessenek, s egyszersmind intézkedjenek a cigány gyerekek neveléséről is, „*hogy az eddigi henye, nyomorgott és veszedelmes kóborlóból munkás, tehetős és hasznos föld- és kézművesek válhassanak.*”²⁰⁰ Forrásaink azonban arra utalnak, hogy a javaslatból nem lett semmi. A törvényhatósági levéltárakban fennmaradt iratanyag viszont rendkívül érdekes adatokkal szolgál a kutatás számára.

---

¹⁹⁹ Mezey Barna (szerk.) 110. p.

²⁰⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2673/1837. sz.

A magyarországi cigányság társadalomtörténete

Amint azt a korábbiakban láttuk, a cigányok úgynevezett „külső” történetére vonatkozó források, azaz a befogadó környezet és intézményei által létrehozott iratanyag valójában arra alkalmas, hogy segítségével a cigányság társadalomtörténetét rekonstruálhassuk. Természetesen ezen a területen is lesznek majd hiányok, amelyeknek belső és külső okairól – a forrásokat létrehozók értetlenségéről és érdektelenségéről, illetve az alapkutatások adósságairól – már szóltunk. Hisszük azonban, hogy ez a hiányos kép is meggyőzően mutatja, milyen óriási lehetőségek állnak még a kutatás előtt.

Történeti statisztikai-demográfiai vázlat

Valóban csak vázlatról beszélhetünk, mert ennek a rendkívül fontos társadalomtörténeti területnek az alapvető forrásai nem hogy feldolgozva nincsenek, hanem még szisztematikus összegyűjtésük is csupán a kezdeti lépéseknél tart. A területi levéltárakban őrzött és nyomtatásban is megjelent cigányösszeírások közül következők a fontosabbak: Baranya vármegye összes ilyen tárgyú irata,²⁰¹ az erdélyi

---

²⁰¹ Móró Mária Anna, 1978. 205–301. p.

aranymosó cigányok összeírásai,²⁰² Torna vármegye 1768. évi összeírása,²⁰³ a Hajdú-Bihar megyei Levéltárban fellelhető XVIII–XIX. századi összeírásoknak a megye mai területére vonatkozó részletei,²⁰⁴ a mai Pest és Bács-Kiskun megyék egyes részeire vonatkozó 1768. évi összeírás,²⁰⁵ s végül Fejér vármegye 1785. évi összeírása.²⁰⁶ E forrásközlések természetesen valamilyen mélységű elemzéseket jelentenek; ilyen szempontból melléjük állíthatóak a Nógrád megyei,²⁰⁷ a Pest megyei²⁰⁸ és Abaúj megyei²⁰⁹ összeírások több-kevesebb mélységű feldolgozásait. Talán nem tévedünk, ha kimondjuk: mindez az ezred része sincs annak, ami alapján a magyarországi cigányság történeti statisztikáját meg lehetne írni.

Korai összeírások

Ismereteink szerint a legkorábbi összeírások – nem számítva a török hatóságok által elrendeltek –, amelyekben a cigányok is szerepelnek, a XVII. században készültek és az uradalmak állapotát mérték fel. A pillanatnyilag nyomtatásban a rendelkezésünkre álló egyetlen ilyen összeírás egy urbárium részlete, amely az ónodi váruradalom jobbágyainak a jogait és kötelességeit rögzíti.²¹⁰ 1676-ban keletkezett és 16 sáttal

---

²⁰² Zsupos Zoltán, 1988. 129–193. p.

²⁰³ Tóth Péter, 1994. 17–26. p.

²⁰⁴ Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 55–84. és II. köt. 537–552. p.

²⁰⁵ Mészáros László, 1975. 133–168. p. Iványosi-Szabó Tibor, 1993. 7–35. p.

²⁰⁶ Heiczinger János, 1978. 241–250. p.

²⁰⁷ Szomszéd András, 1987a. 157–207. p. és 1987b. 27–35. p.

²⁰⁸ Bódi Zsuzsa, 1992. 15–20. p.

²⁰⁹ Šalamon, Pavol, 1992. 73–77. p.

²¹⁰ József főherceg, 1895. 121–123. p.

lévő 24 felnőtt cigányról szól, akiknek összesen 35 fia van. Kiegészíti az összeírást még egy 1681-ből keltezett cédula is, amely az árva gyermekeket sorolja fel. Ezeknek feltűnően magas a száma: 16-an vannak. A jelenség oka nem világos; elképzelhető, hogy szüleik a hadak járásának estek áldozatul, hiszen az 1676-ban összeírottak között volt ónodi katona is.

Miután az összeírás nem más, mint az ellenőrzés és a jelentés egyik fajtája, attól kezdődően számíthatunk inkább a felbukkanásukra, hogy az 1720-as évek derekán a központi kormányzat elkezdte a cigányok szabályozását. Láttuk, hogy már III. Károly király rendelete előírta, hogy a törvényhatóságok tartsák nyilván a magukat földesúri szolgálatra kötelező cigányokat. Hogy ez a nyilvántartásba vétel megtörtént, arra Nógrád vármegyéből vannak bizonyítékaink.²¹¹ 1725-ben készítette el Darvas János szolgabíró a losonci járás cigányainak az összeírását, amely 15 család – összesen 77 személy – adatait tartalmazza. A felnőtt férfiak arról is nyilatkoztak, hogy melyik földesúr szolgálatába akarnak szegődni – az összefüggés a rendelettel tehát nyilvánvaló.

A cigányok rendszeres összeírása az 1740-es évek vége felé kezdődik. Azért kezdték el készíteni ezeket a törvényhatóságok, hogy be tudják hajtani a cigányokra kivetett, 1–2 forint összegű fejadót. Miután ez az adó a felnőtt cigány férfiak fejadója volt, általában a családfőket és nagykorú fiaikat írták össze. Olykor az adóztatás is a letelepítést próbálta elősegíteni. Somogy megyében például 1761-ben a házzal bíró cigányokra fele annyi adót vetettek ki, mint a sátorban és kunyhókban lakókra; az ekkor elkészült összeírás²¹² az egész megyében 255 családot sorol fel, amelyek közül mindössze 34 nem lakott házban.

---

²¹¹ Szomszéd András, 1987. 161–162. p.

²¹² Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1761. évi jegyzőkönyv, 1274–1284. p.

Az összeírások jelzett célja azt is elárulja, hogy az iratok történeti statisztikai és demográfiai szempontból csak óvatosan használhatók, hiszen a tényleges lélekszámot csak a családnagyságra vonatkozó becsléssel kaphatjuk meg. Alkalmasok viszont ezek az összeírások másra, hiszen szerencsés esetben egy-egy törvényhatóság levéltára 15–20 év folyamatos sorozatait őrzi, amelyek közvetlenül összekapcsolhatók az 1768. évi, már a családok egészére kiterjedő összeírással. Az ilyen sorozatokból pedig egészen pontos képet lehet kapni a letelepedés mértékéről és a vándorlásról. Eddig csak egyetlen kísérlet történt ilyesfajta rekonstrukcióra.²¹³ Ebből kiderül, hogy az 1760-as évek elején Miskolcon talált családok nagyobb része az 1780-as évekig sem költözött el a városból (sőt, a vezetéknevek azt mutatják, hogy még a következő század közepén is itt laktak). Akik továbbálltak, azok szinte kivétel nélkül mindnyájan egy-két éven belül érkezett jövevények voltak. Letelepedettségük fokát az is jelzi, hogy míg az ellenük kiadott városi statútumok az 1740-es években még kizárólag sátrakban és kalyibákban lakó cigányokról szólnak, addig 1765-ben 13 család már olyan házban lakott, amelyeket kémények szerint írtak össze. Egy házban általában egy család lakott, az átlagos családnagyság 1768-ban 5 fő volt. Gyakran felnőtt fiúk is együtt laktak idős szüleikkel. Nem egy példa akad ideiglenes együttlakásra, ami legtöbbször a jövevények befogadását jelenti.

Bármilyen célból születtek is tehát ezek a korai összeírások, bizonyos, hogy rendszeres feltárásuk és feldolgozásuk nem csak a letelepedni akaró (vagy már félig-meddig letelepedett) cigányok számának eléggé pontos becslését tenné lehetővé, hanem bizonyos fokú családrekonstrukcióra is módot adna.

---

²¹³ Tóth Péter, 1993. 205–215. p.

Az 1768. évi összeírás

Az első olyan összeírást, amelyik történeti statisztikai és demográfiai szempontból értékelhető, Mária Terézia királynőnek a Magyar Királyi Helytartótanács útján 1767. december 10-én kiadott parancsa rendelte el.²¹⁴ Az összeírásnak, amelyet a törvényhatóságok (vármegyék, városok és kiváltságolt kerületek) a következő év februárjáig tartoztak elkészíteni, ki kellett terjednie a családfő nevére, életkorára, foglalkozására, vallására és földesurára; a felesége nevére, életkorára és vallására (ha az különbözött a férje vallásától), valamint a gyermekeik nevére és életkorára. Ha valamelyik törvényhatóság csak az adóösszeírások családfő-jegyzékét küldte meg, azt a Helytartótanács nem fogadta el, hanem újra elkészíttette az összeírást a megadott szempontok szerint. 1768 első félévében általában ez is megtörtént: kimondhatjuk tehát, hogy ez az összeírás szándékai szerint az ország teljes cigány lakosságáról képet ad, s nem csak a letelepedettekről, hanem a vándor cigányokról is, akiket annál a településnél soroltak fel, amelynek határában az összeíró találta őket.

Az összeírásban megőrzött információk értékét Somogy vármegye példáján szemléltetjük. Eszerint 1768-ban Somogy vármegyében 418 cigány háztartást vettek számba (kaposvári járás: 101, igali járás: 112, kanizsai járás: 92, szigetvári járás: 113 család). A férfi családfők száma a megyében 404, a feleségeké 378; közöttük volt 36 nőtlen és özvegy felnőtt férfi, illetve 12 özvegyasszony. A kiskorú, azaz a családokkal élő gyermekek száma 898, közöttük a fiúk

---

²¹⁴ Mezei Barna (szerk.) 1986. 84–85. p. (Heiczinger István fordításában, téves évszámmal.)

voltak többségben, 474-en. A Somogy vármegyében lakó cigányok összlétszáma tehát 1768-ban 1680 fő volt.²¹⁵

A rendszeres összeírások időszaka (1773–1785)

Amint a korábbiakban láttuk, az 1773. február 23-án kelt 877. számú rendeletével²¹⁶ kötelezte a Helytartótanács a törvényhatóságokat, hogy félévenként írják össze a területükön lakó cigányokat és minden félév végén küldjék is fel az elkészült-kijavított összeírásokat. Hogy egységesek legyenek a konskripciók, formanyomtatványt is készítettek, amelyek rovatai a következők voltak: a helység neve – a cigány, vagy a cigány özvegyének a neve – a gyermekek száma és életkora – milyen az oktatásuk és milyen munkát végeznek – házban laknak-e, vagy kunyhóban, esetleg sátorban – jogállásuk, azaz jobbágyok, zsellérek vagy házatlan zsellérek-e – milyen az apa, az anya és a gyermekek öltözete – a felnőttek milyen munkát végeznek és miből élnek – a helyi bíró alávettjei-e vagy saját vajdájuk van – élnek-e elhullott állatok húsával – lóval kereskednek vagy lovat csereberélnek-e – adót fizetnek-e, s ha igen, akkor mennyit a házipénztárba és mennyit a katonai kasszába.

A táblázat rovatai tehát a cigányok életének szinte minden mozzanatát átfogják és valóban rendkívül alkalmasak a teljes körű feldolgozásra, hiszen több, mint egy évtizeden keresztül elvileg mindenütt elkészültek – jóllehet néhol feltűnő a válaszok sematikus volta, s miután a télen készült összeírások néhánnyal mindig több nevet tartalmaznak, mint a

---

²¹⁵ Somogy megyei levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 371–398. p.

²¹⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XI. I. nr. 74.

nyáron készültek, óhatatlanul felmerül a kutatóban a gyanú, hogy a hatóságok minden igyekezete ellenére sem sikerült számba venni azokat, akik kitavaszkodván, útra keltek. Nem tartalmazzák az összeírások továbbá a vándorcigányokat sem.

A késői összeírások

II. József uralmának a végétével, miután a cigányok szabályozásának lendülete alábbhagyott, összeírások elrendelésére is csak ritkán került sor. Az eddigi kutatások szintén csak véletlenszerűen tártak fel, adtak közre vagy elemeztek néhányat ezek közül. Pedig nem kevés tanulsággal szolgálhatnának.

Mivel ezeknek az összeírásoknak a feltárása eddig véletlenszerű volt, legyen elegendő most forrásértéküket egyetlen megye példáján érzékeltetni. Borsod vármegyében például valamilyen konkrétan meg nem mondott felsőbb rendeletre hivatkozva 1797-ben is készítettek összeírást, amelyből három járásé fennmaradt.²¹⁷ Ennek rovatai a következők: helység – kereszt- és vezetéknev – házas-e vagy nőtlen – 15 éven aluli és felüli fiúk és lányok száma – van-e jobbágyi háza – megélhetési módja – az előző évben otthon tartózkodott-e, vagy csavargott – henyélő-e, vagy dolgos.

Ugyancsak nem tudni egyelőre, hogy mi volt az indoka 1827-ben a pásztorok és a cigányok összeírásának, valamint azt sem tudjuk, hogy mindenütt elvégezték-e az országban, vagy csak egyes helyeken? Az összeírásból pillanatnyilag egyet ismerünk: ez Borsod vármegye miskolci járásában készült.²¹⁸ Érdekessége, hogy nemcsak a cigány férfiak nevét, életkorát, mesterségét és vallását adja meg,

---

²¹⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 444/1797, 445/1797. és 1399/1797. sz.

²¹⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 1340/1827. sz.

hanem a személyleírását is – bár ez utóbbi eléggé egysíkú („magas, igen fekete” stb.)

Végül helytartótanácsi rendelkezésre készült korszakunk utolsó összeírás 1837-ben. Ez nem teljesen ismeretlen a kutatás előtt, bár a teljes feltárástól igen messze vagyunk. Rovatai a következők: lakóhely – az apa és anya neve és életkora – a gyerekek keresztnéve és életkora – a letelepedés ideje – mesterség vagy foglalkozás – magaviselet, voltak-e büntetve – megjegyzések.

* * *

Ezek lennének tehát a források, amelyek feldolgozása alapján képet kaphatnánk a Magyarországon a feudalizmus utolsó századában élő cigányok számáról, illetve egyéb, ugyancsak a történeti statisztika és demográfia tárgykörébe tartozó, alapvető adatokról. A teljes feldolgozás azonban csak a többé-kevésbé távoli jövőben valósulhat meg. Addig néhány olyan adattal kell megelégednünk, amelyek részint korabeliek (bár forrásaik nem teljesen világosak), részint pedig más kutatások eredményei. Eszerint egy 1814-ben kiadott statisztikai munka 40 000 főre tette a magyarországi cigányok számát.²¹⁹ Ez a szám az 1830-as évek közepére 54 000-re emelkedett,²²⁰ noha a szerző nem mondja meg, honnét származik az általa közölt adat. Ha hiteles a szám, az magas beszivárgásra utal, hiszen a természetes szaporulat nemigen indokolhat ekkora növekedést. A XVIII. század végén Erdélyben élt cigányok számát a kutatás körülbelül 60 000 főre becsüli,²²¹ jöllehet a szerzőnek van egy másik, ettől lényegesen különböző becslése is: eszerint Erdélyben a cigányok száma a XVIII. század

---

²¹⁹ Ercsei Dániel, 1814. 114. p.

²²⁰ Ujváry főhadnagy, 1835. 263. p.

²²¹ Zsupos Zoltán, 1993. 38. p.

végén 35 000–40 000 között mozgott.²²² Bár az ilyen jelentős eltérések óvatosságra intenek – és ismét csak az alap kutatások fontosságát hangsúlyozzák –, talán nem tévedünk sokat, ha feltételezzük: a XVIII–XIX. század fordulóján, tehát a jelentősebb oláh cigány betelepülés előtt a Magyarországon és Erdélyben lakó cigányok száma együttesen megközelítette a százezret.

A cigány csoportok

A tudomány a hazai cigányságot három nagy csoportra osztja: a cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *oláh cigányokra*, az ugyancsak cigány és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *romungrókra vagy magyar cigányokra*, s végül a román és magyar (vagy csak magyar) anyanyelvű *beás cigányokra*;²²³ megjegyzendő, hogy a Dunántúl egyes részein ez utóbbiakat hívják oláh cigányoknak. E fő csoportok mellett említést kell tennünk még két kisebb csoportról: a Dél-Dunántúlon élő *német vagy vend cigányokról*, illetve a Kelet-Magyarországon élő *gurvári* csoportról; ez utóbbiak nyelvjárása az erdélyi cigányokéval rokon.²²⁴ Az oláh és a magyar cigány nyelv között a legnagyobb különbség a szókészletben mutatkozik: az oláh cigány nyelv román kölcsönszavai helyett az utóbbiban magyar vagy szláv kölcsönszavakat találunk. Ez a jelenség nyilvánvalóan arra utal, hogy a cigányok őseinek egyik része dél felől: a Balkánról közvetlenül költözött az országba, másik része viszont előbb érintette a román nyelvterületet (sőt, a kölcsönszavak tanúsága szerint hosszú ideig ott is lakott), majd Erdély vagy a Bánság érintésével költözött a mai

---

²²² Zsupos Zoltán, 1988. 129. p.

²²³ Mészáros György, 1974. 309–310. p.

²²⁴ Vekerdi József, 1974. 16. p.

Magyarország területére. A két csoport beköltözése között nyilvánvalóan jelentős időrendi eltérés van: a magyar cigányok csoportjai érkeztek korábban. Ezt az is bizonyítja, hogy lényegesen többen veszítették el eredeti cigány anyanyelvüket: két-három aprócska, sziget-szerű közösséget nem számítva gyakorlatilag az egész csoport magyar anyanyelvű már. Eltérés mutatkozik a magyar, az oláh és a beás cigányok között a hagyományosnak minősített foglalkozások tekintetében is: a romungrók zenészek és kovácsok, az oláh cigányok lókereskedők, rézművesek, stb. míg a beások faeszköz-készítők. Megjegyezzük, hogy – mint később látni fogjuk – a magyar cigányok is foglalkoztak lótartással és lókereskedéssel, de nyilván a letelepedés hatására ezzel felhagytak és később egy másik vándorló csoportra, az oláh cigányokra lett jellemző ez a foglalkozás.

A kérdés mármost a következő: fellelhetők-e ezek a csoportok, illetve előzményeik a történeti forrásokban, azaz láttak-e a fentiekhez hasonló különbséget az egyes cigány csoportok között forrásaink létrehozói?

Német cigányok

Forrásaink elvétve ugyan, de használják ezt a megnevezést is cigányokra. Egy 1743. szeptember 13-án kelt helytartótanácsi rendelet²²⁵ ad hírt például arról, hogy a jelentések szerint „ismét beszivárgott az országba a szomszédságból egyszer már kiűzött ama népség, amelyet a köznép német cigánynak nevez”. A későbbi évtizedekben – alább látni fogjuk – találkozunk is a körözőlevelekben olyan kifejezetten cigánynak tartott személyekkel, akik a szokásostól teljesen eltérő rasszjegyekkel rendelkeztek (szőke vagy vöröses haj, kék szem), s az ország nyugati területeihez

---

²²⁵ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye közgyűlésének iratai: fasc. 3. nr. 898.

kötődtek és németül is tudtak. Talán ezek között kell keresnünk a német cigányokat. Annyi a rendelet szövege alapján bizonyosnak látszik, hogy olyanokról lehet szó, akiket a német nyelvterületeken nem tűrtek meg és útjuk onnét csak kelet felé: azaz Magyarországra vezethetett.

Oláh cigányok

Az oláh cigányok tömeges betelepődését az irodalom a XIX. század második felére teszi.²²⁶ Forrásaink tanúsága szerint azonban már jóval korábban felbukkan a *Zingari Valachi* (oláh cigány) kifejezés. Az eddigi legelső adat erre egy Tolna vármegyei, 1766-ban készült összeírásban²²⁷ található, ahol az összeíró megjegyzi, hogy Gerjén helységben már körülbelül 30 esztendő óta laknak oláh cigányok, s a helység lakosai azt kérik, hogy továbbra is maradhassanak, mert ott való lakásukból nekik is hasznuk származik. A Tolnával szomszédos Somogy vármegye 1768-ban két statútumot is hozott az általa „Zingari Valachi”, azaz oláh cigány névvel illetett cigányokkal kapcsolatban, s rendkívül érdekes, hogy rögtön különbséget is tett két csoportjuk között, mégpedig a foglalkozás tekintetében. Az egyik csoport a *Zingari Valachi ahenarii* (ahena = rézüst, tehát nyilván az üstföldöző rézműves cigányokról van szó). A statútum²²⁸ szerint ezek sok kárt okoznak a lakosságnak, ezért

... ha azt tapasztaljuk, hogy beszivárognak ebbe a vármegyébe, akkor rögtön a legközelebbi törvényszék elé kell vinni őket és meg kell parancsolni nekik, hogy hagyják el a vármegyét.

---

²²⁶ Vekerdi József, 1974. 17. p.

²²⁷ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 4. nr. 43.

²²⁸ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 638. p.

A másik csoportot viszont egészen másképpen kezelte a vármegye, amint azt a róluk kiadott statútum²²⁹ is bizonyítja. Eszerint

... azokat az oláh cigányokat, akik azért szoktak határról-határra és faluról-falura, ahol erdők vannak, vándorolni, hogy fából különféle eszközöket: kanalakat, tekenőket és egyebeket készítsenek, amiből az életüket fenntartják, mivel a köznek hasznára vannak és eddig még kihágásokat sem követtek el, továbbra is meg kell tűrni, velük a földesurak rendelkezéseinek megfelelően kell bánni és amikor egy helyről tovább mennek, levelet kell nekik adni”.

Ez a kedvező vélemény teljes mértékben összecseng a Tolna megyei Gerjén helység lakosainak a fentebb idézett kérésével. S hogy nem véletlen jelenségről van szó, azt jól bizonyítja egy évtizeddel későbbi, ugyancsak Somogy megyei ügy,²³⁰ amelyben szintén a faeszközöket készítő cigányok szerepelnek. Várad falu birtokosa, Czindery Rókus 1777-ben panasszal fordult a Helytartótanácsához, amely szerint a mondott falujának a határában már elég régóta élt néhány oláh cigány család, akik fából edényeket, rostákat, kanalakat és más efféléket készítettek, a földesúri terheket viselték, az adókat megfizették és nem voltak kóborlók, amilyenek a magyar cigányok (!) Ámde a járás szolgabírája tőlük is el akarta venni a gyerekeiket – ez nyilvánvalóan összefügg Mária Terézia fentebb ismertetett rendeletével –, hogy parasztokhoz adja azokat: erre valamennyi cigány átköltözött

---

²²⁹ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1768. évi jegyzőkönyv, 65. p.

²³⁰ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1777. évi jegyzőkönyv, II. köt. 99–103. p.

a szomszédos Baranya vármegye biztonságosabb helyeire, nagy kárt okozva ezzel a köznek is és személy szerint neki is. – A szolgabíró arra kényszerült, hogy mentegesse magát: jelentésében leírta, hogy a mondott cigányok 1776-ban érkeztek Baranya vármegye Iványi nevű helységéből Váradra, ott az erdő szélén gallyakból csináltak maguknak kunyhókat, kettő kivételével, akik a falu végén építettek olyan-amilyen házat; ő valóban intette valamennyiüket, hogy építsenek rendes házat és helyezték el parasztoknál a gyerekeiket, erre menekültek el. De az eljárás jogos volt, mivel szerinte ezek a cigányok nem érdemelnek kivételezést, hiszen köztudott, hogy nyáron félmeztelenül laknak az erdőben és a fafaragást nem számítva éppen úgy visszarettennek a mezei munkától, mint az ország területén lakó többi cigány. – Bár a Helytartótanács a szolgabírónak adott igazat abban a tekintetben, hogy a rendelet mindenkire kötelező, mégis érdekes ez az újabb, a faeszközök készítéséből élő oláh cigányok hasznosságára utaló adat.

S nem kell túl nagy fantázia ahhoz, hogy az „ahenarius” oláh cigány csoporttal a mostani oláh cigányok elődeit (és közülük is az úgynevezett kolompár vagy rézműves csoportot), míg a faeszközöket készítő cigányokkal talán a mostani beás cigányok elődeit azonosítsuk; a Dunántúl egy részén jelenleg is ez utóbbiakat nevezik oláh cigányoknak.

A török cigányok

Jóllehet a „török cigányok” kifejezés csak egyszer bukkan fel a XVIII. századi forrásokban, az elnevezés mégis megéri, hogy ne menjünk el szó nélkül mellette. A Heves vármegye népességi viszonyait ismertető Bél Mátyás írja a következőket:²³¹

---

²³¹ Bél Mátyás, 1968. 38–39. p. (Ford. Soós Imre.)

Cigányok is élnek a megyében. Hol itt, hol ott ütik fel sátrukat, oda vándorolgatnak, ahová kedvük tartja. Lakásukat szekéren hordják magukkal. Kovácsmesterséget folytatnak, ezért a földművelők szívesen látják őket, együtt esznek, isznak velük. Ezen a tájon könnyebben megélnek, ezért itt kevésbé fanyalodnak rá a döghúsrá, ehelyett a falusiak könyöradományyaiból és lopásból biztosítják életszükségleteiket, de csak annyit lopnak, amennyi éhségük csillapítására elegendő. Egerben is láttunk török cigányokat, ezek műveltebbek a magyar cigányoknál, kovácsmesterségből élnek, a polgárok megkárosítása nélkül.

A szerző nyilván azért illeti ezzel a névvel az eгри cigány csoportot, mert a török idők óta (tehát legalább fél évszázada) ott éltek már; lehet, hogy az idősebbek még beszéltek is törökül. Mindenesetre számunkra az az igazán fontos a dologban, hogy úgy tűnik: a hosszabb idő óta tartó letelepedett életmód az oka annak, hogy ezek a török cigányok a környezet szemében „műveltebbek” a magyar cigányoknál. Bél Mátyás állítását egyébként igazolja, hogy rendelkezünk olyan forrással, amely olyan Egerben lakó cigány családokat is felsorol, akik a vár visszavétele után maradni akartak, hiszen Magyarországot tekintették hazájuknak.

„A” cigányok

Forrásaink legtöbbször azonban, sajnos, nem ilyen szempontból érdekelték a cigányok és ezért más olyan elnevezés, amely emlékeztetne a mostani nyelvi csoportosításra, nem is bukkant fel eddig bennük. Más csoportosítás viszont igen, s ez nagyon is jól mutatja, hogy mi a probléma a környezet által létrehozott forrásokkal: hogy sajátos szempontjaiknak köszönhetően egészen másról informálnak, mint amit a kutató tudni szeretne. A XVIII. századi Erdélyben például

*...a cigány népesség eltérő életmódja szerint lehetett települt vagy vándorló, társadalmi helyzete szerint zsellér, jobbágy vagy a feudális társadalom kategóriáin kívüli, élhetett földesúri vagy kamarai birtokon és mindenféle joghatóságon kívül. A kamara tulajdonában lévő fiskális cigányok is differenciált népességet jelentettek: egyik közülük a cigány népességen belül a társadalmi ranglétra legfelső fokán elhelyezkedő aranyosó cigányok csoportja, akiktől jól elkülöníthetők a kamara sátoros taxás cigányai... Bonyolítja a helyzetet, hogy a különböző csoportokban eltérő foglalkozású családok éltek együtt. E mellett élete során egy cigány család többször is más és más kategóriába volt sorolható. Például egy szabadon vándorló család földesúri függésbe kerülhetett – akárcsak egy kamarai fennhatóság alatt élő vándorló család –, zselléreként, később gyakran jobbágyként szolgált, így vándorló családból letelepültté vált. Később a kamara néha nyomára bukkant a tőle eltávozott családnak, s az visszakerülve a régi csoportjába ismét vándor életet élt.*²³²

---

²³² Zsupos Zoltán, 1993. 38. p.

E sorok önmagukért beszélnek: a külső hatóságot csak külső szempontokból – birtokjogi helyzet, adóztatás, stb. – érdekelték a cigányok, a belső szerveződésükre vagy egyáltalán nem volt kíváncsi, vagy csupán akkor, amikor az az ő szempontjainak is megfelelt.

A leírtak – ha nem is ennyire élesen – vonatkoztathatóak a korabeli magyarországi állapotokra is. A különbség annyi, hogy itt két kategória válik el élesen egymástól: a *letelepedett* (vagy sokszor csak letelepedő-félben lévő) és a *vándorló* cigány. Ettől és fentebb említett kevés kivételtől eltekintve a források legtöbbször homogén masszaként kezelik a cigányságot, s legfeljebb csak sejthetjük, hogy egy-egy töredékük a személynevek, a foglalkozás, a viselet vagy valami más szempont alapján melyik mai csoporttal lehetne azonosítható. Az idő előrehaladtával azonban úgy látszik, hogy a *letelepedett* kategória egyre inkább magyar cigányt jelent, míg a *vándorló* kategória oláh cigányt – nem zárva ki természetesen, hogy oláh cigányok is lehettek letelepedettek, s megfordítva: magyar cigányok is vándorolhattak, főként, ha az egyre nagyobb számban érkező oláh cigányok felkeltették bennük a vándorlás ösztönét. Mivel tehát nagyon ritkán tudunk különbséget tenni, ezért azt tartjuk helyesnek, hogy a következőkben általában „a” cigányokról beszéljünk, feltételezve, hogy az életmód mindkét mai csoport esetében hasonló volt, azaz tulajdonképpen csak időbeli különbség van közöttük. A források által bizonyítható csoportkülönbségekre természetesen mindig figyelmeltetünk.

Kinézet, rasszjegyek, nyelvtudás

Forrásaink azt mutatják, hogy a befogadó környezet „ránézésre” is pontosan tudta és számon tartotta, hogy ki a cigány. 1756-ban például egy Zsigmond Sára nevű körözött személyről azt írták, hogy „nemcsak cigány forma ábrázatú, de sőt valósággal cigány nemzet”.²³³ 1774-ben pedig egy oláh legényről azt írták, hogy „fekete ábrázatú, mint a cigány”.²³⁴ Ez annyit jelent, hogy megkülönböztették a cigányokra jellemző rasszjegyeket. Ilyenek: a fekete bőr, szem, haj és arcszörzet (sokszor sajnos mást sem tartalmaz a körözésben lévő személyleírás, mint ezeket a nyilvánvaló dolgokat), illetve a jellegzetes (vastag, széles, vagy hajlott) orr. Miután ez a kép általánosnak mondható, feltűnő, ha mással találkozunk. 1757-ben például Sopron vármegye tömlőcéből több cigány rab is megszökött, s közülük ketten „vörhenyeges”, azaz vörös arcúak, hajúak, bajszúak és szakállúak voltak,²³⁵ 1761-ben pedig egy Kankó Mihály nevű cigányról derül ki, „nem igen barna... sárga, fodor hajú”.²³⁶ Alább idézzük majd Jakob Glatz útleírását, amely szerint a letelepült miskolci zenész cigányoknak még a színük is megváltozott. A jellegzetes rasszjegyek eltűnésének–megváltozásának nyilvánvaló oka a keveredés (a fentebbi „valóságos cigány nemzet” menyecskének az ura, akivel együtt szökött, szőke, kék szemű, vörös bajszú székelyföldi magyar ember volt), amellyel bizonyosan ott kell inkább számolnunk, ahol nagyobb mértékű volt a letelepedés. A soproni börtönből szökött, nyilván a környékről való, vörösés

---

²³³ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1756. évi jegyzőkönyv, 961. p.

²³⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 270

²³⁵ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye nemesi közgyűlésének iratai: 1757. évi jegyzőkönyv, 1367. p.

²³⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

cigányok pedig talán német cigányok lehettek, akiknek beszivárgásáról helytartótanácsi rendelet is említést tett.

A személyleírásokból kiderül, hogy a cigány férfiak rendszerint bajuszt és szakállat viseltek. Hajukat szinte mindig cigányosan – ez a körözőlevelek szóhasználata! – viselték, azaz „*vastag, lecsüngő fodrokban*”;²³⁷ volt olyan fekete hajú, aki haját „*két csombókba felfodorítva*” viselte,²³⁸ s volt olyan, akiről ezt írták: „*jó szál sugár ifjú legény... az haja elől üstökbe van fonva, hosszú, kondor fekete haja, hátrul le van eresztve hosszára...*”²³⁹

A körözőlevelek szólnak a cigányok nyelvtudásáról is. Úgy látszik, mindegyikük beszélt környezetének a nyelvét, de sokszor fontosnak tartották megjegyezni, hogy „*a magyar szót cigányossan ejti*”.²⁴⁰ Számunkra pedig az is nagyon lényeges, hogy szinte kivétel nélkül beszélték a cigány nyelvet.

A körözötteknek – és persze az összeírtaknak is – volt nevük, mégpedig vezeték- és keresztnévük; a kételemű névadás nem sokkal korábban vált általánossá a nem cigányok között is. Erős azonban a gyanúnk, hogy ezek a teljes nevek sokszor csak az iratok kedvéért születtek. Fennmaradt például egy körözés, amelyet egy erdélyi templom kirablásával gyanúsított, magukat az „oláh hegyekben” meghúzó cigányok ellen adtak ki: mindegyiküknek van keresztény neve (Mihály, Veronika, stb.) és mellette cigány neve is (Mila, Gendra vagy Sukra, Veverka, Hana).²⁴¹ Egy Berki Krisztina nevű cigánylányról a körözés megemlíti, hogy „*a cigányok ezzel a szóval: Berki Kita*” nevezik.²⁴² Nagyon valószínű, hogy a

---

²³⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

²³⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 278.

²³⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

²⁴⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

²⁴¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 149.

²⁴² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

cigányoknál máig szokásban lévő belső nevek jó része a XVIII. században vezetéknevként rögzült. Fel kell végül hívni a figyelmet arra, hogy az összeírásokban szereplő cigány neveket mindig azon a nyelven írták le, amelyik a környezet nyelve volt: szláv környezetben szláv neveket, magyar környezetben magyar neveket, román környezetben román neveket, német környezetben német neveket olvashatunk (vezeték- és keresztneveket egyaránt). Ez a jelenség ismét csak azt bizonyítja, hogy nem ezek számítottak a cigányok valódi neveinek.

Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok vezetékneveit vizsgáló kutatás²⁴³ forrásadatokkal bizonyítja, hogy milyen gyakori volt a cigányok között a névváltoztatás; ezt II. József 59 pontos „rendelete” is igyekezett ezt szigorúan tiltani. Ami pedig az összeírásokban felbukkanó, hivatalos neveket illeti, ezek legtöbbször vagy mesterségre, vagy szellemi és testi tulajdonságra, vagy társadalmi helyzetre, vagy származási helyre utalnak, de gyakoriak a népnévből és a becenévből való nevek is.

A cigány nyelv(ek) legkorábbi emlékei

Itt kell megemlíteni egy fontos ténnyt. Az eddigi kutatások szerint a magyarországi cigány nyelv egyetlen régi emléke (sőt, talán egész Európa legrégebbi cigány nyelvemléke) az 1639-ben készült Kájoni kódex két dala.²⁴⁴ Pedig a levéltári források, s köztük az összeírások egyik legnagyobb – és eddig messze nem kiaknázott – haszna, hogy a cigány nyelv korai emlékeit őrzik. Ezek az emlékek a vezetéknevek – pontosabban az ilyen funkciót ellátó eredeti cigány nevek. Az előzőekben már láttuk a Bongó név felbukkanását egy 1585-

---

²⁴³ Zsupos Zoltán, 1993. 333–336. p.

²⁴⁴ Hajdú András, 1955. 482–486. p.

ben kelt adománylevélben; ez a név minden bizonnyal azonosítható a 'görbe' jelentésű *bango/ bangi* melléknévvel. S ha ez így van, akkor pillanatnyilag ezt a szót minősíthetjük a legkorábbi cigány nyelvemléknek. Fontosak lehetnek azonban a későbbi adatok is. Somogy vármegye 1768. évi összeírásában²⁴⁵ a következő, nyilvánvalóan a cigány nyelvből²⁴⁶ levezethető nevekkel találkozunk: Dilinó (*dilo* 'bolond'), Murdaló (*murdel* 'megdögleszt'), Csoré (*chorro* 'szegény'), Dudoma (*dudum* 'tök'), Káló (*kalo* 'fekete'). Ezek a vezetéknevek olykor még nyelvtani jelenségeket is őriznek: így például Torna vármegye 1768. évi összeírásában két olyan cigányasszonnyal is találkozunk, akinek neve nőnemű melléknév (Lali a *lalo/lali* 'vörös' szóból), míg a férfiak vezetékneve: *Lalo*.²⁴⁷ Talán ugyancsak melléknevek rejlenek az olyan névpárokban, mint a *Nanu – Nani*, vagy a *Kurtyu – Kurtyi*. Ezek magyarázata azonban további kutatásokat igényel.

A cigány csoport

Eddig a cigány emberről volt szó, mint egyénről: most ejtsünk szót ugyancsak róla, de már mint csoportja, belső közössége tagjáról. A dolgunk most sem könnyű, mivel szintén olyan területről kell beszélnünk, amely nem érdekelte forrásaink létrehozóit, s amelyet ha esetleg észre is vettek, nem is nagyon értettek.

---

²⁴⁵ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye 1768. évi közgyűlési jegyzőkönyve, 371–399. p.

²⁴⁶ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1991.

²⁴⁷ Tóth Péter, 1994. 22. és 26. p.

Vezetők: vajda és törvénybíró

A társadalmi szervezetet vizsgálva alapvető kérdés, hogy egy-egy közösségnek volt-e vezetője, akit választottak, vagy akit saját ambíciói állítottak a csoport élére? A cigányok esetében ennek megítélése nem is olyan egyszerű dolog. A kutatás egyik vonulata²⁴⁸ kereken tagadja hogy lettek volna, vagy lennének ilyen vezetők.

Közép-Európában való megjelenésüktől kezdve (15. sz.) elterjedt a köztudatban az a tévhit, hogy az egyes cigány csapatok vajdájuk vezetése alatt állnak. E hit terjesztői kezdetben bizonyára maguk a cigányok voltak... A cigány nyelvben a vajda szó ismeretlen, kölcsönszóként sem vették át. Egyetlen olyan eredeti cigány szó sincs, amely vezetőt, főnököt, család- vagy nemzetségfőt jelölne. A cigányok között nincs semmiféle vezetői méltóság... A cigányok tökéletes osztály nélküli társadalomban élnek, a csoporton belül abszolút demokrácia uralkodik, nem ismernek maguk között semmiféle vezetőt, sem választási, sem öröklési, sem életkori vagy tekintélyi alapon.

Vajdaválasztásról azonban a korai néprajzi irodalom is tud. Grellmann írja a következőket:²⁴⁹

A cigányok kiemelnek a maguk köréből személyeket, akiket vezetőiknek tekintenek és előkelő szláv címmel vojvodáknak vagy vajdáknak nevezik őket... Általában mindenki választható, aki olyan családból származik, amely ősei között vajdával büszkélkedhet. Az ilyenek között is annak van azután többnyire előnye, aki jobban

---

²⁴⁸ Vekerdi József, 1974. 18–19. p.

²⁴⁹ Mezey Barna (szerk.) 1986. 58–59. p.

öltözött a többinél, aki nem szegény, testmagasságban felülmúlja a többieket és amellet elérte már élete delét... Arról viszont nincs biztos ismeretünk, hogy meddig terjed hatalma alárendeltjei felett. Természetesen különbséget kell tenni az állam által esetleg reáruházott valamilyen hatalom, az önmagának tulajdonított hatáskör, és az övéitől a hagyomány alapján kapott jogok között.

Talán ez az utolsó mondat rejti a megoldás kulcsát: az ellentmondás a ráruházott hatalom, az önmagának tulajdonított hatáskör és a hagyomány alapján kapott jogok között. Nehéz lenne ugyanis egyértelműen kijelenteni, hogy nem voltak vajdák, amikor a forrásaink teli vannak ennek a rangnak a legkülönfélébb okokból való említéseivel: láttuk, hogy rendeletek törölték el a vajdai tisztet, hogy az összeírások állandóan visszatérő kérdése, hogy a cigány a vajdának, vagy a falusi bírónak van-e alávetve, hogy az összeírások (főleg a koraiak) nem egyszer kitétek a név mellé ennek a tisztségnek a nevét, stb. Véleményünk szerint nem az a kérdés tehát, hogy voltak-e vajdák, hanem inkább az, hogy minek köszönhették ezen tisztüket és melyek voltak a feladataik?

Forrásaink alapján úgy látszik, hogy valóban a környezetnek, a bármilyen szintű hatóságoknak volt elsősorban szüksége vajdára, akire rábízhatták az adó beszedését, akitől segítséget várhattak az intézkedéseik során és akit bizonyos fokig felelőssé is tehettek a csoport viselkedéséért. Ez az oka annak, hogy számos olyan oklevelet ismerünk, amelyekkel a hatóságok – főleg a vármegyék – cigány vajdákat neveztek ki (ezek természetesen nem azonosak az úgynevezett fővajdai kinevezésekkel, hiszen – mint láttuk – a fővajdák nem cigányok voltak és ez a tiszt javadalom-számba ment). Nógrád vármegye főispánja például 1715-ben semmisnek nyilvánítja a korábbi vétkes (megszökött

a beszedett adóval) vajda kinevezését, 1720-ban pedig megerősíti „hivatalában” az alispán által kinevezett vajdát.²⁵⁰ A vármegye szabott feladatot is a vajdának: eszerint az engedetleneket, káromkodókat, settenkedő lopókat és szegényt embert károsító gonosztevőket meg kellett büntetniük, vagy a megyei törvényszék, az alispán elé kellett állítaniuk, az elszökött cigányokat pedig, ha elfoghatták, ismét a saját hatalmuk alá hajthatták.

Ez volt tehát a vajdára „ráruházott hatalom” – a problémák pedig akkor következtek be, ha a vajda ennek a hatalomnak a birtokában elkezdett „hatáskört tulajdonítani önmagának”. A vajda és csoportja közötti összetűzésekre nem egy példát tudunk említeni forrásaink alapján. Így Nógrád vármegyében 1741-ben egy nagy csapat cigány követte a megyei tisztikar elé menő Mihályt, a füleki sereg vajdáját, teli panasszal ellene: senkinek sem adott becsületet, a szegényekből csúfot űzött, mindenkit szidalmazott és sokakat bántalmazott, sőt az adót is „vastagon szedte”.²⁵¹ Az ezt követő vizsgálat során kiderült, hogy nem is a cigányok választották meg vajdának, ők csak elfogadták a vármegye által egy évre szóló kijelölést, de azzal a feltétellel, hogy egy Mátyás nevű öreg cigány „tanácsadója legyen neki”. Ezt a Szász Mátyást akarták aztán a továbbiakban „öreg és fő” vajdájuknak (az akaratnyilvánításuk pedig olyan, mintha választás lenne, amelyet azonban a hatóságnak meg kellett erősíteni). – Egy másik példa a Somogy megyei Plucz (Pulucz) vagy Sípos György vajda esete.²⁵² Őt 1715-ben cigányok panaszára ítélte el a vármegye bigámiáért, illetve

---

²⁵⁰ Szomszéd András, 1987. 185–186. p.

²⁵¹ Szomszéd András, 1987. 186–187. p.

²⁵² Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 2.

azért, mert pénzért vagy ajándékért házásította össze vagy választotta el a csapatába tartozókat. Az ellene szóló tanúvallomásokat olvasva az a benyomása támad a kutatónak, mintha a házásítás-szétválasztás valami „hagyomány alapján kapott jog” lett volna – tehát a fentiek harmadik eleme – és a probléma abból fakadt, hogy e tekintetben tulajdonított magának nagyobb hatáskört a vajda azáltal, hogy ajándékot követelt érte. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy voltak a vajdáknak olyan jogai, amelyek semmiképpen sem származhattak a külső hatóságoktól (a vásáron való lopás engedélyezése, ezért részesedés a lopott holmi értékéből). Ha pedig nem a külső hatóságtól származott, akkor valószínűleg hagyomány alapján kapott jog volt, hiszen senki nem lázadozott ellene. – Mindenesetre biztos, hogy sokkal több adatra van szükségünk a kérdés eldöntésére.

Az utóbbi perben viszont felbukkan egy fogalom: az egyik tanú, a 75 esztendő Mezei Márton neve mellett azt olvashatjuk, hogy ő „a cigányok törvénybírája”. Ha ezt összevetjük a fentebbi nógrádi adattal, amely szerint a nem kívánt vajda mellé tanácsadónak akartak tételni egy öreget (akit később aztán öregvajdájuknak is megválasztottak) a cigányok, akkor arra kell gondolnunk: mégis csak létezhetett olyan tisztség, amelyre az életkor, a tapasztalat, vagy az irántuk megnyilvánuló bizalom tett alkalmassá bizonyos személyeket.

Csoportok, kapcsolatok

A történész feladata lenne, hogy megpróbálja megtalálni a ma körvonalazható foglalkozási, nyelvi, nemzetségi²⁵³ vagy bármilyen más csoportoknak az előzményeit. Erre tettünk is kísérletet fentebb a három nagy nyelvi csoporttal (a magyar, az oláh és a beás cigányokkal), illetőleg ezen belül bizonyos

---

²⁵³ Erdős Kamill, 1989. 47–49. p.

foglalkozási csoportokkal (fafaragók, rézművesek) kapcsolatban. Ami azonban a többit illeti, éppen úgy a sötétben tapogatózunk, mint annyi más esetben, hiszen a források itt is szűkszavúak, csaknem némák. Egyelőre meg kell tehát elégednünk azzal, hogy ismertetjük a tárggyal kapcsolatba hozható adatokat.

A XVIII. század második feléig terjedő időszakból való forrásokban legtöbbször és legkövetkezetesebben a *sereg* szó bukkan fel, mint valamilyen kisebb-nagyobb létszámú cigány csoportra alkalmazott fogalom. Használják kóborlókra és letelepedettekre (vagy inkább a kóborlás és letelepedés határán élőkre) egyaránt. Mindig magyar településnévvel együtt szerepel: így például XVIII. század eleji kezességlevél szerint a „kocsándi, szekszárdi és bicskei vajdák alatt lévő cigány seregek” álltak jót társaikért,²⁵⁴ Vas vármegye kemenesaljai járásának 1768. évi cigányösszeírásában egyes – sajnos, nem mindegyik – családoknál a „rábaközi, intai, szécsényi, sárvári, kapuvári seregből való” megjegyzés szerepel,²⁵⁵ Nógrád megyében 1741-ben füleki,²⁵⁶ Somogy megyében 1715-ben mezőföldi seregről²⁵⁷ esik szó – és még folytathatnánk. Nevezhettek el sereget földesurukról is (Kemenesalján Festetich Pál serege). Ezeknek a csoportoknak voltak vajdáik is. Az adatok korai volta miatt arra kell gondolnunk, hogy a „sereg” a kóborló cigányok egy nagyobb csoportja lehetett, s az ahhoz való tartozást – a kemenesaljai összeírás tanúsága szerint – egy ideig számon tartották azt követően is, hogy egy-két családonként szétszóródva és

---

²⁵⁴ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye nemesi közgyűlésének iratai: fasc. 11. nr. 56.

²⁵⁵ Vas megyei Levéltár, Összeírások, 291. sz.

²⁵⁶ Szomszéd András, 1987. 186. p.

²⁵⁷ Somogy megyei Levéltár, Processus criminales, I. index, nr. 2.

nyilván a hatóságoknak engedelmeskedve letelepedettek. – A dolgot talán a következőképpen képzelhetjük el. 1768-ban a Veszprém megyei Szentkirály faluban²⁵⁸ összeírtak egy cigány csoportot, amely nyilván vándorló volt és 13 családból állott; ebből hét családfő neve mellett Enying, egy családfő neve mellett Tolna, három családfő neve mellett Miszla és két családfő neve mellett Mezőkomárom szerepel, mint származási hely. Az utóbbiakkal kapcsolatban (a feleségeik neve alapján) viszont nagyon valószínű, hogy nősülés révén kerültek az enyingiekhez. Ezek földesura még nyilván Enyingen gróf Batthyány volt. Mármint, ha ezt a csoportot széttelepítették, vagy magától széttelepült, akkor az egyes családok bizonyos ideig számon tarthatták az enyingi eredetet, vagy a régi földesúr nevét – ez lehet talán a sereg elnevezésének az eredete. Az összeírt családok között biztosra vehető a rokon kapcsolat, a viszonylag nagy létszám pedig arra utal, hogy nemcsak testvérek, hanem annál tágabb rokonság vándorolt együtt. A csoport összlétszáma ugyanis 52 fő volt (13 férj, ugyanennyi feleség és 26 gyerek). A felnőttek életkorát az összeíró nem jegyezte fel, így nem tudjuk, hány nemzedékről lehet szó.

Említettük a korábbiakban, hogy a XVII. századi urbáriumok egy-egy uradalomhoz sorolták a cigányokat. Feltűnő, hogy a XVIII. században is uradalmakhoz kapcsolódik egy-egy nagyobb csoport elnevezése (még ha ezek ideiglenes neveknek is látszanak). Az összefüggés nyilvánvalónak tűnik és azt kell feltételeznünk, hogy egy-egy korai vándorló csoport laza földesúri függésbe kerülve, uradalmi központok környékén tartózkodott, majd a XVIII. századi rendelkezések eredményeképpen ezek a csoportok települtek szét a közeli falvakban.

---

²⁵⁸ Veszprém megyei Levéltár, Veszprém vármegye közgyűlési iratai: 2/1768. sz.

Voltak azonban kisebb közösségek is. Ha egy csoport élelemkeresés vagy menekülés miatt útra kelt, akkor a létszáma a seregénél mindig alacsonyabb. 1778-ban például egy Novák János nevű cigányt köröztek, aki 68 éves volt és négy felnőtt (ebből egy családos) fiával vándorolt; kompániájukat négy szekér alkotta.²⁵⁹ Ugyanebben az évben Jován György vajda „*hat sátorokbul álló compániájával*” kapott engedélyt vándorlásra.²⁶⁰ Ezek a csoportok tehát három nemzedéket és 4–6 családot jelentenek, kisebbet, mint a fent említett vándorló csoport – úgy gondoljuk, ez lehetett az irodalom által használt „kumpánia” megfelelője. Ha pedig a csoport tágabb volt ennél a nagyszülőt, gyerekeit és ezek eseteleges kiskorú gyerekeit magába foglaló csoportnál, akkor beszélhetünk seregről. – Mindez természetesen csak feltételezés, amelyet a még feltárássra váró adatok igazolhatnak vagy cáfolhatnak.

„Törvények”, szokások

Voltak-e, s ha igen, mifélek? Forrásaink ezen a területen is csaknem teljesen némák. A kutatást az is bonyolítja, hogy a kortársak, a források létrehozói úgy érezték: nincs közösség törvények-szokások nélkül, s talán ott is ilyeneket véltek látni, ahol valójában nem voltak. Egy Somogy vármegyei, vásári lopásokkal kapcsolatos perben tette fel az ügyész többször is a kérdést: „*És ez törvény volt nálatok?*” (Tudniillik, hogy az idegenből érkezett cigányasszonyok engedélyt kértek a helyi vajdától, hogy lopjanak, s a kapott engedélyért a lopott holmiból részesedést adtak.)²⁶¹ A vádlottak válasza ugyan igenlő volt, mégsem állíthatjuk a dolgot „ősi szokásnak” –

---

²⁵⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁶⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁶¹ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

esetleg csak olyan újabbnak, amely a letelepedéssel járt együtt.

Két apró adatot hozhatunk fel azonban arra, hogy léteztek bizonyos normák, amelyek betartása kötelező volt a közösség tagjai számára. Egy Somogy megyei perből²⁶² kiderül, hogy bizonyos Kukacz nevezetű cigány, akit fajtalankodás miatt helyeztek vád alá, egyedül kóborolt sátrával. Ez annyira szokatlan abban az időben, hogy fel kell tételeznünk: esetleg a közösség, amelyhez tartozott, zárta ki magából hajlamai miatt, s ez az oka annak, hogy egyedül maradt. – 1750-ben bizonyos oláh cigányokat azért zártak tömlöcbe Szabolcs vármegyében, mert megölték egy másik cigányt.²⁶³ A kihallgatott tanúk közül többen is vallották, hogy hallották, amikor a megölt cigány felesége azt kérdezte a gyilkos feleségétől: „*Ugyan mért nem adtál te nékem hírt, hogy meg akartok ölni bennünket, mivel atyámfia vagy?*” Erre a másik asszony így válaszolt: „*Azért nem adtam, hogy azt mondták, ha hírt adok, engem is megölnek.*” Ez a párbeszéd arra utalhat, hogy léteztek a cigányok között olyan, a közeli rokonságból fakadó kötelezettségek, amelyek betartását csak a haláltól való félelem akadályozhatta meg.

Család

A család nagyságára az 1768. évi összeírás bemutatásánál már utaltunk. A Somogy megyei összeírásból az tűnt ki, hogy családonként (háztartásonként) valamivel több gyereket írtak össze, mint felnőttest. Hasonló, de valamivel kisebb arány mutatkozik az egyetlen statisztikailag feldolgozott összeírásban is: Pest megyében a gyerekek aránya a

---

²⁶² Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 160.

²⁶³ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, Szabolcs vármegye törvényszékének iratai: fasc. 51. nr. 332.

felnőttekéhez képest 45,78 % volt.²⁶⁴ Családonként két gyermek: ez a szám rendkívül alacsonynak látszik a mai demográfiai adatok tükrében. Könnyű azonban okát adni. Egyrészt, a korszakban magas volt a gyermekhalandóság. Másrészt pedig, nagy a szóródás az egyes családok gyermekeinek a számát illetően: nem ritkák a 6–10 gyerekes családok, ugyanakkor igen sok a gyermektelen – aminek magyarázata a fiatal kor; tizenéves házastársacról van szó, akiknek ideje sem nagyon lehetett még a gyermekszülésre. Végül az összeírások csak az adott pillanatban a családdal élő gyerekeket regisztrálták, s azokra, akik már önálló családot alapítottak, csak igen ritka esetben utaltak – viszont éppen ezek a ritka utalások a bizonyítékai annak, hogy egy anyának és apának sokkal több gyereke is lehetett, mint amennyi velük élt kiskorúként az adott pillanatban.

Érdekes lenne látni, hogy a házasságkötések vajon mennyire mobilizálták a cigány társadalmat, hiszen a paraszti környezettel való házassági kapcsolat szolgálhatta a beilleszkedést és letelepedést, míg egy félig-meddig letelepedettet egy vándorcigánnyal való házasság ismét a vándorlás irányába mozdíthatott el. Pillanatnyilag azonban csak véletlenszerű szórványadataink vannak arra nézve, hogy egyes csoportok, illetve a környezetük között ilyen szempontból volt némi átjárhatóság.

A források azt sugallják, hogy általában a férj csatlakozott felesége csoportjához, bár vannak ellenpéldák is. Ugyancsak az eddig feltárt források alapján látható, hogy az idős vagy beteg szülők a gyerekeik (főleg a fiaik) családjával maradtak, még ha a periratok tanúsága szerint nem is mindig volt súrlódásoktól, összszördülésektől mentes az ilyesfajta együttélés.

---

²⁶⁴ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p.

Foglalkozások

A hagyományosnak számító cigány foglalkozások dolga kulcskérdése a cigány történeti kutatásoknak. Két szempontból is az. Egyrészt, mert – mint láttuk – az egyes csoportok törzs-szerű elkülönülésének az alapja még ma is foglalkozási elkülönülés, amelyet némelyek az indiai kasztrendszer emlékének tartanak (de ha nem lenne is az, akkor is egészen bizonyosan igen régi eredetű jelenség); másrészt pedig a történésznek és a szociológusnak egyaránt az a tapasztalata, hogy a befogadott cigányok foglalkozásamegélhetési módja volt az oka a közöttük és a befogadó környezet közötti, lépten-nyomon tapasztalható konfliktusoknak.

Ennek a fontosságnak megfelelően az alábbiakban minden, a forrásaink által körvonalazható foglalkozást külön kell tárgyalnunk, mégpedig úgy, hogy a hagyományosnak minősített megélhetési módokról szólunk részletesebben.

Lótartás

A kóborló életmódnak köszönhetően a cigányok életében már a kezdetektől fogva minden bizonnyal nagy szerepet játszott a lótartás, hiszen a szekereiket, amelyeken tulajdonképpen éltek, lovak vontatták. Azt is biztosra vehetjük, hogy nagyon korán megjelent a lovakkal való kereskedés, hiszen a szaporulat értékesítése kézenfekvő jövedelemszerzési mód lehetett. Tény ugyanis, hogy a cigányok egyik legkorábbi hazai említése arról tanúskodik, hogy lovat adtak el. Egy Hermanffy László nevű nemes írja a végrendeletében a következőket: azt a lovat, „*melyet az egyiptomiaktól, vagyis czigányoktól vettem, hagyom Istók szolgámnak, ez a ló szürke színű és a rúd mellé szókták*

fogni”.²⁶⁵ Azt pedig, hogy a XVII. századtól kezdve a lovak adásvétele, a lovak cseréje az egyik legfontosabb megélhetési módja volt a cigányoknak, források tucatjai bizonyítják. Lássunk ezek közül néhányat. Amikor 1607-ben Szombathely városa olyan ügyekben ítélkezik, amelyek valamiképpen kapcsolatban vannak a cigányokkal, mindkét esetben szerepel a lovak adásvétele.²⁶⁶ Egy további érdekes bizonyítékot az a két esküforma tartalmaz, amely 1630-ból, illetve 1680-ból maradt fenn Zemplén vármegye levéltárában. Mivel joggal feltételezhetjük, hogy a hatóság olyan esküt várt el, amelyik biztosítja az igazmondást, ezért nagyon valószínű, hogy mindenki olyan dologra esküdött, amely igazán fontos volt a számára. A cigány esküformák szerint pedig a két igazán fontos dolog, amelyet az esküt tévő személy kockáztat, amennyiben nem az igazat mondja, az a lopásban és a (ló)cserélésben való siker. A részletesebb 1680. évi esküszöveg²⁶⁷ a következőket tartalmazza:

... soha se lopásban, se cserélésben és semminémű dolgaimban szerencsém ne legyen, sőt első cserélésemben az lovam csudává váljon és számárrá legyen ...

Arra is van adatunk, hogy Győr városában az 1740-es években kiszáradt lófejre – nyilván lókoponyára – kellett helyezni a lábát annak a cigánynak, aki esküt tett.²⁶⁸

Ugyancsak nagyon korán megjelenik azonban a lovakkal való kereskedelem mellett és azzal nyilvánvaló összefüggésben a lólopás; a fentebb hivatkozott szombathelyi adatok mellett erre – többek között – Szepes vármegye 1624-ben hozott

---

²⁶⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 56. p.

²⁶⁶ Benczik Gyula – Dominkovits Péter, 1993. 26. és 39. p.

²⁶⁷ Hógye István, 1984. 45. p.

²⁶⁸ Bana József, 1993.

statútuma a bizonyíték, amely szerint a cigányok ellopják a lakosok lovait és Lengyelországba viszik azokat eladni.²⁶⁹ A XVIII. századtól megszaporodó büntető törvényszéki iratok között szerte az országban lépten-nyomon találkozunk olyan perekkel, amelyekben lopással vádolnak cigányokat, illetve azzal, hogy az általuk eladott vagy cserélt lovak lopottak voltak. Ezek közül jellemző esetként itt csak két olyan pert említünk, amely Kassa város bírósága előtt folyt. 1748-ban egy Janó (Simkó János) nevű cigányt vádoltak meg azzal, hogy lopott lovakat cserélt: ő azonban be tudta bizonyítani, hogy egy Irota faluban (Borsod vármegye) lakó, Estók nevű cigánytól cserélte azokat a Sáros megyei Budamér faluban, s mivel erről az utóbbi cigányról az illetékes borsodi szolgabíró azt jelentette, hogy már korábban is elkövette a lólopás vétkét, ezért a vádlottat a bíróság felmentette.²⁷⁰ 1757-ben pedig a kassai törvényszék azért ítelt halálra több cigányt is, mert Hanusfalván (Szepes vármegye) elloptak három lovat, amelyeket később más lovakra cseréltek.²⁷¹

Hogy a lólopás és a lovakkal való kereskedés a kortársak szemében milyen szorosan összetartozott, azt a cigányok lótartását tiltó korai városi és vármegyei statútumok²⁷² mellett ékesen bizonyítja, hogy a központi kormányzatnak a cigányügyet szabályozó rendelkezéseiben az 1760-as évektől kezdve – amint azt már láttuk – központi helyen áll ugyanez a tiltás. E rendeletek természetesen – szintén láttuk – több célt is szolgáltak: a lópásoknak és a

---

²⁶⁹ Mezey Barna (szerk.) 101. p.

²⁷⁰ Kassa város levéltára, *Causae civiles et criminales*, nr. 142.

²⁷¹ Kassa város levéltára, *Causae civiles et criminales*, nr. 302.

²⁷² Például Debrecen 1667-ben és 1689-ben, Szabolcs vármegye 1750-ben, Pozsony vármegye 1758-ban adott ki ilyen rendelkezést (Mezey Barna (szerk.) 1986. 102–103. és 106–107. p), Zemplén vármegye pedig 1760-ban (Gyergyói Sándor, 1990. I. köt. 43. p.) – és még folytathatnánk.

lopott állatok értékesítésének a megakadályozása mellett a lovaktól, mint a kóborlás eszközeitől és a vásárlátogatások indokaitól is meg akarták fosztani a cigányokat. A túlságosan merev végrehajtásuk azonban ártatlanokat is sújtott: már letelepedett, paraszti munkából vagy kézműves mesterségekből élő cigányokat, illetve olyanokat, akik valóban kereskedtek lovakkal, vagy szakértelmükkel szolgálták az ilyesfajta kereskedést. Ez utóbbira példa egy Horváth Ábrahám nevű karcagi cigány esete, aki az ottani lakosoktól hitelben és megbízással átvett lovakkal járta a pesti, debreceni és kecskeméti vásárokat, amíg Miskolcon el nem vették tőle azokat, jóllehet levele volt az állatokról, ő maga pedig a kun kerület adófizető cigányai közé tartozott.²⁷³ A törvényhozók javára legyen mondva, hogy – mint láttuk – gyorsan észrevették a merev értelmezés képtelenségét: a Helytartótanács által kibocsátott könnyebbítő rendeletek mellett megemlíthetjük itt Fejér vármegye 1764-ben hozott statútumát, amely a házzal bíró cigányoknak engedélyezte a lótarast,²⁷⁴ illetve Borsod vármegye 1784-ben kelt rendelkezését, amely megengedte, hogy a szántást maguk végző cigány jobbágyok mellett a kovács mesterséget űzők is tarthassanak lovat.²⁷⁵

Az enyhítéseknek köszönhetően a már letelepedettnek minősített cigányok között is előfordult szórványosan a lócserelés, amelyet úgy tűnik, a hatóságok eltűrtek egészen addig, amíg a lopás gyanúja fel nem merült. Hejőbába község (Borsod vármegye) előjárósága például 1778-ban bizonyáglevelet állított ki egy Rézműves Mátyás nevű helybeli cigány jó magaviseletéről, aki a bátyjától adósság törlesztése fejében kapott egy lovat, „*az melyet vásárookban cserélgetvén, így szerzegetett magának valamely pénzecsskét,*

---

²⁷³ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/b. XI. I. 114.

²⁷⁴ Heiczinger János, 1978. 177–178. p.

²⁷⁵ Tóth Péter, 1989. 66. p.

mivel hogy portióját mind avval kereste, de igazán lovat nem lopván". A bizonyáglevél kiadására egy per kapcsán volt szükség, amelynek irataiból²⁷⁶ szemléletesen kiderül, hogy miben állott ez a „lócserelés”, mint a cigányok megélhetési módja. Eszerint a perbe fogott Rézműves Mátyás a kérdéses lovat elcserélte egy fekete lóért és kapott még három máriást, majd ezt a fekete lovat eladta 13 máriásért egy Balogh Dávid nevű cigánynak. Balogh Dávid ezt a lovat másfél hónapig tartotta, majd a miskolci áldozói vásáron elcserélte egy negyedfü pej lóért, amelyet aztán tíz forintért és egy máriásért eladott ugyanabban a vásárban; a haszna tehát körülbelül öt forint lehetett. – Ez a Balogh Dávid cigány egy másik lovat is cserélt Rézműves Mátyástól: egy pej lovat egy fehér lóért, s ezt a pej lovat ugyanazon a miskolci vásáron hat alkalommal cserélte tovább (először egy fakóért, ezt egy sárgáért, ezt egy nagy feketéért, ezt egy kis feketéért, ezt pedig egy rossz lóért, amelyet végül 6 forintot adott el); a haszonról azonban itt nem beszélt.

Végeredményben azt kell tehát látnunk a rendelkezésre álló, nem túlságosan nagy számú és véletlenszerű dokumentumok alapján, hogy a cigányoknak az igen régtől fogva kimutatható ló tartása és lovakkal való kereskedése nehezen illeszthető be a termelőmunka fogalmába. Feltételezhetjük, hogy a ló tartás a kóborló életmód szükségszerű velejárója volt, a lovakkal való kereskedés pedig talán a szaporulat kézenfekvő értékesítéséből alakult ki és gyorsan összekapcsolódott a lólopással, illetve a lopott állatoknak a nyilván a felismerhetőség elkerülése végett a lehető legtávolabb (nem ritkán külföldön) történő értékesítésével. A lókereskedelem kisebb haszonnal járó, de veszélytelenebb formája a csere, ahol a haszon forrása a ló tényleges vagy látszólagos feljavítása lehetett, együtt azzal, hogy a cigányok a környezetükhöz képest nagyobb

---

²⁷⁶ B-A-Z. m. Lt. IV. 1501/b. Sp. XV. nr. 26.

szakértelemmel rendelkeztek. A tényleges feljavítás sem jelentett azonban egyebet, mint a környezet egyszerű élését (nincs például tudomásunk arról, hogy a cigány földet művelt, vagy legelőt bérelt volna annak érdekében, hogy esetleg kereskedelmi mennyiségben lovat tartson). Más szavakkal: a cigányok XVIII. századi vagy azelőtti lókereskedelme nem más, mint a kóborló életmód kézenfekvő velejárója. Ezt az állítást egyértelműen bizonyítja, hogy a magyar cigányok (romungrók) körében meg is szűnt a letelepedéssel egy időben, s csak akkor éledt újra, amikor megjelent egy új kóborló csoport: az oláh cigányoké.

A történeti adatokból levonható ezen következtetések nem mondanak ellent a modern szociálintropológiai kutatásoknak. Ezek egyértelműen leszögeznek, hogy a cigányok maguk nem tenyésztenek lovat, hogy a cigányok „alkuszok” és nem „termelők”, hogy a lovakkal való kereskedésük voltaképpen közgazdaságtani anomália²⁷⁷ – és még folytathatnánk. Forrásaink jellegéből következően természetesen nincs módunk a cigány lótartás-kereskedés „mágikus” voltának, a ló szimbolikus jelentőségének a megfigyelésére,²⁷⁸ különleges voltát azonban e források történetileg is jól bizonyítják.

Kovácsolás

A fémek megmunkálását – és ezen belül is elsősorban a kovácsmunkát – a szakirodalom a legősibb cigány mesterségek között tartja számon.²⁷⁹ Való igaz is, hogy magyarországi felbukkanásuk első pillanatától fogva összekapcsolódik a cigányok neve a vasművességgel: a kovácsolás mellett a fegyverkészítéssel és hasonló

---

²⁷⁷ Stewart, Michael Sinclair, 1994. 140, 142. és 150. p.

²⁷⁸ Stewart, Michael Sinclair, 1994. 142–146. és 202–203. p.

²⁷⁹ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1991. 22. és köv. p. Stb.

munkákkal. Ugyanerről árulkodnak a XVIII. századtól kezdve megszorodó levéltári források is. A két legjellemzőbb esete az ezekben a forrásokban való megjelenésüknek az, hogy a szolgáltatásaikat igénybe vették (erre számtalan példát találhatunk a városi számadáskönyvekben, amelyekből kiderül, hogy cigányoktól vették a szögeket,²⁸⁰ vagy cigányokkal csináltatták a városháza ajtaira a sarokvasakat²⁸¹), vagy pedig az, hogy a hatóságok védelmezték a cigányokkal szemben az ugyancsak vasmunkákkal foglalkozó céhek – például a lakatosok – érdekeit.²⁸² Mindez kétségbevonhatatlan bizonyítéka annak, hogy a befogadó közösségek részéről valóságos igény mutatkozott a cigány fémművesek, főleg a kovácsok munkája iránt. Az igényt elismerték a letelepedést és a szabályozást célzó központi rendelkezések is, aminek következtében a kovácsmesterség egyike lett az elfogadott-megengedett cigány mesterségeknek. Ebből fakad, hogy az 1760-as évek végétől rendszeressé váló, a rendelkezések végrehajtásának az igazolására szolgáló törvényhatósági összeírásokban a felnőtt cigányok foglalkozásaként az esetek többségében a *faber* (kovács, de általában más, a fémek megmunkálásával foglalkozó mesterember) meghatározás szerepel.

Az összeírások adatainak a kritika nélkül való elfogadása és egyoldalú értelmezése indította arra a kutatók egy részét,²⁸³ hogy bizonyítottan vegyék: a *faber* foglalkozású cigányok valóban ebből a mesterségből is éltek. Ezek a kutatók százalékosan kiszámolják a „keresők” foglalkozását és kijelentik, hogy a betelepülő cigányok „azonnal elhelyezkedtek a két hiányszakma valamelyikében”

---

²⁸⁰ Bódi Zsuzsa, 1992. 15. p. Kiss András, 1990. 894. p. Tóth Péter, 1993. 205. p.

²⁸¹ Tóth Péter, 1993. 205. p.

²⁸² Bodgál Ferenc, 1965. 524. p. Tóth Péter, 1993. 205. p.

²⁸³ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p. Kozák Istvánné, 1983. 108. p.

(a másik a muzsikálás). – Nem szólva arról, hogy mennyire megtévesztő és anakronisztikus az ilyen és hasonló modern terminusoknak a használata, adatok tömege bizonyítja, hogy az összeírások keletkezésének az időpontjában a beírt foglalkozás nem volt azonos a megélhetési móddal. Az alábbiakban lássunk néhány konkrét példát ennek az állításnak az igazolására.

Miskolc 1757 és 1773 között készült cigányösszeírásaiban nem egy alkalommal érezte szükségét az összeíró annak, hogy a *faber* szó mellett megjegyezze: *miserabilis* (nyomorúságos), vagy *exilis* (hitvány) – joggal feltételezhetjük, hogy ezek a cigányok nem a megjelölt foglalkozásból éltek. Olyan eset is előfordul, hogy az egyébként kovácsként nyilvántartott cigány foglalkozásául az *aleator* (kockajátékos) szót írták be.²⁸⁴ Borsod vármegyének a cigányok szabályozása céljából 1784-ben készített tervezetéből, mint láttuk, kiderül, hogy a cigány kovácsokra csupán a kisebb munkák (amilyen például a szántóvasak élezése) elvégzése érdekében volt szükség és főleg azért, „mivel a szegény adófizetőnek nem lévén pénze, az újlakos kenyérrel vagy egyéb élelmiszerral is könnyebben megelégszik”.²⁸⁵ Ez a tervezet javasolja azt is, hogy az idegen cigány kovácsok beszívargásának a megakadályozása végett tartsanak el a falvak egy cigány kovácsot. – A Tolna megyei Dorogon lakó, muzsikusként és kovácsként nyilvántartott cigányokról egy 1766-ban készült összeírás elmondja, hogy kéregetésből élnek; ugyancsak a felesége kéregetéséből élt az agárdi cigány kovács is.²⁸⁶ 1732-ben egy Abaúj vármegyei

---

²⁸⁴ Tóth Péter, 1993. 213–214. p.

²⁸⁵ Tóth Péter, 1989. 65–66. p.

²⁸⁶ Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye közgyűlési iratai, 1766. fasc. 4. nr. 713.

büntetőperben azért vették biztosra a kihallgatott tanúk azt, hogy a két megvádolt, egyébként kovácsszerszámokkal is rendelkező cigány tolvaj volt, mert „*egyéb keresetek nem lévén sem kovácsolásbul, sem másféle kézi munkájokbul*”, nem is tudhattak volna másképpen megélni.²⁸⁷ 1792-ben a Torna vármegyei Hídvégárdón három család lakatos cigányt azért vette védelmébe a földesuruk, mert minden munkát pontosan olyan jól, de fele áron elvégeztek, mint ahogyan a Torna mezővárosban lakó lakatosok.²⁸⁸

E példák ilyen hosszúságú felsorolására azért volt szükség, hogy világosan lássuk: a cigány fémművesség és kovácsmesterség más, mint amelyet a nem cigányok gyakorolnak. Már az eddigi történeti és etnográfiai kutatások is összekapcsolták a cigányok esetében a kovácsmesterséget és a vándorló-kóborló életmódot, de elsősorban abból a szempontból, hogy a nyersanyag összegyűjtése és a piac felkutatása igényelte az állandó mozgást.²⁸⁹ Az általunk felsorolt adatok is ezt bizonyítják, illetve megerősítenek egy ki nem mondott, de egyértelmű következtetést: azt tudniillik, hogy a letelepedett cigányok valószínűleg nem tudtak megélni a kovácsmesterségükből. Mindehhez forrásaink alapján még azt is hozzátehetjük, hogy talán nem is az adott mesterség következménye a kóborlás-vándorlás, hanem megfordítva: a kóborló életmód következménye ez a mesterség, amely nem tette ugyan lehetővé önmagában a megélhetést, mintegy legalizálta azonban a vándorlást. A befogadó közösségek által valamilyen szinten igényelt és ezért a hatóságok által törvényesnek elismert kovácsmesterség – anélkül, hogy egy pillanatig is kétségbe vonnánk az ilyen foglalkozást űző cigány mesteremberek olykor igen magas szintű szakértelmét

---

²⁸⁷ Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye törvényszéki iratai, fasc. III. nr. 25.

²⁸⁸ Kassai Területi Levéltár, Torna vármegye iratai, szám nélkül.

²⁸⁹ Kozák Istvánné, 1983. 107. p.

– forrásaink szerint többnyire csak indoka volt a kóborlásnak: nem véletlen, hogy éppen ezt tartották a törvényhatóságok „álmesterségnek”. S mindezt ékesen bizonyítja a kovács – és általában a fémműves – mesterségnek a némely kutató²⁹⁰ által megfigyelt visszaszorulása a XVIII. század végén: a jelenségre ugyanis csak az életmód változása, a letelepedés adhat kielégítő magyarázatot.

Fémművesség

Jóllehet a megmunkálendő vas is fém, a kovácsolást mégis el kellett most választanunk a többi fém megmunkálásától, mivel úgy látszik, hogy ez utóbbival nem a magyar cigányok, a romungrók foglalkoztak, hanem az oláh cigányok egyes csoportjai – a feldolgozandó fémek közötti különbség tehát csoportok közötti különbségre is utalhat. A korábbiakban láttuk, hogy az kortársak által is oláhnak tartott cigányok egy része üstkészítéssel foglalkozott, tehát nyilván rézművesek voltak. Nagyon valószínű, hogy oláh cigányok voltak azok az „ötvös-mives” cigányok is, akik földesasszonyuk, báró Naláczy Józsefné engedélyével 1778-ban utaztak „szerte szélllyel nemes Hunyad és Zaránd vármegyékben életek keresésére”, azaz megélhetésük végett; a csapat hat sátorból állott és vajdáját Jován Györgynek hívták.²⁹¹ Ugyancsak oláh cigányok lehetek – a rác és cigány nyelv mellett oláh nyelven is tudtak – azok az ötvösök, akik „aranybul, ezüstbul gyűrüket öntöttek, de kivágni nem tudtak” és akik ellen 1779-ben adott ki körözőlevelet a Helytartótanács, azért, mert hamis pénzek készítésének a vádjá merült fel ellenük: ők a Csanád vármegyei Tornya helységből szöktek el négy taligával és ugyanannyi lóval.²⁹² – Kérdés ugyanakkor, hogy melyik

---

²⁹⁰ Bódi Zsuzsa, 1982. 19. p.

²⁹¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

²⁹² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

csoporthoz tartozhatott az a négy cigány, akik 1779-ben a Borsod megyei Alsószolcáról indultak el azzal a céllal, hogy a szomszédos Gömör vármegyében fognak rézműves munkát végezni: a két férfinak, akik a körözölével szerint rézműves foglalkozásúak voltak és „rézművesi műszereket” is vittek magukkal, a neve (Berki Antal és Lakatos Balog György) ugyanis nem vall oláh cigány eredetre.²⁹³

A rézművességnek és ötvösségnek az oláh cigány nyelvi csoporthoz való biztos kötése tehát még további kutatásokat igényel.

Zenélés

A magyarországi cigányoknak a zenélés ugyancsak igen régi foglalkozása. Az erre vonatkozó első adataink a XV. századból származnak: eszerint 1489-ben Beatrix királynénak már voltak cigány kobzosai.²⁹⁴ Maradtak fenn töredékes utalások arról, hogy 1525-ben II. Lajos király, 1543-ban pedig Izabella királyné udvarában is húztak fizetést hegedűs cigányok.²⁹⁵ 1596-ban Zrínyi György írt Batthyány Boldizsárnak a pécsi bég foglyul ejtett cigány muzsikuszairól, akik közül az egyiknek „*czimbaliomja vagyon, de nem fával veri, hanem az ujjáival kapdozza*”.²⁹⁶ 1599-ben Mihály vajda gyulafehérvári bevonulását ugyancsak cigány muzsikuskok tették még ünnepélyesebbé, amint azt a történetíró leírásában²⁹⁷ olvashatjuk:

...Ezek mögött síposok és furulyások tették még ünnepélyesebbé a zsarnok bevonulását. Tíz citerás

---

²⁹³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

²⁹⁴ Dömötör Sándor, 1934. 171. p.

²⁹⁵ Dömötör Sándor, 1934. 171. p.

²⁹⁶ Dömötör Sándor, 1934. 172. p.

²⁹⁷ Szamosközy István, 1977. 260. p.

követte őket, abból a népségből, amelyet bolyongó egyiptomiaknak – köznyelven cigányoknak – neveznek; közvetlenül a vajda előtt ezek haladtak, a csupa barbársághoz képest nem is visszatetsző csoport: piszkosan, fedetlen fővel, úgy, hogy egész testi megjelenésükön és viselkedésükön látszott a szolgálai meghunyászkodás és önérzet nélküli féltékenység ...

Az eddigi kutatások alapján teljesen egyértelmű, hogy a zenélés a cigányok részéről *szolgáltatás* volt: nem saját népzenejüket játszották, hanem azt a zenét szolgáltatták, amelyet a mindenkori környezetük megkívánt tőlük. Egy kiváló etnográfus állapította meg, hogy „...*A cigányzenélés nem a magyar nép zenéjét, hanem csak a magyar miljót idézi, tehát csak közvetve magyar. A cigány nagytehetségű zenei interpretátor nemzetünk és népünk múltjában.*”²⁹⁸ Érdekes jelenség, hogy ez a foglalkozás csak a magyar cigányokra, az úgynevezett romungrókra volt jellemző, az oláh cigányok – ellentétben a lókereskedéssel és a fémművességgel – sohasem gyakorolták és nem is gyakorolják azt, jöllehet zenei tehetségük szintén nagy.

A XVIII. századból fennmaradt források, elsősorban az összeírások adnak teljes képet arról, hogy mennyire elterjedt volt a magyarországi cigányok között a muzsikálás, mint foglalkozás. A Győr vármegyében 1768-ban összeírt 193 cigány családfő közül például 61 foglalkozott zenéléssel is, ami a férfi lakosságnak körülbelül 30 %-át jelenti. Hasonló (egy kicsivel talán nagyobb) volt Pest vármegyében is a muzsikus cigányok aránya.²⁹⁹ Mindezek alapján – bár még előtte vagyunk az 1768. évi országos cigányösszeírás feldolgozásának és kiadásának – feltételezhetjük, hogy az

---

²⁹⁸ Dömötör Sándor, 1934. 177. p.

²⁹⁹ Bódi Zsuzsa, 1992. 17. p.

arány az egész országra jellemző volt, azaz minden harmadik cigány férfi muzsikos volt.

Feltűnő, hogy bár a muzsikálás egy nagyon is kézenfekvő ürügyet szolgáltatott a kóborlásra (gyakran találkozunk is a körözésekben elszökött zenész cigányokkal),³⁰⁰ a hatóságok mégis sokkal kevésbé próbálták tiltani és akadályozni, mint például a lovakkal való kereskedést. Így II. József király nevezetes rendelete is inkább enyhíteni látszik a szigorú törvényhatósági állásfoglalásokat (amelyek szerint a zeneszerszámok elkobzása és összetöretése mellett keményen el kell tiltani a cigányokat ettől a foglalkozástól), mint szigorítani. Mindez számunkra annak az egyértelmű bizonyítéka, hogy a zenélés volt az a foglalkozás, amelyre a XVIII. századi – és a későbbi – befogadó társadalom a leginkább igényt tartott és amelyet meg is fizetett, s amely így önmagában is biztosította a zenész cigányok számára a megélhetést.

A muzsikos cigányok iránt igen nagy – olykor túlságosan is nagy – volt a kereslet, többek között a toborzó katonák részéről, akik nem is mindig akartak fizetni ezért a szolgáltatásért. Több ilyen tárgyú panasz maradt fenn a törvényhatósági levéltárakban, így például egy Vadászi Kozi nevű miskolci cigányé, aki 1781-ben a következőket írta beadványában:³⁰¹

...A' mi pedig közelébb szorongat, a' verbuncus katonáknak kéntelen is szolgálnom kellett hegedülésemmel. Ekkor szegény állapotomhoz képest is magam dolgához nem láthatok, csak most Adventre hagytam félbe, ismét azt kívánják, azon szolgálatra előálljak... Különben is annak idejiben az uraknak is megkívántatik szolgálatom ...

---

³⁰⁰ Például B-A-Z. m. Lt. IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

³⁰¹ B-A-Z. m. Lt. IV. 501/b. XI. I. nr. 141.

Hasonló kérelmet³⁰² a miskolci cigányok már korábban szinte testületileg is előterjesztettek, s abban a következőket panaszták:

... miolta az nemes vármegye kegyes rendelése szerint adandó katonaságnak kiállítására elkezdőött, éjjel és nappal mindenkor tanult muzsikáinkkal szorgalmatosan és hív szívvel szolgáltunk, s ez jelen való óráig is szolgálunk. Minthogy pedig ez szoross szolgálattunk miatt minden más lakadalmi keresetünktől elhúzzattatván, mind élelmünknek folytatásátul megfosztattunk, mind pedig portióinknak megszerzésére éppen alkalmatlanokká tétettünk: arra való nézve instáljuk alázatosan a tekintetes nemes vármegyét, hogy eddig tett hív szolgálattinkat kegyes tekintetében vévén, benniünket a portiónak terhe alól ha csak valamelly részben is, feloldozni s kivenni szokott kegyessége szerint méltóztassék.

Hogy mi lett a kérvények eredménye, nem tudjuk: világosan mutatják azonban, hogy mekkora igény volt a miskolci cigányok muzsikája iránt.

A források alapján teljesen egyértelműen állíthatjuk, hogy a zenét szolgáltató, muzsikus cigányok rétege volt az, amelyik – talán éppen a szolgáltatása iránt mutatkozó igény következtében – már a XVIII. században megindult a letelepedés, a környezetébe való beilleszkedés útján. Miskolc város törvényszéki iratait vizsgálva például azt kell tapasztalnunk, hogy a cigányokkal kapcsolatos perek jellege egyetlen emberöltő alatt szinte teljesen megváltozik: az 1780-

---

³⁰² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. III. I. nr. 1767.

as években már nem őket perelik a jellegzetes cigány vétségek miatt, hanem ők pereskednek a környezetükkel és egymás között a disznó rosszul való kiheréléséért, vagy egymás leboszorkányozásáért, stb. – éppen úgy, mint a többi miskolci lakos. Ennek a forrásokból kihámozható jelenségnek az igazolására álljanak itt a kortárs utazó³⁰³ szavai, aki a következőket jegyezte meg útleírásában a miskolci cigányokról:

...A miskolci cigányokat hallottam néhányszor játszani, s megvallhatom, a zenéjük rászolgál a megbecsülésre. Bár nem játszanak mindnyájan kottából, ennek ellenére mégis oly jól, hogy elfelejti az ember: tanulatlan zenészeket hallgat. Különös erősségük a magyar táncokban van, de a kesergőkben is mesterek. A miskolci cigányok minden táncmulatságban és minden olyan ünnepségen játszanak, amely a városban tartatik, s igen jól megfizetik őket, sőt tülekednek értük: innét a büszkeség, melyet náluk tapasztalunk, s mely kiderül öltözködésükből, étkezési és italozási szokásaikból, beszédmódjukból, járásukból és a másokkal szemben való egész viselkedésükből... Sokan már olyannyira ki is művelődtek, hogy zavarban vagyunk: vajon valódi cigányokkal van-e dolgunk? Még fekete színük is észrevehetően megváltozott.

Dögeltakarítás

A korábbiakban láttuk, hogy – jobb híján egyelőre nevezzük így – bizonyos köztisztasági munkák elvégzését szinte megjelenésüktől kezdődően a cigányok végezték. Nemcsak Kolozsvár és Szeben város hóhérai kerültek ki közülük – a cigány hóhérok alkalmazását a Helytartótanács

---

³⁰³ Tóth Péter, 1993. 214. p.

1793-ban tiltotta el³⁰⁴ –, hanem ők pusztították el jutalom fejében a túlságosan elszaporodott kutyákat is.³⁰⁵ Amikor Nagybánya városa 1667-ben megtiltotta a kutyák tartását, azzal fenyegette meg a tulajdonosokat, hogy a cigányokkal fogja elpusztíttatni azokat az állatokat, amelyekben nem adnak túl két héten belül.³⁰⁶ Zemplén vármegye mezővárosaiban és községeiben a XVIII. században rendelettel szabályozták az ilyen munkákat végző cigányok feladatait, illetve az ezekért járó díjazást: a rendeletből az is kiderül, hogy a cigányok minden bizonnyal értékesítették az állati tetemek értékesíthető részeit, elsősorban természetesen a bőröket.³⁰⁷ Ez a bőrökkel való kereskedés olykor akkora méreteket öltetett, hogy komolyan zavarta a tímár céhek érdekeit: így például 1777-ben Szepes vármegye tiltotta el statútumával az érdekelt mesteremberek kérelmére a cigányokat attól, hogy megnyúzzák a szerte a falvakban való kóborlósaik közben talált, járványban elhullott állatokat – mivel hogy rendszeresen ezt szokták tenni.³⁰⁸

Ez a fajta foglalkozás, jóllehet nyilván megvetette a környezetet, valóban olyan volt, amelyre tényleges igény merült fel. Szigetvár katonai parancsnoka, Johann ab Huyn generális például 1715-ben még arra is hajlandónak mutatkozott, hogy adómérséklést eszközöljön ki a városban lakó és a magas adó miatt elköltözni akaró cigányok számára a vármegyétől. Levelében leírta, hogy azért van szüksége ezekre a cigányokra, mert minden esztendőben kétszer, sőt gyakrabban is kitisztítják a várost és a várat övező árkokat, az utcákról az összes szemetet elhordják, a kivégzések alkalmával pedig

---

³⁰⁴ Hógye István, 1984. 44. p.

³⁰⁵ Kiss András, 1990. 891–894. p. Szalay Béla, 1914. 92–93. p.

³⁰⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 106. p.

³⁰⁷ Hógye István, 1984. 44. p.

³⁰⁸ Lőcsei Állami Levéltár, Szepes vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek elenchusa, 118. p.

segítenek a hóhéroknek – olyan munkákat végeznek el tehát, amelyre sem a környékbeli parasztokat, sem a császári katonaságot nem kényszerítheti.³⁰⁹ Kolozsvárott pedig a köztisztaságáért felelős cigányok vezetője, akit nem túl hízolgően „bűdöskirálynak” neveztek, 1730-ban már a város rendszeres fizetséget húzó alkalmazottja volt.³¹⁰

Talán nem pusztán érdekesség, hogy bizonyos „erkölcsi köztisztasági munkát” is gyakran a cigányokkal végeztettek el. Így például a Somogy megyei Beled falu lakosainak a volt papjuk ellen 1758-ban tett vallomásából az derül ki, hogy a mondott pap méltatlan életet élt: asszonyokkal erőszakoskodott, rossz hírű személyek társaságában forgolódott, szégyent hozott a falubeliekre és megszeplősítette az egyházat. Vétkei miatt aztán a hívei „útnak igazították”, mégpedig olyan módon, hogy ládáját a helybéli cigányokkal vitették ki a faluból.³¹¹

Famegmunkálás

Az egyes cigány csoportok megjelenésének a bemutatásánál láttuk, hogy az egyik oláh cigány csoportra, amelyet minden bizonnyal a mai beás cigányokkal azonosíthatunk, az volt a jellemző, hogy erdők szélén telepedtek le és fából különféle edényeket készítettek, a lakosok nem kicsiny hasznára. Ezek jelenléte elsősorban a Dunántúl déli részén, Baranya, Somogy és Tolna vármegyék területén mutatható ki a korszakunkban, de az összeírásokban felbukkanó jellegzetes nevek – például a *Tekenőcsináló* vezetőknév a Borsod megyei Disznósd és Sikátor falvak

---

³⁰⁹ Somogy megyei Levéltár, Prothocollum antiquissimum, 306–308. p.

³¹⁰ Kiss András, 1990. 894. p.

³¹¹ Somogy megyei Levéltár, 1758. évi közgyűlési jegyzőkönyv, 292–297. p.

cigányösszeírásaiban³¹² – azt sugallják, hogy másutt sem volt ismeretlen ez a foglalkozás. A XVIII. században azonban még nagyon elterjedt nem lehetett, mivel az összeírások névanyagában csak nagyon elvétve találkozunk arra utaló vezetéknevekkel. A fa megmunkálásával, faedények készítésével foglalkozó cigányok tömeges megjelenése tehát a XIX. század első felére és közepére tehető.

Aranymosás

Az aranymosás az egészen korai időktől kezdődően az erdélyi cigányok egyik fő megélhetési volt. Összeírásaikkal, körülményeikkel a legkimerítőbben Zsupos Zoltán foglalkozott az utóbbi időkben; a tárgyat az ő munkássága³¹³ alapján tekinthetjük át.

Az aranymosás az arany folyókból-patakokból való kinyerésének ősi módja volt. Régi leírások szerint

Az aranyász főleg vízáradások után kimegy folyója partjára, hosszú asztalát úgy állítja fel, hogy egyik vége magasra álljon a földtől, a másik vége pedig majd a földön fekszen; az így állított asztalra pokróczot terít; előveszi kapáját, kosarába fövenyt vesz fel a folyó partjáról, azt asztalára tölti; s addig tölti reá a vizet, míg a fövenyt lemossa. E sisiphusi munkát így folytatja egész nap. Mikor kedve kerekedik meglátja szerencsését, pokróczát kimossa: s ekkor fövenyt, vas-, réz- és aranyport kap. Ezt elől nyitott szájú válaszóteknőjébe teszi, s azt addig rázogatja, míg legelőbb kieregel a föveny, utána a vas-, utána a rézpor s legvégül ott marad néhány szem arany. Ezt aztán

---

³¹² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/b. XI. I. nr. 119.

³¹³ Zsupos Zoltán, 1988. 129–193. p.

*választóvízzel összefogja, s illető aranyváltójához viszi
beváltás végett, mert okvetlen be kell adniok.*

Az idézet 1853-ból származik, de a jezsuita tudós mineralógus, Fridvaldszky János száz esztendővel korábban is pontosan így írta le az aranymosó cigányok munkáját.³¹⁴

A kincstár határozottan számított az aranymosó cigányok munkájára, ugyanakkor el akarta kerülni azt is, hogy az ilyen módon kinyert arany máshová kerüljön. Ebből a célból 1747-ben törvénnyel szabályozták az aranymosók jogait és kötelességeit.³¹⁵ A törvény 14 csoportba szervezte az ezen foglalkozást űzőket – körülbelül 50 család alkotott egy csoportot – és provizorukká (vagy fővajdájukká) Johann Georg Khnall-t tette meg. Az ő kötelessége lett felkutatni a csoportoktól elszökötteket, betaníttatni a csoportokhoz csapódó faeszköz-készítőket, ellenőrizni az aranymosók munkáját és megvédeni őket a földesurakkal szemben, kijelölni vita esetén az aranymosó helyeket, dönteni a kisebb ügyekben – és főleg gondoskodni arról, hogy mindenki beváltsa a mosott aranyat. A törvény szerint az ezekbe a csoportokba szervezett cigányokat pontosan azok a jogok illeték meg, mint a nem cigány aranymosókat; előírta ugyanakkor, hogy a földesurak birtokain csak addig tartózkodhatnak, amíg a munkájuk megkívánja. A csoportokhoz nem tartozó cigányoknak pedig megtiltotta az aranymosást.

Az erdélyi aranymosó cigányokról a legteljesebb összeírás 1783-ból maradt fenn. Eszerint Erdély 378 településén 1736 cigány család – ebből 50 családban özvegyasszony – űzte ezt a mesterséget, s volt 738 fiú is, aki már dolgozhatott. Legtöbbjük az Erdélyi Érchegységet magába foglaló Hunyad és Alsó-Fehér vármegyében élt.

---

³¹⁴ Fridvaldszky Johannes, 1767. 32–36. p.

³¹⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 74–75. p.

Úgy látszik, hogy az aranyosás nemcsak a cigányoknak jelentett többé-kevésbé biztos megélhetést, hanem a kincstárnak is jelentős jövedelmet. Nyilván ezért kellett gondoskodni a csoportok létszámának a feltöltéséről és ezért részesültek kiváltságokban azok, akik mintegy „főfoglalkozásban” űzték ezt a mesterséget. És nyilván ez az oka annak, hogy a hatóságok Magyarországon is meg akarták honosítani a cigányok aranyosását. Korának nagy polihisztora, Bél Mátyás írja Moson vármegyéről szóló művében:³¹⁶

A megye tisztségviselői nem gondolkodtak helytelenül, amikor a kőszáló és lopásból élő kóbor népséget, amelyet általában cigánynak hívnak, erre a munkára akarták szoktatni. Így ugyanis azon kívül, hogy a henyé lélettől és lopástól elvonnák őket, valami hasznot is jelentenének azoknak, akiknek a területén most háрпиákhhoz hasonlóan kóborolnak.

Talán ennek az elképzelésnek a valamilyen mértékű megvalósulását jelenti az a híradás, amelyik a cigányok csallóközi aranyosásáról szól.³¹⁷

A forrásokat értékelve úgy gondoljuk, hogy a cigányok – és természetesen bárki más – aranyosása nagyon is jellegzetes gyűjtögető foglalkozás volt, amely azonban bizonyos szempontból különbözött más gyűjtögetésektől: részint, mert igen nagy munkabefektetést igényelt, részint pedig, mert nemcsak az azt űzők számára járt viszonylag biztos jövedelemmel, hanem a kitermelt aranyra vonatkozó beváltási kötelezettség következtében az állam számára is bevételt jelentett. Ráadásul az aranyosók munkája nélkül a

---

³¹⁶ Bél Mátyás, 1985. 42. p.

³¹⁷ Heiczinger János, 1978. 194. p.

folyók által sodort arany is teljes egészében veszendőbe ment volna.

Jóslás és varázslás

Az alábbiakban még foglalkozni fogunk ezzel a megélhetési móddal, mint a „faluzás” (mendikáció) egyik jelenségével. Így most csak azokat a vonatkozásait tárgyaljuk, amelyek nem feltétlenül tartoznak ahhoz.

Láttuk, hogy a cigányok Európában való megjelenésüktől kezdve varázslók hírében álltak, olyannyira, hogy nevüket is ezzel a hittel összefüggésben kapták. Ezen hírük Magyarországra is elkísérte őket. Úgy látszik, a cigányok tettek is annak érdekében, hogy ilyesfajta híruk megmaradjon és erősödjön. Legalábbis erre utal egy 1778-ból való Abaúj vármegyei per, amelynek során öt abaujkéri cigányasszonyt azzal vádoltak, hogy mérgezett pálinkával megölték a falu bíróját. Az ekkor kihallgatott tanúk szerint az egyik vádlott azzal dicsekedett, hogy *„vagyon olyan botja, hogy ha azt a botot magánál hordja, a törvény meg nem fogja, és hogy füve is volna néki olyan, hogy nem félhet ő semmitől semmit.”*³¹⁸ – A kassai seborvos egyébiránt nem találta nyomát a mérgezésnek és a gyanús szerről is, ami az asszonyoknál talált dobozban volt, kiderült, hogy csak törökbors (piper Turcicus).

A cigányok jóslása és a varázslása nem a saját hiedelemvilágukban gyökerezik, hanem kifejezetten szolgáltatásnak minősíthető, amelyet a környezetük igényelt. Mégpedig a környezetnek egy jól körülhatárolható része, akikről például Arany János ad szinte szociológiai pontosságú

---

³¹⁸ Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 7. nr. 19.

felsorolást *A bajusz* című versében,³¹⁹ amikor arról ír, hogy a faluba megérkező cigány csapat kinek ajánlhatja fel ilyen típusú szolgáltatásait:

*Hol lakik dús özvegyasszony,
Kit jó móddal megkoppasszon?
Melyik háznál van eladó
Sári, Panni, Zsuzsi, Kató,
Ki legény után bolondul?
Mert az a jövődölést
Megfizeti ám bolondul!
Kinek esett holmi kára
S van szüksége prófétára...
Ki szeretne gazdagodni,
Könnyű módon pénzhez jutni:
Ásni onnan, hova nem tett:
Vagy ha tett is
A letett kincs
Időközben elszelentett?*

Fő helyen áll tehát e szolgáltatások közül a szerelmi varázslás, amelyet gyakran igényelt a cigányok részéről a környezet. Így például 1728-ban egy Istenadta-lelkű Judit nevű csobajai cigány asszonyt azért ítélte a szabolcsi törvényszék korbácsra és a vármegyéből való kiűzetésre, mert ez egy Gönczi Erzsók nevű leány kérésére – aki egy Szabó Jankó nevű kocsist magához akart hódítani és vele magát elvetetni akarta – egy gombolyagot készített, amelyet a leány kellő módon el is ásott a lóganéjba, ámde ezen nyers fonalból való gombolyag miatt a kiszemelt legény elkezdett dagadni és dagadása csak akkor lohadt le, amikor a cigány asszony kiásta és oldozni kezdte a gombolyagot.³²⁰ 1787-ben hasonló eset miatt állt Miskolc város törvényszéke előtt egy helybéli cigány asszony: neki egy férjet kellett varázsolással rábírn

---

³¹⁹ Arany János Összes költeményei, 1973. I. kötet, 258–259. p.

³²⁰ Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 318–321. p.

arra, hogy újra rá merje bízni tékozlónak mondott feleségére az elzárva tartott keresményét. A férj panasza szerint a fiatal cigány asszony a következő „mesterséggel” érte volna el célját: a feleségtől elkért szerszámokkal gödröt ás, beleteszi az ugyancsak elkért ruhákat, fölöttük tüzet rakva megfüstöli azokat. Ámde az átvett ruhadarabokat – összesen csaknem 20 forint értékben – eladta részint egy ruhakereskedőnek, részint pedig a piacon, majd mindenféle rossz rongyot megégetett és azt állította, hogy azok a füstölés közben véletlenül elégett ruhák maradványai.³²¹

A XVII. század utolsó éveiben egy kecskeméti asszonynak, aki a Törökországban lévő ura miatt aggódott, olykor tyúktojás, olykor csiga segítségével több alkalommal is azt jósolta egy helybéli cigány asszony – akinek neve sem volt, a források csak úgy emlegetik, hogy a „Czigány János nénye” –, hogy az ura jó egészségben van. A tanúvallomásokból az is kiderül, hogy ezenkívül értett az elveszett pénz felkutatásához, elásott pénz megtalálásához és varázslással azt is el tudta érni, hogy a születendő gyermek fiú legyen, illetve, hogy gyermektelen nőnek gyermeke szülessék – ez utóbbiért az egyik tanú szerint „*eleget is hordott holmi adományt*” egy neki hitelt adó asszonytól.³²² Egy másik, 1686-ban ugyanezen cigány asszony ellen folytatott perből az

---

³²¹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. (Miskolc város levéltára, büntetőperes iratok), IX. nr. 527. – Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a cigány asszony azzal védekezett: a panaszos felesége bízta meg őt bizonyos jutalék fejében a ruhaneműek értékesítésével. Ez akár valóban így is történhetett, hiszen illenék a férj által a tékozló feleségről felvázolt képhez. Szempontunkból azonban nem az igazság kiderítése a fontos, hanem az a tény, hogy egy cigány asszony vádolható volt efféle „mesterséggel”, illetve, hogy a vádat a törvényszék komolyan vette, tehát hihetőnek tartotta.

³²² Schram Ferenc, 1970. II. kötet, 458–459. p.

is kiderül, hogy egy kárvallott asszonynak azt tanácsolta: egy békát elevenen töltsön meg kölessel, majd főzze meg fazékban és a kára megtérül.³²³

Csupa olyan dologban ígértek segítséget a kiszolgáltatott embereknek tehát a varázsló cigány asszonyok, amelyek rendkívül fontosak voltak a korabeli emberek számára. És bár az eddig feltárt perek száma viszonylag csekély, az igény általános voltát jól mutatja egy 1802-ben kelt helytartótanácsi rendelet, amely Abaúj vármegyéből származó panaszok alapján olyan cigányokra hívta fel a figyelmet, akik szerencsemondás és elrejtett kincs felfedezése ürügyén szerte az országban kóborolnak és az egyszerű embereket becsapják.³²⁴

Új foglalkozások a XIX. századtól

A vándorló-kóborló életmód és az ahhoz kapcsolódó hagyományos foglalkozások tiltása együtt járt új foglalkozások megjelenésével. Már a XVIII. század közepén gyakran találkozunk olyan adatokkal, amelyek szerint a cigányokra a faluközösségek az állatok őrzését bízta, s a cigány ménespásztornak,³²⁵ kondásnak,³²⁶ ökor- vagy borjúpásztornak,³²⁷ stb. rendes konvenciót – megegyezés szerinti járandóságot – fizettek. Elvértve akad csak olyan, aki jobbágy lett, sokan viszont zsellérek, aki kétkezi munkából élnek, azaz napszámosok. A XIX. század első felének az összeírásai aztán teljes képet adnak az új foglalkozásokról.

---

³²³ Iványosi-Szabó Tibor, 1996. 129. p.

³²⁴ Torna vármegye levéltára, Salamon Pál levéltáros által kigyűjtött iratok.

³²⁵ B-A-Z. megyei Levéltár, Sajószentpéter mezőváros jegyzőkönyvei, II. kötet, 168. p. (Szövegét lásd a Függelékben.)

³²⁶ Szomszéd András, 1987. 167. p.

³²⁷ Tóth Péter, 1994. 18. p.

Ekkor találkozunk először vályogvetőkkel és kosárfonókkal, valamint madzagkötőkkel, kefekötőkkel és meszelőkészítőkkel – ez a két utóbbi jellegzetes női foglalkozásnak számított.³²⁸

Az áttekintés végett az alábbiakban nézzük meg, hogy 1838-ban egy megye egyetlen járásában: Borsod vármegye miskolci járásában milyen mesterségek fordultak elő. Eszerint volt téglaegető, téglavető, muzsikus, urasági kályhafűtő, kovács, lókupec, fődozó, tapasztó, kovács, rostacsináló, „ócska ruha áruló”, sármíves, napszámos, madzagáruló, lakatos, pálinkaházi munkás, kerülő, csikósbojtár, nadrágkészítő, madzagcsináló, meszelőkészítő, zsendelyszög-húzó, zsendelyszög-kereskedő, vályogvető, halász, sertéskereskedő, kolompár, szegverő és rézműves; néhányan pedig obsitból és kéregetésből éltek.³²⁹ Azaz elmondhatjuk, hogy valamennyi cigánynak volt valamilyen foglalkozása, de az ezekből a foglalkozásokból származó jövedelmek meglehetősen esetlegeseknek látszanak és nehéz elképzelni, hogy biztosították a megélhetést.

A faluzás, mint a megélhetési módok közös nevezője

Ezalatt sok nép ment oda, hogy megcsodálja a herceg feleségét, aki tudott jövendőt mondani. És azt is megmondta, hogy az illető mire viszi az élete folyamán, kit szeret, hány gyermeke lesz, jó vagy rossz lesz-e a felesége és más efféléket. Nagyon soknak megmondta az igazságot és akik odamentek jósoltatni, kevesen mentek el úgy, hogy meg ne lopták volna őket. Az asszonyok bementek a városba, a fellegvárba, betolakodtak a

---

³²⁸ Szomszéd András, 1987. 176–177. p.

³²⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 2900/1838. sz.

*lakásokba, néhányan elmentek a boltokba és kinézték, hogy a következő alkalommal majd mit lopnak el.*³³⁰

*...Vallották, hogy tegnap múlt egy hete, délutáni 3 órakor hét esméretlen cigány asszonyok a' polai helység bírájának udvarában béjöttek, kik közül öten itt fogva vagynak; hárman közüllök a szoba ajtóra állottak, a negyedik egy bottal csattogatott az udvarban és a tanúknak figyelmeket magára vont, az ötödik pedig a tanúktul kéregetett, a hatodik pedig az útcza felől állott, és ezen fortélyok közben anélkül, hogy a tanúk észrevették volna, a hetedik a szobába bécsúszott és nyitó vassal egy ládát felnyitott és belüle nevezetes summa pénzt elrablott. – A tanúk a' sok cigány asszonyokon keresztül vergődván, a' szobába bémentek és tapasztalták, hogy a pénzes ládárul a rajta volt lábos a földre letéetett; tüstént a ládának egyik felét emelintették és azt könnyebbnek lenni tapasztalták, mint előbb volt; tüstént a gazdáért szaladtak és haza hívták, aki haza érkezővén, tapasztalta, hogy a ládából nevezetes ezüst és papiros pénzek hibáztak. Tüstént ötöd magával a tolvajok után elsietett és minap azokat sokad magokkal meghajtotta: hetvenegy forint ezüst pénz visszakerült, 129 forint pedig nem. A tanúk a cigányokra reá ismertek...*³³¹

A fentebbi két idézetet időben több, mint négyszáz esztendő és térben is legalább kétszer annyi kilométer választja el egymástól, a tartalmi hasonlóság mégis teljesen nyilvánvaló. Mindkét részlet abba a módszerbe enged bepillantást, ahogyan a cigányok (elsősorban a cigányasszonyok) anyagi javakra

---

³³⁰ Heiczinger János, 1978. 159. p.

³³¹ Zala megyei Levéltár, törvényszéki iratok, 1831. fasc. 30. nr. 93.

tettek szert. S mivel a módszer – mint látjuk – évszázadokon keresztül nem változott, joggal kijelenthetjük róla: megélhetési mód, „foglalkozás” volt, ha a környezet lehetővé tette a gyakorlását.

Nagyon is a tudatában vagyunk annak, hogy milyen veszélyes területre érkeztünk ezzel az állítással. Tény azonban, hogy a régi feljegyzések – legyen szó bár krónikákról, út- és országleírásokról, vagy más jellegű írásművekről – soha nem feledkeznek meg arról, hogy ne szóljanak a cigányok tolvajlásairól; tény, hogy a felsőbb rendelkezések szinte mindegyike annak érdekében keletkezett, hogy a cigányokat dolgos életre kényszerítse és így a lopásról leszoktassa; tény továbbá, hogy a cigányok elleni büntetőperek túlnyomó többségét tolvajlás miatt indították a hatóságok; s végül tény, hogy a 'cigány' szó a magyar és egyáltalán a legtöbb európai nyelvben a 'tolvaj' szinonimája. Ezekkel a tényekkel bármit lehet tenni, csak egyet nem: nem szabad hallgatással elmenni mellettük. Azzal pedig, hogy tudomásul vesszük e tényeket, sőt beszélünk róluk, egyáltalán nem az a szándékunk, hogy valamiféle „cigány bűnözés” történeti gyökereit kutassuk – már csak azért sem, mert semmi ilyesmiben nem hiszünk. A kutatónak, így a történésznek is kötelessége a tények magyarázata – ennek a kötelességünknek akarunk most eleget tenni. Magyarázatra pedig azért is szükség van, mert meggyőződésünk szerint az eddigiek nem kielégítőek.

Azok a szerzők ugyanis, akik megpróbálták szembenézni ezzel a ténnyel, általában két magyarázattal szolgáltak. Az egyik szerint³³²

...A cigányok befelé fordulása úgy nőtt, ahogy nőtt a velük szembeni meg nem értés. Védekező fegyver hiányában minden nem cigányban ellenséget láttak, s

---

³³² Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 73. p.

csak furfanggal tudták megszerezni az anyagi lét alapjait. Igyekeztek a meglévő törvényeket kijátszani, egyik napról a másikra éltek. Mivel munkát sehol sem kaptak, rá voltak kényszerülve a lopásra is.

Más szavakkal: a mindenkori befogadók ellenséges magatartása (előítélete) az oka annak, hogy a cigányok „furfangos szerzésre” és lopásra kényszerültek. – A másik véleményítípus szerint a cigányoknál azért nem alakult ki a „szigorú értelemben vett” magántulajdon fogalma, mivel az együtt élő családok esetében szoros volt a rokonsági kapcsolat, erős volt a közösségtudat, a szerszámok és az eszközök közösek voltak – ez tehát az oka a magántulajdon elleni gyakori vétségnek.³³³

Mi ezekkel a véleményekkel szemben azt állítjuk, hogy forrásaink tanúsága szerint a lopás nem morális és nem is szociális probléma a cigányok esetében, hanem életmód kérdése. Fentebb a foglalkozásoknak szinte mindegyikéről sikerült kimutatni, hogy gyűjtögető jellegűek voltak. Mászt jelent azonban a gyűjtögetés a természeti környezetben, s mászt a társadalmi környezetben: ez az utóbbi csak a hulladékok összegyűjtését engedte meg, minden mászt a tulajdon elleni bűnnek tartott és szigorúan büntetett. Ha pedig valamiről lemondott, akkor azért legtöbbször ellenszolgáltatást kért és kapott. Igazából az az érdekes, hogy a cigányok vagy nem adtak ilyet, vagy adtak, de az nem volt *realis* ellenszolgáltatás. Az első esetet nevezzük tolvajlásnak, a másodikat pedig korabeli terminussal mendikációnak vagy faluzásnak.

Fontosnak tartjuk felhívni a figyelmet arra, hogy a *mendikáció* kifejezés ebben az esetben nem koldulást jelent. A

---

³³³ Diósi Ágnes, 1988. 25–26. p. Szegő László, 1983. 88. p.

magyar szó ugyanis olyan jelentéstartalmat sugall, ami nincsen feltétlenül benne az eredeti fogalomban: a nyomor vagy az egészségi állapot miatti elesettséget. Az eredeti jelentésnek jobban megfelelne a „kéregetés”-nek való fordítása, de szerencsére a korabeli forrásokban felbukkan erre a fogalomra egy még szemléletesebb kifejezés: a *faluzás*. Ezt a szót maguk a cigányok is használták és nem csak a faluról-falura, házról-házra járást és kéregetést értették rajta, hanem például a vásárokon való csoportos lopást is.³³⁴ Ebben az értelemben a befogadó környezetet jelentő *falu* az a helyszín, ahol a cigányok összegyűjtik, ami szükséges a számukra: vagy úgy, hogy adnak ellenértéket (zenélés, kovácsolás, edényjavítás, fa- és egyéb termékek eladása, később ház körüli munkák elvégzése, stb.) vagy nem adnak ellenértéket (tolvajlás, a fölösleges dolgok – például az állati tetemek – összegyűjtése), vagy adnak ellenértéket, de az nem valóságos (varázslás, jóslás).

Fentebb már láttuk, hogy a lótarast és lókereskedelmet modern antropológiai kutatások közgazdasági anomáliának minősítik – s lényegében ugyanezt mondhatjuk el a faluzásról is. A közelmúlt egyik fontos szociológiai művében a következőket írja a szerző: a cigányasszonyok leértékeléskor olcsó edényeket vesznek, s ezeket nemcsak házhoz szállítják, hanem pénz helyett legtöbbször ételmezt kérnek értük, ami a parasztoknak is megéri – eddig a dolog rendben is lenne, hiszen kölcsönös előnyökön alapuló, szintiszta kereskedelemnek látszik. Csakhogy: a cigányasszony a kapott tyúkot hirtelen megfordítja, amitől az elkábul; erre elvágja a nyakát és mutatja, hogy nem folyik a vére, tehát dög; majd kap egy élő tyúkot az edényért és „szívességből” magára vállalja, hogy a dögöt elviszi és

---

³³⁴ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

útközben valahol eldobja.³³⁵ Így az egy tyúkot érő edényért két tyúkra tesz szert – ez pedig minden, csak nem a szó szoros értelmében vett kereskedelem. S ez az, amit (itt legalábbis részben) nem reális ellenértéknek nevezünk.

A nem valódi ellenértékre, s egyúttal ennek a megélhetési módnak a *tényleges foglalkozás* voltára eddigi gyűjtéseink alapján talán a legszemléletesebb példa Cigány Melákné esete, aki ellen 1752-ben indított büntetőpért Bihar vármegye magisztrátusa.³³⁶ A perben felvett tanúkihallgatási jegyzőkönyvek szerint ez a cigányasszony Berettyóújfaluban két házba is betért és felajánlotta az otthon talált asszonyoknak, hogy megtalálja a portán elrejtett kincseket. Igen figyelemre méltó, ahogyan a háziak bizalmát megnyerte: az egyik helyen kért és kapott egy fekete tyúkot és egy pénzdarabot, amelyet azonnal a tyúk torkába dugott és persze elvitte magával a tyúkot; a másik helyen pedig ázni kezdett és felmutatott egy penészes pénzt, mintha éppen ott és akkor találta volna, ezzel is bizonyítani akarván a képességeit. Az ilyen módon „megtalált” pénzből mind a két helyen hagyott egy-egy darabot, azzal az utasítással, hogy vasárnap el kell azt vinni a templomba és fel kell ajánlani Isten nevében. Nyilván így akarta még jobban megnyerni a háziak bizalmát – és így akart időt is nyerni magának, mert állítása szerint addig a kincset nem lehet felvenni, amíg a felajánlás nem történik meg. Azzal is bizalmat ébresztett, hogy volt egy eszköze a kincs meglátására és megtalálására, „*amely mintegy kisdéd tányér nagyságú, sárga vala és fényes markolatja lévén*”. A háziak mindkét helyen hittek is neki és minden odaadtak, amit csak kért: az egyik helyen például ezüsttel varrott nyakravalót, patyolat ingvállat, gyöngyös tűt, párnahuzatot, lepedőt, inget, lábravalót, egy font borsot, kendert és lent, vajjat, készpénzt, új zsákot, szűnyoghálót – összesen körülbelül 24 forint értékben

---

³³⁵ Diósi Ágnes, 1988. 157. p.

³³⁶ Bihar vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, nr. 54.

(amely összeg, mint fentebb láttuk, három-négy olyan ló értékével volt egyenlő, amelyeneket a cigányok a vásárokon csereberéltek). Elásott kincs természetesen nem volt, a cigányasszony másnapra elszökött és csak véletlenül fogták el Debrecenben. Ámde a története alapján bátran állíthatjuk, hogy faluzásnak ez a formája valóban *mesterség* volt: aki gyakorolta, rendelkezett a megfelelő eszközökkel (és nem csak tényleges szerszámokkal, hanem lélektani eszközökkel is: épített áldozatainak a kincs utáni vágyára, biztos szemmel mérte fel vallásos és babonás voltukat), s megélhetési módot (nem is akármilyet) jelentett a számára.

Megvoltak természetesen a mesterségbeli fogásai és egyéb szabályai a vásárokon és más helyeken való tolvajlásnak is. Egy 1754-ben, Somogy vármegyében lezajlott perből tudjuk például, hogy az illet csoportosan és egymással együttműködve követték el, a tolvaj cigányasszonyok előzetesen engedélyt kértek az illetékes vajdától és ezért részt is adtak nekik a zsákmányból, ők maguk pedig a vásár idejére „álruhába” (magyar ruhába, mint ők maguk mondották) öltöztek.³³⁷

A faluzás minden formáját az tette igazán veszedelmessé az emberek és a hatóságok szemében, hogy a cigányok általában tömegesen vettek részt benne. A módszerről fennmaradt szemléletes leírások közül kettőt fentebb már idéztünk; egészítsük ki most ezt egy harmadikkal. 1830-ban kelt az a szolgabírói jelentés, amely a következőket mondja el: egy 30 főből álló cigány csapat érkezett Zemplén vármegyéből 4 szekérral és 10 lóval Abaúj vármegyébe, s ott néhány faluban „*nagy számmal berohantak, és a házban lévőket körülfogván, mindenféle kérésekkel,*

---

³³⁷ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

kártyahányásokkal, szerencsemondásokkal” zaklatták, s figyelmüket lekötve, amit lehetett, elloptak.³³⁸

Mindezek után azt kell megmagyaráznunk, hogy miért tartjuk a faluzást a cigány megélhetési módok – jobb híján ezt a szót használva – „közös nevezőjének”. Az előbbieken talán eléggé meggyőzően sikerült kimutatni, hogy a cigányokra jellemző megélhetési módokban (tudatosan használva ezt a szót a „mesterség” helyett) egy valami a közös: és ez a *gyűjtögetés*. Gyűjtögetés útján (és ellenszolgáltatás nélkül) tettek szert a kovácsok az újra feldolgozható hulladék nyersanyagra, a famunkát végzők a feldolgozandó faanyagra, a lótartók a lovak takarmányára, az aranymosók az aranyra, s általában mindenki az elhullott állatok húsára és egyéb hasznosítható részeire. Az összegyűjtött dolgok egy részét felélték, más részét pedig – hozzáadva a kovács, a rézműves, a teknővájó, a lovakat cserélő, stb. senki által kétségbe nem vonható szakértelmét – a befogadó társadalom tagjainál értékesítették. A kínálat azonban minden bizonnyal egyes területeken meghaladta a keresletet (Borsod vármegye II. József-kori szabályozását elemezve láttuk, hogy egy falu aligha tartott el egynél több cigány kovácsot, s azt is csak azért, mert lényegesen olcsóbban dolgozott, mint a nem cigány kovács) – ahol nem haladta meg, ott nem is találkozunk konfliktussal (eddig nem került elő például aranymosó vagy teknővájó ellen indított büntetőper). A fentebb felsorolt gyűjtögetési területek kizárólag a *természeti környezetre* terjedtek ki, ami ellen senki nem emelt kifogást, amíg konkrétan nem sértett érdekeket (mint például, ahogyan fentebb láttuk, a miskolci kovácsokét, vagy a Szepes vármegyei tímárokét). Volt azonban egy másik terület is, ahol a cigány gyűjtögetett: ez pedig a *társadalmi környezet*. Az itt folyó gyűjtögetést nevezzük tolvajlásnak. Ezt

---

³³⁸ Kassai Állami Levéltár, Abaúj vármegye levéltára: törvényszéki iratok, fasc. 41. nr. 21.

azonban nem csupán nem engedték, hanem igen szigorúan, olykor mértéken felül is büntették. Oka volt továbbá a bizalmatlanság – szélsőséges formájában: az előítélet – kialakulásának. Ezt kikerülni két módon lehetett: részint a vándorlással-kóborlással (s itt visszacsatolás mutatkozik a gyűjtögetéshez: kimutatható ugyanis, hogy ez az életmód igen nagy területet igényel), hiszen az új környezet talán kevésbé bizalmatlan; részint pedig bizonyos ellenszolgáltatások felkínálásával (itt pedig a megélhetési módokhoz mutatkozik visszacsatolás: csak így magyarázható ugyanis, hogy miért minősítették egyes cigányok vagy cigány csoportok esetében a kortársak „álmesterségeknak” még a tényleges szakértelmet megkívánó megélhetési módokat is – ezek ugyanis nyilván csak ürügyül szolgáltak arra, hogy beljebb kerüljenek a parasztpporta kapujánál). Az ellenszolgáltatás lehetett tényleges, vagyis olyan, amelyet a környezet igényelt és megfizetett (ilyennek minősítjük a muzsikálást és utóbb a ház körüli munkák – amilyen a tapasztás, a meszelés – elvégzését); de lehetett nem valóságos is: mint fentebb láttuk, ilyen a jóslás, a varázslás. Ez utóbbiak is sokszor csupán a portára-házba való bejutás ürügyéül szolgáltak. A nem valóságos ellenszolgáltatás ismét csak magától értetődően csatolódik vissza a kóborláshoz: az embereket általában csak egyszer lehet „átverni”, tehát mindig új áldozatokat kell keresni. A tényleges ellenszolgáltatástól viszont egyenes út vezet a letelepedésig: aki letelepedett, az ellenőrizhető, s nem is tart az ellenőrzéstől, mivel valóban ad igényelt és elismert értéket; mással aligha magyarázható a muzsikus cigányok rétegének a konkrétan tapasztalható, de történetileg is bizonyítható leválása a cigányság tömbjéről – sőt, nyilván így nyer értelmet az úgynevezett „rendes cigány” képzele is.

A modern szociológia is valami hasonlót állít a cigányok fentebb vázolt megélhetési módjáról. Michael Stewart idézi – jóllehet teljesen nem fogadja el – azt a véleménye szerint több szerzőnek a cigány gazdasággal foglalkozó írásában is feltűnő

gondolatot, mely szerint a nem cigányok a cigányok természet adta erőforrásai, akiket az utóbbiak ugyanúgy aknáznak ki, mint ahogyan más népek a természeti erőforrásokat.³³⁹ Érdemes pedig ezt a gondolatot továbbvinni, mert elvileg levezethető belőle minden cigány foglalkozás. Szintén ő állapítja meg, hogy „a cigányok által büszkén emlegetett és kifejezetten sajátjuknak érzett munkák közé tartozik a gyűjtögetés, a koldulás, az üzletelés és a lopás.” Majd hozzáteszi: „A gyűjtögetés és a szerzés más formái, a koldulás vagy lopás között nem húzódik éles határvonal.”³⁴⁰

Meggyőződésünk szerint ez az a háló, amelyen – a bevezetőben alkalmazott hasonlat mellett maradván – „a tények óceánjából” a történész által eddig kifogott minden adat, vagy a segítségükkel rekonstruálható folyamat fennakad, azaz logikusan megmagyarázható.

Életmód

Tulajdonképpen ide tartoznék a fontossága miatt külön kezelt megélhetési mód is – miután azonban azt már alaposan áttekintettük, az életmódnak csak egyes részterületei maradtak hátra. Természetesen ezek is lényeges célpontjai a kutatásoknak, hiszen sokszor önmagukban is választ adhatnak a kérdésre: ki a cigány?

Lakás

A vándorló és a letelepedett (vagy letelepedőfélben lévő) cigányok között a legkézenfekvőbb módon úgy lehetett különbséget tenni, hogy a hatóságok megnézték: miben

---

³³⁹ Stewart, Michael, 1994. 24. p. Az általa e tekintetben hivatkozott szerzők: Piasere, Okely, Sutherland, Salo.

³⁴⁰ Stewart, Michael, 1994. 132. és 134. p.

laknak? Vándorló volt, aki sátorban vagy kunyhóban, letelepedett pedig, aki szilárd házban – ha az előbbieket elégették és lerombolták, az utóbbiak építését pedig megparancsolták, a hatóság emberei úgy gondolták, eleget tettek a rendeleteknek.

Sátrokról, kunyhókról nem tartották érdemesnek megemlékezni a forrásaink. Hogy voltak ilyenek, azt inkább csak a megsemmisítésükről szóló jelentésekből tudjuk. Somogy vármegye strázsamestere jelentette büszkén például 1769-ben,³⁴¹ hogy

... valahol új polgároknak kályhás szobájok nem lévén, levágattam, ahol peniglen konyha pallásában fogyasztást tapasztaltam, az újpolgárokat megcsapattattam, úgymint Csokonyában. Köröshegyen egy kunyhót levágattam, Bálványoson kettőt ...

Ezek a kunyhók faágakból készültek, mint – ahogyan fentebb láttuk – a famunkából élő, erdők szélén megtelepedett somogyi cigányok kunyhói. Sátorkarókról, ponyvákrol – amelyek biztosan sátrak alkotórészei voltak – a XVIII–XIX. századi periratok tesznek elvétve említést.

Ami a házakat illeti, nem járhatunk messze a valóságtól, ha azt gondoljuk: ezek valószínűleg csupán a később már akár fényképekről is ismert putrikat idézték. Fentebb láttuk, hogy a „nem kályhás ház” – vagyis ahol nem volt kemence vagy valamilyen más fűtőalkalmatosság, hiszen a recens kutatásokból is ismert, hogy a cigányok a putri előtt, a szabad ég alatt sütnek-főznek – még tulajdonképpen kunyhónak számított, tehát a hatóság köteles volt lerontani. II. József „ajánlásgyűjteményének” a Borsod megyei végrehajtásából láttuk, hogy a megyei tisztségviselők az 5

---

³⁴¹ Somogy megyei Levéltár, Somogy vármegye közgyűlésének iratai: 1769. évi jegyzőkönyv, 1802. p.

méter széles, 10–12 méter hosszú, szobából, konyhából és kamarából álló házat tartották ideálisnak a cigányok számára (és már akkor is felmerült a hatóságban az igény, hogy e házak legyenek egyformák); kérdés azonban, hogy valóban épültek-e ekkora házak? Értékük mindenesetre kicsi volt: 1786-ban például Budai Mátyás Miskolcon 24 forintért adta el a házat – és tudjuk, hogy ekkortájt egy öl kő alapú vályogfal értéke 2,5 forint volt.³⁴²

Bármennyire is azt akarták a hatóságok a XVIII. században, hogy a cigányok háza a települések belsejében, a lakosok házával egy sorban épüljenek, ilyesmire kevés példa akad a forrásainkban. Az elkülönülve lakásnak nem feltétlenül előítéletes okai voltak: szerepet játszhatott ebben az is, hogy a cigány kovácsok tűzveszélyes mesterséget folytattak és ezért – miként a fazekasok – csak a város szélén, a házaktól távol lakhattak. Így az utcák végén találkozunk a cigányok házaival: Miskolcon például a XVIII. század közepén a Felső Újváros utca végén 2, az Újsoron 1, a Fábán utca végén 5, a Czikó utca végén 1 és a Pecze patak mentén 1 házat laktak; volt viszont 3 cigányház a főutcának számító Piacz utcán is, mivel földesuruknak ott volt fundusa.³⁴³

Ruházkodás

A cigányok öltözködése ugyancsak állandó tárgya a rendszabályozásra, vagyis az életmódbeli különbözőségek megszüntetésére irányuló felsőbb utasításoknak és törvényhatósági rendelkezéseknek. Amit a hatóságok a rendeletekkel *általában* el akartak érni, a következő volt: 1. a cigány férfiak ne úgy öltözködjének, mint a magyar nemesek,

---

³⁴² Tóth Péter, 1993. 213. p.

³⁴³ Tóth Péter, 1993. 213. p.

hanem úgy, mint a parasztok; 2. a cigány nők ne „nemzeti” viseletükben, azaz egy szál lepedőben (amit az egyik forrásunk ’köczöle’ néven nevez) járjanak, hanem öltözzenek úgy, mint a parasztasszonyok; 3. a cigány gyerekek ne járjanak meztelenül vagy csaknem meztelenül. – Mindebből egyértelműen kitűnik, hogy a cigányokra jellemző öltözködést teljesen meghatározta a nem és az életkor. Ez a jelenség ma is megmutatkozik például abban, hogy a cigány férfiak gyorsabban veszik át a ruháikat,³⁴⁴ mint az asszonyok; illetve abban, hogy a gyerekeket a felnőttek önmaguknál igénytelenebbül öltöztetik.

Ami az öltözködést *konkrétan* illeti, a környezet a cigányok ruházatát kezdettől fogva nagyon kevésre becsülte. Amikor például 1536-ban Bakics Pál a katonáiról ír Thurzó Eleknek, helyzetüket azzal illusztrálja, hogy „*mivel nem tudunk fizetni nekik, annyira hitványak és rongyosak, mint a fáraók [cigányok]*”.³⁴⁵ És jóllehet a XVIII. század közepétől megszorodó személyleírások alapján más kép látszik kibontakozni, az igénytelenséget itt is valószínűsíthetjük annyiban, hogy a „színpompás” ruhák jó része biztosan nem volt új és jó állapotú (láttuk, hogy rendelet tiltotta meg a ruhadarabok uraktól való koldulását, s nyilván nem a még viselhető ruháiktól szabadultak meg az urak). De vegyünk szemügyre néhány cigányembert, ahogyan leírták őket.

Az öltözet minden bizonnyal alkalmazkodott a környezet divatjához. Az Erdélyből, román környezetből származó cigányok kék köpönyegben vagy mentében, kék nadrágban, telekes bocskorban, „erdélyi hosszú fekete bárány kucsmában” jártak.³⁴⁶ Ugyanilyen környezetből elszökött cigányokról azt is leírták, hogy „oláh ruhát viselnek” és

---

³⁴⁴ Vekerdi József, 1974. 24. p.

³⁴⁵ Bessenyei József, 1994. 114. p.

³⁴⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. III. nr. 289.

mezítláb járnak.³⁴⁷ A magyar környezetből valókon mindig csizma volt, sokszor sarkantyúval, valamint fekete kalap, fehér ing, színes, sujtásos nadrág.³⁴⁸ A ruházat összképe olykor valóban színpompás volt. Az 1761-ben elszökött Kankó Mihályé például így nézett ki: felül sima rézgombos és sárga zsinóros zöld dolmány, veres és zöld csíkos lajbi, sárga zsinórral és sujtással kihányt kék francia nadrág, sárga, sarkantyús csizma.³⁴⁹ Az 1747-ben Veszprém megyében körözött négy cigány fontosabb ruhadarabjai ezek voltak: világoskék mente rókaprémmel, vörös nadrág, hosszú, zöld kalap nyestprémmel, sárga csizma, fekete fátyol nyakravaló; kék mente rókaprémmel, kék-tarka pruszlik, világoskék nadrág, sárga sarkantyús csizma, vörös és fekete pántlikával díszített fekete süveg; világoskék rókaprémes mente, paszományos, világoskék nadrág, magas patkójú vörös csizma, zöld kalap nyestprémmel, fekete fátyol nyakravaló; világoskék dolmány és nadrág, sárga csizma, fekete süveg.³⁵⁰ Hasonló leírásokat még bőven lehetne találni, bár tartozunk az igazságnak azzal hogy akadnak egyszerűbb öltözetű cigányokról szólók is. Ezek általában kék nadrágban és fürtös gubában jártak, mint az egyszerű parasztok.

Ékszerek a férfiak esetében nincsenek, az oly nevezetes ezüstgombok is csak a XIX. században és oláh cigányoknál bukkannak fel. 1815-ben például egy Lakatos József nevű cigány mentéjén 18 teljes és 15 kisebb ezüst gombot számoltak össze 15 ezüst forint értékben: ez körülbelül 180 gramm tiszta ezüstöt jelentett.³⁵¹

---

³⁴⁷ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 149.

³⁴⁸ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

³⁴⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 145.

³⁵⁰ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. I. nr. 44.

³⁵¹ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

A női viselet ugyancsak igazodott a környezethez. A magyarul köczölének nevezett egy szál lepedő csak a viselését tiltó rendeletekben fordul elő, a személyleírásokban nem. Ezt a ruhadarabot egyes kutatók az indiai nők jellemző viseletéhez, a színpompás szárhoz szokták hasonlítani – valószínűleg másról van azonban szó. Még a múlt század végén készült fényképeken is látni ugyanis olyan cigányasszonyokat és lányokat, akiknek meztelen felsőttestét csak egy lepedő- vagy ponyvadarab takarja félig-meddig. Tudjuk, hogy ezt nemcsak öltözködésre, hanem szállításra is használták: ez esetben pedig nem a szárral vethető össze, hanem a pontosan ugyanilyen funkciót ellátó, úgynevezett karosszal. A *karossz* a gyűjtögető életmódot folytató népek asszonyainak jellegzetes holmija. A Kalahári-sivatag környékén élő kung asszonyok például „egy olyan, bőrből készült holmit viselnek, ami részben ruházatul, részben pedig szállítóeszközként szolgál; ebben tartják a terméseket, gyökereket, bogyókat, valamint a csecsemőket is.” Az ugyanígy használt „köczöle” tehát éppen nem az indiai eredetre, hanem inkább az életmódra vall. – Magyar környezetben a nők viselete a férfiakéhoz hasonlóan színpompás volt: vörös öv, sárga szoknya, fehér vagy tarka kendő; vörös-tarka kötény, fehér kanavász lajbi, tarka szoknya, piros csizma;³⁵² zöld indás mintával díszített tarka szoknya és kötény, fekete köpeny, piros csizma, aranyos főkötő.³⁵³ Általában azonban az a jellemző, hogy a cigány nők inkább fejkendőt viseltek, mint főkötőt. Inkább az oláh cigányok esetében találkozunk főkötőkkel: a fentebb említett Lakatos József kumpániájánál például többet is lajstromba vett a hatóság, köztük egy olyat, amelyet 45 darab réz háromkrajcáros, egy ezüst 25 krajcáros és egy ezüst 7 krajcáros érme díszített. Szó esik „hajbéli apró gombokról is”,

---

³⁵² B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

³⁵³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. II. nr. 182.

szám szerint 24 darabról, amelyek ezüstből voltak. Az asszonyok ékszereket is hordtak: fülbevalókat, vörös kövekből nyakláncot, úgynevezett kalárist.³⁵⁴

Tárgyi környezet

A recens kutatás megállapította, hogy a cigányság tárgyi környezete rendkívül szegényes: sem a vándorlók, sem a putrikban lakók nem használtak bútordarabokat.³⁵⁵ Ez alól a jelenség alól egyedül az ágy a kivétel, amelynek használata a magyarországi és a balkáni paraszti kultúrában is csak később vált általánossá.

Bár forrásaink nagyon keveset árulnak el ebben a tárgyban, érdekes módon megerősítik ezt az újabb megfigyelést. Egy miskolci perből tudjuk, hogy 1764-ben a Vadászi családnak a város Bábony felé eső végén lévő házában volt ágy.³⁵⁶ Ami kifejezetten feltűnő: a lóval-szekérrel vándorló cigányok esetében is tudunk arról, hogy volt tölgyfából készült ágyuk.³⁵⁷ A vándorlókra ugyanis inkább az volt a jellemző, hogy számos párnát, vánkost és dunyhát tartottak a szekereken.³⁵⁸ Ruháikat, értékeiket, szerszámaikat a letelepedettek és a vándorlók egyaránt ládáikban tartották.³⁵⁹ A szerszámok sokfélék voltak.

---

³⁵⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/f. XXVIII. IV. nr. 294.

³⁵⁵ Vekerci József, 1974. 24. p.

³⁵⁶ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. sp. XV. nr. 18.

³⁵⁷ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

³⁵⁸ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3. 1821. fasc. 16. nr. 133. 1832. fasc. 33. nr. 47.

³⁵⁹ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/a. 1767. évi jegyzőkönyv, 455. p. Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1832. fasc. 33. nr. 47.

Fémműves oláh cigányoktól 1821-ben a következőket foglalták le és árverezték el: kalapácsokat, több üllőt (köztük úgynevezett szarvas üllőt, illetve 3 fontos egyenes üllőt) és ollókat.³⁶⁰ A vándorlók mindig vittek magukkal edényeket, például háromlábú vassfazekat.

Az egyéb tárgyak közül említést érdemelnek a pipák, amelyek kifejezetten díszesek és értékesek voltak.³⁶¹

A vándorlók szekerei különfélék voltak. 1821-ben Kőrmend környékén ötöt koboztak és árvereztek el oláh cigányoktól, ezek között négy görbe oldalú könnyű szekér volt, egy pedig kis, egyenes oldalú szekér.³⁶² Értékük 20 és 30 forint között mozgott, az eljűk fogott lovak értéke pedig 40 forint körül.

Vallás és hiedelmek

A cigányok vallása, hiedelemvilága azok közé a területek közé tartozik, amelyek szinte egyáltalán nem érdekelték a történész által használandó források létrehozóit: már csak azért sem, mert sem a vallás, sem a hiedelmek nem okoztak súlyos konfliktusokat a cigányság és környezete között, s mint annyiszor láttuk az eddigiéik során is, források leginkább a konfliktusok miatt jöttek létre. Ebből viszont az következik, hogy tudásunk is nagyon hiányos ezen a területen.

Ami a recens antropológiai és etnográfiai kutatásokat, valamint a történeti kutatások egy részét illeti, ezeknek a

---

³⁶⁰ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1821. fasc. 16. nr. 133.

³⁶¹ Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai, 1815. fasc. 5. nr. 3.

³⁶² Zala megyei Levéltár, Zala vármegye törvényszékének iratai: 1821. fasc. 16. nr. 133.

cigányok indiai örökségét túlhangsúlyozó vonulata a hitvilág és a mai vallási élet számos elemének a gyökereit szintén Indiában keresi és véli fellelni, véleményünk szerint nem eléggé meggyőző érvek alapján.³⁶³ Egy másik nézet³⁶⁴ szerint

Az mindenesetre bizonyos, hogy önálló cigány vallás nincs és nem volt. Minden országban az ottani vallásrendszert követik, tehát a Balkánon részben görögkeletiek, részben muzulmánok, nálunk katolikusok vagy reformátusok (aszerint, hogy a faluban milyen templom van). A vallás nem játszik jelentős szerepet gondolkodásukban; gyakorlatilag kimerül a látványos egyházi szertartásokon (keresztelő, búcsú) való részvételben.

A történész feladata tehát az lenne most, hogy a rendelkezésére álló források – és csakis azok – alapján állást foglaljon a két nézet valamelyike mellett, vagy legalábbis valószínűsítse az egyiket. Ez a feladat pedig nemcsak a források szűkös volta miatt nehéz szinte a lehetetlenségig, hanem azért is, mert legtöbbször még abban sem lehetünk biztosak, hogy az adat vajon az illető cigányra vonatkozik-e, vagy pedig a környezetére? Egy példával illusztrálva a jelenséget: amikor 1736-ban Somogy megyében bizonyos erőszaktevénytől a göllei plébános kihallgatott egy Kukacz nevű cigányt, akkor ez a Kukacz cigány a következőképpen védekezett: „*az ő képiben lúdvérczok lettek volna, nem ő maga, kik aztat cselekedték...*”³⁶⁵ Ez a forrás minden más esetben adat lenne a lidércekben való hitre: itt azonban nemigen tudjuk eldönteni: vajon a megvádolt cigány maga

---

³⁶³ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 19–20. p.

³⁶⁴ Vekerdi József, 1974. 30–31. p.

³⁶⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 160.

hitt-e a lidércekben, vagy csak olyan védekezést talált ki, amelyről azt *hitte*, hogy a környezete a legkönnyebben *elhiszi* neki?

Itt szeretnénk egyértelműen leszögezni azt is, hogy a cigány varázslási-jövendőmondási perek és egyéb iratok nem a cigány hitvilágnak a forrásai, hanem éppen ellenkezőleg: a mindenkori befogadó környezet hiedelemvilága ismerhető meg belőlük, hiszen – amint azt fentebb bizonyítottuk – a jóslás és varázslás megélhetési mód volt, sikere pedig a becsapottak hiszékenységén múlt.

Ha szigorúan a forrásokból indulunk ki, akkor a már említett németalföldi utazó, Jakob Tollius az első, aki ha csak egyetlen mondat erejéig is, de foglalkozik a cigányok vallásával. Ezt mondja 1687-es utazásáról írott levelében.³⁶⁶

Görög vallásúaknak állítják magukat, amikor a keresztények uralma alatt vannak; egyébként pedig pogányok, vagy – ahogyan mondani szokták – vallás nélküliek: nincsenek ugyanis istenszobraik. Tisztelnek azonban egy istenséget, de pogány szertartás szerint.

Hogy mi lehetett ez a cigányok által pogány módon tisztelt istenség, arról sajnos hallgat az utazó. Ami azonban megjegyzésének az első felét illeti (tudniillik, hogy a cigányok „hosszas gondolkodás nélkül” olyan vallásúak, amilyen a környezetük), ez tökéletesen megegyezik a XIX. század eleji megfigyelésekkel³⁶⁷ és a fentebb idézett kutatói véleménnyel is, amely szerint környezetük vallásrendszerét követik. A történeti források is ezt az álláspontot igazolják. Egyenesen feltűnő ugyanis, hogy a XVIII. század hatvanas éveitől megszorodó összeírások szerint – ha ezek kíváncsiak voltak a vallásra – a nagyrészt katolikus lakosságú

---

³⁶⁶ Tollius, Jakob, 1700. 201. p.

³⁶⁷ Ercsi Dániel, 1814. 114. p.

Győr vármegyében összeírt cigányok gyakorlatilag valamennyien római katolikusok, Bihar vármegye románok lakta településein csak oláh vagy görögkeleti, magyarok lakta településein pedig csak református vallású cigányok éltek – és még folytathatnánk. Tulajdonképpen bátran állíthatjuk, hogy ha abból a századból csak a cigányösszeírások maradtak volna fenn, segítségükkel tökéletesen rekonstruálni lehetne a korabeli Magyarország vallási (és ezzel összefüggésben etnikai) térképét. – Ugyanezekben az összeírásokban azonban nagyon elvétve, de lehet találkozni azzal a jelenséggel is, hogy egy családon belül a férj és a feleség vallása nem azonos. E valóban szórványadatok talán utalhatnak arra, hogy éppen ez az az időszak, amikor egyes személyek életében már esetleg kezdett nagyobb szerepet játszani a vallás. E feltételezésnek apró, de igen érdekes bizonyítéka egy per, amely a XVIII. század közepén zajlott Szabolcs vármegye törvényszéke előtt. A hatóság szektaalapítás vádjával öt tiszadobi személy ellen indított eljárást, akiknek egyike cigány volt. A vizsgálat irataiból kiderül, hogy a vádlottak valójában nem szektát alapítottak, hanem hitéletüknek – reformátusok voltak – a puritánus szellemben való megújítására és gyakorlására törekedtek azáltal, hogy összejöveteleiken a Bibliát olvasták és zsoltárokat énekeltek, de emellett az életüket is igyekeztek megjobbítani; gyülekezetüknek pedig az említett cigányember teljes jogú tagja volt.³⁶⁸

Ami a hiedelmeket illeti, a fentebb vázolt ok miatt ugyancsak nehéz helyzetben vagyunk, nem beszélve arról, hogy adataink is mennyire szórványosak. A recens etnográfiai kutatások szerint a cigány hiedelemvilágnak négy meghatározó eleme: Isten, az ördög, a kísértet és a boszorkány.³⁶⁹ E lények közül az ördögben való hit – és a tőle

---

³⁶⁸ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, IV. 1/b. fasc. 42. nr. 84.

³⁶⁹ Vekerci József, 1974. 32–34. p.

való rettegés, ami ma is jellemző – történetiségét ha szokatlan forrással is, de bizonyítani tudjuk. Egyik múlt századi történetírónk egy anekdotát jegyzett fel, amely magyar fordításban a következőképpen hangzik:³⁷⁰

A magyaroknál nevezetes a lászlófalvai Ördögh család is, amely egyik, szolgabíróvá választott tagja elé amidőn a cigányok egy kérelmet akartak terjeszteni, előbb sokáig tanakodtak: vajon ezzel a rettenetes 'ördög' szóval kell-e, hogy megszólítsák? Vége hosszabb tanakodás után elhatározták, hogy inkább a számukra kellemesebb 'Fekete uram!' elnevezéssel fogják megszólítani. Ő pedig azt mondta, hogy nem Feketének, hanem Ördögnek nevezik. »Úgy, úgy, tekintetes uram, de mink olly rútul nem akartunk sóllani, csak Fekete uram!«

Eddig az anekdota: úgy gondoljuk, ékesen szól a környezet azon megfigyeléséről, hogy a cigányok annyira félték az ördögtől (és ennek megfelelően hittek is a létezésében), hogy még a nevét sem szívesen mondták volna ki.

A másik természetfölötti lény, amelyben bizonyíthatóan hittek már a XVIII. században is a cigányok, a boszorkány. Ez nem is annyira a pillanatnyilag rendelkezésünkre álló, kiadott boszorkánypergyűjteményekből derül ki, amelyekben egyébként feltűnően kevés a cigányok ellen indított per, ráadásul ezek is más jellegűek, mint a többi. A cigányasszonyokat ugyanis főképpen olyan varázslások-jóslások miatt vádolták, amelyekre a környezetük kérte őket: ezek tehát – mint fentebb láttuk – a megélhetési módhoz kapcsolódó „szolgáltatások” voltak, tehát semmiképpen sem sorolhatóak a valódi cigány hiedelmek közé, de az iratok sem mondhatók igazi

---

³⁷⁰ Szirmay Antal, 1804. 120. p.

boszorkányperereknek. Van azonban két per, amely nem illeszkedik ebbe a sorba. Az egyiket 1750-ben indították Hódmezővásárhelyen Horváth, másképpen Ontó Mihály és felesége, Linka Mária ellen,³⁷¹ s bár a vádlottakat nem nevezik az iratok cigányoknak, mégis nagyon valószínű, hogy azok voltak: Linka Máriát például több tanú is „Tekenyősné”-nek mondja és a tanúknak is nem kis része cigány. Szempontunkból egyébként éppen ez az utóbbi jelenség a fontos: annak bizonyítéka ugyanis, hogy egyrészt a mondott időszakban a cigányok valóban hittek a boszorkányok létezésében, másrészt pedig ezen, a tanúvallomások alapján igen pontosan körvonalazható hitük semmiben sem különbözött a környezetük által a boszorkányokról, illetve az ezek tulajdonságairól alkotott képtől. – A másik, egyelőre kiadatlan perirat³⁷² egy Freklim Éva nevű fiatal bátaszéki (Tolna megye) cigánylány kihallgatási jegyzőkönyve 1782-ből. A lány tulajdonképpen önmagáról állítja, hogy boszorkány, kihallgatói pedig (furcsa szerepcseré) azt akarják bizonyítani, hogy képzelődik, amikor ilyeneket állít. A jegyzőkönyv alapján valóban az a benyomásunk, hogy pszichésen nincs minden rendben vele. De ez talán nem is véletlen: maga mondja ugyanis a vallomásában önmagáról, hogy „...esztendőmnek számát nem tudom, Duna-szentgyörgyön születtem, hanem mint más újpolgár gyermekek, nevelésre Bátaszékre adattam, pópista vagyok.” Azaz áldozata annak a Mária Terézia által kiadott rendelkezésnek, amely szerint a cigánygyerekeket el kell venni a szüleiktől és ki kell adni parasztcsaládokhoz nevelésre; ezt a környezetéből kiszakított leányt nyilván nagyon megrázta a tragédia. Lelki sérülése is oka lehetett, hogy annyira könnyen és teljesen átvette környezetének a boszorkányokkal kapcsolatos hiedelmeit. S itt hangsúlyozzuk

---

³⁷¹ Schram Ferenc, 1970–1982. I. köt. 280–297. p.

³⁷² Tolna megyei Levéltár, Bátaszék mezőváros iratai.

az *átvételt*, mert a felsorolt jelenségek azt igazolják, hogy a cigányok boszorkányhite nem speciális, hanem részleteiben is megegyezik a környezetük hasonló hiedelmeivel: olyannyira, hogy bátran állíthatjuk, ennek a hiedelemnek a hiánya vagy megléte a környezethez való asszimiláció mértékét is mutatja. Ezt az állítást érdekes módon igazolják például a Miskolc mezőváros levéltárában fennmaradt periratok: az derül ki ugyanis belőlük, hogy míg a XVIII. század első felében jellegzetes „cigányperek” (lólopás, stb.) folytak a törvényszék előtt, addig a század utolsó harmadának a perei már alig különböznek a többi lakos pereitől, s az asszonyok „le is boszorkányozzák” egymást.³⁷³ Márpedig a miskolci cigányok gyors beilleszkedését, mint fentebb láttuk, a kortársak is észrevették.

Mindössze ennyi tehát – és ez is „másképpen” –, amit a cigányok vallásáról és hiedelmeiről a történész a források alapján elmondhat.

---

³⁷³ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 1501/b. XIII. nr. 343.

Összefoglalás

Ha röviden össze akarnánk foglalni mindazt, amit forrásaink a feudális kori Magyarországon élő cigányokról elárulnak, akkor két kulcsszó kívánkozik kiemelésre: az egyik a *vándorlás*, a másik pedig a *letelepedés*.

A vándorlók

Az országba évszázadokon keresztül beszivárgó cigányok vándorlók voltak. Ezek űzték a hagyományosnak mondott cigány foglalkozásokat: a lovakkal való kereskedést, a fémművességet, szolgáltatták a muzsikát, illetve folytatták a gyűjtögető életmódot, amit faluzásnak nevezünk. Talán kijelenthetjük, hogy a Balkánról, illetve Havasalföld és Moldva felől egyaránt vándorló csoportok érkeztek Magyarországra évszázadokon keresztül; ez annyit jelentene, hogy a későbbi (és így forrásokban gazdagabb) korszakok oláh cigányainak életmódja alapján a korábban érkezettek életmódja is rekonstruálható. Annyi mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy folyamatos spontán letelepedéssel számolhatunk, amelynek mértékét azonban jelenleg még csak felbecsülni sem nagyon lehet. A vándorló cigányok voltak azok, akik hagyományos életmódjuk (vagy inkább megélhetési módjuk) következtében sokszor kerültek konfliktusba a környezetükkel; e konfliktusok következménye a velük szemben való szigorú fellépés és végső soron az előítélet.

A vándorlás és a letelepedés határán élők

Ha jobban meggondoljuk, forrásaink túlnyomó többsége azokról a cigányokról vall, akik a XVIII. században a vándorlás és letelepedés határán éltek. A rendeletek már megfosztották, vagy legalábbis igyekeztek megfosztani őket a vándorlás eszközeitől: a lovaktól, eltiltották a vándorlásra okot adó, hagyományos foglalkozásokat és újak – elsősorban a földművelés – felvételét erőltették, állandó lakásokat építtettek velük, bízva abban, hogy mint a magyar vagy más paraszt, ragaszkodni fognak majd a házakhoz. Az egyre szigorodó rendeletek és ellenőrzés dacára olykor erősebbnek bizonyult bennük a hagyományos életmód iránti vágy, s emiatt szintén elég gyakran kerültek konfliktusba a hatóságokkal, jóllehet a környezet kultúrájából már számos elemet átvettek. A reájuk vonatkozó források bőven tartalmazhatnak a hagyományos (tehát még vándorló) társadalmukra vonatkozatható adatokat, amelyeket azonban a forráskritika segítségével kell elválasztani a lassan-lassan megváltozó viszonyaikra utaló adatoktól.

A letelepedettek

„*Ex respectu honesti status et conditionis e serie Zingarorum exmissi*” – vagy magyarra fordítva: tisztességes helyzetük és állapotuk miatt a cigányok sorából kivétettek.³⁷⁴ Borsod vármegye 1797-ben készült egyik cigányösszeírásában olvasható négy sajtóvámosi cigány család neve és adatai mellett ez a – legalábbis véleményünk szerint – kulcsmondat, amely nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy az illetők rendelkezettek jellegzetes cigány rasszjegyekkel, anyanyelvükként beszélhették a cigány nyelvet, lehetett minden ősük cigány, ők mégsem számítottak többé az

---

³⁷⁴ B-A-Z. megyei Levéltár, IV. 501/e. 444/1797. sz.

összeírók szemében cigányoknak, azon egyszerű oknál fogva, mert *nem úgy éltek*. A probléma – tudniillik, hogy ki a cigány? – ismerős a szociológiai kutatásokból is. A történész számára azonban ez a mondat egyben súlyos fenyegetés: azt is jelentheti tudniillik, hogy a forrásokban a cigányságnak csak egy rétegével találkozik, a vándorlókkal és a félig letelepedettekkel – vagyis azokkal, akik cigány módon éltek; akik a környezetükkel való konfliktusaik révén bekerültek a forrásokba és ezáltal a történelembé – de miféle történelembé? A cigányok története ugyanis nem lehet azonos *konfliktusaik* történetével.

A fontossága miatt latinul is idézett mondat arra utal, hogy a környezetébe beilleszkedett cigány beilleszkedése által éppen a *cigányságát* veszítette el. Kikerülhet ezáltal a cigány történelemből is? Hisszük, hogy nem. A jövő kutatásának a tárgya kell, hogy legyen a „*nemcigány cigány*”. Vajon mi lett a sorsa például annak a szigetvári cigánynak, aki már 1754-ben azért nem vett részt a vásáron, mert a saját szőlejét művelte?³⁷⁵ Vagy annak a fiatal Vajda Györgynek, akit 1741-ben azért tartóztattak le, mert néhány magyar nemessel és jobbaggyal együtt, azok társaként puritánus eszméket vallott?³⁷⁶ Vagy annak a két cigány gyermeknek, akiknek neve, mint deklinistáké, a nagykanizsai gimnázium 1774–1776 közötti anyakönyveiben olvasható, s akik közül az egyik 1775-ben „újpolgár”, a következő évben azonban már „Hungarus”³⁷⁷ És mi lett a sorsa a kemencei perben³⁷⁸ emberevéssel vádolt és kivégzett cigányok kiskorú gyerekeinek, akiket az ország másik végén helyeztek el

---

³⁷⁵ Somogy megyei Levéltár, Processus magistratuales, I. index, nr. 385.

³⁷⁶ Sz-Sz-B. megyei Levéltár, IV. 1/b. fasc. 42. nr. 84.

³⁷⁷ Zala megyei Levéltár, VII. 52. (A nagykanizsai ferences gimnázium anyakönyvei), 56, 62. és 68. fol.

³⁷⁸ A per részleteit lásd Mezey Barna (szerk.) 1984. 124–134. p.

jobbágyoknál-iparosoknál, s akik már soha többé nem szökhettek vissza a szüleikhez?³⁷⁹ Ezeknek a felsoroltaknak nagyon jó esélyük volt a teljes beilleszkedésre, hiszen a vonatkozó adatok egyértelműen arra mutatnak, hogy vagy ők távolodtak el spontán módon a hagyományos környezetüktől, vagy erővel és visszavonhatatlanul elszakították őket attól. Sorsukat, leszármazottaik sorsát valószínűleg jól nyomon lehetne követni az anyakönyvek alapján akár napjainkig is. És valószínűleg az ilyesfajta mikroutatások jelentik az egyetlen lehetőséget annak bizonyítására, ami most még csak pusztán feltételezés: tudniillik, hogy hazai történetük során nagyon sokan szakadtak le szinte észrevétlenül a cigányságról és olvadtak be szinte teljesen megkülönböztethetetlenül a környezetükbe.

Cigányok és környezet – az előítélet történeti előzményei

Nem lenne teljes semmiféle összefoglaló, ha nem ejtenénk szót a ma is lépten-nyomon tapasztalható előítéletek történeti előzményeiről. Ezt a tárgyat az eddigiek során igyekeztünk több-kevesebb sikerrel kerülni. Ennek oka, hogy a történeti forrásoknak a bevezető részben bemutatott jellege nagyon nehezíti annak eldöntését, hogy egy-egy adat vajon előítéletre vonatkoztatható-e, vagy sem? Egy konkrét példával szemléltetve a dolgot: az emberevéssel vádolt Hont vármegyei cigányok esetében a rendelkezésre álló forrás – ezt a pert szokás az előítélet legtipikusabb megjelenésének mondani – a beismerő vallomások sorozata és az ezek alapján kiszabott ítélet. Ez a *történeti tény* – ettől viszont maga az eset még egyáltalán nem biztos, hogy *igaz*. A beismerő vallomások létrejöttét számos olyan körülmény meghatározhatta, amelyeket már soha nem lesz lehetőségünk megismerni.

---

³⁷⁹ Zala megyei Levéltár, Számadási iratok, sz. n.

Márpedig pontosan ezektől a körülményektől függ a lényeg, tudniillik, hogy milyen mértékű előítélet játszott szerepet egyáltalán a per megindításában és az egyéb mozzanatokban.

Magának az előítéletnek a meghatározása sem könnyű. Nem végezte el ezt például az a dokumentumgyűjtemény sem, amely eddig a cigányok történetére vonatkozó legtöbb forrást közölte.³⁸⁰ Megkísérelte viszont az előítélet létrejöttének az okait feltárni. Eszerint

A cigányokról a lakosságnak – de még a kormányzati szervezetek, a helyi hatóságoknak is – minimális információja volt. A legkézenfekvőbb ismeret volt, ami külsőségként rögzíthető: a ruházkodás, a viselkedés, foglalkozások, egyáltalán: az életmód... Az egyszerű külső szemlélődő számára a kumpániákból hiányoztak az akkori kor elfogadott értékei.

Bátran kijelenthetjük: ez a megállapítás így egyszerűen nem igaz. A lakosság egyáltalán nem „minimális információkkal” rendelkezett a cigányokról, hiszen együtt éltek velük. Van adatunk cselédről, aki este, munka után a cigányok sátrához járt dohányozni,³⁸¹ vannak adataink arról, hogy a nem cigányok ismerték a cigány nyelvet és megértették a cigányok egymás közötti beszélgetését,³⁸² összeírások tanúskodnak párkapcsolatokról cigányok és nem cigányok között.³⁸³ Az akkori korszak elfogadott értékei sem csak az „egyszerű külső

---

³⁸⁰ Mezey Barna (szerk.) 1987. 119. p.

³⁸¹ Heves megyei Levéltár, Heves vármegye törvényszékének iratai: Permásolatok, I. kötet, 326–332. p.

³⁸² Kassai Területi Levéltár, Abaúj vármegye levéltára, Törvényszéki iratok, fasc. 7. nr. 19. és Sz-Sz-B. megyei Levéltár, Szabolcs vármegye törvényszékének iratai: fasc. 51. nr. 332.

³⁸³ Ilyennel például a jászkun kerület 1768. évi cigányösszeírásában találkozhatunk.

szemlélődő” számára hiányoztak a cigányokból, hanem mindenki, az egész környezet számára. S ami a legfontosabb: az életmód nem „külsőségként rögzíthető” valami volt, hanem nagyon is kézzelfogható, a cigányság, mint fogalom lényegéhez kapcsolódó valóság, amely gyökeresen különbözött a környezet életmódjától. Emlékezzünk csak vissza: „cigánynak lenni” a múltban, sőt a jelenben is tulajdonképpen annyit jelent, mint „cigány módon élni”. Ezt az életmódot elítélni, megváltoztatni akarni, vagy egyszerűen csak leírni, mint tapasztalati tény – semmiképpen sem mondhatjuk előítéletnek. Nem látjuk tehát be, hogy ha valamelyik forrásunk létrehozójának egyszerűen csak rossz véleménye van a cigányokról – vagyis az előbbieket szerint a cigányok életmódjáról –, miért kellene azt feltétlenül előítéletnek minősíteni?

Ennek az ellenszenvnek az oka ugyanis legtöbbször vélhetőleg a konkrét tapasztalat, amely általánosítható; az analógia pedig az emberi megismerés egyik útja. A probléma akkor lép fel, amikor az általánosítás úgy történik, hogy annak semmi köze a konkrét, eseti tapasztalatokhoz. Pusztán ez az, ami előítéletnek nevezhető. Fenti példánkkal élve: ha a kemencei perben törvénykező vármegyei bírák úgy hozták meg az ítéletüket, hogy *a cigányok annyira mások, hogy tőlük minden kitelik: még az emberevés is* – akkor ez bizony előítélet a javából. De van az előítélet megnyilvánulásának egy talán még jellemzőbb esete. 1739-ben például a Heves vármegyei Heves helységben egy Vona nevű embernek eltűnt valamennyi pénze. Amikor ezt hajnalban észrevette, azonnal lármát csapott és elfogatta a falu mellett sátorozó cigányokat³⁸⁴ – sem benne, sem pedig a vele lévő emberekben nem merült fel még csak véletlenül sem, hogy a tolvajlást más is elkövethette. Véleményünk szerint ez a tipikus előítélet.

---

³⁸⁴ Heves megyei Levéltár, Heves vármegye törvényszékének iratai: Permásolatok, I. kötet, 326–332. p.

A sokat emlegetett dokumentumgyűjtemény a kemencei per mellett csak két másik példát hoz fel a feudális kori előítélet bemutatására, illetve a megtelepedést szorgalmazó királyi (helytartótanácsi) rendeletek preambulumaiban véli felfedezni az előítélet csíráit, mivel bennük „minden jó szándék ellenére áttetszik a prejudicium”.³⁸⁵ A két felhozott példa Oláh Miklós XVI. század közepi leírása a simándi cigányokról, valamint Istvánffy Miklós nem éppen kedvező véleménye Lippai Balázsról, s bennük az előítélet „a túláltalánosított [következésképp téves] megállapítás”.³⁸⁶ Talán lehetett volna jobb példákat is választani. Az Oláh Miklós által leírt embereket csupán a múlt századi tudományos kutatás azonosította a cigányokkal. Istvánffy pedig kortársa, talán személyes ismerőse lehetett Lippainak; róla mint saját politikai ellenfele, Bocskai István egyik emberéről ír. Cigányokra vonatkozó megjegyzése csupán egy toposz, amely még évszázadokkal később is felbukkan az országleíró irodalomban. Igaz, hogy ha valami, akkor a toposzok kritikátlan átvétele a valódi „túláltalánosítás” – előítéletnek azonban túlzás lenne nevezni, hiszen abban a korban ez általánosan bevett írói módszer volt. Ami pedig a rendeletek preambulumaiban az előítélet csíráinak a felfedezését illeti, ezzel sem érthetünk teljesen egyet. A korábbiakban részletesen ismertettük, hogy mit tartalmaznak a rendelkezéseknek ezek a bevezetései és úgy gondoljuk, hogy semmi másról nem szólnak, csak a rendelet szükségességét mondják el a felvilágosodás szellemében, a korszakra jellemző módon (és nem utolsósorban a lépten-nyomon tapasztalható valóság alapján). Ez még nem előítélet, s nem is annak csírája – inkább akkor kellene előítéletről beszélnünk, ha azt tapasztalnánk, hogy a rendeletek végrehajtói nem tesznek különbséget cigány és cigány között.

---

³⁸⁵ Mezey Barna (szerk.) 1986. 120. p.

³⁸⁶ Mezey Barna (szerk.) 1986. 120–122. p.

A bevezetésben már hangsúlyoztuk, hogy forrásaink létrehozóira olykor kézzelfoghatóan jellemző az *értetlenség* és az *érdektelenség*. Talán akkor járunk el a leghelyesebben, ha csak annyit szögezünk le: ennek a két fogalomnak a jelenléte teremti meg egyáltalán a lehetőséget az előítélet megszületésére. A cigányok ugyanis *valóban mások*, tehát lehetetlen, vagy legalábbis nagyon nehéz megérteni őket. Ráadásul ez a másság olyan, hogy a korabeli értékrend szerint *nem is igen tarthatott igényt az érdeklődésre*, olyan másság, hogy kérdés: egyáltalán meg akarta-e abban a korszakban valaki is érteni őket? S ahol megvan a lehetőség, ott előbb-utóbb nyilván az előítélet is megjelenik, hiszen ennek oka az érthetetlen – vagy érteni nem akart – másság. Erre példa a hírhedt kemencei eset. A kutató feladata pedig csakis az lehet, hogy forrásai – és csakis a forrásai – alapján megismerje, megértse és legfőképpen másokkal is megértesse ezt a másságot, annak reményében, hogy beteljesedjenek e szavak: *„Talán jogos a reményünk, hogy ha a többségi társadalom megismeri a cigányok évszázados történetét, etnikai-kulturális örökségünket, talán könnyebb lesz a »másságot« elfogadtatni, egymáshoz közelebb kerülni.*”³⁸⁷

Levéltári források

Bár egy felsőoktatási jegyzethez nem lenne feltétlenül szükséges, az állítások ellenőrizhetősége miatt élni kellett a hivatkozásokkal a levéltári források esetében is. A kutatott levéltárakról az alábbiakban adunk áttekintést.

---

³⁸⁷ Rostás-Farkas György – Karsai Ervin, 1992. 122. p.

- Magyar Országos Levéltár: elsősorban a középkori oklevélgyűjteményt (Dl: Diplomatikai levéltár és Df: Diplomatikai fényképgyűjtemény) használtuk. Emellett kutatásokat végeztünk az Urbaria et conscriptiones (UetC) anyagában, illetve áttekintettük a magyarországi és erdélyi Királyi Könyveket (Libri Regii, az előbbieket a Magyar Kancellária, az utóbbiak a Gyulafehérvári Káptalan fondjában találhatóak). E két sorozat legújabbán cd-romon is hozzáférhető.
- Területi levéltárak: mivel a felsőbb rendeleteket a Helytartótanács vagy bármilyen más kormányzati szerv minden helyhatóságnak elküldte, elvileg ezek minden vármegyei levéltárban fellelhetőek. Belőlük a legteljesebb gyűjteményt Borsod vármegyének a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár (B-A-Z. m. Lt.) őrizetében lévő anyagában alakították ki a régebbi rendezések során, így kézenfekvő volt ezt használni. Emellett kutatásokat végeztünk a történeti vármegyék közül Vas, Zala, Somogy, Tolna, Szabolcs, Nógrád, Heves, Zemplén, Bihar, Veszprém, Abaúj és Torna levéltáraiban (e két utóbbi vármegye anyaga a Kassai Területi Levéltárban található), végül Szepes vármegye Lőcsén elhelyezett levéltárában; e kutatások speciális levéltári fondokra (jegyzőkönyvek, igazgatási típusú iratok, összeírások, törvényszéki iratok) terjedtek ki. Az ugyancsak a területi levéltárak őrizetében lévő városi és mezővárosi levéltárak közül Kassa, Miskolc és Sajószentpéter levéltáraiban folytattunk átfogóbb kutatást.

A feltárt és felhasznált dokumentumokra a szokásos módszerrel hivatkoztunk. A vonatkozó forráskiadási szabályzatoknak megfelelően jártunk el azoknak a magyar nyelvű iratoknak az átírásában, amelyek közreadását fontosnak ítéltük.

Irodalom

Achim, Viorel

2001. Cigányok a román történelemben. Budapest

András Sámuel

1789. Elmés és mulatságos anekdoták. Bécs

Balogh Ödön

1991. A cigányok megjelenése, letelepítése Kiskunfélegyházán. In: A Kecskeméti Katona József Múzeum Közleményei, 5. 57–62. p. Kecskemét

Bana József

1993. Rendszabályok és engedmények. Győr város cigánypolitikája a XVIII. században. Kisalföld

Bartal Antonius

1901. Glossarium mediae et infimae Latinitatis regni Hungariae. Lipsiae

Bartl Antal – Veress Ignác

1864. Latin-magyar szótár. Pest

Benczik Gyula – Dominkovits Péter

1993. Szombathely város jegyzőkönyveinek regesztái I. Szombathely

Benda Kálmán

1939. Almásy Ignác jászkun főkapitány rendelete 1782-ből a cigányok viseletéről. Ethnographia–Népélet, 167–168. p.

1971. Révay Péter ajánló levele Gáspár vajda és népe számára. Ethnographia, 425–426. p.

Bessenyei József

1994. Enyingi Török Bálint. Budapest

Bél Mátyás

1968. Heves megye ismertetése 1730–1735. Fordította Soós Imre. Eger

1985. Az újabkori Magyarország földrajzi–történeti ismertetése. Moson vármegye. Mosonmagyaróvár

- Bodgál Ferenc
1965. A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei cigányok
fémművessége. *Ethnographia*, 521–546. p.
- Bod, Petrus
1767. *Dictionarium Hungarico-Latinum. Cibinii*
- Bodó Béla
1987. Cigányok a XVIII. századi Szabolcs vármegyében.
Kronika, új folyam, I. évf. 167–186. p. Pécs
- Bódi Zsuzsa
1992. Magyarországi cigány összeírás a 18. században.
Phralipe, III. évf. 15–20. p.
- Carr, Edward Hallett
1993. *Mi a történelem?* Budapest
- Csongor Anna – Szuhay Péter
1992. Cigány kultúra, cigánykutatások. In: *Budapesti
Könyvszemle*, 4. évf. 235–245. p.
- Csontos János
1877. Adalék a magyarországi cigányok történetéhez.
Századok, 454–456. p.
- Diósi Ágnes
1988. *Cigányút*. Budapest
- Dömötör Sándor
1929. Cigányadomáink. (Anyagösszefoglalás.) *Ethnogra-
phia*, 82–106. p.
1934. Mióta muzsikusok Magyarországon a cigányok?
Ethnographia, 156–178. p.
- Elek György
1991. A karcagi cigányság a 18. században. *Jászkunság*,
XXXVII. évfolyam, 5. sz. 42–45. p.
- Enessey György
1798. *A' tzigán nemzetnek igazi eredete, nyelve,
történetei*. Komárom
- Engel Pál – C. Tóth Norbert
2005. *Királyok és királynék itineráriumi (1382–1437)*.
Budapest

- Ercsi Dániel
1814. *Statistica*. Debrecen
- Erdős Kamill
1899. *Cigánytanulmányai*. Szerkesztette: Vekerdi József.
Békéscsaba
- Fehértói Katalin
1987. A középkori cigány helynevek és személynevek.
Névtani Értesítő, 12. szám, 5–17. p.
- Fraknói Vilmos
1877. II. Lajos király számadási könyve. Magyar
Történelmi Társaság, XXII. Budapest
- Fraser, sir Angus
1996. *A cigányok*. Budapest
- Fridvaldszky Johannes
1767. *Minerologia magni principatus Transylvaniae*.
Claudiopoli
- Gilsenbach, Reimar
1997. *Weltchronik der Zigeuner*. Teil I: Von den Anfängen
bis 1599. Studien zu Tsiganologie und Folkloristik
10. Frankfurt am Main
- Gyergyói Sándor
1990. *Kirekesztéstől a beilleszkedésig*. I–II. kötet.
Debrecen
- Hajdú András
1955. A Kájoni Kódex egyik cigánynyelvű dala (1639).
Ethnographia, 482–486. p.
- Heiczinger János
1978. Fejezetek a cigánykérdés alakulásáról. Fejér megyei
történelmi évkönyv, XII. 153–251. p. Székesfehérvár
- Hógye István
1984. Adatok a Zemplén megyei cigányság XVII–XVIII.
századi történetéhez. A Miskolci Herman Ottó
Múzeum Közleményei, 22. 39–47. p. Miskolc
- Huizinga, Johan
1997. *A történelem formaváltozása*. Budapest

- Istvánfi, Nicolaus
1758. *Historia regni Hungariae post obitum gloriosissimi Matthiae Corvini regis. Viennae, Pragae et Tergestii*
- Iványosi-Szabó Tibor
1993. Adatok a cigányok kecskeméti történetéhez (1596–1850). In: *Bács-Kiskun megye múltjából XII.* 7–55. p. *Kecskemét*
1996. *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei I. Kecskemét*
- Jakab Elek
1888. *Oklevéltár Kolozsvár története második és harmadik kötetéhez. Budapest*
- Jakus Lajos
1992. *Cigányvajdák privilégiumai. Honismeret, XX. évfolyam, 5. sz. 20–22. p.*
- József főherceg
1895. *Az ónodi várhoz tartozó cigány jobbágyok összeírása. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 121–123. p.*
- Kiss András
1990. *Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez. Korunk, 1990. 7. sz. 888–896. p.*
- Kolumbán Samu
1903. *A cigány a székely nép felfogásában. Ethnographia, 141–147. és 383–392. p.*
- Kovács János
1895. *A cigányok Szegeden. Ethnographia, 187–198, 280–288. és 388–393. p.*
- Kovalcsik Katalin – Réger Zita
1995. *A tudomány mint naiv művészet. In: Kritika, 1995. február. 31–34. p.*
- Kozák Istvánné

1983. A cigányok a társadalmi munkamegosztásban. In:
Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak? 102–122. p.
Budapest
- Lakatos Menyhért
1991. A cigányság törzsi és nemzeti kérdései. In:
Nemzetiség – identitás. A IV. nemzetközi néprajzi
nemzetiségkutató konferencia előadásai. Békéscsaba
– Debrecen
- Lehoczky Tivadar
1881. Adatok a magyar cigányok történetéhez. Századok,
152–154. p.
1894. Új adat cigányaink történetéhez. Századok, 1894.
827–828. p.
- Márki Sándor
1890. Aradmegye cigányainak történetéből.
Ethnographia, 442–447. p.
- Melich János (szerk.)
1912. Calepinus latin-magyar szótára. Budapest
- Mezey Barna (szerk.)
1986. A magyarországi cigánykérdés dokumentumokban
1422–1985. Budapest
- Mészáros László
1975. Bács-Kiskun megye cigányságának történetéhez. In:
Bács-Kiskun Megye Múltjából, I. 133–168. p. Kecskemét
1976. A hódoltsági latinok, görögök és cigányok
történetéhez. Századok, 474–489. p.
- Móro Mária Anna
1978. Mária Terézia cigány rendeletei és a Baranya
megyei cigány összeírások. In: Baranyai
Helytörténetírás, 205–301. p. Pécs
- Mróz, Lech
2001. Dzieje Cyganów-Romów w Rzeczpospolitej.
Warszawa
- Nagy Pál

1998. A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában. Kaposvár
- Rostás-Farkas György – Karsai Ervin
1991. Ősi cigány mesterségek és foglalkozások. Budapest
1992. A cigányok története. Budapest
- Schram Ferenc
1970–1982. Magyarországi boszorkányperek I–III. kötet. Budapest
- Soós István
1994. Cigányok. In: Együtt élő népek a Kárpát-medencében. 203–217. p. Budapest
- Stewart, Michael
1994. Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. Szociálpolitikai Értesítő. Budapest
- Süttő Szilárd
2003. Az Anjou-Magyarország alkonya. I–II. kötet. Szeged
- Šalamon, Pavol
1992. Cigáni v Abovskej a Turnianskej stolici v období osvietenstva. In: Neznámi Rómovia. 73–78. p. Bratislava
- Szabó László
1961. Mária Terézia 1760/61-es cigányrendelete a Jászságban. Jászkunság, 125–131. p.
- Szalay Béla
1914. Czigánytörténeti adatok. Ethnographia, 89–93. p.
- Szamosközy István
1977. Erdély története. Fordította: Borzsák István. Budapest
- Szerémi György
1961. Magyarország romlásáról. Monumenta Hungarica V. Budapest
- Szirmay, Antonius
1804. Hungaria in parabolis. Budae

Szomszéd András

1987. A nógrádi cigányság története az összeírások tükrében. In: A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve, XIII. 157–207. p. Salgótarján

Szuhay Péter

1995. Cigány kultúra. A magyarországi cigány etnikai csoportok kulturális integrációjáról és a nemzeti kultúra megalkotásáról. BUKSZ, 329–341. p.

Taylor, Anne-Christine

1994. A történelem megértési modelljei. In: A kulturális antropológia eszméi. Budapest

Tollius, Jakob

1700. Epistolae itinerariae. Amstelodamii

Tomka Miklós

1983. A cigányok története. In: Cigányok, honnét jöttek, merre tartanak? 82–101. p. Budapest

Tóth Péter

1989. Borsod vármegye tervezete a cigányok szabályozására 1784-ből. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei, 26. 63–67. p. Miskolc

1993. Cigányok Miskolcon a 18. század közepén. In: A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve, XXX–XXXI. 205–215. p. Miskolc

1994. Cigányok a Kárpát-medencében a XVIII. században. In: Történeti és néprajzi tanulmányok, 45–57. p. Debrecen

1994. Kóborlás és letelepedés. (A magyarországi cigányok feudális kori történetéhez.) In: Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Évkönyv, VII. 7–29. p. Miskolc

2000. A magyarországi cigányok története a feudalizmus korában. In: Kemény István (szerk.) A magyarországi romák. Változó világ, 31. [Budapest] 5–11. p.

2005. A varázsló cigány asszony a XVIII. században.
Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltári Évkönyv,
XII–XIII. 55–68. p. Miskolc
- Ujváry főhadnagy
1835. A' cigányokról. Társalkodó, 64. sz. 253–264. sz.
- Vekerdi József
1974. A cigány népmese. Budapest
1982. A magyarországi cigány kutatások története. Folklor
és etnográfia 7. Debrecen
- Wlisloczki Henrik
1893. Cigányok. Pallas Nagy Lexikona, IV. kötet, 361–
364. p.
- Zsupos Zoltán
1988. Az erdélyi aranyosó cigányok 1783-as összeírása.
Néprajzi Értesítő, LXVII–LXX. 129–193. p.
1993. Az erdélyi sátoros taxás fiskális cigányok
csoportszerveződése a 18. században. In: Cigány
Néprajzi Tanulmányok 1. 38–43. p. Budapest

Dupcsik Csaba³⁸⁸

A cigányok társadalomtörténete a 19-20. század fordulóján

A romák/cigányok³⁸⁹ társadalomtörténeti periodizációja némileg más logikát követ, mint a politikátörténetre koncentráló korszakolás. A romák életében a 19-20. század fordulója körül fordulat mutatható ki, pontosabban, korunkból visszatekintve úgy láthatjuk, hogy ekkortájt „billentek át” a lassan már régóta érlelődő folyamatok. Leegyszerűsítve: a 19. század végéig tartó korszakban a cigányok nagy többsége integrálódott a magyar társadalomba – még ha, mint látni fogjuk, sajátos módon is –, míg a századfordulótól egyre mélyebb dezintegráció jellemzi a romák egyre nagyobb hányadát. (A következő fordulópontra majd az 1960-as évek jelentik, amikor egy újabb integrációs periódus kezdődik, lásd Hajnáczy Tamás tanulmányát ezen kötetben).

E dezintegrálódási folyamat a kortársak elől jórészt rejtve volt, részben annak lassúsága miatt, részben pedig azért, mert ekkor, tehát nagyjából a 20. század első felében számos más aktuális társadalmi és politikai kérdés forgott a közéleti diskurzusokban, amely szinte „kitakarta” a romák

---

³⁸⁸ MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont (Szociológiai Intézet), Károli Gáspár Református Egyetem

³⁸⁹ A fejezetben a két kifejezést szinonimaként használom, részben a később említendő külső meghatározottság elterjedt gyakorlata miatt, részben pedig azért, mert a környezetük által cigánynak tartott emberek önelnevezése nem egységesült.

helyzete körül kialakuló problémákat. De az egyik legfontosabb ok abban rejlett, hogy a romákról elfogadott közkeletű kép (amelyet, mint majd látni fogjuk, még a szakértőnek tekinthető megfigyelők sem árnyaltak, inkább megerősítettek, miközben cigány identitású értelmiség ebben a korszakban gyakorlatilag nem volt) *mintegy megelőlegezte ezt a kiszorított, „társadalom alatti” helyzetet.*

Magyarán: a 19-20. század fordulójáig még azok is, akik tisztában voltak azzal, hogy a cigánynak tartott emberek életformája nagyon változatos, és hogy többségük társadalmi helyzete – a kor mércéjével – megfelelőnek mondható, tehát még az ilyen szakértők is a romák dezintegrálódott kisebbségére koncentrálták figyelmüket; majd nagyon gyakran e „problémás” csoportokról alkotott képet vetítették – „a cigány” címkéje alatt – a romák *egészére*. Ezen sztereotip kép a 19. század legvégén „a cigány” alulcivilizált, nem annyira intellektuális, mint inkább ösztönös, számításra, tervezésre szinte képtelen mivoltát hangsúlyozta, s ebből „következtek” „a cigányok” életmódjának sajátosságai is: „a (tipikus) cigány” „kóborol”, „csavarog”, *putriban vagy sátorban lakik, jobb esetben alkalmi munkákból, rosszabb esetben koldulásból vagy lopásból él.*

Először is szembesítsük ezt a sztereotip „cigány”-képet a „valós” 19. századi helyzettel, ahogy az egy olyan vizsgálatból rajzolódik ki, amely szerencsésen rögzítette a romák helyzetét, éppen azt megelőzően, hogy ez a helyzet látványosan romlani kezdett. (A „valós” kifejezés idézőjeleit az indokolja, hogy, mint majd látni fogjuk, ez a kutatás is inkább tükrözte a kutatók és a megrendelőik előfeltevéseit és előítéleteit, mint a valóságot – de megfelelő forráskritikával elemezve mégis közelebb kerülhetünk ehhez a valósághoz.)

Egy régi műfaj felújítása: az 1893-as vizsgálat

1893-ban a m. kir. belügyminiszter rendeletére országos cigányösszeírást tartottak Magyarországon, részben a 18. századi felvilágosult abszolutista uralkodók politikáját követve, részben viszont már a születőben lévő társadalomtudományok eszköztárának használatával: a kérdéssort a Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (KSH) állította össze, az adatok elemzésére pedig Herrmann Antal néprajzkutatót kérték fel. A tudományok története szempontjából is kuriózumnak számító kutatás³⁹⁰ a társadalomtörténet számára valóságos kincsnek számít, mivel éppen „elkapta” és rögzítette a fent említett korszakváltás előtti „utolsó pillanatban” a romák társadalmi helyzetét. Mivel a következő korszak társadalmi helyzete éppen ehhez az 1893-as helyzethez képest értelmezhető rosszabbodásként, ezért koncentrálok a továbbiakban elsősorban erre a kutatásra. A kiemelt figyelmet az is magyarázza, hogy egyrészt, hasonlóan átfogó és szisztematikus kutatás a romákról a következő nyolc évtizedben nem született, másrészt pedig, mint próbálok majd megmutatni, visszapillantva azért az ekkortájt kezdődő romlásnak az előjelei is kimutathatók a kutatás eredményeiben (és főleg azok értelmezésében).

Már az is a vizsgálat egyik nagy eredményének számított, hogy felmérte a romák létszámát, pontosabban: *azok* számát, *akiket nem roma környezetük cigánynak tartott*; ez egy morálisan nem elfogadható, ugyanakkor, zavarba ejtő módon, a társadalomtudományok szempontjából megkerülhetetlen definíció. A vizsgálat előtti utolsó adat az 1890. évi népszámlálásból származott: ekkor, a *cigány anyanyelv* alapján 91 ezer magyar állampolgárságú cigányt

---

³⁹⁰ Hogy miért számít kuriózumnak – lásd később.

írtak össze. 1893-ban a kutatók kezdetben úgy vélték, hogy akár kétszer ennyi adatlapra is szükség lehet, de végül csaknem háromszor annyi kellett.³⁹¹ A kutatók végül 272.776 fő (az akkori népesség 1,8%-a) adatait vették fel, s néhány, a kutatás végrehajtása alól kibújó város miatt úgy becsülték, hogy közel 300 ezer, a környezete által cigánynak tartott ember élt a Magyar Királyságban.

Fontos megjegyezni, hogy valamennyi roma személyről külön-külön adatlapot töltöttek ki, de nem maguk az érintettek, hanem a helyi hatóságok tisztviselői. Ez etikailag éppúgy problematikus, mint a „ki a cigány?” kérdés érintetteket negligáló megválaszolása, szakmailag viszont, bár inkább tükrözte a többség (vagy a hatóságok) véleményét a romákról, mint azok tényleges társadalmi helyzetét, paradox módon ez sokszor javította is a vizsgálat adatainak megbízhatóságát. Társadalomtudományi közhely ugyanis, hogy a kérdőívvel megkeresett személyek, még ha el is hiszik, hogy válaszaikat név nélkül dolgozzák fel és kizárólag tudományos célokra használják, akkor is hajlamosak arra, hogy a róluk kiállított képet megszépítsék (más esetekben pedig éppen hogy lerontsák). Egy valóban foglalkozás nélküli, valóban csavargó, valóban odúban lakó roma valószínűleg nagyon is tudhatta, milyen hatást keltenének a válaszaival, sőt, azt is tudta, hogy már pusztán a „cigány” kategória megjelenése milyen helyre szorítja őt bármilyen „nadrágos emberrel” való beszélgetés során – *jogos önvédelemből* gyakori lett volna a nem hiteles válasz. Ha egy helyi

---

³⁹¹ A népszámlálás alapján végzett vizsgálatból tehát kimaradt volna több mint 200 ezer ember, akiket környezetük ugyanúgy „cigányként” kezelt, mint a cigány anyanyelvűeket – etikai szempontból mégsem elfogadható a két csoport azonosítása, noha hallgatólagosan ezt tesszük majd a későbbiekben. A dilemmának nincs problémátlan megoldása (lásd Dupcsik, 2011).

tisztviselő a megkérdezése nélkül azt írta egy roma adatlapjára, hogy foglalkozása és munkája van, házban él, évtizedek óta letelepült, stb. az morálisan visszás ugyan, de bizonyos szempontból megbízhatóbb.

Mivel a fent említett sztereotip „cigány”- képnek központi elemei közé tartoztak a „kóbor” és a „putri” kifejezések, kezdjük a *letelepedettség és a lakóhely* adataival.

Az 1893-as vizsgálat hatálya alá eső népesség 89,2%-a élt állandóan, 7,5%-a részben letelepedve, s csak 3,3%-ot minősítettek „kóbor cigánynak”. A részben letelepedettek nem „kóborlási ösztön”, hanem munkájuk elvégzése miatt keltek időszakosan útra, akárcsak a sokszázezer korabeli paraszt, aki falusi illetőségét fel nem adva vállalt városi- vagy kubikos munkát, vagy szegődött summásnak egy másik országrészbe. Másrészt, a nyelvi asszimiláció – amelyet itt nem akarok se pozitív, se negatív előjellel normatívén minősíteni – ha az integráltságnak nem is mutatója, mégis, általában tartós, több generációra kiterjedő letelepedettséget valószínűsít. Márpedig a romák többsége ekkortájt környezetük nyelvét beszélte: 38%-nak a magyar,³⁹² 24%-nak a román, 30%-nak a romani volt az anyanyelve, míg 8% egyéb nyelven beszélt.

A letelepedett romák mintegy kétharmada, a részben letelepedettek mintegy fele, sőt, nem várt módon még a „kóborok” több mint tizede is házban élt; összesítve a cigányok 61,7%-a élt házban, míg 33,3%-a putriban vagy

---

³⁹² Elsősorban az ország magyar többségű területein, így a későbbi trianoni határok között a magyar anyanyelvűek aránya a cigányok között 79,5% volt – ez némileg magasabb, mint amelyet Kemény Istvánék 1971-ben mértek. A román (a korabeli szóhasználatban „oláh”) anyanyelvűként regisztrált romák nagy többsége a ma Romániához tartozó területeken élt.

kunyhóban, 3,3%-a sátorban, 1,7%-a „*odúban vagy egyéb helyen*” (Cigányösszeírás, 1895: 36.). „*Az állandóan letelepedett cigányok legnagyobb része rendes, állandó házakban lakik; a rendes, tisztességes polgári foglalkozásuk hajléka nem igen különbözik a többi polgárétól*” (Cigányösszeírás, 1895: 38). Módszertani értelemben ez a megjegyzés némileg tautologikus, hiszen a kutatásban használt definíció is így szólt: „*házaknak tekintendők azok a lakóépületek, melyek a többi községi lakosok lakházaitól nem nagyon különböznek...*” (Cigányösszeírás, 1895: 9). Ugyanakkor a „putri” kategóriájának már meghatározásában is benne foglaltatott az etnikus elem: „*putriknak [tekintendők] a kis nyomorult cigányviskók, melyeknek azonban fala és ablaka is van...*” (Cigányösszeírás, 1895: 9) – ez azt sugallja, mintha ilyen épületekben ekkortájt csak romák laktak volna.

Kár, hogy nincsenek igazán jól összehasonlítható adatok, a KSH népszámlálásai és más országos felmérései ugyanis rögzítették a lakóházak falának és tetőzetének anyagát, de hogy hány épület volt részben földbe süllyesztett kunyhó, tehát putri, azt már nem. Más forrásokból azonban tudjuk, hogy putriszerű építményekben lakott ebben a korszakban a nem cigány paraszti népesség egy része is. Egy kitűnő példa Kardos László és munkatársai tiszai³⁹³ kutatása: „*a néprajzi vizsgálat időpontjában [1949-1951] a 80-90 éves öregek még emlékeztek azokra a zsellérputrikra és jobbágyházakra, amelyek egyike-másika még állt gyermekkorukban, és amelyekben népes családok éltek. A [19-20.] század fordulójá]n bontották le az utolsót. Ezek a jobbágyházak joggal rászolgáltak a putri névre, kis földbe ázott kunyhók voltak, 100-120 centiméterre lemélyítve a*

---

³⁹³ Azért jó példa, mert – a korban szokatlan módon – a vizsgálatot kiterjesztették a tiszai cigányokra is: így, ha vizsgálatuk során bármilyen észrevételüknek roma vonatkozása volt, azt azonnal meg is jegyezték.

földbe, a lakószoba és a konyha nagyságára szélesítve és osztva. A földbe mélyített alap széleit vályoggal rakták ki és azon húzták fel a vályogból, nádból tapasztott, földből vert falat úgy 100-120 centiméter magasra a föld felszíne fölé” (Kardos, 1997: 55). Az itt idézett vizsgálat helyszínét, Tiszaigart főleg agrárproletariátus lakta, de a birtokos parasztok által dominált, a környező Heves megyei falvakhoz képest jómódúnak számító Átányon is 1944-ben bontották le az utolsó putrilakást (Fél és Hofer, 1997: 343). De több mint négy évtizeddel az 1893-as vizsgálat után is ezt olvashatjuk a *Viharsarokban*: „sárból vert házak keletkeznek sártetővel, egyszóval a cigányputri típusa újjászületését üli. Az újabban »épült« proletárházakat már mi sem különbözteti meg cigányputritól. S nemcsak itt, más városok szélén is megfigyeltem, hogy a mezei munkásság újabban »cigányputrit« épít, vagy vásárol” (Féja, 1937: 185).

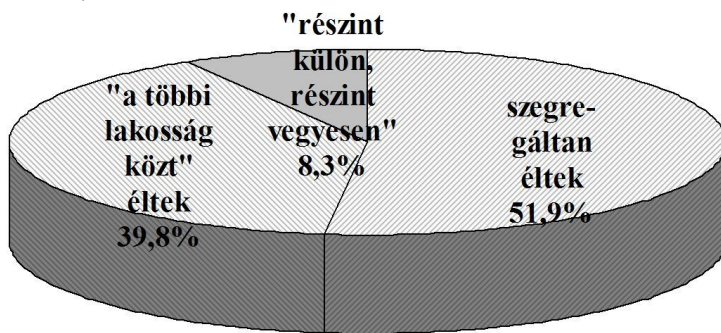
A lakás típusa önmagában még nem ad felvilágosítást arról, hogy mennyire szigetelődtek el a cigányok a környezetük nem roma népességétől. A *szegregáció mértéke* tehát külön dimenzió, még hozzá fontos dimenzió, mivel számos vizsgálat bizonyította, hogy ha romák kizárólag romák között, tehát szegregáltan élnek, akkor a romák társadalmi helyzete körüli problémák is halmozottan jelentkeznek. *1971-ben* – Herrmannék után ugyanis ekkor végezték csak el a következő országos cigánykutatótást – Kemény István és munkatársai úgy találták, hogy *a romák mintegy háromnegyede* a nem cigányoktól elkülönítve élt.³⁹⁴ Ezen

---

³⁹⁴ „1971-ben a cigányok kétharmada telepen élt” (Kemény, Janky és Lengyel, 2004: 51), de „nem soroltuk a telepi lakások közé a községeken és városokon kívül fekvő elszigetelt cigány lakásokat, és nem minősítettük telepnek a településen kívül fekvő két-három cigány lakás együttesét sem” – ezekkel együtt a többségtől elszigetelten élő romák

fejezet egyik fő tézise szempontjából különösen érdekes: ekkoriban, tehát az 1970-es években az volt az általános vélekedés, hogy a cigányok szegregált lakóhelyei „ősidők” óta léteztek, s cigányok jelentős számban először csak a szocializmus korában költöztek nem romák közé (1965 óta tartott az ún. telepfelszámolási program, Berey, 1990; Dupcsik, 2009: 201-210). Ezzel szemben érdemes megnézni az 1893-as vizsgálat adatai alapján megrajzolt 1. ábrát: *1893-ban a romák által is lakott 7962 település csaknem felében a romák nem szegregáltan éltek.* (Sajnos, a két adat összehasonlíthatóságát csökkenti, hogy az 1893-as vizsgálatban a romák lakta települések, míg az 1971-esben a romák „szegregáltsági mutatójáról” volt szó).

1. ábra. Milyen arányban éltek szegregáltan, illetve a nem cigány népesség között a romák az 1893-as vizsgálat szerint (a települések %-ában)?

Adatok forrása: Cigányösszeírás, 1895: 27.

Még fontosabb kérdés talán *a foglalkozás és a munka:* a fentiek fényében tudjuk értékelni az adatot, hogy a 15 évnél

---

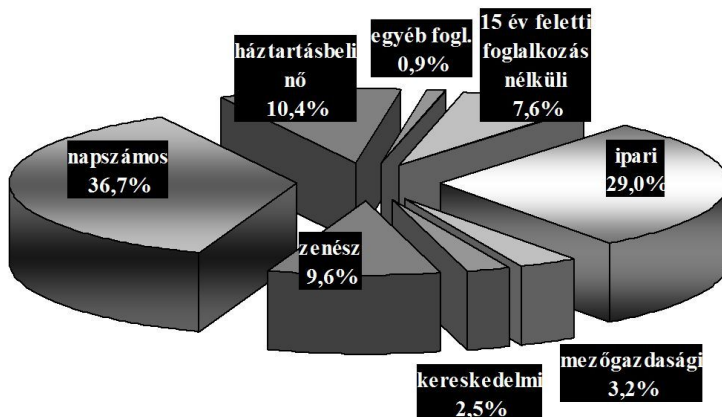
aránya mintegy 76%-ra ment fel (Kemény, Janky és Lengyel, 2004: 54).

idősebb romák mindössze 7,5%-ról jegyezték fel azt, hogy „*foglalkozás nélküli*” (e kategóriára visszatérek majd), a többieknek tehát valamilyen foglalkozást írtak az adatlapra (2. ábra). A témánktól függetlenül is érdekes: miközben napjainkban elterjedt mítosz, hogy „*régen*” (értsd: 1945 előtt) „*a nők nem dolgoztak*”, valójában ez még a középosztálybeli nőkre sem volt teljesen igaz, a kétkezi dolgozókra, tehát az akkori társadalom döntő többségére pedig különösen nem. Az 1893-as kutatás magától értetődően lekérdezte valamennyi 15 év feletti roma férfi és nő foglalkozását, s ennek fényében elég váratlan, hogy a teljes cigány népesség alig 10,4%-a minősült háztartásbelinek („természetesen” kizárólag nők). A lányok és asszonyok túlnyomó többsége tehát valamilyen foglalkozással szerepel az összeírásban. A foglalkozások gender-megoszlása részben megfelel a sztereotípiáknak (például a csipkekötők valamennyien nők, míg a csengőkészítők valamennyien férfiak), bár kivételek is akadtak (például 378 *női kovácsot* is találtak, a kovácsok között így arányaiban több nő volt, mint például a zenészek között). Herrmann szerint Magyarországon³⁹⁵ az iparban dolgozók 14,6%-a nő, míg az iparos cigányok között ez az arány 32,75% (Cigányösszeírás, 1895: 96).

---

³⁹⁵ Horvátország és Fiume nélkül; e korszak kapcsán, 1918-ig, ha mást nem írok, akkor a „Magyarország” vagy „a magyarországi adatok” a továbbiakban is mindig erre a területre vonatkoznak.

2. ábra. A 15 évnél idősebb romák foglalkozása az 1893-as kutatás szerint

Adatok forrása: *Cigányösszeírás, 1895: 60-79.*

Jóval kedvezőtlenebb volt az *oktatási* helyzet: a romák 93,7%-a nem tudott írni-olvasni (*Cigányösszeírás, 1895: 59*); a mai szemmel rendkívül magas értéket némileg árnyalja, hogy a szűkebben vett Magyarországon az össznépeség³⁹⁶ 52%-a, Horvátországot is beleértve 54,5%-a volt analfabéta (*KSH, 1893: 286*).

Elmondhatjuk, hogy *első pillantásra* az 1893-as vizsgálatból kirajzolódó kép biztató lehetett: a romák nagy többségének integrált helyzetét mutatta, a további felemelkedés esélyével. Utólagos bölcsességgel azonban mégis megállapítható, hogy az ezután kibontakozó negatív

³⁹⁶ Általában – érthető okokból – a 6 éven felüli népeséget szokás figyelembe venni, de mivel a *Cigányösszeírás* a teljes roma népeség analfabetizmusát vizsgálta, az összehasonlíthatóság kedvéért ezt az adatot ismertettem az össznépesésnél is.

folyamat kódolva volt ebben az első pillantásra kedvezőnek tűnő képben. A továbbiakban először e „rossz előjeleket” próbálok meg kinagyítani, három területen: 1.) a munkamegosztásban elfoglalt hely programozott válsága, 2.) az oktatási hátrány ismételt újratermelődése, és 3.) az ideológiai célponttá válás folyamata terén.

1.) A munkamegosztásban elfoglalt hely programozott válsága

Az 1893-as években a magyarországi össznépesség mintegy kétharmada mezőgazdaságban élt, nem meglepő hát, hogy Herrmann mintegy rácsodálkozik arra, mennyire alulreprezentáltak a romák a mezőgazdaságban dolgozók között.

Pontosabban, mai szemmel nézve nagyon is meglepő ez a csodálkozás. Jelen keretek között nem tudok belemenni annak taglalásába, hogy miért,³⁹⁷ de mindenesetre tény: a középkor végén Magyarországra érkező cigányok *nem* parasztként épültek be a munkamegosztás rendszerébe, s ezen a 18. század második felétől már sem királyi rendeletek, sem „jószándékú nevelés” nem tudott változtatni. A romák elparasztosodásához *mindenekelőtt a föld hiányzott* – tünetértékű, hogy a mindössze 2206 cigány „őstermelő” (1,26%) között a birtokosok átlagosan 0,53, a bérlők átlagosan 0,69 kat. holddal rendelkeztek (Cigányösszeírás, 1895: 79), márpedig az életképes paraszti birtokhoz legalább 25-30-szor több föld kellett volna.³⁹⁸

---

³⁹⁷ *A romológia alapjai* (Cserti Csapó Tibor és Orsós Anna szerk., 2015) c. kötetbe írt hozzájárulásomban kísérletet teszek rá.

³⁹⁸ Például a Heves megyei „*Átányon a 15-20 holdas gazdaságoknál húzódik a határ, amely fölött a birtok kiegészítő kereset és*

Az 1893-as vizsgálat korában Magyarországon mintegy kétmillió parasztnak 5 holdasnál kisebb birtoka volt, mintegy négymilliónak pedig egyáltalán nem volt földje. E csoportnak csak egy része próbált önkiszákmányoló munkástílussal (nagyobb) földbirtokot összekaparni, de még ez a rész is hatalmas konkurenciát jelentett az esetleg földszerzéssel próbálkozó cigányok számára; ugyanakkor a hatmilliós tömeg egésze konkurenciát jelentett azon romák számára, akik esetleg napszámosként vagy cselédként próbáltak mezőgazdasági munkát vállalni.

„Magyarországon az iparral foglalkozók az összes népességnek 5,45%-át teszik... [míg az] iparral foglalkozó cigány férfiak az összes férfi cigányok 24,57%-át...” (Cigányösszeírás, 1895: 96) – ez 4,5-szeres különbség a romák javára, ráadásul a nők körében, mint korábban erről már szó volt, még nagyobb volt az iparban foglalkoztatottak aránya, mint az össznépességben. Az adatok az első pillantásra nagyon ígéretesek, igazán kár, hogy Herrmann, ha nem is hamisít, de csúsztat: először is, ha a romáknál csak a férfiak arányairól van szó, akkor „illene” az össznépességnél is így tennie. Így kiderülne, hogy 1890-ben a magyarországi férfiak 10,3%-a dolgozott az iparban (KSH, 1893: 17, 23 és 129) – ez pedig már „csak” két és félszeres különbséget jelent.

Másodsor, Herrmann maga is szabadkozva jegyzi meg, hogy a „a cigány összeírás az ipart nagyon tág értelemben fogta fel” (Cigányösszeírás, 1895: 96), s valóban, a „döngyűző és gyepmester”, a „favágó”, a „hordár”, a „mosás” [sic], a „szénégető”, stb. stb. is ide tartozik. Ezzel a tág meghatározással önmagában még „nincs gond”, hiszen az 1880-as népszámlálás is megkülönbözteti a „tulajdonképeni ipart” az ún. „élvez. és személyes szolg. ipartól”, a „házi- és népipartól”, illetve a „vándoripartól”, és e négy kategória

---

munkavállalás nélkül eltarthat egy parasztcsaládot” (Fél és Hofer, 2010: 67).

együtt adja az „*összes ipart*”. Az viszont már szempont, hogy az országos „*összes iparban*” foglalkoztatottak 78,6%-át teszik ki a „*tulajdonképeni iparban*” dolgozók (KSH, 1893: 17) – a romák esetében ez nyilvánvalóan kisebb. A cigányok a koraújkorban éppen azért tudtak sikeresen beépülni a munkamegosztás rendszerébe, mert olyan „*házi-, nép- és vándoripari*” funkciókat láttak el, amelyeket a parasztság már nem tudott vagy nem akart, a céhes ipar pedig nem volt képes ellátni.

Az *ipar* kifejezésével Herrmann a legmodernebb, legfejldőképesebbnek tartott ágazat képét idézte fel – de az iparos cigányok túlnyomó része nem itt, hanem egy nagyon is archaikus munkaerőpiaci szegmensen dolgozott. Ez utóbbi háziipar részben előzménye, részben kiegészítője volt a modern, főleg gyárakra és üzemekre épülő „*tulajdonképeni iparnak*” – de utóbbi jelentős részben vetélytársa is lett az előbbinek. Olyan „*hagyományos cigány mesterségek*”, mint például a csengőkészítés művelőiből az 1893-as vizsgálat 41 főt talált (Cigányösszeírás, 1895: 62) – amikor 1961-ben Erdős Kamill célzott kutatást kezdett még élő csengőkészítő találására, kudarcot vallott.³⁹⁹ A már említett Tiszaigarvizsgálatban 1949-ben sikerült a kutatóknak csengőt öntetniük, de a fényképfelvételek tanúsága szerint ez már akkor sem számított mindennapos vállalkozásnak (Kardos, 1997).

---

³⁹⁹ „*11 nap alatt 13 községet, ill. várost kerestem fel, és nem vaktában, hanem mindenüvé hírek után mentem, mely híreket: cigányok, cigány kovácsok, magyar kovácsok és parasztek szolgáltatták nekem. Sajnos a nyomok – egy kivétellel – tévútra vezettek. Egyedül Tarpán élt valamikor csengőöntő cigány, a »Józsí«, de már ő is régen meghalt. (Fia »Ádu« megkísérelt nekem csengőt önteni – egész nap kínlódott vele – de kudarcot vallott)*” (Erdős, 1989a: 241-242).

„Szilárd elhatározásom volt, hogy csengőöntő cigányt keresek és öntetek vele csengőt, juhászkampót, fokost. Azért is törekedtem erre, mert az üstkészítők után, ez egyike a legjobban kipusztult cigány fémműves mesterségnek Magyarországon” – írta az 1950-es évek egyetlen magyar cigánykutatója, Erdős Kamill (1989a: 241-242). Az idézet két szempontból is meglepő: egyrészt, bár mint az 1. táblázatból láthatjuk, az ipari foglalkozások rendkívül specializálódtak, mégis, egy a csengőöntőtől más termékeket is „elvárt” volna az autodidakta néprajzkutató (Bencsik, 2002; Dupcsik, 2009: 154-162). Másrészt Erdős által az egyik „legjobban kipusztultnak” tartott „üstkészítő és üstfoltozó” foglalkozást 1893-ban még csaknem 1200-an űzték (Cigányösszeírás, 1895: 70).

1. táblázat. A cigányok foglalkozása – ipar az 1893-as cigányösszeírás alapján. (* A foglalkozások megnevezése betűhíven a *Cigányösszeírás* szóhasználatát követi. Adatok forrása: Cigányösszeírás, 1895: 62-71.)

foglalkozás*	férfiak	nők	együtt	együtt (%)
	száma			
bádogos	60	–	60	0,12
csengőkészítő	41	–	41	0,08
csizmadia	384	2	386	0,76
csizmafoltozó	251	6	257	0,51
czipész	148	–	148	0,29
dohánygy. nők	–	55	55	0,11
döngnyuzó és gyepmester	431	7	438	0,87
fakanálcsináló	1.291	685	1.976	3,91
favágó	44	–	44	0,09
fonás és szövés	–	1.261	1.261	2,50
furókészítő	370	10	380	0,75
fuvaros	100	9	109	0,22
gyékény- és	14	60	74	0,15

szatyorfonás				
hordár	30	–	30	0,06
kosornyaszövés	–	68	68	0,13
kefekötő	4	49	53	0,10
kéményseprő	35	–	35	0,07
kolompár	175	–	175	0,35
kosárfonás	575	388	963	1,91
kovács	12.371	378	12.749	25,24
kőműves	432	15	447	0,88
kötélverő	7	385	392	0,77
lakatos	217	4	221	0,43
madzagkészítő	6	1.992	1998	3,95
meszelés	–	66	66	0,13
meszelőkötő	11	1.709	1720	3,40
mosás	–	255	255	0,50
női kézimunka	–	1.074	1.074	2,13
orsókészítő	43	100	143	0,28
réműves	81	–	81	0,16
rostás	621	146	767	1,52
seprőkészítő	428	613	1.041	2,06
szegkovács	86	1.624	1.710	3,38
szénégető	72	6	78	0,15
tapasztó és sármunkás	3.005	2.293	5.298	10,49
tégla és cserépegető	2.480	1.468	3.948	7,81
teknőcsináló	2.474	494	2.968	5,87
tollfosztó	–	32	32	0,06
üstkészítő és üstfoltozó	1.988	189	2.177	4,31
vályogvető	3.483	2.284	5.767	11,42
Egyéb iparágak:				
a faipar körébe tartozók	214	70	284	0,56
a vasipar körébe	100	37	137	0,27

tartozók				
másféle ipar	382	248	630	1,25
Ipar összesen	33.930	16.576	50.506	100,0%

Fűrőkészítőket (1893-ban 870 férfi és 10 nő, Cigányösszeírás, 1895: 64) Erdős még talált, illetve magyar mesterekkel interjúzott, például egy 90 éves bognármesterrel, akinek fűrói „*felerészben gyári munka, felerészben cigányok csinálták*” (Erdős 1989b: 116). Nem lenne meglepő, ha fiatalabb mestereknél kevesebb cigányok készítette és több gyári termék lett volna.

A legnépesebb és legnagyobb presztízzsel bíró ipari foglalkoztatott-csoport a romák között a *kovácsoké* volt: 1893-ban 12.371 férfinak és 378 nőnek (az iparos cigányok 36%-ának) ez volt a szakmája (Cigányösszeírás, 1895: 65). Egy évtizeddel Herrmannék vizsgálata után Kolumbán Samu a székelyek körében elterjedt népsztereotípiákat vizsgálta, s külön cikket szentelt a romáknak, mert „*a székely nép hagyományaiban legtöbb vonatkozást a cigányra vonatkozólag találunk, a minék magyarázata az, hogy, különösen régebben, minden községnek a kovácsa cigány volt... Innen van, hogy régebben a cigány szó legfőbb jelentése: kovács volt a székelyeknél, s ha véletlenül született székely volt is az, a ki a kovács mesterséget űzte, azt is cigánynak nevezték és nevezik még ma is az idősebb emberek. És nem a kovácshoz küldik az ekevasat, hanem a cigányhoz, hogy élézzé meg. A kézzel – és nem gyárilag – készített vasszeget, fűrőt vagy tüüt cigányszég-nek, cigányfűrű-nak, vagy cigánytő-nek hívták és hívják még most is... [kiemelések az eredetiben – DCs]*” (Kolumbán 1903: 142). Az ország összes kovácsának 22,5%-a volt cigány (Cigányösszeírás, 1895: 83) – mutat rá Herrmann, majd miután sorra vette a területi megoszlás különbségeit, tesz egy újabb érdekes megjegyzést: „*Látjuk, hogy minél fejletlenebb gazdaságu, minél szegényebb valamely vidék, annál nagyobb a cigány kovácsok viszonyzáma*” (Cigányösszeírás, 1895: 83-84). Ez

az összefüggés, a Kolumbán-féle „különösen régebben” kitétel, valamint az adat, mely szerint az ország kovácsainak mintegy 77%-a „rendes iparos”, és csak a többiek kerültek a „házi és népipar rovatába” (Cigányösszeírás, 1895: 83), míg az *Összeírás* ez utóbbit tekinti tipikusnak a roma kovácsokra nézve⁴⁰⁰ – tehát mindezek a megfontolások együtt elég kétségessé teszik a 19. század végi cigány kovácsok későbbi kilátásait.

Herrmann – nagyon helyesen – megjegyzi, hogy a cigány kovácsok „századok óta űzik itt kivált a gazdára nézve nélkülözhetetlen mesterségöket. Városokban sokat perlekedtek ellenök a czéhbeli kovácsok, de falun, főleg szegényebb vidékeken, egyelőre alig volnának pótolhatók” (Cigányösszeírás, 1895: 83). Más források is igazolják, hogy a koraújkorban a nem cigány kovácsok igyekeztek *eltüntetni a munkától* a vetélytárs cigány kovácsokat (Gyergyói, 1990 I: 55; Kovács, 1895: 284), de például „a [18. századi szegedi] magistratus... mivel a kovácsok kellő számban nem voltak és a szükséghez képest megfelelő munkaerővel nem bírtak; a kovácsoló cigányokat tűrni rendelte” (Kovács 1895: 189). A kapitalista vállalkozások nem rendelkeztek olyan kvázi-hatósági jogokkal, mint a hajdani céhek, de sokkal hatékonyabbak voltak abban, hogy a termelés fokozásával tegyék lehetetlenné (háziipari) konkurensüket. Az ipari alkalmazottak aránya Magyarországon 1890 és 1900 között 25%-kal nőtt, míg a kovácsoké csak 5,3%-kal; 1900-ban már az iparban foglalkoztatottak 95,5%-a dolgozott a „tulajdonképeni iparban” (KSH, 1903: 35). A következő évtizedben, 1910-ig a kovácsok száma stagnált (KSH, 1910:

---

⁴⁰⁰ Bár nem biztos, hogy jól teszi, hisz’ a cigányok kovácsok összlétszáma mintegy 1,8-szerese a házi- és népiparos kovácsok számának – ráadásul egyáltalán nem biztos, hogy utóbbiak valamennyien romák voltak.

4), míg az iparban foglalkoztatottaké újabb 29%-kal nőtt (KSH, 1910: 20).

„Jakab László 65 éves kiskunhalasi oláh cigány kovács – írta Erdős Kamill 1962-ben. – „Mostani főfoglalkozása órás. Meg tud javítani karórát, zsebórát, ébresztőórát. Maga tanulta. Van egy nagyítós szemüvege, egy csipesze és egy tűje. Ezzel dolgozik. »Most már nem lehet megélni fűrócsinálásból, a rendőrök elszedik az embertől, ha a piacon kirak valamit, mert nincs iparendélyem« – mondja. Régen fegyverjavítással is foglalkozott, meg tudta javítani a puska szerkezetét, kakasát, ha elromlott. Az orvvadászok számára a puskacső lefűrészelését is vállalta” (Erdős 1989b: 114-115). Egy néhány évvel a Cigányösszeírás után született cigány kovács pályáját láthatjuk.

Tegyük hozzá: a rengeteg új ipari dolgozó zöme nyilván a mezőgazdaságot hagyta el – tehát az a munkaerőpiaci konkurencia, amely a cigányokat „elzárta” a tömeges mezőgazdasági munkától, a 19-20. század fordulója körül az újonnan felfutó ipari szférákban is a romák „elé vágott”.

Kolumbán Samu már idézett cikkében a kovácsokat érdekes módon összekapcsolja a romák másik közismert elitcsoportjával, a zenészekkel: *„...minden községnek a kovácsa cigány volt s ezeken felül minden harmadik, negyedik községben volt és van 3-4 szál muzsikus cigány is, a kik a szomszédos községek táncaiban muzsikálni szoktak (...) Az anekdoták, mint alább látni fogjuk, szintén azt bizonyítják, hogy a székely nép képzeletében a cigánynak a kovácsmesterség veleszületett állandó sajátossága, úgy hogy még akkor is első sorban kovácsnak tekinti azt, ha véletlenül más mesterséget űz; még a muzsikus cigányt is úgy képzeleli, hogy az a kovácsmesterséghez is ért, holott a muzsikást [kiemelés az eredetiben – DCs] megint nem tudja másnak elképzelni, mint cigánynak...” (Kolumbán 1903: 142). A*

Cigányösszeírás csaknem 17 ezer zenészével Herrmann sajnálatosan keveset foglalkozik, pedig ekkora csoport nyilván nagyon rétegzett lehetett, a nemzetközi sikereket aratóktól az alkalmi zenélést más munkák mellett vállaló falusi muzsikusokig. Megkockáztatható a feltevés: a cigányzenészek piaca ekkor már telítve lehetett, miközben a 20. században, a zenei ízlés megváltozásával ez a piac folyamatosan szűkült.

Az *Cigányösszeírás* Általános jelentése 26 oldalon át tárgyalja a romák foglalkozását, hogy aztán egy bekezdésben odavesse: a „*napszamosokból telik ki a legszamosabb tagu osztály*” (*Cigányösszeírás*, 1895: 97). A jelentés még csak hozzávetőleges értéket sem ad meg, csak a részletes táblázatokból derül ki, hogy 64.190 roma férfiról és nőről van szó (*Cigányösszeírás*, 1895: 81.). Ha a háztartásbelieket és a „foglalkozás nélkülieket” (lásd következő bekezdés) leszámítjuk, akkor 44,7%-ot tesznek ki a napszamosok, tehát *a mai foglalkozás szerinti állandó foglalkoztatásban nem álló segéd munkások* – ami meglepően magas, hisz’ láthattuk, tulajdonképpen semmilyen formális kritériuma nem volt annak, hogy valakinek valamilyen *szakmája* legyen. Másrészt, mivel a *napszamos* kategóriának már a neve is mutatja, hogy nem mai értelemben állandó munkaviszonyról, mint inkább alkalmi munkából élő személyről van szó, ez az adat arra is figyelmeztet, hogy a *Cigányösszeírás* tulajdonképpen semmilyen felvilágosítást sem ad arról, hogy a romák *ennyit* dolgoztak (ahogy, sajnos, a jövedelmi viszonyok vagy az életszínvonal felmérésére sem tett kísérletet). De legfőképpen: a napszamosok magas értéke meglehetősen rossz előjel volt a romák foglalkoztatására nézve a következő évtizedekben – talán ezzel is magyarázható, hogy Herrmann ilyen gyorsan témát váltott.

A „*foglalkozás nélküliek*” elég zavarba ejtő kategória. Az általános táblákban összeszámolták ugyanis egyrészt a 15 év alatti foglalkozás nélkülieket is, a csecsemőik bezárólag,

így áll ez a kategória több mint 100 ezer főből; másrészt külön számlálták a 15 év feletti foglalkozás nélkülieket is (így csak a kormegoszlás adataival összevetve derül ki, hogy a foglalkozással bírók közé legalább 7000 15 év alatti személy is került). Akkurátus gonddal összeírták azt is, hogy *a foglalkozással nem bíró* romák mivel foglalkozhattak – így tudjuk, hogy a helyi hatóságok szerint koldulásból élt 6925, jövendőmondásból 1011, kuruzslásból 94 fő, más családtagja tartott el 1731 főt, és így tovább. A már sokszor említett sztereotip cigánykép szempontjából különösen figyelemre méltó, hogy 233 főről (a 15 feletti 0,1%-a) vélték úgy, hogy „lopásból”, 113 főről pedig, hogy „csavargásból” él; továbbá 44 fő (ha feltételezzük, hogy mind 15 év feletti, akkor 0,02%) *a község által kiutalt segélyekből* élt (Cigányösszeírás, 1895: 81.). A kor viszonyaira jellemző módon viszont az 55 „kéjné” a foglalkozással rendelkezők között volt felsorolva (Cigányösszeírás, 1895: 78).

Összegezve: a romák/cigányok feltehetően már a koraújkorban jól integrálódtak a munkamegosztás rendszerébe, megtalálták és „belakták” a maguk – a társadalomtudományokban is terjedő kifejezéssel élve – ökológiai fülkét (*niche*). E fülke az agrártársadalmak olyan iparos és más szolgáltatásait rejtette, amelyet a nem cigány csoportok nem tudtak vagy nem akartak ellátni. A 19. század utolsó évtizedére azonban a cigányság – mivel létszámuk gyorsabban nőtt, mint az össznépeségé – elkezdte „kinőni” ezeket a kereteket, ráadásul pont ebben a korszakban a felgyorsuló iparosodás és modernizáció elkezdte „összenyomni” ezen fülkék falait. Az egyetlen lehetséges kiútnak *elvb*en a modern nagyipari foglalkozások mutatkozhattak – *a gyakorlatban* azonban csak több korszakkal később, tehát az 1960-as évektől nyílt meg érdemben ez az út. Volt egy hat-hét évtizedes periódus, ami nagyjából a 20. század első és második harmadára esett,

amikor a romák megélhetését a régi keretek *már nem*, az új keretek *még nem* biztosították.

2.) Az oktatási hátrány ismételt újratemelődése

Magyarországon 1869-ben a 6 éven felüli népesség alig harmada tudott írni-olvasni⁴⁰¹; az előző évben hozott népiskolai törvény tankötelessé nyilvánította a mindkét nembeli 6-12 éves korosztályt, ennek következtében az analfabéták aránya évről évre csökkent, de a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó népszámlálás (1890) idején még mindig csak a 6 éven felüliek 53,2%-a tudott írni-olvasni.⁴⁰² A folyamat, mint látható, nagyon lassú volt,⁴⁰³ s nem csak azért, mert az idősebb generációkat lassan váltották a teljes mértékben iskolázott nemzedékek: 1870-ben az iskolaköteles korúak alig fele járt iskolába (Romsics, 1999: 39), és ez az arány 1892-ig csak 81,2%-ra nőtt (KSH, 1893: 312).⁴⁰⁴ E növekedés lassúsága két tényező találkozásával magyarázható: egyrészt a legszegényebb – főleg paraszti – népességben lassan, több generáció leforgása alatt érett meg a felismerés, hogy szükség

---

⁴⁰¹ Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 32,8%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 21,7%-ra csökkent (KSH, 1893: 286).

⁴⁰² Pontosabban: a szűkebben vett Magyarországon 53,2%; Horvátországot beleszámítva ez az arány 33,3%-ra csökkent (KSH, 1893: 286).

⁴⁰³ Az analfabéták aránya az 1930-as években csökkent 10% alá (Romsics, 1999: 175).

⁴⁰⁴ Ez a mutató is csak az 1930-as években nőtt 90% fölé (Romsics, 1999: 175).

lehet valamilyen szintű iskolázottságra.⁴⁰⁵ Másrészt, a törvény betartására szorító állami és társadalmi kényszer különböző társadalmi csoportok esetében különböző mértékben érvényesült. Magyarán: falvakban, különösen nemzetiségi vidékeken gyakran kevésbé vették komolyan az iskolába járás kikényszerítését, a jegyző szemet hunyhatott afelett, hogy sok 10-12 évest inkább dolgoztattak, de a legszegényebbeknek sokszor egyszerűen pénze sem volt erre (a népiskola csak 1907-ben vált teljesen ingyenessé, sok családban pedig a cipő megszerzése is gondot okozott, amelyben a gyerekek télen iskolába járhattak). E két tényező találkozása magyarázhatja, hogy a *Cigányösszeírást* megelőző utolsó évben (1892) például a magyarajkúak iskolalátogatási mutatója 85,8% volt, a nemzetiségek közül egyedül a németeké volt magasabb (94,7%), míg a szerbeké, horvátoké és ruszinoké 70-77% között ingadozott, a románoké pedig 57,4% volt⁴⁰⁶ (KSH, 1893: 312). *Az iskolát nem látogató tanköteles korú gyerekek túlnyomó többsége mindenütt nem cigány volt;* Nagy-Küküllő vármegyében például, ahol az egész országban a legmagasabb volt a romák aránya, mintegy 70%, a nem erdélyi magyarországi régiókban 88,5-97% –(Cigányösszeírás, 1895: 32).

---

⁴⁰⁵ Szabó Zoltán *A tardi helyzet* c. szociográfiájában írta le megfigyelését: „Az öreg parasztok Tardon is, mint másutt, nem nézik egészen jó szemmel az iskola működését, noha ellenszenvüket nem tudják pontosan megmagyarázni... Valami csöndes, sarokba szorított ellenézés működik bennük...” – mindezt csaknem hetven évvel a tankötelezettség bevezetése után (Szabó, 1937: 177).

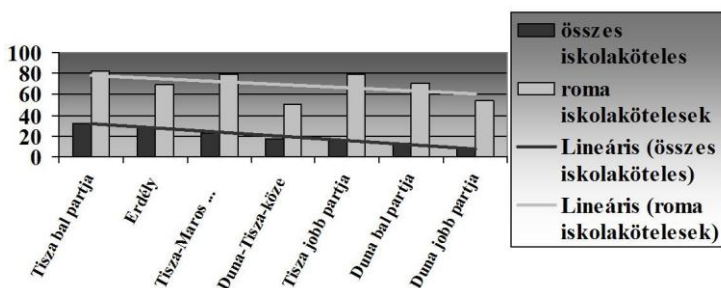
⁴⁰⁶ Ráadásul, míg a magyaroknál és németeknél folyamatos növekedés mutatkozott, a többi nemzetiség esetében az 1880-as évek közepének mutatójához képest néhány százalékos csökkenés mutatkozott 1892-re (KSH, 1893: 312).

A fent említett két tényező – tehát az érdekeltség hiánya és a hatósági kényszer szelektív szigorúsága – a korabeli Magyarországon minden bizonnyal a roma gyerekeket vonzotta a legkevésbé az iskolához; sőt, a gyenge *pull*hoz sokszor gyengébb vagy erősebb *push* is társult. Azaz: ebből a korszakból *is* maradtak fenn olyan történetek, amelyek azt mutatják, hogy számos helyen el is várták a romáktól, hogy ne küldjék gyermekeiket a helyi népiskolába. Nem csoda, hogy a tanköteles korú cigány gyerekek közel 70%-a nem járt iskolába (Cigányösszeírás, 1895: 32). Jellemző módon a Cigányösszeírás tervezésekor még ez a kutatási kérdés is felmerült: „*[h]a a cigányok gyermekei nem járnak iskolába, megemlítendő, hogy a cigányszülőkön múlik-e, vagy a községi lakosok nem engedik, hogy gyermekeikkel cigánygyermekek egy iskolába járjanak?*” (Cigányösszeírás, 1895: 9). A jelentésben vagy részletes táblázatokban azonban nincs nyoma annak, hogy válaszoltak-e egyáltalán erre a kérdésre, ha nem, akkor miért nem, illetve, ha igen, akkor miért nem dolgozták fel a kérdésre érkezett válaszokat. A „*miért nem járnak (elég számban) iskolába a cigány gyerekek?*” kérdésre Herrmann válaszkísérletei az esszencialista logika alapján forognak (lásd később), tehát a romák mentalitásában, „*lelkében*”, „*faji sajátosságai*ban” kereste az okokat.

Az esszencialista „magyarázat” azonban nem tud elszámolni például a regionális különbségekkel: az iskolába nem járó tanköteles korú roma gyerekek aránya a különböző magyarországi régiókban 82 és 53% között ingadozott. De ne feledjük: az is ingadozott, hogy a nem roma gyerekek mekkora hányada volt „iskolakerülő”. Ha megrajzoljuk a két mutatót, és sorrendbe állítjuk az *összes*, iskolát nem látogató tanköteles aránya alapján, majd megrajzoljuk mindkét oszlopsor trendvonalát, ahogy ezt a 3. ábrán látható, a két vonal gyakorlatilag párhuzamos. Magyarán ez azt jelenti, hogy *ahol az iskolára kötelezett nem cigány gyerekek közül*

viszonylag sok járt iskolába, ott a cigányok közül is viszonylag sok járt – és viszont, ahol viszonylag sok nem roma gyerek volt „iskolakerülő”, ott a romák is ritkábban jártak iskolába. (Itt érdemes még egyszer emlékeztetni arra, hogy 1893-ban Magyarországon, Erdélyt is beszámítva az iskolába nem járó tanköteles korú gyerekek 92,3%-a nem roma volt.)

3. ábra. Az összes, illetve roma tanköteles korú gyerekek mekkora hányada *nem* járt iskolába 1893-ban? (%)

Adatok forrása: *Cigányösszeírás, 1895: 32.*

Tanulságos a fentieket összevetni a *Cigányösszeírás* egy másik adatsorával: arra a kérdésre, hogy *ahol jártak a romák iskolába, ott milyen volt az eredmény*, az érintett települések 69,2%-ban azt felelték, hogy „jó”, 24,1%-ában, hogy „csekély”, és mindössze 6,7%-ában azt, hogy „rossz” (*Cigányösszeírás, 1895: 33*).

Bármely csoport oktatási hátrányának „behozása” esetén két tényező nehezíti a helyzetet: először is, mint láthattuk, nagy csoportok oktatási szintjének emelése hosszútávú, több generációt igénylő folyamat, még akkor is, ha „a társadalomban” megszületett a szándék a „projekt” megindítására. Másodszor: azok számára, akik túlságos mértékben lemaradtak az oktatási versenyben, a

leggyakrabban nem racionális stratégia már az sem, hogy egyáltalán rajtvonalhoz álljanak. A 19. század végén a magyarországi parasztok jelentős része, illetve a romák többsége számára az iskola elvégzése túl nagy erőfeszítést igényelt volna ahhoz képest, amekkora nyereséggel kecsegtetett; az egy generációban kialakult oktatási lemaradás pedig, ha az egyéb tényezők nem változtak, igen nagy eséllyel újratermelődött az ő gyerekeik nemzedékében is.

3.) Az ideológiai célponttá válás folyamata

„Minden művelt országban vannak még mozgó elemek, melyek nem alakultak ki a szerves fejlődésű társadalmi élet szilárd formáiba, hanem bizonytalanul szétfolynak, keresvén a közrend réseit és hézagait, hogy belevegyék magokat; melyek a civilizáció fogyatkozásaiából tengődnek, méltatlan állapotban, mely megnehezíti a törvény érvényesülését és megkönnyíti áthágását. Ez elemek így akadályozzák az egyenletes és egyetemleges szellemi és anyagi haladást, megnehezítik a közigazgatást, veszélyeztetik a közbiztonságot és rontják a közérkölcsoket. (...)

Nálunk a földrajzi helyzetnek és a lakosság ethnikus természetének némely vonása mellett, közállapotaink némely fogyatkozása, némi tekintetben kezdetleges közigazgatási viszonyaink és nem kifogástalan közigazgatási szervezetünk itt-ott kedvezni látszanak a társadalom élősdierei, a csavargók tenyészetének. Ehhez járul még a csavargók főosztályának sajátos faji jellege. (...) Nálunk a csavargók legnagyobb része [ugyanis] kóbor cigányokból áll. Ezek... határozott és speciális faji jelleget mutatnak. Csavargásuk sajátos kóborlás. (...) Nomádok ők, némely megengedett és meg nem engedett primitív iparágak nomádjai, a kiknek bolygásaiban van bizonyos ösztönszerűség, időszakosság és természetes

szabályosság, mint a vándor állatok vonulásában vagy az üstökösök görbe pályáiban” (Cigányösszeírás, 1895: 3).

Azért idéztem ilyen hosszan az 1893-as Jelentés bevezető bekezdéseit, mert mint cseppben a tenger, megjeleníti a kor domináns cigányképének minden sztereotípiáját, *fixa ideáját*, inkorrekt metaforáját, csúsztatását; s mindezt éppen a korszak első számú cigányszakértője írta, még hozzá – a helyzet iróniája szinte fokozhatatlan – egy elvileg a sztereotípiák, inkorrekt hasonlatok, csúsztatások cáfolására vagy árnyalására legalkalmasabb általános roma-kutatás bevezetőjében.

Részletezve e kép sajátosságait:

a.) A kóbor-tematika kihangsúlyozása.

Ez elég paradox egy olyan kutatás bevezetőjében, amelyből kiderül, hogy a romák 96,7%-a *nem* kóbor, illetve még a „valóban” vándorló 3,3%-nak is csak 21,5%-át ítélték a hatóságok „rossz magaviseletűnek”⁴⁰⁷ (Cigányösszeírás, 1895: 36). Félreértés ne essék: ettől még lehet a „csavargók” kérdése komoly közigazgatási és rendészeti probléma, de éppen a *Cigányösszeírás* szerzőjének kellett volna, adataira hivatkozva, a lehangosabban tiltakoznia az ellen, hogy ezt a problémát összemosás az ún. „cigánykérdéssel”. Ezzel szemben azt olvashatjuk: „*Magyarország az egyedüli kultur-állam, a melyben egy egész nép még a törvény keretein kívül [kiemelés tőlem – DCs] él*” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

b.) A cigányok kidefiniálása a társadalomból

Itt is és később is, a szöveg újra meg újra az állatvilágból és a természeti világból vett hasonlatokkal írja le

---

⁴⁰⁷ 45,6% „*kifogástalan magaviseletűnek*”, 32,9% „*tűrhető viselkedésűnek*” minősült.

a romák világát, amelyet szembeállít a társadalommal. A cigányok világa folyékony, képlékeny, a „*résekre veszi be magát*”, nem mutat szilárd struktúrát, rendet és rendszerességet, csak olyan szabályszerűségeket, amelyek az ösztönösség által meghatározott állati viselkedéshez hasonlíthatóak; vagy – mintha Herrmann nem találná „eléggé” dehumanizálóan a hasonlatot – az égitestek pályájához. A társadalomtudományok története szempontjából ezek a hasonlatok nagyon kontraproduktívak: a korban intézményesülő etnográfia, kulturális antropológia vagy szociológia éppen annak bizonyítására törekedett, hogy az emberi társadalmaknak létezik olyan rejtett rendje, léteznek olyan sajátos törvényszerűségei, amelyek tanulmányozására a speciális (társadalom)tudományok hivatottak – ahogy az égitestek mozgásának tanulmányozására a csillagászat vagy az állati organizmusokat kutatására a biológia szükségeltett. Herrmann a néprajz, tehát egy lényegénél fogva kvalitatív társadalomtudomány intézményesítésének egyik legfontosabb hazai előmozdítója volt, akit megbíztak egy hatalmas kvantitatív kutatás koordinálásával és adatainak az elemzésével – ez egy óriási lehetőség *lett volna*, ehhez hasonló kombinációk legközelebb csak az 1930-40-es évek Amerikájában fordulnak majd elő. Mégis, Herrmann retorikai erőfeszítései ebben a szituációban elsősorban arra irányulnak, hogy a vizsgált csoportot, amelyet ő egy életen át kutatott, „kirekessze” a társadalomból.⁴⁰⁸ Mindez nem „csak” morális, hanem szakmai problémákat is felvet:

---

⁴⁰⁸ Paradox, de ezáltal tulajdonképpen saját helyzetét is delegitimálta. E sorok szerzője korábbi munkái írásakor nem hitte volna, hogy újratanulmányozva a Jelentést, ezt fogja leírni: a KSH egy „*már rutinos, de még lelkes*” korosztályba tartozó tagja, aki sosem foglalkozott korábban a romákkal, ugyanúgy vagy talán jobban fel tudta volna dolgozni a *Cigányösszeírás* anyagát, mint

c.) az esszencialista megközelítés dominanciáját.

Esszencializmus alatt olyan megközelítést értünk, amely egy csoport sajátosságait és szerkezetét, tagjainak paradigmaticus viselkedését, mentalitását, társadalmon belüli pozícióját stb. túlnyomórészt vagy teljes egészében a csoport valamely „veleszületett”, „örök”, „lényegi” tulajdonságaival magyarázza, a (társadalmi) környezettől teljesen függetlenül.

Jó példa erre a korábban már említett „*miért van olyan kevés cigány földműves?*” gondolatmenet. Herrmann először is leszögezi: „*a cigány nem földművelőnek való*”; majd formailag úgy tűnik, mintha magyarázná ezt a mondatot, de valójában csak ezt a bizonyítatlan előfeltevést ismétli, a már korábban idézettekhez hasonló metaforák segítségével: a roma „*nem földművesnek való... [mivel] [p]hysicum, temperamentuma, lelkülete, jelleme, úgyszólván ellentétben állnak e foglalkozással. Testi szervezete... inkább passzív irányban, sanyarúságot tűrő, s a tartós erőfeszítő munkára alkalmatlan (...)* Nem olyan, mint az igásló, hanem mint a vadmacska [kiemelés tőlem – DCs]. *Nyughatatlan természete nem tudja magát állandóan röghöz kötni...⁴⁰⁹ Egyedül és kizárólag csak a jelenben és a jelennek él, mint a gyermek, mint a forró égőv legprimitívebb népei. Az ő, pillanatnyi hatások uralma alatt álló, teljesen impressionista szelleme... kommunikus hajlamánál fogva...*” (Cigányösszeírás, 1895: 76-77), stb. stb. Herrmann végül *mint okozathoz* jut el azon tényezőkhöz, amelyeket az *okokról* számot adó

Herrmann Antal, a magyar cigánykutatások egyik alapító atyja.

⁴⁰⁹ Egy történész ettől a szóképtől is összerándulhat: a magyar paraszt sem „*magát kötötte röghöz*”, hanem az 1514-es törvények tették ezt vele, a Dózsa-féle felkelés megtorlásaként, elvéve a 13-14. században szerzett szabad költözés jogát).

magyarázatban kellett volna kiemelt szerephez juttatnia: a földműves romák által művelt elenyésző – és érdemben nem bővíthető – földmennyiséghez és a földműveléshez szükséges tudásuk és gyakorlatuk hiányához.

„*Szerény véleményünk szerint nem czélszerű, a cigányokat földműves munkára erőszakolni*” – nyilván a szerénység okozta, hogy az olvasónak eddig nem úgy tűnt, hogy ez Herrmann saját véleménye. – „*Nincs is szüksége rájuk az őstermelésnek; van elég alkalmasabb munkása*” – ha az „*alkalmasabb*” szót nem szúrta volna be, akkor e mondat, ha jól érveltem korábban, máris fontos *szociológiai* érvelés lehetne a romák mezőgazdasági alulreprezentáltságának a magyarázatára. „*A cigányokat olyan foglalkozásokra kell fogni, melyekhez több a hajlandóságuk, rátermettségök és képességök*” (Cigányösszeírás, 1895: 78). Ezután következett a cigányok ipari munkákba való beágyazottságának hosszas dicsérete (Cigányösszeírás, 1895: 81-95) – némi ellentmondásban az első oldal már idézett „*némely megengedett és meg nem engedett primitív iparágak*” kitételével.

„*A cultura vadoncz alanyait nemcsak irtani és nyesni, hanem oltani és nemesíteni kell. Átültetéssel, hajlítással itt nem érünk czélt*” (Cigányösszeírás, 1895: 78). A történelem későbbi eseményeinek ismeretében még akkor is hátborzongató az „*irtás*” emlegetése, ha a szerző nem relativizálná e technika fontosságát („*nemcsak*”). Tudatosan hasonló hatást kiváltására törekedve: Herrmann Antal *még nem* tartozik a tömeggyilkosságra uszító rasszista értelmiségiek közé, de számos szövegrészletében megnyilvánul az a korszellem, amely a következő évtizedekben Európában, különösen annak középső régiójában, egyre erősebbé vált, és végül a 20. század derekán a holokauszthoz vezetett (Bernáth, Brassói és Orsós, 2015; Dupcsik, 2015). Egy társadalomtudós, akinek már csak saját jól felfogott érdekében is azt kellett volna hangoztatnia, hogy

a „cigánykérdés” megoldása *nem* az erőszakszervek dolga, eljut oda, hogy a kérdés „*csak kényszereszközökkel*” oldható meg. „*Egy kis kegyetlenséget kell elkövetni a humanitás nevében. Az egyéni szabadság némi korlátozására kell magát elszánni az államhatalomnak, hogy igazi emberi szabadságra neveljen egy jelenleg vadállat módjára szabad fajt*” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

A fent vázolt esszencialista megközelítés, tehát az a felfogás, mely szerint a cigányok azért élnek úgy, ahogy, mert – „*cigányok, ilyenek, és kész*”; tehát e felfogás, mint végül Herrmann is felismeri, alapvető ellentmondásban van azzal az evolucionista szemlélettel, amelyet más bekezdésekben állít elénk, azaz, hogy a civilizált magyar társadalom majd szép lassacskán „felemeli” a saját szintjére a romákat is. A dilemma úgy oldható fel, hogy a társadalom, a civilizáció (amely, a 20. század ismeretében ismét csak hátborzongató módon kezd összecúsítani az „*államhatalommal*”)⁴¹⁰ ha módosítani nem is igazán tud a cigány „*faji sajátosságokon*” módosítani, képes azokat *megsemmisíteni*. Lásd például: „*a faj nevelését ott kell kezdeni, hol az egyénét, a gyermekkoron. Mikor az egyénben már teljesen kifejlődött a bevégezett individualitás, midőn a faji jelleg, a vele született faji sajátosságok megszilárdultak, sőt megcsontosodtak az egyéni életfolyamatban, az ethnikus közösségben, a hosszú gyakorlatban és megszokásban: akkor természetesen vajmi nehéz idomitólag hatni az egyesekre vagy csoportok, különösen oly népelemnél, melynél a faji jellegzetességek oly pregnánsul, szinte végletesen kijegecedtek a százados elkülönöttség és egészen sajátos életmód következtében*”

---

⁴¹⁰ Az utoljára idézett „*kis kegyetlenséget kell elkövetni*”-részlet így kezdődik: „*az államhatalomnak kötelessége, hogy... [a törvényeknek] érvényt szerezzen úgy a maga tekintélye, mint a polgárok jóléte érdekében*” (Cigányösszeírás, 1895: 30).

(Cigányösszeírás, 1895: 30). Önmagában nem jelentős, de tünetértékű, mennyire inkonzisztens módon használja Herrmann a saját metaforáit: húszegynéhány oldallal korábban még a *folyékony*ság, a *képlékeny*ség jelzőit használta a cigányságra, míg most a *megszilárdulás*, *megcsontosodás* kifejezéseit. Az „*idomítás*” emlegetése sem elszólás, az idézetet követő mondatban ismét ezt a szót használja.

A székesfőváros sikeresen lobbizott a belügyminiszternél, hogy mentességet kapjon a cigányösszeírás alól, azzal az indoklással, hogy „*a főváros területén tartózkodó cigányok állandóan meg vannak telepedve, rendes lakással, családi élettel és polgári foglalkozással bírnak, szóval összes vonatkozásaikban a többi lakosokkal ugyanazon elbánás és nyilvántartás alá esnek, sőt azoknak egy része annyira polgárosult, hogy cigány számba nem vehetők* [kiemelés az eredetiben – DCs]” (idézi Cigányösszeírás, 1895: 16). Herrmann tulajdonképpen egy pillanatig sem vitatkozik ezzel a felfogással, sőt, azért méltatlankodik Budapest eljárása miatt, mert éppen ennek a polgárosult, integrálódott, „*cigány számba nem vehető*” csoportnak az összeírása lett volna a fontos, hogy megismerhetővé váljanak „*azon eszközök és hatások, azon okozati viszonyok megismerése, melyek a nem polgárosult cigányt polgárosulttá tehetik*” (Cigányösszeírás, 1895: 16). Mindez azonban csak retorika: a „megismerés” ugyanis csak annak deklarálásáig terjed, hogy a cigányok „cigánysága” a legfontosabb akadály „*polgárosultságuk*” előtt. Következtetésképpen a romák integrálásának egyetlen lehetséges módja „cigányságuk” felszámolása, *megsemmisítése*.

Még egyszer leszögezném: Herrmann nem protonáci. Gondolatai azonban számos ponton megelőlegezik a 20. század első felének rasszista diskurzusát, mindenekelőtt a cigányság „*faji jellege*” által meghatározott „*aszociális viselkedése*”, eredendő „*primitív*sége”, az általa jelentett

„közbiztonsági probléma” toposzain keresztül. A morális választóvonalat az jelentette, hogy az igazi rasszisták a teljes elszigetelésben vagy a fizikai megsemmisítésben látták a „végső megoldást” (németül *Endlösung*), s Herrmann ezt a Rubicont nem lépte át.

Összegzés

A 18-19. század folyamán a magyarországi cigánység sikeresen beilleszkedett a magyar társadalomba – igaz, annak legalsó részeiben épültek ki pozíciói. A modernizáció során azonban ezen a pozíciók meginogtak, presztízszük csökkent vagy akár elkezdtek felszámolódni, s mindezen folyamat olyan módon történt, hogy a romák többsége nem tudta átmenteni még ezen pozícióit sem a modern társadalomba. A 19. század utolsó évtizedétől a cigányok mind nagyobb csoportjaira vált jellemzővé a növekvő mértékű dezintegrálódás. A kialakuló társadalmi lemaradás – a növekvő mértékű és tartós munkanélküliség, a növekvő mértékű szegregáció, a csökkenő életszínvonal – pedig a következő 3-4 generáció során újratermelődött.

Talán segít az összehasonlítás: a magyarországi zsidóság is marginális pozíciókat foglalt el a rendiség korában, de ezen – főleg kereskedelmi és pénzügyi – pozíciók értéke a modernizáció megindulása után éppen hogy megnőtt, néha jelentős mértékben. Abban viszont párhuzamos a két csoport története, hogy a 19. század végétől megjelentek vagy felerősödtek azok az ideológiák, amelyek a modernizáció felkavaró mellékhatásaiért (vagy a modernizációval csak véletlenszerűen együtt járó katasztrófákért és kollektív traumákért) egyik vagy mindkét kisebbséget tették felelőssé (Dupcsik, 2015). A romák esetében ez az új nyelvet használó cigányellenes ideológia egyrészt érvként használta a cigányok

romló helyzetét saját alátámasztására, másrészt ez az ideológia, amolyan önbeteljesítő jóslatként maga is hozzájárult a helyzet romlásához.

Ördögi körök alakultak ki: a helyzet negatívumai több, egymást erősítő hatású csatornán keresztül is újratermelődtek, míg a helyzet pozitívumai évtizedeken át csak erodálódtak. Ezen örökség pedig a mai napig terheli a magyar romák és nem romák mentalitását, attitűdjeit, gondolatait is.

Hivatkozások

- Bencsik János (2002, szerk.): *Erdős Kamill és a hazai romológia. A 2002. július 2-án Erdős Kamill halála 40. évfordulóján szervezett emlékülés előadásai*. Gyula: Békés Megyei Képviselőtestület Nemzeti és Etnikai Kisebbségi Bizottsága.
- Berey Katalin (1990): A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolása, 1961–1986. In: Berey Katalin és Horváth Ágota: *Esély nélkül*. Budapest: Vita. 5-72.
- Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözetét küldi – a roma holokauszt*. Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Cigányösszeírás (1895): *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei*. Budapest, Atheneum. Hasonmás kiadás: Pécs: PJPTE – MTA–Soros Alapítvány – Magyarországi Nemzeti és Etnikai Kisebbségekért Alapítvány. Hozzáférhető: <http://kt.lib.pte.hu/cgi-bin/kt.cgi?konyvtar/kt04120202/index.html>

- Dupcsik Csaba (2009): *A magyarországi cigányság története. Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890–2008.* Budapest: Osiris.
- Dupcsik Csaba (2011): Megnevezés, meghatározás, megszámlálhatóság In: Böcskei Balázs (szerk.) *A cigányság „államosításának” veszélyei.* Hozzáférhető: http://www.ideaintezet.hu/sites/default/files/Megnevezes_IDEA.pdf (2011.12.12.)
- Dupcsik Csaba (2015): Utószó. In: Bernáth Gábor, Orsós Julianna és Brassói Vivien (2015): *Nagy Betegség, Kín és Gyilkolás üdvözlét küldi – a roma holokauszt.* Kézirat, várható megjelenés 2015 második fele.
- Erdős Kamill (1989a/1961): Beszámoló Erdős Kamill néprajzi-tárgyvásárlási gyűjtőútjáról. Hajdú-Bihar és Szabolcs-Szatmár megye. 1961. június 20-30-áig. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 241-262.
- Erdős Kamill (1989b/1962): Fémműves cigányok. In: *Erdős Kamill cigánytanulmányai.* Békéscsaba: Gyulai Erkel Ferenc Múzeum. 111-127.
- Féja Géza (1937): *Viharsarok. Az alsó Tiszavidék földje és népe.* Budapest: Athenaeum.
- Fél Edit és Hofer Tamás (1997): *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban.* Budapest: Balassi.
- Fél Edit és Hofer Tamás (2010): „Mi, korrekt parasztok...” *Hagyományos élet Átányon.* Budapest: Korall.
- Gyergyói Sándor (1990): *A kirekesztéstől a beilleszkedésig, I–II.* Debrecen: Mozaik.
- Kardos László (1997/1951): *Tiszaigar. Egy tiszántúli falu életrajza, 1744-1944.* Budapest: Mentor-Szanator Kft.
- Kemény István, Janky Béla és Lengyel Gabriella (2004): *A magyarországi cigányság, 1971–2003.* Budapest: Gondolat – MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.

- Kolumbán Samu (1903): A cigány a székely nép felfogásában *Ethnographia*. 141-147, 383-392.
- Kovács János (1895): A cigányok Szegeden. *Ethnographia*. 187-198, 280-288, 388-393.
- KSH (1893/1894): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam I.) 1893*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/statevkonyvek/1893/htm/000.htm (2015.07.09.)
- KSH (1900a/1907): *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 2. r. A népesség foglalkozása községenként*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/MSK/MSK_004.pdf [letöltve: 2015-07-12]
- KSH (1900b/1907): *A Magyar Korona országainak 1900. évi népszámlálása. 3. r. A népesség részletes leírása*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/MSK/MSK_005.pdf [letöltve: 2015-07-05]
- KSH (1903/1904): *Magyar Statisztikai Évkönyv (Új Folyam XI.) 1903*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/statevkonyvek/1903/htm/000.htm [letöltve: 2015-07-09]
- KSH (1910/1914): *A Magyar Korona országainak 1910. évi népszámlálása. 3. r. A népesség foglalkozása részletesen és a vállalati statisztika*. Budapest: KSH. Hozzáférhető: http://konyvtar.ksh.hu/inc/kb_statiztika/Manda/MSK/MSK_052.pdf [letöltve: 2015-07-10]
- Romsics Ignác (1999): *Magyarország története a XX. században*. Budapest: Osiris.
- Szabó Zoltán (1937): *A tardi helyzet*. Budapest: Cserépfalvi.

Hajnáczy Tamás⁴¹¹

**„Attól, hogy munkát meg lakást
adnak neki, még nem lesz ember a
cigány” -**

avagy a pártállam cigánypolitikája

*„- Hidd meg nekem – szokta
mondogatni –, a cigányt még egy
társadalom sem vette
emberszámba. Attól, hogy
munkát meg lakást adnak neki,
még nem lesz ember a cigány. A
cigány cigány volt mindig, és az
is marad, amíg a világ a világ.”
(Szepesi 1986: 194)*

A második világháború lezártaival a magyarországi cigányság ugyan megmenekült a munkaszolgálat, valamint a koncentrációs táborok borzalmaitól (Karsai 1992, Bársony – Daróczi 2004), azonban a korábbi évtizedek kirekesztő gyakorlatától és elgondolásaitól korántsem szabadult meg. A földosztás során nagyrészt mellőzték a cigányságot, a korabeli források szerint csupán töredék részük, úgymond „*az arra érdemes cigányok*” juthattak szántóföldhöz, vagy házhelyhez (Bársony 2008: 229-231, Nagy 2010: 36-37). Kálmán

---

⁴¹¹ *Kisebbségpolitikai szakértő, Károli Gáspár Református Egyetem*

Andrásnak ugyan megjelent egy írása a Magyar Kommunista Párt elméleti folyóiratában „*A magyar cigányok problémája*” címmel és harciasan ki is állt a mellett, hogy „*a magyar demokrácia bele kell, hogy vágja a fejszójét a cigánykérdés kemény fájába*”, azonban néma fülekre talált (Kálmán 1946: 656-658). Ellenben a Népegészségügy című folyóirat hasábjain megindult egy vita a kérdést illetően, mely során többek amellet érveltek, hogy munkatáborba kéne a cigányságot kényszeríteni (Dupcsik 2009: 143-144). Ezen vélemény helyi szintű tanácsi jelentésekben is visszaköszönt még az 1950-es évek második felében is: „*Azokat a munkakerülő és csavargó életmódra hajlamos cigányokat, akik rontják a többiekét is, könyörtelenül kényszermunkára elvinni. Ezt csak telepenként 2-3 egyénnel kellene megtenni évente rendszeresen 2-3 évig, egész biztosra vehető, hogy megváltozna a munkához való viszonyuk.*” (Nagy 2015: 47)

A Magyar Dolgozók Pártja hatalomra jutását követően több évnek kellett elteltie csak ahhoz is, hogy kísérletet tegyen a cigányság helyzetének a megvitatására. Az 1950-es évek első felében a magyarországi cigányság helyzete nagyrészt közegészségügyi, rendészeti és népművelési kérdéssé vált. Ebből kifolyólag a „cigánykérdés” megoldása az Egészségügyi Minisztérium, a Belügyminisztérium és Népművelési Minisztérium hatáskörébe került (Sághy 2008: 274).

A szocialista korszak hajnalán a cigány lakosság döntően cigánytelepeken lakott, melyeket a hatalom a bűnözés és a járványok melegágyának bélyegzett és így is lépett fel velük kapcsolatban. Az 1950-es évektől a Horthy-korszakból átvett gyakorlatot folytatva a cigánytelepeken kényszermosdatásokat hajtottak végre, melyek számos visszasságuktól váltak hírhedtté. 1955-től az Egészségügyi Minisztérium utasítására a kényszermosdatásokat megelőző jelleggel kötelezővé és rendszeressé tették a cigánytelepeken. Különböző egészségre ártalmas vegyszereket (pl.: DDT)

használtak a fertőtlenítések során és a karhatalom bevetésétől, az erőszak alkalmazásától sem riadtak vissza (Bernáth 2002, Bernáth – Polyák 2001: 38-45): „*A rendőrség meg a katonák kora hajnalban körülfogták a cigánytelepet, se ki se be. Felállítottak egy hatalmas sátrat, muszáj vót megfürdeni [...] Aki nem akart, már kapott is a gumibottal.*” (Bernáth 2002: 45-46) „*Rá kellett tenni a hajunkra és be kellett vele kenni a testünket. Próbálkoztunk ledobni a földre, de nem nagyon mertük megtenni. Olyan erős szer volt, hogy mikor elment a katonaság, a sátrak helyén már a fű sem nagyon nőtt, kisárgult az egész terep, még a gyom is elpusztult.*” (Bernáth 2002: 57)

A Belügyminisztérium 1953-ban kezdeményezte a személyi igazolványok bevezetését az MDP Politikai Bizottságánál, amit a rákövetkező évben meg is kezdett. 1955-re már csak 40-50 ezer embert kellett ellátnia a BM-nek személyi igazolvánnyal: „*Ezek jelentős része kóbor cigány [...] Azok a cigányok, akik megfelelő munkát és lakóhelyet igazolni nem tudnak feltehetően bűncselekmények elkövetéséből tartják fenn magukat. [...] Javaslatunk, hogy ideiglenes személyi igazolványt adjunk ki részükre, ez évi érvényességi idővel.*” (Purcsi 2004: 249) Néhány nappal később a fenti sorok hatására határozat született – a Horthy korszakból áttemelt diskurzus elemmel élve – a „kóbor cigányok” ideiglenes személyi igazolvánnyal való ellátásáról, melyek a rendes személyi igazolványtól „*formájában és tartalmában*” is eltértek. Az úgynevezett fekete személyi igazolványokat 1961-ben az általános személyi igazolvány csere folytán szüntették meg (Purcsi 2001: 26-37, Purcsi 2004 248-264), melyet a következőképpen értékelték a pártállam funkcionáriusai: „*Ezzel megszüntettük az állampolgárok ilyen vonatkozásban történő faji megkülönböztetését.*” (Purcsi 2004: 261)

A Népművelési Minisztérium az analfabetizmus felszámolása érdekében tanfolyamokat indított a cigány

lakosság körében, melyek rövid időn belül kudarcba fulladtak a pedagógusok kilépése, valamint az érintettek lemorzsolódása miatt: „*A jelenlegi elbeszélgetés során mintegy 18-20 felnőtt jelentkezett oktatásra esti tagozatra. Ennek hiányossága az, hogy sáros időjárás alkalmával ruhátlanság, illetve megfelelő lábbeli hiánya miatt nem járnak majd iskolába.*” (Nagy 2015: 116) „*Analfabéta tanfolyamot pár éve tartottunk, de csak rendőri beavatkozásra jártak el rendszeren, ez ismét csak így lehetne lehetséges szerintünk.*” (Nagy 2015: 59) Ezt követően két hónapos tanfolyamokon írni-olvasni tudó cigányokat képeztek ki arra, hogy hogyan kell analfabétákat oktatni, azt remélve, hogy ezzel növelik a központilag megszervezett tanfolyamok hatékonyságát. Az újonnan képzett „tanárok” fel tudtak mutatni ugyan eredményeket, de néhány hónap után többnyire visszatértek eredeti foglalkozásukhoz. A Népművelési Minisztérium – a sorozatos kudarcok vagy a tényleges szándék hiánya következtében – 1953-at követően elhanyagolta az analfabéta tanfolyamok szervezését (Feitl 2008: 259-260)

Az MDP Politikai Bizottsága először 1956-ban tűzte napirendre a magyarországi cigány lakosság helyzetének a megvitatását, valamint a párttálm központi cigánypolitikájának a megalkotását. A tisztánlátás érdekében az illetékes állami szervek beszámolót kértek a Népművelési Minisztériumtól, illetve a BM Országos Rendőrkapitányságtól. A beérkezett anyagok alapján végül elkészült a „*Javaslat a Politikai Bizottsághoz a magyarországi cigány-kérdés rendezésére*” című dokumentum, azonban a javaslat tárgyalását végül törölték. (Feitl 2008: 258-259).

A különböző minisztériumok továbbra is önhatalmúlag, központi irányelvtől mentesen foglalkoztak a cigányság helyzetével, a maguk nézőpontjából közelítve a kérdéshez. A Munkaügyi Minisztérium munkatársai, Pogány György és Bán Géza 1957-ben felmérést készítettek a

magyarországi cigányság helyzetéről. A vizsgálat szükségességét azzal indokolták, hogy a cigányság foglalkoztatottsága korántsem megoldott, egyrészt a vállalatok elutasító magatartása, másrészt a cigány munkavállalók hozzáállása miatt. (Pogány – Bán 1958: 42, Kereskényiné 2008: 152-153) A kutatási beszámoló a cigány lakosság iskolázottsági, foglalkoztatási, lakhatási és egészségügyi helyzetéről meglehetősen lesújtó képet festett. (Pogány – Bán 1957: 9-21) Továbbá a felmérés készítői amellet érveltek, hogy a magyarországi cigányság nem tekinthető nemzetiségnek és nem is szabad őket azzá tenni. A „*társadalmi fejlődésben*” elmaradt népcsoportnak minősítették őket, akiknek az asszimilációját nem szabadott megakadályozni. (Pogány – Bán 1957: 15)

A Munkaügyi Minisztérium felmérésével egy időben, azonban elgondolásukkal ellentétes törekvésként 1957-ben megalakult a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége a Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának alárendelve. „*Országos szerv alakult a cigánykérdés rendezésére*” címmel 1957 novemberében a Tanácsok Lapjában megjelent cikk szerzője kimondottan bizakodóan írt a szövetség létrehozásáról és szerepéről: „*Most végre egy olyan szerv alakulásáról adhatunk hírt, amely központja lesz a munkának: megkezdte működését a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége. Volt már eddig is próbálkozás: legutóbb a Munkaügyi Minisztérium, azelőtt az Egészségügyi Minisztérium és a Belügyminisztérium igyekezett saját hatáskörében foglalkozni a problémával. De egy tárca eszközeivel nem lehetett sikeres a fáradozás [...] Most a szövetség közreműködésével meg akarják teremteni valamennyi tárca céltudatos és tervszerű munkáját, így válik lehetővé, hogy elvégezzék a szükséges tudományos felmérést és megfelelő programot dolgozzanak ki a kétszáz ezer magyarországi cigány felemelkedésének meggyorsítására.*” (Nagy 2010: 171) Az MCKSZ első főtítkárává László Máriát

nevezték ki, az általa vezetett szövetség cigány kisipari szervezetek alapításában működött közre, érdekvédelmi tevékenységet végzett és a cigány nyelv és kultúra megőrzésére, népszerűsítésére tett kísérleteket. Azonban a cigány kérdést illetően a Munkaügyi Minisztérium azon álláspontja került előtérbe, mely szerint a cigányság nem tekinthető nemzetiségnek. Így László Máriát rövidesen egy lejárató kampánnyal kísérve lemondatták 1958-ban. A szövetség új főtitkárává a honvédségtől érkező Ferkovics Sándor lett, aki hűen követte e kérdésben a hivatalos álláspontot, továbbá a szövetség formálissá tételét szolgáló utasításokat is következetesen végrehajtotta (Sághy 2008: 273-295) A Művelődésügyi Minisztérium Nemzetiségi Osztályának vezetője egy 1959-ben elhangzott beszédében, melyet iránymutatásként valamennyi megyének megküldtek (Hajnáczy 2013a: 237) a következőképpen véleményezte a szövetség munkáját: *„Mindenekelőtt azokról a káros tendenciákról kell szólnunk, amelyek a cigánylakosság közötti munkában zavarólag hatnak. Nem ritkán találkozunk olyan felfogással, hogy a cigánykérdés nemzetiségi kérdés és hogy élesíteni kell a cigányok nemzetiségi vagy nemzeti öntudatát. Utalhatok arra, hogy a Cigányszövetségben is érvényesült korábban ez a szemlélet, [...] E hamis útmutatásból adódik, hogy a megyei tanácsok egyes dolgozóinál még ma is nap-mint nap találkozunk a cigánykérdésnek ezzel az antimarxista értelmezésével.”*⁴¹²

---

⁴¹² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) XXVIII-M-8 1d. 3. tétel Vendégh Sándor, a Nemzetiségi Osztály vezetője 1960 júliusában a következőképpen bírálta László Máriát és az általa vezetett szövetség munkáját: Munkájában – valamiféle hamis cigány öntudattól eltelve – olyan tendenciák mutatkoztak, hogy a cigányságot nemzetiségnek ismertesse el és ebből a hibás koncepcióból kiindulva, a cigány nyelv mesterséges

Az MCKSZ ülésén 1960 májusában Vendégh Sándor többek között kifejtette hogy feltétlenül szükségesnek látja, hogy a „*felsőbb párt. és kormányzervek foglaljanak állást a kérdésben*”. A pártközpontban már korábban is felvetette ezt, amire az a választ kapta, hogy készítsen egy előterjesztést az 1959 novemberében elhangzott beszédének a szellemében.⁴¹³ A Nemzetiségi Osztály az előterjesztés érdekében a szakbizottságoktól jelentést kért, a megyei tanácsoknak kérdőíveket küldött ki, valamint a csehszlovák cigánypolitika egyes dokumentumait is vizsgálta. Vendégh Sándor az elkészített határozat javaslatot 1960 szeptemberében ismertette a Művelődésügyi Minisztérium kollégiumi értekezletén (Sághy 2008: 294). A végső anyagot végül az MSZMP KB Tudományos és Kulturális Osztálya készítette el, nagymértékben hagyatkozva Vendégh Sándornak nyomtatásban is megjelent beszédére (Vendégh 1960: 38-55). Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961 június 20-án tárgyalta az előterjesztést és kiadta „*A cigánylakosság helyzetének a megjavításával kapcsolatos egyes feladatokról*” című határozatát⁴¹⁴ (1. sz. melléklet), mellyel lefektette a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikájának az alapjait. A kultúra, a hagyományok és a nyelv megőrzését lehetővé tevő integráció szóba sem jöhetett. A párthatározat a tanácsi adatszolgáltatásokra hagyatkozva a magyarországi

---

felélesztését, kiterjesztését, cigány iskolák, kollégiumok, állami gazdaságok, Tsz-ek stb. létesítését kívánta megvalósítani, azáltal konzerválni igyekezett a cigányok különállását és akadályozta társadalmi asszimilációjukat. Másik kezdeti hiba volt, hogy a problémát önmagára koncentrált és mintegy a cigánykérdés egyetlen és kizárólagos gazdájának tekintette önmagát.” In: MNL OL XXVIII-M-8 1d.

⁴¹³ MNL OL XXVIII-M-8 1d.

⁴¹⁴ Az 1961-1979-ig terjedő időszak megírása részben a következő tanulmányom felhasználásával történt: (Hajnáczky 2014a: 297-326)

cigányság lélekszámát 200 ezer főre becsülte, valamint „beilleszkedettség” alapján három kategóriába sorolta őket. Ily módon a hatalom júniusi határozatában megfestette a számára megfelelő, beilleszkedett (30 %) cigány képét, mely a következőképpen nézett ki: „*A beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával jobbra szétszórtan élni.*”⁴¹⁵ A „beilleszkedésben lévő” (30 %), valamint a „be nem illeszkedett” (40 %) cigányokról pedig megállapította, hogy többnyire cigánytelepeken laktak, vagy vándoroltak, vagyis a nem cigány lakosságtól elkülönülten éltek. Továbbá az iratanyag szerint foglalkoztatás és iskoláztatás tekintetében az utóbbi két csoportra az „*alacsony kulturális színvonal*”, illetve a „*társadalom terhére élőködés*” volt a jellemző.⁴¹⁶

A cigány lakosság besorolása és jellemzése messze elrugaszkodott a valóságtól, inkább a dokumentum elkészítőinek a véleményét, meglátásait tükrözte. Például néhány kivételtől eltekintve a cigányság egyáltalán nem folytatott vándor életmódot, csupán a hagyományos cigány foglalkozásokhoz hozzá tartozott az időszakos vándorlás. Erdős Kamill egy korabeli tanulmányában ezt a következőképpen írta le: „*Hetekig vándorolnak néha hónapokig is, különböző ürüggyel, mint cserekereskedés, toll vagy tojás felvásárlása, gyógynövények begyűjtése stb., de mindannyiuknak van állandó bejelentett lakhelye.*” (Erdős 1989: 89) Az úgynevezett „élőködés” vádja sem fedte a valóságot, egy 1957-es Szabolcs-Szatmári tanácsi felmérés szerint a cigány lakosság nagy részének volt foglalkozása, valamint a koldulásról és lopásról csak a jelentések elenyésző része számolt be (Nagy 2015). A besorolásnál egyértelműen szembe ötlük, hogy meghatározó szempontként tekintettek a lakhatás, illetve a munkavállalás mikéntjére, melyből egyben

---

⁴¹⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

⁴¹⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

az asszimiláció fokait is levezették (vándorcigány – nincs munkaviszonya, cigánytelepen elkülönülten lakik – alkalmi munkaviszonya van, elszórtan a nem cigány lakosság között lakik – állandó munkaviszonya van). Ebből kifolyólag a kívánatos cél a cigánytelepi lakosság nem cigány lakosság közé történő szétszórása lett, valamint a cigányságnak a hivatalos keretek között történő foglalkoztatása. A Politikai Bizottság külön felhívta a figyelmet az imént említettek meghatározó szerepére: *„A cigánylakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van. E két előfeltétel megteremtése azonban ma még igen sok akadályba ütközik.”*⁴¹⁷

A pártállomány hivatalosan is leszögezte, hogy a cigányság bizonyos néprajzi sajátosságok ellenére sem tekinthető nemzetiségnek, valamint az ezzel a tétellel szembehelyezkedő elképzeléseket nemcsak tévesnek, hanem egyben károsnak ítélte: *„A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a „cigány nyelv” fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány termelőszövetkezetek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.”*⁴¹⁸ Kádár János az imént idézettekhez tárgyalása során jóváhagyólag csupán ennyit fűzött hozzá: *„Egyértelmű, hogy a cigányok nem tekinthetőek nemzetiségnek.”*⁴¹⁹

A pártállomány a kényszerasszimilációs cigánypolitika egyik eszközét a járványok (Bernáth 2002, Bernáth – Polyák 2001: 38-45) és a bűnözés (Horváth 1963: 74-80, Purcsi 2001: 26-37, Purcsi 2004: 248-264) melegágyának bélyegzett

---

⁴¹⁷ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

⁴¹⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

⁴¹⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

cigánytelepek megszüntetésében vélte felfedezni. A másik fontos érvet a cigánytelepek felszámolása mellett az szolgáltatta, hogy a „kapitalista sajtóügynökségek” szeme elől elrejtse azt a tényt, hogy a szocialista Magyarországon emberek tömegei jóval a létminimum alatt nyomortelepeken éltek. A pártállam rettegett a nyugati sajtó negatív kritikáitól, Vendégh Sándor egy 1959-es előadásában az alábbiakat jegyezte meg a kérdést illetően: „[...] a kapitalista sajtóügynökségek is nagy érdeklődést mutattak és mutatnak ma is a cigánykérdés iránt, mert úgy látják, hogy hasznot húzhatnak belőle „csemegézhetnek” – természetesen a mi rovásunkra. Nos megmondhatjuk nekik – nem kell félniük és nem kell krokodilkönnyeket hullajtaniuk a magyarországi cigánylakosságért.”⁴²⁰ Az 1960-as évek első felében több helyen is előfordult, hogy cigánytelepeket felszámoltak, vagy átköltöztettek annak érdekében, hogy azokat elrejtse az „idegenek” szem elől. Az 1960-as évek elején a Life magazin riportot közölt a magyarországi cigányság helyzetéről és egy olyan kép is szerepelt a cikkben, melyen egy cigánytelepet lehetett látni, továbbá egy Miskolc táblát. A cigánytelepet rögvest felszámolták. (Demszky 1980: 19) Mánfán az erdőben élő cigánytelepi lakosok, megvettek egy területet egy nemzetközi műút mentén és felhúzták kunyhóikat, azonban a tanács azonnal visszaköltöztette őket az erdőbe, mivel így a telep túlságosan szem előtt volt. (Faludi 1964: 17-18). Másodlagossá vált a cigánytelepek tarthatatlan helyzetének a megoldása, melyet a párthatározat e képen foglalt össze: „A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztők.

---

⁴²⁰ MNL OL XXVIII-M-8 1d. 3. tétel

*A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszékék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségek melegágya.*⁴²¹ Fontos megjegyezni, hogy a leírásban sem a cigányság érdekeinek a szem előtt tartása állt, hanem a közegészségügyi problémáktól, járványoktól való félelem, azok elkerülésének a szándéka.

Az 1961-es párthatározat végrehajtására még abban az évben megfogalmazták 1-72 sz. utasítást, mely foglalkoztatási, oktatási valamint szervezeti kérdésekről rendelkezett. A cigánytelepek felszámolásával kapcsolatosan a dokumentum előírta, hogy a „rendszeresen dolgozó cigányokat” lakásigénylésnél egyenlően bírálják el a nem cigány lakosság kérelmeivel. Továbbá az illetékes tanács kedvezményes házhellyel, valamint „selejtes bontásból származó építőanyagokkal” támogassa a cigány lakosság házépítését. Az utasítás két meghökkentő tényről is tanúskodott, egyrészt a cigányságot nemcsak a földosztás során mellőzték, hanem a tanácsi lakások kiutalásánál is, másrészt a pártállam meggondolatlanságáról, mivel az ingyenes házhelyjuttatást egy kormányrendelet már 1957-ben megszüntette (Hajnáczy 2013a: 240-241). Mondani sem kell, hogy az imént ismertetett telepfelszámolási koncepció egyáltalán nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Ebből kifolyólag a pártállam felső vezetése utasította az illetékes Minisztériumokat, hogy mihamarabb alkossák meg egy cigánytelep felszámolási programnak a tervezetét.⁴²² A Politikai Bizottság ülésén a tervezettel valamennyi résztvevő egyetértett, kivéve az építésügyi minisztert, aki fontosnak tartotta, hogy a teleszerű körülmények között élő nem cigány lakosokat is bevonják a programba. Az építésügyi miniszter hozzászólása eredményezte azt, hogy a telepfelszámolási programba nem cigányokat is bevontak (Hajnáczy 2013b:

---

⁴²¹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1961/233. ő. e.

⁴²² MNL OL M-KS 288. f. 5/1963/293. ő. e.

80-98), jóhiszeműen azzal a szándékkal, hogy elkerüljék az esetleges feszültségeket a cigány és a nem cigány lakosság között.⁴²³ A későbbi szociológiai vizsgálatokból egyértelművé vált, hogy a nem cigány lakosság jelentős része a reméltek ellenére igazságtalannak érezte a cigány lakosságnak e téren nyújtott támogatásokat (Pártos 1979: 45-69, Tomka 1991: 8-36). Részben az imént említett tényezők miatt terjedtek el széles körben azok a cigányság lakáskultúrájával kapcsolatos sztereotípiák, melyeknek szimbólumává az úgynevezett „parkettaégetés” vált (Stuart 1994: 78).

Rövidesen napvilágot látott a 2014/1964. sz. kormányhatározat a „szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról”, mely lefektette a pártállam telep felszámolási programjának, az úgynevezett CS-lakás programnak az alapjait.⁴²⁴ Az elnevezés abból származott, hogy „csökkentett komfortfokozatú”, „csökkentett értékű” házakat építettek a telepi lakosoknak. Olykor C-lakás programnak is nevezeték, tekintettel arra, hogy nagyrészt cigány lakosokat vontak be a kezdeményezésbe. A kormányhatározat kiegészítésére titkos ügyiratként kiadták a 3162/1964. sz. határozat, mely pedig leszögezte, hogy a telepek felszámolása során „*az idegenforgalom szempontjaira is figyelemmel kell lenni.*”⁴²⁵ Magyarul a telepek felszámolása során nem azt nézték, hogy a minél rosszabb helyzetűeknek a problémáit oldják meg elsőként, holott a szem előtt lévő telepeket feltételezhetően kevésbé sújtotta a területi hátrány, mint azokat, melyek mondjuk egy zsákfalú szélén álltak.

Az Építésügyi Minisztérium a 17/1964. sz. körrendeletében elrendelte a telepek összeírását, mely során a tanácsoknak össze kellett írniuk a „*cigánytelepeket*”, „*vegyes telepeket*”, a „*barlanglakásokat*” és az „*egyéb telepeket*”. Az

---

⁴²³ MNL OL M-KS 288 f. 5/1963/319. ő. e.

⁴²⁴ MNL OL XIX-A-83-b 2014/1964 (367d)

⁴²⁵ MNL OL XIX-A-83-b 3162/1964 (352d)

ÉM felmérése szerint 1964-ben 222160 személy, 55425 család lakott, 48966 lakásféleségben „szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken” (2. sz. melléklet), akiknek a 70 százalékát cigány, míg 30 százalékát nem cigány származásúnak minősítették az érintett tanácsok. A CS-lakás program ténylegesen a 2014/1964. számú kormányhatározat végrehajtására kiadott hasonló címet viselő 2/1965. ÉM-PM együttes rendelet (3. sz. melléklet) kiadását követően kezdődött el. A rendelet rögzítette a telepek felszámolásának a lehetőségeit, valamint részletekbe menően a kedvezményes hitellel történő házépítés módját és azon feltételeket, melyeknek az érintetteknek eleget kellett tenniük. A CS-lakás programban való részvételhez az érintetteknek a rendelet hatálya alá tartozó telepen kellett élniük, két éves folyamatos munkavisztonnal és az építési költségek 10 százalékával kellett rendelkezniük, havi átlagkeresetüknek pedig meg kellett, hogy haladja a havi 1000 forintot (Hajnáczky 2013b: 83-86)

Az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottsága (APB) 1968 szeptemberében kiadott állásfoglalásából kiderült, hogy az 1961-es párthatározat eredményes végrehajtása komoly akadályokba ütközött: „*A párthatározat nyomán pozitív fejlődési folyamat indult meg, az elért eredmények azonban a megtett erőfeszítések ellenére nem kielégítőek. Változatlanul a szociális, egészségügyi, lakásügyi, kulturális problémák dominálnak, melyek megoldása rendszerint meghaladja a tanácsok lehetőségeit.*”⁴²⁶ Az APB a „*probléma sokoldalúságára*” hivatkozva kezdeményezte a Tárcaközi Koordinációs Bizottság (TKB) létrehozását, azért hogy az újonnan életre hívott szerv összehangolja a minisztériumok, valamint társadalmi szervezetek cigánysággal kapcsolatos munkáját. A TKB rövidesen a „*cigánykérdés*” talán legfőbb letéteményesévé avanszálódott.

---

⁴²⁶ MNL OL M-KS 288. f. 41/1968/100. ő. e.

A központi szerv mintájára megyei, helyenként járási és városi Cigányügyi Koordinációs Bizottságokat hoztak létre, behálózva az államigazgatást (Hajnáczy 2014b:117-118, Hajnáczy 2014c: 154, Kozákné 2001: 26-31).

1971-ben a Minisztertanács Tanácsai Hivatalának kezdeményezésére az MTA Szociológiai Kutatóintézete Kemény István vezetésével országos cigány kutatásba kezdett, annak érdekében, hogy a pártállam átfogó képet kapjon cigányság helyzetéről. A vizsgálat bonyodalmaira Havas Gábor – a kutatás egyik meghatározó személyisége – a következőképpen emlékezett vissza: „*Nekem ebben a kutatásban a legmeghatározóbb élményem az volt, hogy bárhová mentem egy cigány telepre, két percen belül megjelent a rendőrség. Engem számtalanszor igazoltattak, olyan is volt, hogy letartóztattak bevittek a siklói határőrlaktanyára, és ott kellett töltenem egy éjszakát. Hiába volt megbízó levelem, azt mondták nem ér semmit.*” (Havas 1999: 84). A kutatócsoport tagjai nemcsak helyi szinten voltak kitéve a rendőrség zaklatásának, hanem a Belügyminisztérium ténykedésével is szembesülniük kellett. Csalog Zsolt a BM szerepével, valamint a kutatás dilemmáival kapcsolatban az alábbiakat jegyezte meg: „*A valóságban egy eldugott, nyilvánosságnak nem szánt kiadványban a Kemény Pista-féle gárda megírta a tapasztalatoknak egy részét, aztán utána a BM szétkergette az egész kutatást a befejezése előtt. De egyáltalán mindvégig ott volt előttünk a kutató dilemmája, hogy szabad-e egy diktatúra számára adatokat szolgáltatni, [...] hogy szándékainknak megfelelően alakulnak-e a dolgok, amikor ezt a kutatást befejezzük, vagy pedig hülye balekok vagyunk, akik itt a jó szándékuk révén hozzásegítik a hóhért a tökéletesebb munkához.*” (Csalog 1997: 38) A vizsgálat eredményeit 1976-ban csak a Szociológiai Kutatóintézet belső kiadványként adták ki, így is a kutatáshoz kapcsolódó tanulmányok egy része sosem látott napvilágot, vagy csak jóval később

(Dupcsik 2009: 183-185). A nyilvánosság tájékoztatására, az eredményekről kizárólag egy rövid – a pártállam felelősségét nem firtató – tanulmány jelenhetett meg a Valóság című folyóirat hasábjain (Kemény 1974: 63-72).

A Kemény István nevével fémjelzett reprezentatív felmérés szerint 1971-ben a magyarországi cigányság lélekszáma elérte a 320 ezer főt, az ország egész területén elszórtan élt, azonban régiók szerinti eloszlása nem volt egyenletes. A cigányoknak a teljes cigány népességhez viszonyított aránya legjelentősebb a Keleti régióban volt, a Budapesti iparvidéken, Dél-Dunántúlon és az Északi Régióban 20 százalék körül mozgott, Nyugat-Dunántúlon több mint egy százalék körül alakult. A cigányság 78,4 százaléka községekben, 13,9 százaléka vidéki városokban, valamint 7,7 százaléka Budapesten lakott (Kemény 1976: 13-15).

A cigányoknak a teljes cigány népességhez viszonyított aránya, illetve száma régióként (Kemény 1976: 13, Kemény – Janky – Lengyel 2004: 14)

Budapesti iparvidék	19,0 %	61 ezer
Dél-Dunántúl	20,0 %	64 ezer
Nyugat-Dunántúl	1,4 %	5 ezer
Északi régió	20,4 %	65 ezer
Alföld	16,1 %	51 ezer
Keleti régió	23,1 %	74 ezer
Összesen	100,0 %	320 ezer

A vizsgálat a magyarországi cigányság lakásviszonyairól meglehetősen lesújtó képet festett, a cigány lakosság közel kétharmada cigánytelepeken lakott, vályog, vertföld vagy sárfalú kunyhókban. A cigánytelepek gyakran a településektől távol helyezkedtek el, sokszor megoldatlan volt a vízellátásuk, a villany alig-alig volt bevezetve, valamint nem ment ritkaságszámba, hogy a legkezdetlegesebb

árnyékszékkel sem voltak ellátva. A pártállam 1961-től adott ki határozatokat a cigánytelepek felszámolásának az érdekében, azonban az 1971-es kutatás rávilágított, hogy vajmi kevés előrehaladás történt e téren. Míg 1964-ben több mint 155 ezer cigány lakos élt telepen, (Hajnáczy 2013b: 85) 1971-ben már 210 ezer (Kemény 1976: 17). A CS-lakás programba bekerülteknek valamelyest ugyan javultak a lakáskörülményei, de az újonnan épült CS-lakás telepek sokszor kimondottan pocsék minőségben készültek el, továbbá rendszeresen egy tömbbe építették a házakat „*modernebb cigánytelepeket*” létrehozva, a cigánytelepi lakosok lakóhelyi kirekesztettségét fenntartva. (Kemény 1976: 30-31) A Kemény István vezette kutatás rávilágított a telep felszámolási program talán legbotrányosabb mozzanatára, a cigánytelepi lakosok hatósági erőszakkal történő áttelepítésére. Ennek háttérével kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a 2047/1967. sz. kormányhatározat⁴²⁷ rendelkezett az idegenforgalom szempontjából kényes, az úgynevezett kiemelt telepek mielőbbi felszámolásáról. Az imént említett határozat kiegészítésére, titkos ügyiratként kiadták a 3254/1967. sz. kormányhatározatot,⁴²⁸ mely lehetővé tette a cigánytelepi lakosok karhatalommal történő áttelepítését. A hatósági átköltöztetéseknek három fajtáját különítették el egymástól aszerint, hogy az érintetteket hová költöztették. Az első típusánál a cigánytelepi lakosokat régi épületekbe, elhagyott majorba, cselédlakásba, üzemem kívül helyezett szeszfőzdébe, istállóba költöztették,⁴²⁹ melyek

---

⁴²⁷ MNL OL XIX-A-83-b 2047/1967 (438d)

⁴²⁸ MNL OL XIX-A-83-b 3254/1967 (429d)

⁴²⁹ „Az istállóból kialakított lakóépület vége érintkezik a birkakarámmal. Az udvart és a karámot csak drótkerítés választja el, alatta átfolyik a trágyalé a cigányok udvarára [...] Az állatok közelsége miatt az egész orrfacsaró bűz uralkodik, a birkák jellegzetes szaga behúzódik a lakásokba és mindent átítat. A legyek

sokszor tarthatatlanabb körülményeket biztosítottak, mint a hagyományos cigánytelepek. A második típusnál csupán egy félreeső helyet⁴³⁰ jeleltek ki a cigányok számára, akik ott felépíthették kunyhóikat. A harmadik típusnál a cigánytelepi lakosokat barakktelepre⁴³¹ költöztették, ahol rövid időn belül szembesülniük kellett az új környezet destruktív erejével (Hajnáczy 2013c 30-31).

A vizsgálat arra is rámutatott, hogy a cigányság foglalkoztatása terén jelentős változások mentek végbe a szocialista korszakban: *„A népi demokrácia 25 éve alatt tovább folyt a régi cigány mesterségek háttérbe szorulása és eltűnése. Ebben az időszakban zajlott le a cigányzenészek nagy többségének proletarizálódása, a ló- és disznókereskedésnek, mint cigány foglalkozásnak teljes eltűnése, és az előző időszakhoz képest háttérbe szorult a vályogvetés is. Az ötvenes években ezzel ellentétes folyamat indult meg, hogy azután a hatvanas években ugrásszerűen felerősödjék: a cigányok foglalkoztatottságának rohamos növekedése.”* (Kemény 1976: 50) 1971-ben a 15-59 férfi

---

valóságos felhőkben lepik el az embereket, élelmiszert.” (Kemény 1976: 27)

⁴³⁰ „Ez a hely voltaképpen ipari melléktermékek temetője, vastagon borítva fekete salakkal. Eredetileg hagyományos erdei telepen élő román anyanyelvű cigányokat telepítettek ide. Az ipari környezet nyomasztó hatása különös erővel érintette az erdei élethez szokott cigányokat. Még ma is minduntalan előbukkan az öregek nosztalgiája a régi telep tiszta levegője után.” (Kemény 1976: 28)

⁴³¹ „Minden barakknak megvan a maga prostituáltja, aki a szomszédos családok házasságait tönkreteszi és nyakukra hozza a rendőrséget. Megvan a maga elmebetege és bűnözője is. Az ide kerülő családok férfitagjai bicskázó és durva iszákossá válnak néhány hónap alatt. Az asszonyok türelmetlenek, verik rángatják a gyermekeket. [...] Dúl a gyűlölködés, a gyilkos indulatok, felnőttek gyerekek, nők és férfiak egyaránt fizikai agresszióval élnek egymással szemben.” (Kemény 1976: 29)

korosztályt tekintve a cigányok 85,2, míg a nem cigányok 87,7 százaléka minősült aktív keresőnek. Vagyis a pártállam azon célkitűzése teljesült, mely szerint, a cigányság hagyjon fel hagyományos életformájával, melynek kulcselemeként tartották számon a cigányságnak tulajdonított mesterségeket és tagozódjon be a bármunka világába. A cigány férfiak jelentős része a nehéziparban, az építőiparban és a bányászatban helyezkedett el, csak töredék részük dolgozott a mezőgazdaságban. A cigány nők foglalkoztatottsága azonban messze elmaradt a cigány férfiakéhoz képest (Kemény 1976: 51-53) A cigány lakosság munkavállalását nagymértékben nehezítették a velük szemben megnyilvánuló előítéletek, egyúttal a vállalatok vezetői, a pártállam funkcionáriusai számos, a cigányságra nézve neheztelő véleményt is megfogalmaztak: „Gyakorta halljuk a vállalat, az üzem vezetői nem hajlandóak alkalmazni, hivatkozva terv teljesítésére stb. Mások azzal mentegetőznek, hogy a dolgozók elutasítják a cigányokkal való együttműködést. Sokan arra hivatkoznak, hogy korábban már próbálkoztak velük, de meglógnak, vagy nem dolgoznak, vagy a társadalmi tulajdont nem becsülik.” (Hajnáczky 2013a: 248) „A cigány foglalkoztatottak száma állandóan növekszik, de még sok személynél nincs meg a munkakészség, ezért kerüli a munkát. Sok a fizetés utáni hiányzó és a munkafegyelmet megsértő közöttük. Gyakori az olyan eset, hogy csak a családi pótlék fizetéséhez szükséges munkanapok számát dolgozzák le.”⁴³² További problémát jelentett a munkahely gyakori változtatása⁴³³ azokban az ágazatokban, munkakörökben, ahol

---

⁴³² MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ó. e.

⁴³³ „Helyzetükre jellemző a a munkahely gyakori változtatása. A változtatás általában úgy zajlik le, hogy a meglévő nyomorúságos munkakörülményekkel és anyagi juttatásokkal szemben egy másik, máshol dolgozó cigány, rokon vagy ismerős rózsásabb képet fest és a férfi elindul a következő helyre szerencsét próbálni. Itt éppen úgy

alacsony bért, vagy rendkívül rossz munkakörülményeket biztosítottak (Kemény 1976: 57), valamint a nagymértékű ingázás, mely elszakította a cigány férfiakat a családjuktól. Számos korabeli dokumentumfilm kimondottan érzékletesen mutatta be az ingázók kilátástalan helyzetét, a családi viszonyok megromlását (Tóth 2008: 50-75).

A magyarországi cigányság oktatási helyzetét tekintve a kutatás szerint komoly előrelépések történtek, azonban a vizsgálat eredményeit összegző beszámoló azt is leszögezte, hogy a nem cigány lakosság és a cigány lakosság iskolázottsága közötti távolság tovább növekedett. Ennek háttérében egyrészt a nem cigány lakosság iskolázottságának a rohamos emelkedése állt, másrészt az, hogy a cigány gyermekeket ugyan sikerült beiskoláztatni, de jelentős részük csupán az általános iskola négy osztályát végezte el (Kemény 1976: 38-40). Kemény István a tendenciákat nézve vészjóslóan a következőkre hívta fel a figyelmet: „[...] *a hét osztálynál kevesebbet végzett cigánygyerekek gyakorlatilag majdnem teljesen analfabéták; [...] Ez megnehezíti a*

---

csalódik az ígéretekből, mint az előző helyen, de ez nem zárja ki, hogy legközelebb ugyanolyan hitelt ne adjon a következő „jobb” munkahely ígérete esetén. A rokonok egymás sarkában változtatják a munkahelyeket, a legenda a másik megyéből is képes cigányokat elcsábítani. Ha a munkahelynek sürgős szüksége van segédmunkásokra, akkor maga a munkaerőtoborzó ígéri, hogy a kereseti lehetőségek 4000 Ft körül fognak mozogni, végül itt sem lesz több 1900-2300-nál. A sűrű munkahely változtatás kihat magánéletükre is, ezekben a családokban a pénzügyi tervezés vagy nincs, vagy nagyon labilis, a gyermek jövőjéről nem alakítanak ki elképzeléseket, mint ahogy perspektíva a felnőttek életében sincs. A költözködés is gyakoribb, és ehhez gyakran kapcsolódik új asszony és család felbukkanása.” (Kemény 1976: 58)

társadalmi munkamegosztásban való bekapcsolódásukat, illetve azt olyan foglalkozásokra korlátozza, amelyeknek betöltéséhez semmiféle iskolázottság sem szükséges. [...] A tanulatlan munkaerőre irányuló kereslet a jövőben már nem emelkedik, hanem csökken, vagy legfeljebb változatlan marad. Ennek a következtében előre látható, hogy már egy-két évtized múlva felesleg képződik a tanulatlan cigány munkaerőből, és ez a felesleg elhelyezhetetlennek fog bizonyulni.” (Kemény 1976: 40) Az 1970-es évek második felétől Kemény István meglátása kezdett beigazolódni, mely végül a rendszerváltást követően érte el csúcspontját a nehézipar drasztikus leépítése következtében (Cserti Csapó 2011: 144-148).

A cigány férfiak és nők foglalkoztatottsága különböző években – a munkaképes korúak százalékában (Kemény – Janky – Lengyel 2004: 101)

	1971	1978	1987	1993
Férfiak	85,2	77,3	74,4	28,8
Nők	30,3	47,0	49,3	16,3

A cigányságság alacsony iskolai végzettsége mögött számos tényező húzódott, melyek közül kiemelendő, hogy a cigánytelepek sokszor több kilométerre helyezkedtek el az iskolától, valamint a gyermekek sokszor nem rendelkeztek megfelelő ruházattal, ezért rendszeresek voltak az iskolai hiányzások. Az otthoni körülmények pedig szinte lehetetlenné tették az iskolán kívüli tanulást. Továbbá a cigány gyermekek részére létrehozott kisegítő osztályok, vagy cigány osztályok korántsem biztosították a legkedvezőbb feltételeket a tanuláshoz (Kemény 1976: 41-49).

Az APB 1974-es tájékoztatójában – melyet részben az iménti vizsgálatra alapozott – beismerte a pártállam cigánypolitikájának a részleges a kudarcát: *„A cigányság helyzetének javulása mellett ugyanakkor az is megállapítható, hogy a fejlődés üteme nem kielégítő, az előrehaladással*

*párhuzamosan a problémák egyelőre tovább növekednek, s egyre jelentékenyebb társadalmi hatásuk. Ennek oka abban található meg, hogy a szaporodásuk aránya jelentősen nagyobb, mint helyzetük javítását célzó intézkedések hatása.*⁴³⁴ A telepek felszámolásával kapcsolatban pedig külön kiemelte, hogy a CS-lakás keretek maradéktalan felhasználásával sem lehetséges a telepek belátható időn belül történő felszámolása.⁴³⁵ A probléma orvoslására a Minisztertanács kiadta titkos ügyiratként a 3558/1975. sz. határozatát „*a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának folytatásáról*”,⁴³⁶ valamint a 3280/1976. sz. határozatát „*a cigánylakosság helyzetének javításáról és gyorsabb ütemű társadalmi beilleszkedésének elősegítéséről*”.⁴³⁷

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1979. április 18-án ismét napirendre tűzte a cigányság helyzetének a megvitatását és kiadta „*A magyarországi cigánylakosság helyzetéről*” című határozatát (4. sz. melléklet). A párthatározat megállapította, hogy a cigány lakosság társadalmi beilleszkedésének érdekében tett intézkedések „*összhangban*” voltak az 1961-es párthatározatban rögzítettekkel, azonban az intézkedések korántsem érték el a kívánt hatást: „*A határozat végrehajtására tett eddigi intézkedések pozitív hatással voltak a cigányok életkörülményeire: lényegesen kiterjedt foglalkoztatottságuk, lakás-, művelődési és közegészségügyi viszonyaik kedvezőbbé váltak. Társadalmi beilleszkedésük erőteljes differenciálódást indított el közöttük. Az általában kedvező tendenciák azonban nem azonosan érintették az egész cigánylakosságot.*”⁴³⁸

---

⁴³⁴ MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ő. e.

⁴³⁵ MNL OL M-KS 288. f. 41/1974/318. ő. e.

⁴³⁶ MNL OL XIX-83-b 3558/1975 (743d)

⁴³⁷ MNL OL XIX-83-b 3280/1976 (777d)

⁴³⁸ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

Az ülésen előterjesztett jelentés a cigányság foglalkoztatási helyzetével kapcsolatban megjegyezte, hogy a cigány férfiak jelentős része ugyan rendelkezett állandó munkahellyel, de nagyrészt, a korábbi évekhez hasonlóan segédmunkásként tudtak csak elhelyezkedni. Különböző cigány munkakörök alakultak ki (darukötöző, udvarsöprőgető, kocsis mosó, utcasöprő, csatornatisztító), amik jellemzően nehéz, veszélyes, egészségre ártalmas és piszkos foglalkozásoknak számítottak. A cigány nők foglalkoztatása továbbra sem volt megoldott, valamint új keletű problémaként jelentkezett a 15-18 éves cigány fiatalok elhelyezése.⁴³⁹ Ebben az időszakban továbbra is jellemző volt a cigány munkavállalók egy részének gyakori munkahely változtatása, melynek hátteréről Kozák Istvánné a TKB titkára a következőket jegyezte meg: „[...] *a cigánydolgozók többsége segédmunkásként dolgozik. Iskolázatlanságuk következtében nincs más választásuk. Az alacsony kereset újraosztódik a nagy család között, ezért többségüknek csak igen alacsony „életszínvonalra” telik. [...] A jobb munka és jobb kereset reményében mennek szerencsét próbálni.*” (Kozák 1975: 24) Ugyanakkor fontos megjegyezni, hogy már az 1971-es Kemény István féle vizsgálat, valamint más adatok is rávilágítottak, hogy a szakmunkásként, kohászatban vagy a bányászatban dolgozó cigányoknál rendkívül kismértékű volt a munkahely gyakori változtatása (Kemény 1976: 57, Kozák 1975: 24). Az úgynevezett „vándormadár” jelenség korántsem csak a cigányság körében fordult elő, hanem általános problémaként jelentkezett a segédmunkások körében (Gelléri 1977).

A cigányság oktatási helyzetében a beszámoló szerint komoly előrelépések következtek be az 1961-es párthatározatot követően; számottevő mértékben nőtt a cigány gyermekek beiskolázása, többen jutottak el az általános iskola

---

⁴³⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

felső tagozatába. Ugyanakkor az általános iskola nyolc osztályát csak töredékük végezte el, szakmunkásképzőbe pedig alig-alig kerültek be, melynek hátterében részben a következők álltak: „Az iskoláskorúak közül sokan tanulnak eleve hátrányos oktatási feltételek között: többségükkel képesítés nélküli pedagógusok foglalkoznak, rosszul felszerelt iskolákba, összevont osztályokba járnak.”⁴⁴⁰ Sokukat továbbra is – gyakran alaptalanul – gyógypedagógiai intézményekbe sorolták (Csanádi – Ladányi – Gerő 1978: 30-43, Csepeli – Panuska – Czeizel – Szondy 1977: 101-106, Györi 1977: 47-54, Czeizel – Lányiné – Rátay 1978: 109-111, Czeizel – Lányiné – Rátay 1978, Ladányi – Csanádi 1983), vagy pedagógiai megfontolásokra hivatkozva – az elkülönítésük érdekében – úgynevezett cigányosztályokat hoztak létre a részükre (Csongor 1991: 179-200, Réger 1974: 50-62, Réger 1978: 77-89, Réger 1984: 140-173). A cigány tanulóknak, valamint szüleiknek sokszor kellett szembesülniük az iskola, a nem cigány gyerekek és a szülők előítéleteivel és elutasító magatartásával egyaránt (Gulyás 1976: 134-154).

A fentebb említettekhez hasonlóan a cigánytelepek felszámolásával kapcsolatban szintén kétes eredményeket könyvelhetett el a pártállam felső vezetése. A jelentés szerint 1961-ben a cigányság közel 70 százaléka cigánytelepeken lakott, ami 25 százalékra csökkent, azaz még mindig 81 ezer személy lakott tarthatatlan viszonyok között. Több esetben a cigánytelepekről elköltözött családoknak a lakáskörülményei sem lettek sokkal jobbak, rendszeresnek mondhatóak voltak a visszaélések az építkezések során.⁴⁴¹ A telepfelszámolás

---

⁴⁴⁰ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

⁴⁴¹ „A szakértő bizottság tagjai legnagyobb építéstudományi intézetünk mérnökei voltak, [...] Jelentették, hogy ezeknek a „cs” háznak az alapját kézzel is ki lehet bontani, szigetelésük a magas talajvíznek kitűnő felszívódási lehetőséget biztosít, padló helyett csak a földet döngölték simára, a padlásra nem lehet felmenni,

üteme erre az időszakra lelassult, melynek egyrészt az állt a háttérben, hogy a CS-lakás programban az előírt feltételek miatt sokan nem tudtak részt venni, így helyzetük teljesen kilátástalanná vált.⁴⁴² Másrészt az illetékes tanácsok és az érintett nem cigány lakosság nem a kívánt módon viszonyult a telepfelszámoláshoz: „Több helyen halogatják a házhelyek kiutalását és magas telekárát követelnek. A lakóhelyi beilleszkedést a helybeliek előítéletei is nehezítik.”⁴⁴³ A szegregáció új formái kezdtek kialakulni, az egy tömbbe épített CS-lakások által „modernebb cigánytelepek” jöttek létre (Berey 1991: 106-144, Csongor 1991: 179-200), valamint városi slumok és gettósodó falvak kezdtek kialakulni. Például Miskolc történelmi belvárosának leromlott állagú házaiba a tanács cigányokat költöztetett, akiket a nyolcvanas évek végén botrányos módon „miskolci gettóügyként” elhíresülve akart kiköltöztetni (Ladányi 1991: 45-54, Hajnáczy 2014d: 50-53). Budapest belső pesti kerületeiben, ahol a bérházak állaga folyamatosan romlott töretlenül emelkedett a cigány lakosság száma (Ladányi 2008:

---

mert leszakad, a hőszigetelés olyan minimális, hogy fűteni sem érdemes. Az analfabéta cigányok nem mentek perre, nem ismerik jogaikat. S nem tudják, milyen egy jó ház.” (Berkovits 1980: 78)

„A Cs-házakban lakó családok életének napi kínzó problémája: új lakásuk minősége. [...] A ház külső vakolata málladozik, a sarkokon letöredezik. A lépcsőfeljáró cementrétege igen vékony, már szét van repedezve, az éleknél, sarkoknál nagy darabokban válik le. Az ajtó előtti cementezést nem simították el, erősen lejt, az esővíz a bejárati ajtóhoz folyik. [...] A konyhában hull a mennyezet, a hajlatokban nagy repedések találhatóak a konyhában és az előtérben is. Az átvételkor az öt közül csak egyetlen: a bejárati ajtó volt csukható. [...] Az egész lakásban sehol sincs padlószegélyező feltéve, a padlástér sincs ledeszkázva, a villanyóra nincs bekötve.” (Lengyel 1982: 151-152)

⁴⁴² MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

⁴⁴³ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

62-77). A szocialista korszakban míg Gyűrűfű az elnéptelenedett falvak szimbólumává (Sipos 1985: 447-453), addig Alsószentmárton a gettósodó falvak első hírnökévé vált, az adott korszakban több írás jelent meg arról, hogy a faluban szinte teljesen kicserélődött a lakosság (Csalog 1979: 13-16, Dzséry 1975: 62-71). Kádár János a falvakat érintő problémákkal kapcsolatban a következő véleményét fogalmazta meg a Politikai Bizottság ülésén: *„A népi írók sírnak, hogy a falvak elnéptelenednek, üresen maradnak a paraszti házak. Úgy gondolom, ezeket az üres paraszti házakat fel kellene használni arra, hogy ide cigányokat költöztessenek; legalább azokat, akiket lehet.”*⁴⁴⁴

A ülésen előterjesztett jelentés az 1961-es párthatározathoz hasonlóan ellentmondást nem tűrő hangnemben leszögezte, hogy a cigányságra továbbra sem lehet nemzetiségként tekinteni. A pártállam ezen elgondolását megkérdőjelezőket pedig *„újbaloldali demagógiával”* és *„cigány nacionalizmussal”* vádolta.⁴⁴⁵ Az ülés zárásaként kiadott határozat első pontja – Kádár János javaslatára – a kérdéssel kapcsolatban a következőket szögezte le: *„A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.”*⁴⁴⁶ A közvélemény tájékoztatása végett, propaganda célzattal nem sokkal a Politikai Bizottság határozatát követően kiadták a 1016/1979. sz. minisztertanácsi határozatot, mely leszögezte, hogy a magyarországi cigányság helyzetének a javítására, valamint a társadalmi beilleszkedésének elősegítésére tett intézkedések komoly eredménnyel jártak. Továbbá kiemelt szerepet tulajdonított a társadalom részéről megnyilvánuló

---

⁴⁴⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

⁴⁴⁵ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

⁴⁴⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770 ő. e.

tevékeny támogatásnak.⁴⁴⁷ Az agitációs céllal megfogalmazott határozat kiegészítésére a Minisztertanács titkos ügyiratként kiadta a 3301/1979. sz. határozatát, melyben a problémás propagandaértékkel nem bíró kérdésekről rendelkezett.⁴⁴⁸

A közvélemény tájékoztatására feltételezhetően azért volt szükség, mert a pártállam felső vezetése érzekelte, hogy cigánypolitikájának támogatottsága közel sem teljes a nem cigány lakosság körében. Annak ellenére, hogy a CS-lakás programba nem cigány lakosokat is bevontak, a köztudatban mégis az terjedt el, hogy a lakásprogram kedvezményezettjei kizárólag cigány lakosok voltak, tehát a nyomortelepek kérdése teljes mértékig etnicizálódott a szocialista korszakban, hasonlóan a mélyszegénység kérdéséhez. Több vizsgálat rámutatott, hogy a nem cigány lakosság egy része nem értett egyet a cigányságnak nyújtott támogatások mértékével, különösen a lakhatást érintő intézkedésekkel. Ennek eredőjeként komoly feszültség keletkezett a cigány és a nem cigány lakosság között, valamint széles körben elterjedtek azok a sztereotípiák, melyek szerint a házhoz juttatott cigány lakosok elégetik a parkettát, tönkreteszik a részükre épített házakat: „...*van néhány olyan magyar család, hogy igazán megérdemelné azt a lakást,, mert sok gyermekkel van, vagy valami. És akkor nehezebben kapja meg, mint egy cigány, és meg is becsülné, de az a cigány hamarabb megkapja és tönkre is teszi azt a lakást...*” (Demszky 1980: 18)

---

⁴⁴⁷ MNL OL XIX-A-83-b 1016/1979 (963d)

⁴⁴⁸ MNL OL XIX-A-83-b 3301/1979 (935d)

A lakosság korcsoport szerinti megoszlása a cigányoknak nyújtott olcsóbb lakáslehetőségek kérdésében (százalékban, 1978) (Pártos 1979: 61)

„Életkörülményeik javítása érdekében a cigányok számára olcsóbb lakáslehetőséget kell biztosítani, mint másoknak”	N	Egyetért	Nem ért egyet	Nem tudja	Összesen
18-30 éves	109	30	68	2	100
31-50 éves	175	45	53	2	100
50 évnél idősebb	183	54	42	4	100

Különböző társadalmi csoportok feltételezett előnyei vagy hátrányai az elmúlt években, valamint az ugyanezen csoportoknak javasolt támogatás vagy előnycsökkentés (a felnőtt népesség százalékában, N=1000, 1988-1989) (Tomka 1991: 14)

A felnőtt népesség (megadott százalékarányára k)	Az elmúlt években különösen		Az elkövetkező években	
	sok előnyhöz jutottak	nehéz hátránys volt a helyzetük	az állam támogassa	az eddigi előnyeiket csökkenteni kell
Munkások	6,3	39,0	71,4	1,0
Értelmiségiek	20,7	24,6	46,7	10,1
Kisiparosok	27,9	16,1	26,1	16,3
Sokgyermekesek	23,6	53,8	83,2	1,2
Nyugdíjasok	3,6	68,5	87,5	0,2
Vallásos emberek	2,5	34,2	18,0	1,8
Párttagok	74,5	0,6	2,5	62,5
Zsidók	14,5	10,3	6,9	9,5
Cigányok	47,1	21,1	17,5	32,2

Az 1980-as évektől kezdődően komoly változás következett be a pártállam cigánypolitikájában. Kezdték elrugaszkodni attól az elgondolástól, hogy a cigányság problémáinak a kezelése kizárólag szociálpolitikai beavatkozásokat igényel. Ezzel párhuzamosan fokozatosan elgördítették az akadályokat a cigányság nemzetiségként történő elismerésének az útjából, valamint lehetővé vált a cigány nyelv és kultúra támogatása, népszerűsítése. Az imént említettek háttérben részben az állt, hogy a pártállam felső vezetése beismerte az elmúlt közel két évtized cigánypolitikájának a részleges kudarcát, amit sokszor a helyi szintű bástyái, az illetékes tanácsok, oktatási intézmények, vállalatok akadályoztak meg. Komoly ellentét feszült a felsőbb akarat, a központi irányelv és a helyi szintű funkcionáriusok, valamint a nem cigány lakosság érdekei, elgondolásai között. Általánosságban megállapítható, hogy a „cigánykérdésnek” valamennyi területén az egymással ellentétes irányú törekvések eredményeképpen félmegoldások sorozatai keltek életre. A tanácsok a közigazgatási területükön lévő cigánytelepeket nagyrészt felszámolták, de „modernebb cigánytelepeket” hoztak létre az egy tömbbe épített CS-lakások által. A cigány gyermekeket ugyan beiskolázták, de gomba módra szaporodtak a cigányosztályok, illetve gyakran gyógypedagógiai intézményekbe sorolták őket fenntartva az elkülönültségüket. Hasonló folyamatok játszódtak le a foglalkoztatás terén is, munkát adtak a cigány munkavállalóknak, de „cigánybrigádokba” osztották be őket, és „cigányszakmák” jöttek létre.

A pártállam részéről közel egy évtizednyi szünet után ismét jelentkezett az igény a cigányság helyzetét feltáró kutatásokra, a tudományosan megalapozott ismeretekre. A Művelődésügyi Minisztérium kezdeményezésére, a TKB létrehozott egy munkacsoportot kutatóintézetek, államigazgatási szervek és társadalmi szervezetek képviselőiből. Rövidesen elkészült egy vitaanyag, mely

többek között megkérdőjelezte a pártállam kényszerasszimilációs cigánypolitikáját, illetve a cigány kultúra és identitás megőrzése mellett érvelt.⁴⁴⁹ Az APB 1984 októberében ismét napirendre tűzte a magyarországi cigányság helyzetének a megvitatását, melynek szükségességét többek között a következőkkel indokolta: „Az utóbbi években a cigánylakosság társadalmi helyzetének és beilleszkedésének egyes kérdéseiről – így elsősorban etnikai csoportként történő megítéléséről – visszatérő viták is folytak.”⁴⁵⁰ Az ülés zárásaként az APB utasította a Művelődésügyi Minisztériumot, hogy tegyen lépéseket a cigányság kulturális hagyományainak a megőrzése érdekében. Továbbá vizsgálja meg egy cigány kulturális szövetség, valamint egy cigányságnak szóló lap kiadásának a lehetőségeit. Az imént említettek a Minisztertanácsnak már a következő évben kiadott 3223/1985. sz. határozatában tetten érhetőek voltak.⁴⁵¹

A Művelődésügyi Minisztérium 1986 júniusában hozta létre a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét (MCKSZ), mely a következő célokat tűzte ki: „A Szövetség célkitűzései a magyarországi cigányság társadalmi beilleszkedését, az ehhez kapcsolódó egyetemes nemzeti és etnikumi kultúra elsajátítását, valamint a cigányság kulturális érdekképviseletét, haladó hagyományainak ápolását szolgálja a Magyar Szocialista Munkáspárt politikája alapján, [...] A Szövetség, mint kulturális érdekképviseleti szerv etnikumának nyelvét, kultúrájának haladó hagyományait, a fejlődést segítő, családi és egyéb szokásait ápolja.”⁴⁵² Az MCKSZ 1986 októberében pedig lapot indított „Cigány Újság” (Romano Nyéviipe) címmel, a lap próbaszámai olyan nagy sikert arattak,

---

⁴⁴⁹ MNL OL M-KS-288. f. 50/1982/12. ő. e.

⁴⁵⁰ MNL OL M-KS-288. f. 41/1984/434. ő. e.

⁴⁵¹ MNL OL XIX-A-83-b 3223/1985 (1253d)

⁴⁵² MNL OL M-KS-288. f. 41/1986/468. ő. e.

hogy rövidesen húszezer példányban jelent meg kéthetente. A Cigány Újság feladatául azt szánták, hogy mutassa be a cigányság hagyományait, egyúttal népszerűsítse a cigány irodalmi és képzőművészeti alkotásokat.⁴⁵³

A cigányság kulturális értékeinek az elismerése és támogatása mellett párhuzamosan megjelentek kritikai hangok a pártállam felsőbb funkcionáriusai részéről is a hatalom korábbi cigánypolitikáját illetően. A Hazafias Népfront főtítkára, Pozsgay Imre egy vele készített interjúban, 1986-ban az alábbi véleményének adott hangot arra a kérdésre válaszolva, hogy a HNF hogyan látja a „cigánykérdést”:
*„Valamennyien kezdők tanulók vagyunk ennek a problémának a megoldásában. Hiszen hosszú ideig azt, hogy cigánykérdés van Magyarországon, nem nagyon ismertük el egyszerűen a cigányság szociális beilleszkedési problémáiról esett szó, és ebből az aspektusból megközelítve az ügy bizonyos fokig lesüllyedt településpolitikai, szociálpolitikai kérdéssé, és ezzel együtt valamiképpen a lakásosztássá, a beilleszkedést és az asszimilációt sürgető politikai magatartássá. [...] Tehát egész politikai szemléletünkben előrelépés történt, amikor a tisztán szociális és beilleszkedési problémakör etnikai kérdésként vetődött fel, ” (Pozsgay 1986: 5-6) A Tárcaközi Koordinációs Bizottságnak a vezetője Kozák Istvánné pedig a következőket jegyezte meg a kérdéssel kapcsolatban 1986-ban az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium kiadványában:
*„Ma már tudjuk, hogy téves volt az az elképzelés, amely a hatvanas évek közepén alakult ki, hogy a cigányok széttelepítésével megoldódik a cigánykérdés. Sokan úgy gondolták, hogy a telepi családok szétköltöztetve más családok közé automatikusan átveszik a környezetük szokásait, és teljesen beolvadnak a lakosság közé. Az utóbbi években azonban egyre szélesebb körben válik ismertté, hogy a cigányság nem csupán egy szociálisan, kulturálisan**

---

⁴⁵³ MNL OL M-KS-288. f. 41/1987/487. ő. e.

hátrányos helyzetben lévő népréteg – már többségük hátrányos helyzete ma is vitathatatlan – hanem egy sajátos kultúrával, tradíciókkal rendelkező etnikai csoport. Ezért azon túl, hogy rövid távon a teljes asszimilációnak (beolvasztásnak) nincs is realitása, az erőltetett asszimiláció ellentétes szocialista elveinkkel, amelyet a kisebbségek viszonylatában tanúsítunk.” (Kozák 1986: 7)

Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1988 novemberében napirendre tűzte a „*Javaslat a nemzetiségi törvény irányelveire*” című előterjesztésnek a megvitatását, mely részletekbe menően taglalta egy tervezett nemzetiségi törvény céljait, alapelveit, valamint a nemzetiségeknek biztosítandó jogokat. A törvény kiadásának a szükségességét az előterjesztett anyag azzal indokolta, hogy a magyarországi jogrendszerben nincsenek kellő mértékben rögzítve a nemzetiségeknek a jogai. A javaslat többek között ajánlotta a Politikai Bizottságnak, hogy az irányelvek jelenjenek meg a Társadalmi Szemlében, a nemzetiségi szövetségek lapjaiban, külön kiemelve a Cigány Újságban is. Továbbá az előterjesztett anyag záradékában az is szerepelt, hogy az érintett szerveknek juttassák el a nemzetiségi törvény irányelveiről szóló határozatot, továbbá a nemzetiségi szövetségek vezetőinek, valamint a Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége elnökének. A Politikai Bizottság a napirend zárásaként úgy határozott, hogy a szükséges javításokat követően a javaslatot a Központi Bizottság elé terjeszti,⁴⁵⁴ amit a KB még abban az évben jóváhagyott.⁴⁵⁵ Továbbá lehetővé tette, hogy a magyarországi cigányság kezdeményezze nemzetiségként történő elismerését: „*A Politikai Bizottság hatálytalanítja 1961-es és 1979-es, cigányságról szóló határozatának azt a részét, amelyben a cigányságot etnikai csoportnak minősíti és elveti*

---

⁴⁵⁴ MNL OL M-KS 288. f. 5/1988/1043. ő. e.

⁴⁵⁵ MNL OL M-KS 288. f. 4/1988/246-247. ő. e.

*nemzetiségként való kezelésüket. Ez politikai oldalról lehetőséget ad arra, hogy a törvény életbelépését követően magukat cigánynak valló állampolgárok megbízásából szervezeteik kezdeményezhessék nemzetiséggé válásukat.*⁴⁵⁶

Felhasznált szakirodalom

Bársony János 2008: Romák sorsa az 1940-es évek második felében Magyarországon. In: *Múltunk*, 1. sz. 222-256.

Bársony János – Daróczi Ágnes (szerk.) 2004: Pharrajimos. Romák sorsa a náciizmus idején. L' Harmattan Kiadó, Budapest.

Bencsik István 1988: A Magyarországon élő cigánylakosság társadalmi beilleszkedése az 1970-es évektől napjainkig. ELTE BTK Tudományos Szocializmus Információs és Továbbképzési Intézet, Budapest.

Berey Katalin 1991: A cigánytelepek felszámolása és újratermelődése. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): Cigánylét. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. 106-144.

Berkovits György 1980: Terepszemle. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.

Bernáth Gábor (szerk.) 2002: Kényszermosdatások cigánytelepeken (1941-1985). Roma Sajtóközpont, Budapest.

Bernáth Péter – Polyák Laura 2001: Kényszermosdatások Magyarországon. In: *Beszélő*, 6. sz. 38-45.

Csalog Zsolt 1979: Cigányfalu Baranyában. Jegyzetek a cigányság helyzetéről. In: *Kritika*, 10. sz. 13-16.

---

⁴⁵⁶ MNL OL M-KS 288. f. 5/1988/1043. ő. e.

Czeizel Endre – Lányiné Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba 1978: Még egyszer az értelmi fogyatékosokról. In: *Valóság*, 9. sz. 109-111.

Dr. Czeizel Endre – Lányiné Dr. Engelmayer Ágnes – Rátay Csaba (szerk.) 1978: Az értelmi fogyatékosok kóreredete a „Budapest-vizsgálat” tükrében. Medicina Könyvkiadó, Budapest.

Csalog Zsolt 1997: „Kaptam a romáktól emberi gazdagságot...” Csalog Zsolttal Daróczi Ágnes beszélget. In: *Beszélő*, 1997. 10. sz. 36-46.

Csanádi Gábor – Ladányi János – Gerő Zsuzsa 1978: Az általános iskolai rendszer belső rétegződése és a kisegítő iskola. In: *Valóság*, 6. sz. 30-43.

Csepeli György – Panuska Mária – Czeizel Endre – Szondy Mária 1977: Vita Czeizel Endre interjúja nyomán. In: *Valóság*, 10. 101-106.

Cserti Csapó Tibor 2011: A cigány népesség a gazdasági- és társadalmi térszerkezetben. PTE BTK Oktatókutatató Központ – Virágmandula Kft., Pécs.

Csongor Anna 1991: A cigány gyerekek iskolái. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): *Cigánylét*. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. 179-200.

Demcsy Gábor 1980: „CS” In: *Kritika*, 10. sz. 18-21.

Dupcsik Csaba 2009: A magyarországi cigányság története. *Történelem a cigánykutatások tükrében, 1890-2008*. Osiris Kiadó, Budapest.

Dzséry László 1975: A felvásárolt falu. In: *Valóság*, 6. sz. 62-71.

Erdős Kamill 1989: Cigány lókereskedők Magyarországon. In: Vekardi József (szerk.): *Erdő Kamill cigánytanulmányai*. Békés

Megyei Tanács V. B. Cigányügyi Koordinációs Bizottság,
Békéscsaba. 89-92.

Faludi András 1964: Cigányok. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Feitl István 2008: A cigány ügye a napirendről lekerült.
Előterjesztés az MDP Politikai Bizottsága számára 1956 áprilisában.
In: *Múltunk*, 1. sz. 257-272.

Gelléri Péter 1977: A vándorló munkások. Akadémiai Kiadó,
Budapest.

Gulyás Sándor 1976: Cigánygyerekek hátrányai és esélyei.
Tankönyvkiadó, Budapest.

Györi György 1977: Beszélgetés Czeizel Endrével. In: *Valóság*, 7.
sz. 47-54.

Hajnáczky Tamás 2013a: Az 1961-es párthatározat margójára.
Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott
határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. In:
Múltunk, 1. sz. 237-272.

Hajnáczky Tamás 2013b: A tibolddaróci barlanglakások
felszámolása avagy nem cigányok a CS-lakás programban. In:
Valóság, 10. sz. 80-98.

Hajnáczky Tamás 2013c: „Karhatalommal a cigánytelepekért.” In:
Kritika, 7-8. sz. 30-31.

Hajnáczky Tamás 2014a: „Érzékeltetni kell, hogy az a kínlódás,
amit 1961 óta folytatunk nem volt hiábavaló.” A pártállam
cigánypolitikája az 1960-as, 1970-es években. In: Cserti Csapó
Tibor (szerk.): III. Romológus konferencia. Gypsy Studies – Cigány
Tanulmányok 33. PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia
Tanszék, Pécs. 297-326.

Hajnáczky Tamás 2014b: Titkos ügyiratok a pártállam
cigánypolitikájából. In: *Romológia*, 6-7. sz. 110-143.

Hajnóczky Tamás 2014c: Az 1961-es párthatározat margójára II. Dokumentumok az MSZMP KB PB 1961. június 20-án kiadott határozatának Borsod-Abaúj-Zemplén megyei végrehajtásáról. In: *Múltunk*, 3. sz. 152-211.

Hajnóczky Tamás 2014d: Tiszteletet a törvényhozóknak? – avagy a miskolci gettóügy. In: *Új Egyenlítő*, 7-8. sz. 50-53.

Havas Gábor 1999: A cigányság ügye a demokratikus ellenzék történetében. Interjú Havas Gáborral. In: *Esély*, 1999. 6. sz. 83-99.

Horváth Ferenc 1963: A telepen lakó cigányok helyzete. In: *Belügyi Szemle*, 2. sz. 74-80.

Karsai László 1992: A cigánykérdés Magyarországon 1919-1945. Út a cigány holocausthoz. Cserépfalvi Könyvkiadó, Budapest.

Kálmán András 1946: A magyar cigányok problémája. In: *Társadalmi Szemle*, 8-9. sz. 656-658.

Kemény István 1974: A magyarországi cigány lakosság. In: *Valóság*, 1. sz. 63-72.

Kemény István 1976: A magyarországi cigányok helyzete. In: Kemény István – Rupp Kálmán – Csalogh Zsolt – Havas Gábor: Beszámoló a magyarországi cigányok helyzetével foglalkozó; 1971-ben végzett kutatásról. Magyar Tudományos Akadémia Szociológiai Kutató Intézet, Budapest.

Kemény István – Janky Béla – Lengyel Gabriella 2004: A magyarországi cigányság 1971-2003. Gondolat Kiadó – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet, Budapest.

Kereskényiné Cseh Edit (szerk.) 2008: Források a Békés megyei cigányság történetéhez. Dokumentumok a Békés Megyei Levéltárból (1768-1987). Békés Megyei Levéltár, Gyula.

Kozák Istvánné 1975: Az életszínvonal és a foglalkoztatottság összefüggése a cigánylakosságnál. In: *Munkaügyi Szemle*, 11. sz. 23-28.

Kozák Istvánné 1986: Útmutató a cigányság lakóhelyi beilleszkedésének segítéséhez. Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Budapest.

Kozákné Keszei Veronika 2001: Cigánypolitika Magyarországon. Elmélet és gyakorlat az 1960-as évek elejétől a 90-es évekig. Romológiai Kutatóintézet, Szekszárd.

Ladányi János 1991: A miskolci gettóügy. In: *Valóság*, 4. sz. 45-54.

Ladányi János 2008: Lakóhelyi szegregáció Budapesten. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest.

Ladányi János – Csanádi Gábor 1983: Szelekció az általános iskolában. Magvető Kiadó, Budapest.

Lengyel Gabriella 1982: Települési és társadalmi különbségek egy falusi cigány közösségben. In: Andor Mihály (szerk.): *Cigányvizsgálatok. Művelődéskutató Intézet*, Budapest. 141-157.

Majtényi Balázs – Majtényi György 2012: Cigánykérdés Magyarországon 1945-2010. Libri Kiadó, Budapest.

Michael Sinclair Stuart 1994: Daltestvérek. Az oláh cigány identitás és közösség továbbélése a szocialista Magyarországon. T-Twins Kiadó – MTA Szociológiai Intézet – Max Weber Alapítvány, Budapest.

Nagy Pál (szerk.) 2010: „Ugyanolyanok, mint mindenki más ember.” Válogatás a Szabolcs-Szatmár megyei cigányság történetének forrásaiból (1951-1961). Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár – Szent István Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar, Nyíregyháza- Gödöllő, 2010.

Nagy Pál (szerk.) 2015: „Nem szabad őket lenézni.” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár, Nyíregyháza.

Pártos Ferenc 1979: A cigány és a nem cigány lakosság véleménye a főbb társadalmpolitikai célkitűzésekről. In: Hann Endre – Tomka Miklós – Pártos Ferenc: A közvélemény a cigányokról. Tömegkommunikációs Kutatóközpont, Budapest, 1979. 45-69.

Pogány György – Bán Géza 1957: A magyarországi cigányság helyzetéről. (géppel írt kézirat) Budapest. Megtalálható az Országos Széchényi Könyvtárban MD 11 488.

Pogány György – Bán Géza 1958: A magyarországi cigányság foglalkoztatottsági problémái. In: *Munkaügyi Szemle*, 5. sz. 42-45.

Pozsgay Imre 1986: A szociológiai és történeti tények szava – beszélgetés Pozsgay Imrével – In: Murányi Gábor (szerk.): „Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmach. TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest. 5-11.

Purcsi Barna Gyula 2001: Fekete személyi igazolvány és munkatábor. Kísérlet a cigánykérdés a cigánykérdés „megoldására” az ötvenes évek Magyarországon. In: *Beszélő*, 6. sz. 26-37.

Purcsi Barna Gyula 2004: A cigánykérdés „gyökeres és végleges megoldása”. Tanulmányok a XX. századi „cigánykérdés” történetéből. Csokonai Kiadó, Debrecen.

Réger Zita 1974: Kétnyelvű cigánygyermek az iskoláskor elején. In: *Valóság*, 1. sz. 50-62.

Réger Zita 1978: Cigányosztály, „vegyes” osztály – a tények tükrében. In: *Valóság*, 8. sz. 77-89.

Réger Zita 1984: A cigányság helyzetének nyelvi és iskolai vonatkozásai. Álláspontok és viták. In: *Szociálpolitikai Értesítő*, 2. sz. 140-173.

Sághy Erna 2008: Cigánypolitika Magyarországon az 1950-1960-as években. In: *Múltunk*, 1. sz. 273-308.

Sipos Gyula 1985: Gyűrűfű – 1973. In: Rádics József (szerk.): Mezőgazdasági Kiadó, Budapest. 447-453.

Szepesi József 1986: Telepiek – szociográfia – In: Murányi Gábor (szerk.): „Egyszer karolj át egy fát!” Cigányalmanch. TIT Országos Központja Cigány Ismeretterjesztő Bizottsága, Budapest. 187-207.

Tomka Miklós 1991: Gazdasági változás a cigánysággal kapcsolatos közvélemény. In: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes (szerk.): Cigánylét. MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest. 8-36.

Tóth Eszter Zsófia 2008: A fekete vonat, Cséplő Gyuri, a pártfogolt – ingázók a dokumentumfilmekben. In: *Eszmélet*, 77. sz. 50-75.

Vendég Sándor 1960: A magyarországi cigánylakosság között végzendő munkaidőszerű feladatai. In: *Tájékoztató*, 2. sz. 38-55.

Mellékletek

1. sz. melléklet⁴⁵⁷

A MAGYAR SZOCIALISTA
MUNKÁSPÁRT KÖZPONTI
BIZOTTSÁGA

Szigorúan bizalmas!
33.sz. Tájékoztatóhoz
Ikt. sz. 33/5

A Politikai Bizottság 1961. június 20-i határozata
a cigánylakosság helyzetének megjavításával kapcsolatos
egyeb feladatokról

I.

1. Hazánkban mintegy 200000 cigány él az egész ország területén szétszórtan. Életmódjuk és a társadalomba való beilleszkedésük szerint három csoportot alkotnak:

a) A beilleszkedett cigányok elérték a lakosság átlagos gazdasági és kulturális színvonalát, felhagytak a cigány életformával, jobbra szétszórtan élnek. Ide tartozik a cigánylakosságnak kb. 30 százaléka.

b) A beilleszkedésben levő cigányok (további 30 százalék) külön telepeken, a falu vagy város határában, putrikban élnek, többnyire csak alkalmi munkát végeznek; kulturális színvonaluk igen alacsony.

c) A be nem illeszkedett (félleg letelepedett és vándor-) cigányok jelentős többsége egyáltalán nincs munkaviszonyban, kerüli a tisztességes munkát, máról holnapra él, illetőleg a társadalom terhére élőszködik. Lakóhelyüket gyakran változtatják, a legalacsonyabb

---

⁴⁵⁷ MNL OL M-KS-288. f. 5/1961/233. ő. e. – Géppel írt tisztázat.

kulturális színvonalon élnek; túlnyomó többségük írástudatlan. - Ebbe a csoportba tartozik a cigánylakosság mintegy 40 százaléka. (Egyes megyékben, például Bács-Kiskun és Zala megyében 60-70 százaléka.)

2. A kapitalista társadalomban a cigányokat kiközösítették, kölcsönös bizalmatlanság és az előítéletek mély szakadéka keletkezett a cigányok és a nem cigány lakosság között. Hazánk felszabadulásával a cigányok a társadalom teljes jogú tagjai lettek, s a kedvező fejlődési feltételek pozitív hatással voltak a cigánylakosság leghaladottabb elemeire. Ezek száma azonban még igen kicsi és csak lassan növekszik. Többségük még máig sem tudott megszabadulni a múlt terhes örökségétől.

Jogszabályaink ugyan nem tartalmazznak olyan rendelkezést, amely a cigánylakosság hátrányos megkülönböztetésére alapot adhatna, mégis - különösen falun - még mindig előítéletek falába ütköznek, s helyenként sok önkényeskedésnek vannak kitéve. A közhiedelem például azt tartja, hogy a cigányok többsége bűnöző, holott a bűnügyi statisztika tanúsága szerint csak alig valamivel nagyobb közöttük a bűnözők aránya, mint a nem cigány állampolgárok között. Az emberek nagy része ma még szinte babonás idegenkedést érez a cigányokkal szemben. Sok szülő tiltakozik, ha gyermeke mellé cigánygyermeket ültetnek az iskolában.

A cigánylakosság helyzetének alakulásában a munkának és a letelepedésnek meghatározó szerepe van. E két előfeltétel megteremtése azonban ma még igen sok akadályba ütközik.

A munkaképes cigánylakosságnak jelenleg kb. 33 százaléka van állandó, 32 százaléka alkalmi jellegű munkaviszonyban, 35 százaléka pedig egyáltalán nem dolgozik. Többségüknek nincs szakképzettsége. A fiatalok nagy része csak két-három osztályt végzett, sok esetben még ennyit sem - így nincs lehetőségük szakma tanulására. A

vállalatok és a szervezetek többsége elzárkózik felvételük elől még akkor is, ha munkaerőhiánnyal küzd. A tervteljesítésre és arra hivatkoznak, hogy a többi dolgozó elutasítja a cigányokkal való együttes munkát. Előfordul, hogy egyes vállalatoknál, szervezeteknél a munka elosztása és bérezése, valamint más jogok gyakorlása terén is hátrányos megkülönböztetésben részesülnek.

A cigánytelepek száma 2100. Ezek rendszerint egészségtelen, ősztől tavaszig szinte megközelíthetetlen területen (erdők, mocsarak mentén) vannak, s lakóik emberi lakásra alkalmatlan építményekben, helyenként földbe vájt kunyhókban élnek. A cigánytelepek kommunális ellátottsága rendkívül alacsony szintű, egészségügyi viszonyaik ijesztőek. A hiányos és rossz vízellátás, árnyékszék hiánya s az elhanyagolt környezet különféle fertőző betegségeknek melegágya. Egyre több azoknak a cigányoknak a száma, akik emberibb életkörülmények, jobb viszonyok után vágyódnak, azonban - különösen vidéken - még gyakori a lakosság idegenkedése, sőt kifejezett tiltakozása a cigányoknak a község belső területére való költözése ellen.

Nagyon nehezíti a beilleszkedést a kulturális elmaradottság is. Az írástudatlanok száma mintegy 60000-re tehető. A most folyó tanévben kb. 6000 cigánygyermek marad távol az iskolától. A beiratkozott gyermekek közül csak mintegy 13 százalék jutott el az általános iskola felső tagozatába. Igen nagy a túlkoros cigánytanulók száma, a hiányzási átlag magas, tanulmányi eredményük igen alacsony. A szülők általában nem fordítanak gondot a gyermekek tanulására, otthonukban pedig a tanulás elemi feltételei is hiányoznak. Ez annál is súlyosabb, mivel a fő figyelmet éppen a cigány fiatalok nevelésére kell fordítani, őket kell mielőbb kivonni a cigány életmódból. A fiatalok könnyebben megértik társadalmunk lényegét és helyzetük megváltoztatásának szükségességét.

3. A probléma megoldása iránt a társadalmi érdeklődés növekszik. Az utóbbi években a tanácsai végrehajtó bizottságok tanulmányozták és megtárgyalták a területükön élő cigánylakosság helyzetét, foglalkoztak átnevelésük lehetőségeivel, terveket készítettek, amelyek számos konstruktív javaslatot és intézkedést tartalmaznak. Ugyanakkor - esetenként - helytelen, erőszakos intézkedések is előfordulnak. (Például Veszprém megyében.)

A cigánykérdés megoldásával kapcsolatban még számos helytelen nézet érvényesül. Sokan nemzetiségi kérdésként fogják fel, és javasolják a „cigány nyelv” fejlesztését, cigány nyelvű iskolák, kollégiumok, cigány tsz-ek stb. létesítését. Ezek a nézetek nemcsak tévesek, de károsak is, mivel konzerválják a cigányok különállását és lassítják a társadalomba való beilleszkedésüket.

A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetsége - bár ért el bizonyos eredményeket azzal, hogy segítette a tanácsok és egyes társadalmi szervek figyelmét a problémákra irányítani - nem alkalmas arra, hogy a cigányság átnevelésében jelentős szerepet töltsön be.

II.

A Politikai Bizottság a jelentést tudomásul vette és az alábbi határozatot hozta:

1. A Politikai Bizottság megállapítja, hogy a cigánylakosság elkülönülésének megszüntetése és beilleszkedése társadalmunkba - már csak e réteg nagy száma és súlyos elmaradottsága miatt is - fontos társadalmi ügy. E folyamat meggyorsításához megvannak a feltételek, azonban ez a feladat ma még a párt-, az állami és az érdekelt társadalmi szervek munkájában nem kapja meg a szükséges figyelmet.

A cigánylakosság felé irányuló politikánkban abból az elvből kell kiindulni, hogy bizonyos néprajzi sajátossága ellenére sem alkot nemzetiségi csoportot. Problémáik megoldásánál sajátos társadalmi helyzetüket kell figyelembe venni és biztosítani kell számukra az állampolgári jogok és kötelességek érvényesülését, az ezek gyakorlásához szükséges politikai, gazdasági és kulturális feltételek megteremtését.

Fokozatosan el kell érni, hogy a cigányok a lakosság többi részétől nem elkülönítetten állandó lakóhelyeken települjenek, állandó munkához jussanak, egészségügyi körülményeik javuljanak és emelkedjék kulturális színvonaluk.

Fel kell venni a harcot a lakosság körében még ma is élő helytelen nézetek ellen, amelyek megnehezítik a cigányok beilleszkedését, társadalmi, gazdasági és kulturális felemelkedését.

Intenzív felvilágosító munkát kell folytatni mind a cigányok, mind a lakosság más rétegei között. Ebben, valamint a cigányok politikai és kulturális nevelésében a Hazafias Népfront mellett vegyen részt a Magyar Nők Országos Tanácsa, a Vöröskereszt, a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, valamint a sajtó, Rádió, Televízió is.

Felelős: KB Tudományos és Kulturális
Osztály, Agit. Prop. Osztály.

2. A cigánylakosság beilleszkedésének és átnevelésének legfontosabb feltétele, hogy mielőbb állandó munkához jussanak. Munkába állításukat lehetőleg azokban a helységekben kell biztosítani, ahol élnek. A jelenleginél lényegesen több lehetőséget kell teremteni az állami gazdaságokban és a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben történő foglalkoztatásuk fokozatos kiterjesztésére.

Az üzemek, állami gazdaságok, tsz-ek, párt-, gazdasági és társadalmi szervezetek vezetői lépjenek fel a cigányokkal szemben megnyilvánuló előítéletek ellen; segítsék munkába állításukat, szüntessék meg elkülönülésüket (külön cigány munkabrigádok, elkülönített szállás), kapcsolják be őket a kultúr-nevelési munka hatókörébe, alapismereti és szakmai tanfolyamokra stb.

Felelős: megyei pártbizottságok,
megyei tanácsok.

3. Az illetékes tanácsi szervek gondoskodjanak róla, hogy a lakásigénylésnél a cigánylakosság azon rétegét, amelyik már rendszeresen dolgozik, a község lakóival egyenlően bírálják el.

4. Jelentősen javítani kell a cigánylakosság egészségügyi ellátottságát, a cigánytelepek közegészségügyi állapotát. A járási egészségügyi szervek fokozzák az ellenőrző és felvilágosító tevékenységüket a cigányok között; ugyanakkor meg kell akadályozni a sértő, erőszakos, a faji megkülönböztetésből származó törvénytelen intézkedéseket, túlkapásokat.

A helyenként igen jól bevált, eredményesen működő vöröskeresztes aktívák hálózatát ki kell szélesíteni, illetve ki kell építeni valamennyi cigánytelepen.

A tanácsok szorgalmazzák és segítsék megfelelő kutak és árnyékszékék létesítését - szabályozzák a hulladék, szemét tárolását és fertőtlenítését a telepeken.

Felelős: egészségügyi miniszter,
Vöröskereszt, megyei tanácsok.

5. Fokozni kell a cigányok között a kulturális nevelőmunkát. Külön figyelmet kell fordítani az iskoláskorú cigánygyermek nevelésére és oktatására. Törekedni kell arra, hogy mind több cigány fiatal nyerjen szakképzettséget. Meg kell szervezni a cigányifjúság közötti nevelőmunkát a

KISZ és a néphadsereg keretében. Nem szabad megengedni a cigány fiatalok elkülönítését. (Külön KISZ-szervezet, külön raj, katonai behívásuk indokolatlan elmulasztása stb.) Küzdeni kell az írástudatlanság ellen, emelni kell a felnőtt cigánylakosság kulturális színvonalát. Be kell vonni őket a társadalom politikai és kulturális életébe. A telepek lakóit képviselő tanácstagot - ahol erre lehetőség van - közülük válasszák ki, s ezt a következő

Felelős: megyei pártbizottságok,
művelődésügyi miniszter, honvédelmi
miniszter, KISZ.

6. A cigánylakosság átnevelésével kapcsolatos nevelőmunka megszervezésének, az államigazgatási és társadalmi szervezetek feladatainak koordinálása a művelődésügyi miniszter feladata. Ennek előmozdítására a művelődési miniszter hozzon létre társadalmi bizottságot. A Magyarországi Cigányok Kulturális Szövetségét meg kell szüntetni.

Felelős: művelődésügyi miniszter.
Határidő: 1961. december 31.

7. A Politikai Bizottság ajánlja, hogy a határozatban foglaltakról a Gazdasági Bizottságtájékoztassa a gazdasági tárcák vezetőit, Kállai Gyula elvtárs pedig a tanácsszerveket.

Felelős: Apró Antal és Kállai Gyula
elvtársak.

8. A megyei és járási pártbizottságok kísérik figyelemmel és segítsék jelen határozat végrehajtását. A KB Tudományos és Kulturális Osztálya 1962 decemberében adjon a cigánykérdés helyzetéről tájékoztató jelentést.

Felelős: KB Tudományos és Kulturális Osztálya.

Határidő: 1962. december 31.

2. sz. melléklet

A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásának alakulása (Bencsik 1988: 31)

Megye	1964. év			1974. év			1984. év		
	lakások száma (db)	családok száma	személyek száma (fő)	lakások száma (db)	családok száma	személyek száma (fő)	lakások száma (db)	családok száma	személyek száma (fő)
Baranya	1 608	1 689	5 407	1 005	1 098	4 425	125	163	488
Bács-Kiskun	1 408	1 553	6 724	678	827	3 653	112	145	580
Békés	873	982	4 176	681	733	2 796	114	122	383
Borsod-Abaúj-Zemplén	4 792	5 514	25 631	5 939	6 682	27 978	1 756	3 098	17 504
Csongrád	1 801	2 132	7 063	1 181	1 232	4 166	505	521	2 044
Fejér	1 025	922	6 446	611	646	3 185	218	395	2 686
Győr-Sopron	463	517	2 431	622	1 012	3 380	-	-	-
Hajdú-Bihar	2 417	2 686	12 238	1 287	1 412	6 126	224	395	1 576
Heves	2 375	2 865	11 985	1 564	1 784	7 607	521	621	2 499
Komárom	755	848	3 716	475	524	1 874	137	162	621
Nógrád	2 941	3 056	11	3 202	3 493	11	424	533	2

			952			220			694
Pest	2 362	2 501	8 732	1 065	1 275	5 201	374	405	2 025
Somogy	1 287	1 355	6 499	1 016	1 099	5 432	179	185	716
Szabolcs-Szatmár	3 161	3 727	17 380	2 316	2 709	13 109	986	1 032	4 289
Szolnok	2 508	2 432	12 694	1 634	1 792	8 539	476	688	3 400
Tolna	1 401	1 480	6 339	488	538	1 910	26	32	98
Vas	685	764	3 428	343	391	1 496	-	-	-
Veszprém	4 268	5 415	19 013	588	508	2 174	42	57	184
Zala	739	800	3 934	423	450	1 910	58	70	276
Megyék összesen:	36 767	41 538	175 791	25 118	28 245	115 981	6 227	8 223	42 066
Budapest	12 199	13 887	46 369	3 137	3 580	9 988	-	-	-
Összesen:	48 966	55 425	222 160	28 255	31 875	125 969	6 277	8 623	42 066

3. sz. melléklet⁴⁵⁸

2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú
együttes rendelet

a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek
felszámolásáról

A szociális követelményeknek meg nem felelő telepek
felszámolásával és az ott élő lakosok megfelelő
elhelyezésével kapcsolatban – a Magyar Forradalmi Munkás-

---

⁴⁵⁸ 2/1965. (II. 18.) ÉM-PM számú együttes rendelet a szociális követelményeknek meg nem felelő telepek felszámolásáról In: Törvények és rendeletek hivatalos gyűjteménye 1965. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1966. 368-371.

Paraszt Kormány felhatalmazása alapján, az érdekelt minisztériumok egyetértésében – a következőket rendeljük:

I. Fejezet

ÁLTALÁNOS RENDELKEZÉSEK

A telepek felszámolásának módja

1. §. (1) A szociális követelményeknek meg nem felelő (cigány-, barlang- és más hasonló) lakásokból álló telepeket (továbbiakban: telepek) a 15 éves lakásfejlesztési terv keretében, a hátralevő tervidőszakban folyamatosan fel kell számolni, és az ott élő lakosokat megfelelő lakásokba kell elhelyezni.

(2) A telepek felszámolása során az ott élő lakosok elhelyezéséről

- a) új állami bérlakások felhasználásával,
- b) szövetkezeti lakások biztosításával,
- c) tanácsi rendelkezés alatt álló, megüresedő vagy minőségi cserék útján felszabaduló bérlakások kiutalásával
- d) főként azonban állami építési kölcsönrel támogatott lakóházépítési akció útján kell gondoskodni.

2. § (1) A telepek felszámolásával kapcsolatos szervező munka elvégzése az illetékes városi (városi kerületi, községi, ha pedig a felszámolásra kerülő telepeken élő lakosok más községekben kerülnek elhelyezésre, a járási) tanács végrehajtó bizottságának a feladata.

(2) A telepek felszámolásának ütemét és évenkénti területi bontását az építésügyi miniszter – a művelődésügyi miniszterrel, a pénzügyminiszterrel és az Országos Tervhivatal elnökével egyetértésben, az érdekelt megyei (fővárosi, megyei jogú városi) tanácsok végrehajtó bizottságai javaslatának figyelembevételével – külön rendelkezésben állapítja meg.

II. Fejezet

A LAKÓHÁZÉPTÉSI AKCIÓ

A lakóházépítés segítése

3. §. (1) A telepek felszámolása és az ott élő lakosoknak a lakóházépítési akcióban való részvétele előfeltételeinek biztosítása érdekében a tanácsok végrehajtó bizottságainak illetékes szakigazgatási szervei fokozott mértékben támogassák a telepi lakosokat abban, hogy őket az állami (tanácsi) vállalatok, gazdaságok és üzemek, továbbá a kisipari szövetkezetek és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek (a továbbiakban: munkáltató szervek) – állandó jellegű munkaviszony (szövetkezeti tagsági viszony) létesítésével – a termelő munkába bevonják.

(2) A tanácsok végrehajtó bizottságainak illetékes szakigazgatási szervei, továbbá a munkáltató szervek a lakóházépítésben résztvevők (a továbbiakban: építkezők) részére – az 1/1965. (III. 26.) VKGM számú rendelet 14. §-ában, illetőleg a 2/1965. (VII. 5.) ÉM számú rendelet 6. §-ában foglalt rendelkezések alkalmazásával – nyújtsanak segítséget.

Házhelyek biztosítása

4. §. (1) A lakóházépítéshez szükséges házhelyterületek kijelöléséről és a házhelyek kialakításáról – a 2. §. (2) bekezdésében említett ütemezésnek megfelelően, általában 100-150 n. öl. nagyságban – az 1/1964. (V. 13.) ÉM számú rendelet alkalmazásával kell gondoskodni.

(2) A házhelyeket az építkezők részére az állami tulajdonban álló földrészletekből, ilyenek hiányában pedig az arra alkalmas földrészletek kisajátítása útján kell kialakítani és biztosítani.

(3) Az állami tulajdonban álló házhelyet általában ingyenesen és határidő nélkül kell az építkezők használatába adni. A használatbaadás ügyében elsőfokon az illetékes városi (városi kerületi, községi) tanács végrehajtó bizottságának előzetes hozzájárulása alapján a végrehajtó bizottság építésügyi szakigazgatási szerve (községben a VB elnöke, titkára) határoz, és egyúttal megkeresi az illetékes telekkönyvi hatóságot az építkező földhasználati jogának a telekkönyvbe történő bejegyzése végett.

(4) Az építkezők a használatukba adott házhelyeket a 35/1957. (VI. 21.) Korm. számú és a 29/1957. (VIII. 15.) PM számú rendelet rendelkezései szerint meg is vásárolhatják, a kisajátítás útján megszerzett földrésztletekből kialakított házhelyeket pedig kötelesek megvásárolni.

(5) Az építkező köteles lakóházának építését a házhely használatbaadásának, illetőleg megvásárlásának napjától számított egy éven belül megkezdeni és két éven belül befejezni. E kötelességet a használatbaadásról szóló határozatban is elő kell írni, az adásvételi szerződésben pedig bontó feltételként ki kell kötni.

(6) Ha az építkező az építési kötelezettségének határidőben nem tesz eleget, a házhelyen fennálló földhasználati jogot tőle meg kell vonni, illetőleg az adásvételi szerződés hatálytalanítása iránt kell intézkedni. Ilyen esetben a házhelyen végzett, meglévő és igazolt beruházások értékét – feltéve, hogy azok a házhely rendeltetésszerű használatához szükségesek és annak értékét emelik – az időközi elhasználódás ellenértékének levonásával az érdekelt részére vissza kell fizetni.

Műszaki tervezés

5. §. (1) A lakóházépítési akció keretében – az Építésügyi Minisztérium által a tanácsok végrehajtó bizottságainak építésügyi szakigazgatási szervei útján e célra

díjtalanul rendelkezésre bocsátott műszaki tervek és költségvetések (a továbbiakban: műszaki tervek) kötelező alkalmazásával – egyszerű, olcsón kivitelezhető, megfelelő alapterületű, világgal ellátott olyan kisebb értékű lakóházakat kell építeni amelyek padlóburkolattal ellátott egy-két szobából, polcokkal ellátott konyhából és kamrából, valamint a nélkülözhetetlen melléképületekből állnak.

(2) A műszaki tervek az építési engedély és az építési kölcsön megszerzése, továbbá – helyszínrre alkalmazással – a kivitelezés céljára szolgálnak.

(3) Az építési engedélyhez szükséges helyszínrajzot és a műszaki tervek helyszínrre alkalmazását.

a) a lakóházépítés műszaki irányítását és ellenőrzését ellátó személy.

b) az építkező, vagy – társadalmi munkában – a munkáltató szerv dolgozója, illetőleg társadalmi szervezet tagja,

c) az Országos Tervezői Névjegyzékbe felvett magántervező, vagy

d) a lakóházépítést végző, tervezési jogosultsággal is rendelkező kivitelező.

készítheti illetőleg végezheti el.

(4) A helyszínrajzot és a műszaki tervek helyszínrre alkalmazását s (3) bekezdés b) pontjában említett személyek akkor készíthetik, illetőleg végezhetik el, ha kőművesmesteri vagy ennél magasabb fokú műszaki képesítéssel rendelkeznek.

(5) Ha a helyszínrajzot és a műszaki tervek helyszínrre alkalmazását az Országos Tervezői Névjegyzékbe felvett magántervező vagy a kivitelező készíti, illetőleg végzi, e tevékenységért együttesen legfeljebb 150 forint tervezési díjat, valamint a tervezéssel kapcsolatban igazoltan felmerült utazási költséget számíthatja fel.

(6) A műszaki tervek helyszínrre alkalmazása során a tervekben előírt építési anyagok és szerkezetek helyett – a

bontásból származó, illetőleg a helyi építési anyagok fokozottabb felhasználása érdekében, az épület alaprajzi elrendezése és a belső méretei, továbbá a külső megjelenésének változtatása nélkül – hasonló műszaki értékű (pl. teherbírású, hő- és hangszigetelésű) más anyagokat és szerkezeteket lehet alkalmazni.

Az építési engedély

6. §. (1) A lakóházépítéshez szükséges építési engedélyt – a lakóházépítés műszaki irányítását és ellenőrzését ellátó személy útján – a 3/1964. (VIII. 28.) ÉM számú rendelet rendelkezései szerint kell kérni.

(2) Az építési engedély iránti kérelmet az államilag ajánlott tervekre vonatkozó rendelkezések alkalmazásával kell elbírálni.

Az építési anyag biztosítása

7. §. (1) Ha a lakóházépítéshez szükséges építőanyagokat nem a kivitelező biztosítja, azokat a belkereskedelmi szerveknél (helyi FAÉRT és TÜZÉP, valamint földművesszövetkezeti telepeken) lehet beszerezni.

(2) A belkereskedelmi szervek az építőanyagokat kiskereskedelmi forgalmi áron hozzák forgalomba és a lakóházépítés műszaki irányítását és ellenőrzését ellátó személy által igazolt költségvetési anyagkivonatok alapján, készpénzfizetés vagy az Országos Takarékpénztár által adott hitellel ellenében adják ki az építkezőknek.

(3) Ha az állami tulajdonban álló, földszintesnél nem nagyobb épület beruházás megvalósítása, város (község)-rendezés vagy az avultság miatt lebontásra kerül, az épület kezelője – az épület selejtezésének engedélyezésére jogosult szerv hozzájárulásával – engedélyt adhat az építkezők részére, hogy az épületet térítés nélkül lebontsák, és a bontásból

kikerült építőanyagokat lakóházépítésük céljára – az elvégzett bontási munka ellenértékeként – felhasználják. Ilyen esetben a bontási munka szakszerűségét – felelős műszaki vezető irányítása mellett – az épületet kezelő szerv vagy az építkezők kötelesek biztosítani.

A kivitelezés

8. §. (1) A lakóházak kivitelezési munkáival (építőipari részleggel rendelkező vegyesipari) szövetkezeteket, – ha az építkező mezőgazdasági termelőség-szövetkezeti tag, mezőgazdasági termelőség-szövetkezeti építőbrigádot is –, illetőleg építő kisiparosokat lehet megbízni. A kivitelezést – felelős műszaki vezető irányítása mellett – az építkezők maguk is elvégezhetik.

(2) A kivitelezésre az építkezőnek a kivitelezővel szerződést kell kötnie. A szerződésre a Polgári Törvénykönyvnek a vállalkozási szerződésre vonatkozó rendelkezéseit kell alkalmazni.

(3) A lakóházépítéssel kapcsolatos építőipari munkák ellenértékét az 1/1963. (I. 29.) ÉM-ÁH számú rendelet alapján, a lakosság részére végzett építőipari munkákra megállapított áron kell elszámolni.

(4) A kivitelezés során a saját vagy társadalmi munka végzésére is lehetőséget kell biztosítani; e munka értékét a költségvetésben szerepeltetni kell.

A műszaki irányítás és ellenőrzés

9. §. (1) A lakóházépítés műszaki irányítását és ellenőrzését az illetékes városi (városi kerületi, községi, illetőleg, több községre kiterjedő hatáskörrel a járási) tanács végrehajtó bizottsága által – az építésügyi miniszter és a pénzügyminiszter erre vonatkozó külön rendelkezése alapján – e feladattal megbízott, kőművesmesteri vagy ennél

magasabb fokú műszaki képesítéssel rendelkező személyek látják el.

(2) A lakóházépítés műszaki irányításával és ellenőrzésével megbízott személy feladatai a következők:

a) a helyszínrajz elkészítése és a műszaki tervek helyszínre alkalmazása,

b) az építési és használatbavételi engedély megszerzése,

c) az építési anyagok biztosítása,

d) – ha a kivitelezést nem maguk az építkezők végzik – a kivitelezésre vonatkozó szerződés megkötésében közreműködés, továbbá a műszaki ellenőri feladatok ellátása,

e) – ha a kivitelezést az építkezők maguk végzik – a felelős műszaki vezető irányító feladatainak ellátása,

f) az épületek bontása során a felelős műszaki vezető irányító feladatainak ellátása.

(3) A (2) bekezdés d) pontjában említett esetben a műszaki ellenőr feladata az építkezéssel kapcsolatos költségvetés és a kivitelezésre vonatkozó szerződés adatainak felülvizsgálata, az építőanyagok beszerzésének, az anyagszámláknak, a kereseti kimutatásoknak és a végszámlának ellenőrzése, továbbá a ténylegesen elkészült munkák igazolása. A kereseti kimutatások és a végszámla felülvizsgálata során ellenőrizni kell, hogy a vállalt saját, illetőleg társadalmi munka elvégzésére, továbbá az építkező által a kivitelező részére adott építőanyagok beépítésre kerültek-e.

Az építési kölcsön

10. §. (1) Az építkezők részére a lakóházépítéshez építési kölcsön nyújtható.

(2) Az építési kölcsönakció pénzügyi lebonyolítása és ennek keretében a kölcsönök engedélyezése az Országos Takarékpénztár (továbbiakban: Takarékpénztár) feladata,

amelyet a lakóházépítés helye szerint illetékes fiókja útján lát el.

(3) E rendeletben meghatározott kedvezményes feltételű építési kölcsönben – az Országos Tervhivatal elnöke, az építésügyi miniszter és a pénzügyminiszter által éveként külön rendelkezésben e célra előirányzott keretek között – kizárólag a rendelet hatálya alá eső telepeken élő olyan lakosok részesülhetnek az illetékes városi (városi kerületi, községi) tanács végrehajtó bizottsága előzetesen kijelöli.

(4) Az építkező részére építési kölcsön engedélyezésére akkor kerülhet sor, ha

a) a (3) bekezdésben említett kijelölést igazolja,

b) maga vagy házastársa saját házhellyel rendelkezik, vagy egyeneságbeli rokona a tulajdonában álló telken történő lakóházépítéshez hozzájárult, illetőleg a városi (városi kerületi, községi) tanács végrehajtó bizottságának illetékes szakigazgatási szerve az építkező részére házhelyet biztosított,

c) legalább kétéves folyamatos munkaviszonya vagy kisipari szövetkezeti tagsági viszonya van és havi átlagkeresete az 1000 Ft-ot eléri vagy meghaladja, illetőleg legalább kétéves folyamatos mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszonya van és az előírt munkaegységet teljesítette vagy a termelőszövetkezet közös munkájában rendszeresen részt vesz, s e körülmények fennállását igazolja,

d) az építési költség általa fedezendő részével (saját hozzájárulással) rendelkezik,

e) az építésügyi hatóság a lakóházépítésre az építési engedélyt megadta.

11. §. (1) Az engedélyezhető építési kölcsön felső határa az építési költségek 90 %-a, legfeljebb azonban 65.000 Ft lehet.

(2) A jóváhagyott építési költség 10 %-át az építkezőnek saját hozzájárulással kell biztosítani. Ez történhet készpénzzel, a lakóházépítéshez szükséges építési anyaggal,

részben pedig az építkező és a családtagjai által vállalt és elvégzendő munkával. Ha a jóváhagyott építési költség és az engedélyezhető építési kölcsön összege közötti különbözet a jóváhagyott építési költség 10 %-át meghaladja, a tényleges különbözetet kell saját hozzájárulással biztosítani.

(3) Ha az építkező a házhelyet a 4. §. (4) bekezdése szerint megvásárolja, részére a vételár erejéig építési kölcsön engedélyezhető. A házhely vásárlására és a lakóházépítésre engedélyezhető építési kölcsön együttes összege a 65 000 Ft-ot nem haladhatja meg.

(4) Az építési kölcsön kamatmentes. A kölcsön összegét a lakóházépítés befejezésétől számított 30 év alatt havi, egyenlő részletekben kell visszafizetni. A kölcsönrel kapcsolatban kezelési költség nem számítható fel.

12. §. (1) Az építkező kölcsöntartozásának összegét öt éves folyamatos munkaviszony (szövetkezeti tagsági viszony) esetében 5000 Ft-tal, tízéves folyamatos munkaviszony (szövetkezeti tagsági viszony) esetében 8000 Ft-tal, 15 éves folyamatos munkaviszony (szövetkezeti tagsági viszony) esetében pedig 12.000 Ft-tal csökkenteni kell.

(2) Ha az építkező a magasabb kedvezményre válik jogosulttá, csak a már nyújtott és az elért kedvezmény összege közötti különbözettel lehet a kölcsöntartozás összegét csökkenteni. Az építési kölcsönrel kapcsolatban adható, kedvezmény összege a 12.000 Ft-ot nem haladhatja meg.

(3) A kölcsöntartozás összegének csökkentésére csak akkor kerülhet sor, ha az építkező az esedékes törlesztési kötelezettségének eleget tett. A kölcsöntartozás összege első alkalommal akkor csökkenthető, ha az építkező az építési kölcsön visszafizetésére vonatkozó kötelezettségét legalább 36 hónapon át folyamatosan teljesítette.

(4) A kölcsöntartozás összegének csökkentésével egyidejűleg a havonta fizetendő törlesztési részleteket – a törlesztés hátralevő időtartamára – újból meg kell állapítani.

13. §. A Takarékpénztár az engedélyezett építési kölcsön terhére csak ellenőrzött anyagszámlák, kereseti kimutatások, illetőleg végszámla alapján teljesíthet kifizetést. A Takarékpénztár a lakóházépítéshez szükséges építési anyagok vásárlásának céljára az építkező részére hitellevelet adhat ki.

14. §. (1) Az ingatlant öt évig elidegenítési tilalom terheli. A tulajdonos személyi körülményeinek lényeges megváltozása esetében azonban az ingatlan fekvése szerint illetékes városi (városi kerületi, járási) tanács végrehajtó bizottsága az elidegenítésre engedélyt adhat.

(2) A kölcsöntartozás fennállásának tartama alatt az ingatlan csak a Takarékpénztár előzetes hozzájárulásával idegeníthető el. Az első öt év alatt az ingatlan elidegenítéséhez a Takarékpénztár csak akkor járulhat hozzá, ha a tulajdonos az (1) bekezdésben előírt engedélyt bemutatja.

15. §. (1) Ha az ingatlan a kölcsöntartozás fennállásának tartama alatt elidegenítésre kerül, a vevő részére a kölcsönfeltételeket újból meg kell állapítani.

(2) A kölcsönfeltételek megállapítása során

a) ha a vevő a 10. § (3) bekezdése és (4) bekezdésének c) pontja alapján építési kölcsönben részesülhet, a 11. és a 12. §-ban foglalt rendelkezéseket,

b) egyéb esetben pedig az építési kölcsönökre vonatkozó általános szabályokat kell alkalmazni.

16. §. Az építési kölcsönrel kapcsolatban a 10-15. §-okban nem szabályozott kérdésekben az építési kölcsönökre vonatkozó általános szabályokat kell alkalmazni, azzal az eltéréssel, hogy a kölcsön biztosítékaul kezességvállalás nem szükséges.

III. Fejezet

VEGYES RENDELKEZÉSEK

Díj- és illetékmentesség

17. §. (1) A lakóházépítéssel kapcsolatos engedélyek és a megszerzésükhöz szükséges okiratok díj- és illetékmentesek.

(2) Ha az építkező a házhelyet a 4. § (4) bekezdése szerint megvásárolja az adásvételi szerződés után vagyonátruházási és okirati, a tulajdonjogának telekkönyvi bejegyzésével kapcsolatban pedig telekkönyvi eljárási illetéket sem kell fizetnie (Ierónia).

Lakóház használatbavétele

18. § A lakóház használatbavételéhez az építési engedély megadására jogosult építésügyi hatóság engedélyes szükséges.

A lakóház telekkönyvezése

19. §. (1) Az ingyenesen és határidő nélkül az építkező használatába adott házhelyen felépült lakóházat az építkező ingatlanaként kell telekkönyvezni.

(2) A telekkönyvi hatóság az építkezőnek a lakóházra vonatkozó tulajdonjogát az építési engedély megadására jogosult építésügyi hatóságnak a lakóépület használatbavételét engedélyező határozata és az ezzel egyidejűleg hivatalból tett megkeresése alapján jegyzi be. A megkereséshez csatolni kell a felépült lakóházat is feltüntető helyszínrajznak és a lakóház alaprajzának egy-egy példányát.

Házadómentesség

20. §. A felépült lakóházakat a 49/1962. (XII. 31.) Korm. számú és a 6/1963. (IV. 5.) PM számú rendelet alapján 15 évig teljes házadómentesség illeti meg.

A megüresedő telepi építmények elbontása

21. §. Az illetékes városi (városi kerületi, községi) tanács végrehajtó bizottsága gondoskodik arról, hogy a lakóházépítési akcióban részt vevő családoknak az új lakóházakba történő beköltözésével egyidejűleg megüresedő régi épületei – szükség esetén hatósági úton – lebontásra kerüljenek, a tyezen intézkedéseket arra, hogy a felszámolásra kerülő telepeken újabb szükséglakások ne épüljenek.
A rendelet hatályba lépése

22. §. Ez a rendelet a kihirdetése napján lép hatályba.

4. sz. melléklet⁴⁵⁹

MAGYAR SZOCIALISTA
MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁG

Szigorúan bizalmas!
Ikt. szám: H/277

Tudományos, Közoktatási és Kulturális
Osztály

Jelentés a Politikai Bizottságnak
a magyarországi cigánylakosság helyzetéről
(Megtárgyalta Politikai Bizottság 1979. április 18-án)

Az MSZMP Politikai Bizottsága 1961-ben megtárgyalta a Magyarországon élő cigányokról szóló jelentést, és határozatában kijelölte a társadalmi beilleszkedésüket előmozdító legfontosabb tennivalókat.

A határozat végrehajtására tett eddigi intézkedések pozitív hatással voltak a cigányok életkörülményeire: lényegesen kiterjedt foglalkoztatottságuk, lakás-, művelődési és közegészségügyi viszonyaik kedvezőbbé váltak. Társadalmi beilleszkedésük erőteljes differenciálódást indított el közöttük.

Az általában kedvező tendenciák azonban nem azonosan érintették az egész cigánylakosságot. A telepeken lakók életkörülményei ma is rendkívül súlyosak. Jelentős számú cigány él a társadalmi átlagszint alatt. Viszonylagos elmaradottságuk nem mérséklődött a megtett intézkedések arányában.

Indokolt a cigányok helyzetének ismételt elemzése, a tennivalók meghatározása, de különösen a cigányok

---

⁴⁵⁹ MNL OL M-KS 288. f. 5/1979/770. ő. e. – Géppel írt tisztázatot.

beilleszkedésének elősegítésére fordítható anyagi, szervezeti, társadalmi erők koncentrációja.

I. A CIGÁNYLAKOSSÁG DEMOGRÁFIAI JELLEGZETESSÉGEI, TERÜLETI ELHELYEZKEDÉSE

A magyarországi cigány lakosság létszámáról, élet- és munkakörülményeiről nincsenek pontos adatok. Az 1961. évi jelentés 200 ezer főt említ. A tanácsok 1978. évi beszámolója alapján jelenlegi számuk legkevesebb 320 ezerre tehető. A népesedési tendenciák alapján várható, hogy lélekszámuk 1990-re 400-450 ezer lesz.

Élve születési arányuk 1971-ben (32 ezrelék) majdnem kétszerese volt a nem cigány lakosságénak. Újabb megyei vizsgálatok szerint a születésszám csökkenő tendenciájú, de még mindig magas.

A családok átlagos lélekszáma (4,52) mintegy 40 % -kal magasabb, mint a nem cigány családoké. A családokban az eltartottak száma közel háromszorosa az országos átlagnak.

A cigány lakosság területi megoszlása egyenetlen. Viszonylag nagy számban élnek Budapesten, illetve a főváros övezetében, a Dél-Dunántúlon (különösen Baranya, Somogy megyében), az északi országrészben (Borsod és Szabolcs megyében), míg Nyugat-Dunántúlon jelenlétük alig észrevehető.

Többségük falvakban, kistelepüléseken lakik. Az utóbbi években erőteljesebbé vált beáramlásuk a városokba. A beáramlás magyarázata főként az itt kínálkozó jobb munkalehetőségekben, a lakáshoz jutás nagyobb esélyeiben, a kedvezőbb iskoláztatási feltételekben és abban rejlik, hogy a városokban kevesebb előítélettel kell szembenézniük. 1961-ben a félig letelepedett és vándorcigányok aránya kb. 40 % volt. Ez a réteg ma már megszűnőben van.

Foglalkoztatottság, jövedelmi viszonyok

A cigányok életében a foglalkoztatottság kiterjedése hozta a legnagyobb változást. 1961-ben a munkaképes cigány lakosság 33 %-a állandó, 32 %-a alkalmi jellegű munkaviszonyban volt, 35 %-a pedig egyáltalán nem dolgozott. A megyei tanácsok felmérése szerint jelenleg a munkaképes cigány férfiak 80-90 %-a dolgozik. A foglalkoztatottak 85-90 %-a állandó munkaviszonyban van, 10-15 %-a alkalmi és idénymunkás. A munkaképes korú cigány nőknek csak 30 %-a kereső, míg az országos helyzet a hasonló korú nőknél 63%. A cigány nők munkába állítását akadályozza a kiskorú gyerekek nagy száma és a kistelepléseken a női munkaalkalmak, illetve a gyermekintézmények hiánya. Megoldatlan a munkaképes korba lépő 15-18 éves cigány fiatalok foglalkoztatása.

A foglalkoztatottak 30-40 %-a az iparban, 20-30 %-a az építőiparban, 20 %-a mező-, erdő- és vízgazdálkodásban, 15 %-a egyéb ágazatokban dolgozik. Döntő többségük ma is szakképzetlen segédmunkás. A különösen nehéz, piszkos munkát rendszerint cigányok végzik. Egyes vállalatoknál ún. cigánymunkakörök (darukötöző, udvarsöprőgető, kocsimosó, utcasöprő, csatornatisztító) kezdenek kialakulni. Szellemi foglalkozású cigány nagyon kevés akad.

A foglalkoztatás terén oldódtak a cigányokkal szembeni előítéletek. Munkába állításukkal szemben nagyobb mérvű idegenkedés főként a mezőgazdasági termelészövetkezetekben és a kereskedelemben tapasztalható.

A cigányok foglalkoztatása terén ma a munkaviszonyban való megtartás, a munkafegyelem megszilárdítása és a termelőmunkához szükséges alapismeretek megtanítása a legfőbb gond. A cigány fiatalok munkára nevelésében, társadalmi beilleszkedésük elősegítésében nagy szerepe van a Magyar Néphadsereg alakulatainak. Alacsony iskolai végzettsége és az átlagosnál

rosszabb fizikai állapota miatt azonban igen sok cigány fiatal nem hívnak be katonának.

Általában nincs különbség az azonos munkakörben és munkakörülmények között dolgozó cigányok és nem cigányok munkabére között. Ennek ellenére a cigánycsaládok egy főre eső jövedelme - a szakképzetlen munkával elérhető alacsony keresetek, az egy keresőre jutó nagyszámú eltartott miatt - az esetek többségében mélyen az országos szint alatt van.

A munkáltatók egy része ma már figyelmesebben törődik cigány dolgozóival (segíti lakásgondjaik megoldását, bevonja őket a felnőttoktatásba stb.).

Lakáshelyzet

Jelentősen csökkent a telepek, illetve a telepeken élő cigányok száma. 1961-ben kb. 70 %-uk élt szociális követelményeknek meg nem felelő telepeken, putrikban, most 25 %-uk. 1965-1977 között 16 ezer lakás építéséhez, vásárlásához vettek igénybe kedvezményes OTP-hitelt. Más úton (tanácsi lakáskiutalások, árvíz- és belvízkárok pótlásához nyújtott kedvezmények révén) további 8.100 lakáshoz jutottak. Tetemes azoknak a cigánycsaládoknak a száma, amelyek saját erőből építettek, illetve vásároltak házat.

Ennek ellenére ma is 81 ezer ember él szociális követelményeknek meg nem felelő, elkülönült telepeken, igen nehéz anyagi és elviselhetetlen lakáskörülmények között. A telepek melegágyai a bűnözésnek, okai a gyerekek iskolázatlanságának, a betegségeknek és a fertőzési veszélynek. A nem telepen élők jelentős részének lakáskörülményei is nyomorúságosak.

Az utóbbi években a cigány nyomortelepek felszámolása lelassult. Ennek oka anyagi, szervezeti és szemléletbeli problémákban kereshető. Az építési költségek, a ház- és telekárak jelentős emelkedése miatt a hitel összege

(1978-ban 140 ezer forint) ma már a szerény igényeket kielégítő lakások építéséhez sem elegendő. A telepeken élők – akiknek többsége nagycsaládos, alacsony keresetű segédmunkás, illetve idősebb ember – nem tudják előteremteni a hitel kiegészítéséhez szükséges összegeket (kb. 50 ezer - 80 ezer Ft).

Különösen nehéz a falvakban élő cigányok lakáshelyzetének javítása (nincsenek tanácsi bérlakások, nincs célcsoportos lakásépítés, a tanácsok a telepek felszámolásával kapcsolatos költségekre csak utólag kapnak támogatást). Az objektív nehézségeket szubjektív hibák is növelik. Egyes helyi tanácsok nem fordítanak elég gondot a telepek felszámolására. Több helyen halogatják a házhelyek kiutalását és magas telekárát követelnek. A lakóhelyi beilleszkedést a helybeliek előítéletei is nehezítik.

Oktatás, művelődés

1961-ben a felnőtt cigány lakosság 40 %-a írástudatlan volt. A tanköteles korú gyerekeknek csak 13 %-a jutott el a felső tagozatba és csupán 2-3 %-a végezte el a nyolc osztályt.

A Politikai Bizottság határozata óta szervezeti, szociális és pedagógiai intézkedések segítik a cigány tankötelesek hátrányos helyzetének javítását. Egyre több gyereket vonnak be óvodába és iskolára előkészítő tanfolyamra. Anyagilag is ösztönzik a cigány tanulókat oktató pedagógusok munkáját, s rendszeresek a pedagógiai-módszertani tapasztalatszerések. Az iskolába járókat szociális kedvezményekben részesítik.

Az utóbbi nyolc évben 18 ezerrel nőtt az iskolába járó cigánygyerekek száma, és elérte a 77 ezer főt. Becslések szerint a gyerekek 80-85 %-át beírják az első osztályba. Az összes tankötelesnek kb. 25 %-a a felső tagozatokba is eljut, és a nyolc osztályt elvégzi mintegy 15%-uk. Az eredmények

mindenekelőtt a beilleszkedett, illetve a beilleszkedés útjára lépett családok gyerekeinél mutatkoznak.

Ma is súlyos gond azonban, hogy az óvodás korú cigánygyerekeknek csupán 20-30 %-a jár óvodába, szemben az országos 84 %-os aránnyal. Az iskolás korúak közül sokan tanulnak eleve hátrányos oktatási feltételek között: többségükkel képesítés nélküli pedagógusok foglalkoznak, rosszul felszerelt iskolákba, összevont osztályokba járnak. A gyerekek mintegy 20-30 %-a nem tud jól magyarul. Napjainkban 15-17 ezer tanköteles korú hiányzik az iskolákból, ezek többsége cigánygyerek. Az általános iskolába beiratkozott cigánygyerekek több mint 70 százaléka nem végzi el a nyolc osztályt. Az összes cigány tanuló több mint fele túlkoros abban az osztályban, ahova jár. A gyógypedagógiai intézményekben tanulóknak gyakran egyharmada cigány.

A nyolc osztályt végzett cigány tanulók közül kevesen jutnak el szakmunkásképzőbe, elenyésző a középiskolában vagy felsőoktatási intézményben tanulók száma.

A közművelődésben – főként az általános iskolát végzettek és a már munkaviszonyban álló, beilleszkedett rétegek létszámának emelkedésével – szerény fejlődés ment végbe. Többen vesznek részt munkahelyi képzésben, továbbképzésben (főként azok a formák vonzóak, amelyek az általános iskolai végzettség megszerzését összekötik a szakképzéssel), gyakrabban látogatják a művelődési intézményeket, élnek a művelődés intenzívebb formáival. Népszerűbbek az egészségügyi ismeretterjesztő előadások, a cigányokról szóló velük kapcsolatos (történetükkel, folklór hagyományaikkal foglalkozó) rendezvények. A telepeken élő felnőtt cigányok többsége azonban igen keveset tud a körülötte zajló világról.

Közegészségügy, járványügy

A telepeken javult valamelyest az egészségügyi helyzet. A járványos betegségek visszaszorultak. Az egészségnevelés bizonyos részeredményeket mutat fel. A munkában nagy segítséget adnak a Vöröskereszt-aktivisták.

A telepeken uralkodó kritikus lakáskörülmények, a hiányos táplálkozás, a rendszertelen tisztálkodás, a rossz öltözködés azonban a cigányok egészségi állapotára rányomja bélyegét. Több a koraszülés, a csecsemők kisebb átlagsúllyal születnek, mint a nem cigány csecsemők, nagyobb arányú a csecsemőhalandóság; a felnőttek is gyakrabban betegszenek meg, mint a nem cigányok. Sok közöttük a 10-15 éves munkaviszony után leszázalékolt 30-40 éves ember. A cigányok átlagos életkora ma is mintegy 10-15 évvel alacsonyabb az országosnál; az átlagosnál gyakoribb betegségekhez társul az ugyancsak nagyobb fokú alkoholizmus. A kötelező védőoltásokról igen sokan távol maradnak.

A felnőttvédelmi szociális gondoskodás intézményeit (öregek napközi otthona, szociális otthon, házi szociális gondozó szolgálat) a cigány rászorulók alig veszik igénybe.

A cigányok állampolgári magatartása, megítélésük a közvéleményben

A társadalmi beilleszkedés előrehaladása lényegesen megnövelte azt a réteget, amelynek állampolgári magatartása megfelel a társadalmunkban kialakult, megkövetelt normáknak. Közülük ma már többen részt vesznek a közéletben is. Leginkább a helyi tanácsokban kapnak szerepet. Számuk azonban alacsonyabb, mint a cigánylakosság aránya. Kevés munkahelyi vezető kerül ki a cigányok közül.

Igen sok beilleszkedett cigány szégyelli és letagadja származását; sérelmesnek tartja a megkülönböztetett bánásmódot. Mások viszont vállalják származásukat, és kezd kialakulni bennük egyfajta cigányetnikai tudat. A cigányok körében is élnek előítéletek, nacionalista indulatok a nem cigányokkal szemben.

A telepeken élő, szociálisan elmaradott, legszegényebb emberek magatartására a befelé fordulás, a hátrányos helyzet fásult tudomásulvétele jellemző. Az ő körükben élnek leginkább a régi cigányéletforma maradványai. A törvényes rend és az együttélés szabályainak megsértői rendszerint közülük kerülnek ki.

A jogsértők elleni rendőri fellépés a cigány lakosság beilleszkedését is segíti, ezért a Belügyminisztérium folyamatosan értékeli a cigány személyek bűnözését. Nyilvántartása szerint a cigány lakosság bűnözési aránya 1974-1977 között kétszer akkora volt, mint az ország lakosságához mért aránya. Feltűnően nagyarányú a fiatalkorú cigánylakosok bűnözése. Az összes fiatalkorú elkövető 16,3 %-a cigány.

Társadalmunkban ma még gyakori a félelem és az elzárkózás főként a betelepedésekkel, munkavállalásokkal szemben; a szórványosan előforduló vegyes házasságokat a közvélemény elítéli. Elterjedtek az olyan vélekedések, hogy a cigányok erőszakosak, élösködők, alkoholisták, bűnözők, nem szeretnek dolgozni stb. A „cigány” szó általánosan pejoratív, megbélyegző értelmezésben él. Esetenként a faji előítélet durvább megnyilvánulásai is előfordulnak.

A cigányok társadalmi felemelésére irányuló erőfeszítéseket sokan eltúlzottnak, a cigányokat azokra érdemtelennek tartják. Életkörülményeik megváltoztatását kényszerítő intézkedésekkel, szankciókkal vélik megoldhatónak.

Tömegkommunikációs fórumaink rendszeresen és általában politikai törekvéseinknek megfelelően foglalkoznak

a cigányok helyzetével. Előfordulnak azonban hangsúlytévesztések is: gyakrabban teszik szóvá a cigányok körében a mutatkozó antiszociális megnyilvánulásokat, és kevesebb figyelmet fordítanak a cigánylakosság körében észlelhető pozitív változásokra. Viszonylag ritkábban bírálják az előítéletek következtében elkövetett visszaéléseket.

A cigányok ügyét-sorsát szíven viselő, jelentős számú nem cigány értelmiségi körében létezik egy szűk csoport, amelynek nézeteiben keveredik az újbaldali demagógia és a cigány nacionalizmus.

A kutatók és a cigány értelmiségiek egy részében élnek olyan nézetek, hogy a cigányokat – eltérően a Politikai Bizottság 1961-es határozatától – nemzetiségnek kellene tekinteni. Ebben a kérdésben nem indokolt megváltoztatni az 1961-es határozat álláspontját.

1967 óta működik a Nemzetközi Cigány Bizottság mint nemzetközi cigányegyesület. Nem tartozik a hivatalosan elismert nemzetközi szervezetek közé, de kapcsolatban áll nemzetközi szervezetekkel (UNESCO, Russel-bíróság). Hazánkban a cigányoknak átfogó érdekképviseleti szerve nincsen, és szervezett módon nem kapcsolódhatnak a Bizottság munkájához. Esetenként magánemberek lépnek fel a magyarországi cigányok nevében. A Bizottság keresi a legalizált kapcsolatok felvételének lehetőségét hazánkkal.

Cigánykérdés a párt-, állami és társadalmi szervezetek munkájában

1968-ban a Minisztertanács mellett Cigány Tárcaközi Koordinációs Bizottság alakult. A Bizottság és a később létrehozott megyei bizottságok eredményesen dolgoznak. A pártszervek és -szervezetek esetenként, a tanácsok rendszeresen foglalkoztak az illetékességi körükbe tartozó cigány lakosság helyzetével. Elismerésre méltó a Hazafias Népfront-bizottságok és a Vöröskereszt-szervezetek munkája.

Jelentős azoknak a pártszerveknek és KISZ-szervezeteknek, tanácsoknak a száma, amelyek nem súlyának, társadalompolitikai jelentőségének megfelelően foglalkoznak a cigánykérdéssel, a nyomortelepek megszüntetésének ügyével. Sok az általánosságokban kimerülő előterjesztés, gyakori a problémák formális kezelése. A határozatok végrehajtásának ellenőrzése nem kap elég figyelmet. Kevés helyen alakult ki összehangolt tevékenység az érdekelt szervek között. A cigány lakosság társadalmi tudatának, szokásainak, erkölcsének hiányos ismerete is nehezíti a nevelőmunkát. Nem támaszkodnak eléggé a már beilleszkedett dolgozókra, aktívákra, a cigány értelmiségre.

Néhány kutató hosszabb ideje foglalkozik a cigányság szociológiai, néprajzi, nyelvészeti vizsgálatával és jelentős szakismeretre tett szert. E kutatásokat, amelyek eddig esetlegesesek voltak, a jövőben jobban kell koordinálni.

II. FELADATOK

A cigány lakosság társadalmi beilleszkedésének gyorsítása végett elsősorban a következő feladatok megoldására kell összpontosítani.

1. További erőfeszítéseket kell tenni a foglalkoztatási szint emelése, mindenekelőtt a munkaképes korba lépő fiatalok foglalkoztatásának javítása végett.

El kell érni, hogy az idény- és alkalmi munkások közül minél többen vállaljanak állandó munkát. A munkahelyi vezetés, a munkahelyi párt- és társadalmi szervezetek, a szocialista brigádok segítsék a cigánydolgozók munkahelyhez kötődését. Az alkalmas cigánydolgozókat minél nagyobb számban fel kell venni termelőszövetkezeti tagnak. A munkahelyeken szervezett szakmai képzésbe, továbbképzésbe be kell vonni a megfelelő cigánydolgozókat. Az arra érdemesek számára biztosítani kell az előmenetel, a

munkahelyeken betölthető tisztségek elnyerésének lehetőségét.

2. Az országos lakásépítési program keretében erőfeszítéseket kell tenni a rászoruló cigánylakosság lakásprogramjának megoldása érdekében. Folytatni kell a telepek felszámolására irányuló munkát.

Felül kell vizsgálni és szükség szerint módosítani kell a lakáshoz jutás szervezeti, anyagi feltételeit. A kedvezmények odaítélésekor a szociális helyzeten túlmenően mérlegelni kell a munkavállalást, illetve a végzett munka minőségét. Fokozottan kell élni az üresen álló falusi házak megvásárlásának lehetőségével, indokolt esetben szükségmegoldáshoz is kell folyamodni.

3. A cigánylakosság műveltségi viszonyainak javításában a cigányfiatalok oktatását-nevelését központi feladatnak kell tekinteni. Ezért a tanácsok, a párt- és a társadalmi szervek közreműködésével, fokozatosan biztosítsák óvodai felvételüket, illetve bevonásukat az iskola-előkészítő tanfolyamokra. Oldják meg a cigány tankötelesek nyilvántartását és beiskolázását. Segítsék elő, hogy rendszeresen járjanak óvodába, iskolába.

A helyi körülményeknek megfelelően továbbra is indokolt speciális cigányosztályok, napközis csoportok és kollégiumok működtetése, de biztosítani kell, hogy akik már részt tudnak venni a normál osztályok munkájában, azok együtt tanuljanak a nem cigány gyerekekkel. Tovább kell javítani mind az óvodákban, mind az általános iskolákban oktatásuk speciális pedagógiai módszereit, eljárásait, e feladatokra a pedagógusok felkészítését s mindebben a pedagógiai és más tudományok részt vállalását.

Az érintett tanácsok gondoskodjanak róla, hogy a napközi otthonokba, kollégiumokba, a diákétkeztetésbe a tényleges igények alapján megfelelő számban kerüljenek be a cigányok gyerekei is. A szociális, a gyámügyi s a nevelési segélyeket mindenekelőtt a kiskorú és a továbbtanuló

gyerekek támogatására ítélik oda. Ezeket a szülők magatartásától függően célszerű esetenként az óvodai, a napközi otthoni, a tanulószobai és a kollégiumi költségek térítéseként átutalni.

Javítani kell az általános iskolát sikeresen elvégző cigány tanulók pályaorientálását. Növelni kell a szakmunkásképzőkben és a középiskolákban tovább tanulók számát. Annak érdekében, hogy a cigányok társadalmi beilleszkedését minél több cigány értelmiségi – főként pedagógus, népművelő, orvos – segíthesse, nagyobb támogatást kell biztosítani a felsőoktatási intézményekbe felvett cigány hallgatók számának növeléséhez.

A felnőtt lakosság körében végzett közművelődési munkában jobban tekintetbe kell venni a befogadók műveltségi színvonalát, reális szükségleteit. A nem cigány lakossággal közös művelődési alkalmak és formák mellett – ahol ez célszerűnek látszik – támogatni kell a homogén cigány művelődési közösségek (folklóregyüttesek, klubok, szakkörök) munkáját. A magyar és az egyetemes kultúra elsajátításának szervezésével egyidejűleg lehetőséget kell teremteni az értékes cigányhagyományok felkutatására, ápolására.

4. Minden olyan községben, ahol nagyobb számban élnek cigányok, az egészségügyi szervek létesítsenek aktívahálózatot, amelybe a cigányokat is vonják be. Az egészségnevelés középpontjában a családtervezés, a gyermeknevelés, az alapvető higiéniai követelmények megismertetése és megtartása álljon.

A terhes- és csecsemőgondozást, a gyermekek védőoltását és a szűrővizsgálatokon való részvételt általánossá kell tenni. A házi beteggondozás ellátására a cigány lakosság köréből is aktívákat kell igénybe venni.

A magyar Vöröskereszt egészség- és családvédelmi munkája során külön gonddal foglalkozzék a cigány lakossággal.

5. A cigányok társadalmi, közéleti aktivitásának kibontakoztatása érdekében az állami szervek és a tömegszervezetek, valamint a tömegszervezetek egymás közötti sajátosságainak figyelembevételével megfelelő munkamegosztást kell kialakítani. A lakó- és munkahelyeken egyaránt fokozni kell a szakszervezeti, KISZ- és párttaggá nevelő munkát az arra érdemes cigányok körében. Bátrabban kell kezdeményezni közéleti megbízatásukat. Néhány érintett megyében létesítsenek cigány származású személyekből álló konzultatív bizottságot. A Hazafias Népfrent-bizottságok a cigányok lakta területekről (községekből) az arra alkalmas cigányok bevonásával építsenek ki aktívahálózatot.

6. A párt-, társadalmi szervezetek és a tömegkommunikációs fórumok helyes orientálással, politikai nevelőmunkával segítsék a cigányokkal szembeni előítéletek oszlatását. Törekedjenek a cigányok helyzetének reális bemutatására, tárják fel a cigányok fölemelkedésében végbement fejlődést; a beilleszkedett réteg helyzetét a szocialista építőmunkában. A központi sajtó mérsékeltbben, a megyei lapok szükség szerint gyakrabban foglalkozzanak a cigányok helyzetével.

III. HATÁROZAT

A Politikai Bizottság a jelentést tudomásul veszi. Megállapítja, hogy a cigánylakosság társadalmi beilleszkedésének meggyorsítására tett intézkedések összhangban vannak 1961. június 20-i határozatával. Az intézkedések számottevő eredménnyel jártak. Lényegesen kiterjedt a cigányok foglalkoztatása, javultak lakás-, művelődési és közegészségügyi viszonyaik. A társadalmi beilleszkedés folyamata erőteljes differenciálódást indított el körükben.

A kedvező folyamatok kibontakoztatása, a beilleszkedést akadályozó régebbi és új keletű problémák elhárítása megköveteli, hogy az érintett párt-, állami és társadalmi szervek, az üzemek és a vállalatok a jövőben is megkülönböztetett figyelemmel és az ügy sajátosságának megfelelő módszerekkel foglalkozzanak a cigányok társadalmi beilleszkedésének előmozdításával.

A Politikai Bizottság egyetért a jelentésben kiemelt feladatokkal, amelyek megoldása során a következő' elvekből kell kiindulni.

- A hazánkban élő cigányok nem tekinthetők nemzetiségnek, hanem olyan etnikai csoportnak, amely fokozatosan beilleszkedik társadalmunkba, illetve asszimilálódik.

- A cigányok helyzetével való foglalkozásnak társadalmpolitikai jelentősége van. Beilleszkedésük elősegítése fontos politikai, gazdasági és művelődési feladat, amelynek megoldása feltételezi az érintett központi és helyi társadalmi, állami szervek tevékenységének folyamatosságát, összehangolását.

- A beilleszkedést befolyásoló tényezők sorában meghatározó szerepe van a foglalkoztatásnak, a lakáshelyzetnek és az oktatásnak. A rendelkezésre álló anyagi erőket ennek szem előtt tartásával célszerű felhasználni.

- A módszereket és formákat a cigány lakosság rétegződésének, illetve a helyi sajátosságoknak megfelelően, differenciáltan kell alkalmazni. Fokozottan kell építeni a már beilleszkedett cigányok közreműködésére. Különös gonddal kell segíteni a fiatalok beilleszkedését.

- A cigányokkal kapcsolatban is emberségesen, de következetesen kell érvényesíteni és érvényesíttetni az állampolgári jogokat és köteleességeket. Határozottan fel kell lépni mind a cigányokkal szembeni, mind a cigányok körében jelentkező előítéletek felszámolásáért.

- A pártszervek és pártalapszervezetek tervszerűbben foglalkozzanak a cigánylakosság helyzetével. Kísérjék figyelemmel és segítsék a helyi társadalmi és állami szervek ilyen irányú munkáját, az eszme-politikai munka eszközeivel fejlesszék a közgondolkodást. Segítsék elő, hogy az arra érdemes cigányok megfelelő politikai, közéleti szerephez juthassanak. Az érintett megyei pártbizottságok rendszeresen tűzzék napirendre a területükön élő cigányok helyzetének vizsgálatát.

A Politikai Bizottság ajánlja a Minisztertanácsnak, hogy tűzze napirendre a cigány lakosság helyzetét, és határozza meg az állami szervek időszerű feladatait. Ezt követően történjék nyilvános közlés arról, hogy az illetékes párt- és állami szervek áttekintették a cigánylakosság helyzetével foglalkozó korábbi állásfoglalásaik végrehajtását. Ebben tájékoztatni kell a közvéleményt a cigány lakosság helyzetének javításában elért jelentős eredményekről, továbbá arról, hogy az illetékes szervek megfelelő intézkedéseket hoztak annak érdekében, hogy a cigánylakosság életkörülményeiben, társadalmi beilleszkedésében kibontakozott egészséges folyamat folytatódjék.

A SZOT és a KISZ illetékes testülete tárgyalja meg a cigányok körében végzendő tennivalókat. A Politikai Bizottság egyetért azzal, hogy a Nemzetközi Cigány Bizottsággal, ha ilyen igény felmerül, a Hazafias Népfront Országos Tanácsa tartsa a kapcsolatot.

Cserti Csapó Tibor

A magyarországi cigány közösségek demográfiai megközelítése

A különböző társadalomtudományi területek régóta helyezik vizsgálódásuk középpontjába a népesedés kérdését, mint a XX. század egyik fontos kihívását, s valószínűleg jelen évszázadunkban sem lesz kevésbé aktuális ez a vizsgálati terület. Hiszen mind az ún. fejlett világ országainak népesség csökkenése, mind a fejlődő országokban tapasztalható nem lassuló népességrobbanás, s ezekkel összefüggésben az erőforrások szűkössége, illetve kiegyenlítetlen eloszlása, s az ezekből fakadó migrációs, etnikai átrendeződési tendenciák komoly kihívások elé állítják az egyes társadalmakat.

Hazánkban legalább akkora visszhangot kapnak ezek a témák mind a tudományban, mind a közbeszédben és a médiában. Két alapvető témával találkozhatunk leggyakrabban ezekben a diskurzusokban a demográfiai jövőképpel kapcsolatban: az ország népességének csökkenése, s ennek kihívásai; valamint a hazai cigányság lélekszámának alakulása, növekedése, s ennek következményei a jövő gazdasági-társadalmi életére.

Tanulmányunkban először áttekintjük a magyar népességre⁴⁶⁰ jellemző demográfiai folyamatokat,

---

⁴⁶⁰ Népeségszám: A demográfián kívül más tudományokban is gyakran használt, a népesség számát kifejező mutató. A

összehasonlítva ezeket a cigány populációra vonatkozó népeségtudományi irányú vizsgálatok megállapításaival. Ezt követően a hazai demográfia fent említett aktuális kérdéseire kapcsolódva azt vizsgáljuk, hogyan és milyen biztossággal jósolhatjuk meg az ország legnagyobb etnikai kisebbsége esetében a népesedés várható tendenciáit. Írásunk első fele ennek megfelelően empirikus adatokra épülő, gyakorlatiasabb szemléletű, míg a második rész inkább teoretikus megközelítés.

Magyarország népességének alakulása

Általánosabb megközelítésre, a hazai népesség demográfiai folyamataitól indulva azért van szükség, mert az ország cigánysága - mint arra már a korábbi írások is rámutattak -, soha nem alkotott elszigetelt, zárt közösséget, az ország lakosságával folyamatos kapcsolatban és érintkezésben volt. Ez az érintkezés amellelt, hogy magában foglalta a gazdasági kapcsolatokat, a politika és a döntéshozás mechanizmusainak

---

népességen általánosságban egy adott területen élő egyének összességét értjük alatta. Többféle népességszámot különböztetünk meg, a népesség számának többféle megközelítését használja a demográfus. Beszélhetünk jelenlévő népességről (de facto népesség), valamint állandó népességről (de jure népesség).

A jelenlévő népességen mindazon személyek összességét értjük, akik a népszámlálás eszmei időpontjában az ország területén (vagy a vizsgált területen) tartózkodtak. Nem tartalmazza azokat, akik adott időpontban az ország határain kívül éltek, de beleértjük az országban ideiglenes vagy állandó tartózkodási engedéllyel rendelkező és az eszmei időpontban ott tartózkodó külföldieket is. Jellegeből következik, hogy a jelenlévő népességre vonatkozóan adat csak a számlálás időpontjában állhat rendelkezésre.

hatását a cigány közösségekre, azt is jelenti, hogy nem húzhatták ki magukat mindazon történelmi, politikai, gazdaságtörténelmi és társadalmi folyamatok, hatások és átalakulások alól sem, amelyek befolyással voltak az ország népességének alakulására. De mindemellett, ha a nagy Pál írásában megfogalmazott egyik alaptézist felidézünk, ez a kapcsolat azt is jelenti, hogy az elmúlt századok során mindig voltak olyan marginalizálódó, lesüllyedő rétegei a társadalomnak, amelyek betagozódtak a cigány közösségekbe, s a másik oldalon voltak kiemelkedő, asszimilálódó, a többségi társadalom irányába átrétegződő csoportok, amelyek elhagyták a vizsgált közösséget. Ez teszi szükségessé, hogy tágabb kontextusba, a hazai népesedés folyamatába helyezzük eszmefuttatásunkat.

Hazánk népességének a régmúlt évszázadokra visszamenő vizsgálatát megnehezíti, hogy csak az elmúlt pár száz év vonatkozásában vannak pontosnak tekinthető összeírási adataink, a modern értelemben vett népszámlálás pedig csak a XIX. század második felében indult el. Minél régebbre megyünk vissza a múltba, annál hiányosabbak és esetlegesebbek az adataink a korabeli népességre vonatkozóan, ebben a történelmi demográfia területe segít információkat nyerni. Eszerint az ország népessége a honfoglalás után csak nagyon lassan növekedett, s ráadásul ezt a lassú folyamatot mindegyre megszakították a történelem nagy kataklizmái (tatárjárás, török hódoltság) jópár évszázaddal korábbi szintre visszavetve a lakosság számát.

A jelenlegi – 93 030 km²-es országterületre vonatkozóan az első adat az 1840 körüli évekről áll rendelkezésünkre, amely szerint a népesség száma 3 954 000 fő volt. Az első hivatalos magyarországi népszámlálást 1869. december 31-i eszmei időpontra vonatkozóan tartották, akkor az ország jelenlegi területén a népesség száma meghaladta az 5 milliót. Az azóta eltelt időben a megközelítően azonos időközönként végrehajtott népszámlálások adatai már lehetővé teszik az

ország népességfejlődésének folyamatos és megbízható nyomon követését (1. ábra). Ez az időszak már a népességnövekedésének egy jóval dinamikusabb időszakát rajzolja ki, hiszen közben elindult a korábbi agrár ország ipari fejlődése, a polgári átalakulás, a modernizáció, s az ország társadalmi-gazdasági téren is bekapcsolódott az európai folyamatokba, követve a kontinens nyugati felén ekkorra már lezajlott változásokat (ld. később). Tulajdonképpen a statisztika fejlődése, a modern statisztikai rendszer kialakulása és a censzusok elindítása is ennek a modernizációs fejlődésnek a következménye.

Ebben az időszakban a magyar népesség nagyarányú növekedését előmozdító tényezők közt meg kell említeni, hogy a XIX. század második fele óta folyamatosan javultak a halandósági mutatók, illetve az első világháborút követő területrendezések miatt, majd kisebb mértékben később a második világháborút követően is jelentős számú ember költözött az elcsatolt területekről a mai országterületre.

A másik oldalról voltak olyan tényezők, amelyek lassították a népesség számának növekedését: a születések aránya ugyanis már ekkortól folyamatosan csökkent, különböző intenzitással több kivándorlási hullám is jelentkezett Magyarországon, ezen kívül a nagyobb járványok a XIX. század végén – pl. az 1873. évi súlyos kolerajárvány – és a XX. század elején még előforduló járványok – pl. spanyolnátha – növelték a halandóságot, ráadásul a két világháború jelentős veszteségei csökkentették a népesség lélekszámát.

Magyarország népesedésére a XX. században a folyamatos változékonyság, demográfiai csúcsok és hullámvölgyek váltakozása volt jellemző. Az első világháborúig igen jelentős volt a népességnövekedés dinamikája a kedvező népmozgalmi arányszámoknak és a központi országrészben (mai országterület) a tengerentúli kivándorlást ellensúlyozó, a később elcsatolt területekről ekkor a belső országrészek felé irányuló, főleg pedig Budapest vándorlási nyereségének

köszönhetően. A termékenység mérséklődése már a századfordulón megindult, azonban egészen az I. világháborúig nem volt jelentős. Az első nagy fordulópont ekkor következett be, emelkedett a halálozási ráta, drasztikusan visszaesett a termékenység, főként a termékeny korban lévő fiatal férfi népesség távolléte és ezzel összefüggésben a nők kényszerű munkába állása miatt. A legdrasztikusabb visszaesés Budapesten következett be.

A háború után újra emelkedett a születések száma, viszont a világháború előtti szintet már nem érte el, tulajdonképpen ekkor kezdődött Magyarország és Európa demográfiai hanyatlása. A Horthy-korszakban a meghozott szociális és egészségügyi intézkedéseknek köszönhetően (Országos Társadalombiztosítási Intézet megalapítása, kórházak építése, orvosegyetemek fejlesztése) látványosan növekedett a születéskor várható élettartam, folyamatosan csökkent a halálozási ráta, azonban a születési ráta ennél nagyobb mértékben csökkent, így a népességnövekedés csillapodásával jellemezhető a korszak. A trianoni békeszerződés miatt menekültek tömegei érkeztek az anyaországba, aminek következtében lakáshiány alakult ki a nagyobb városokban és közigazgatási központokban, a legsúlyosabb helyzet a fővárosban volt megfigyelhető.

A XX. századi magyar történelem legsötétebb időszaka, a második világháború újabb fordulatot hozott. A termékenység visszaesése az első világháború időszakával ellentétben nem volt jelentős, azonban a halálozási ráta drasztikusan emelkedett a harci események, ostromok és a holokauszt történései miatt. Az ország 1944-1945 között hozzávetőlegesen félmillió állampolgárát veszítette el a mai országterületről. A béke beköszöntével jelentősen lecsökkent a halálozási ráta, és részben pszichológiai okokra visszavehetően növekedett a születési ráta, így felgyorsult a népességnövekedés. Az 1940-es évek második felében az ország további több százezer állampolgárt veszített (németek

kitelepítése, zsidók kivándorlása Izraelbe és a szovjet csapatok elől nyugatra menekülők), ezt a veszteséget azonban pótolta a határon túli magyarok bevándorlása és a természetes szaporulat.

Az 1949 és 1956 közötti időszak az újkori magyar népesedés egyik leginkább közismert időszaka. A Ratkó Anna népjóléti- majd egészségügyi miniszter nevét viselő korszakban soha nem látott szintre csökkent a halálozási ráta részben a társadalombiztosítás általános kiterjesztése miatt, a gyermektelenségi adó bevezetése és az abortusztilalom szigorú betartása következtében pedig látványosan megemelkedett a születések száma, így a természetes szaporulat a magyar viszonyokhoz képest nagyon magas szintet ért el, évente 100 000 fővel gyarapodott az ország népessége. Az ebben az időszakban születetteket Ratkó-gyerekeknek szokás nevezni, generációjuk szembetűnő Magyarország korfáján. 1956-ban feloldották az abortusztilalmat, a forradalom leverése után pedig eltörölték a gyermektelenségi adót. A tömeges abortuszok (1960 és 1973 között több volt az abortuszok száma, mint a születéseké!) és a fogamzásgátlás elterjedése miatt az 1960-as évekre jelentősen lecsökkent a termékenység, azóta egy magyar nő az 1974-1977 közti kisebb demográfiai csúcsot leszámítva átlagosan 2-nél kevesebb gyermeket szül, így közel fél évszázada nem biztosított a népesség reprodukciója (újratermelődése).

1962-ben Magyarországon volt a legalacsonyabb a teljes termékenységi arányszám a Földön. A '60-as évek óta megkezdődött a halálozási ráta növekedése az előregedés és társadalmi okok (túlhajszoaltság a második gazdaság miatt, stressz, alkoholizmus, a világon legmagasabb öngyilkossági ráta stb.) következtében. A Kádár-korszak szerény népszaporulata egyedül 1974 és 1977 között élénkült meg a Ratkó-unokák megszületése és az abortusz szigorítása miatt, valamint ebben az időszakban új családpolitikai

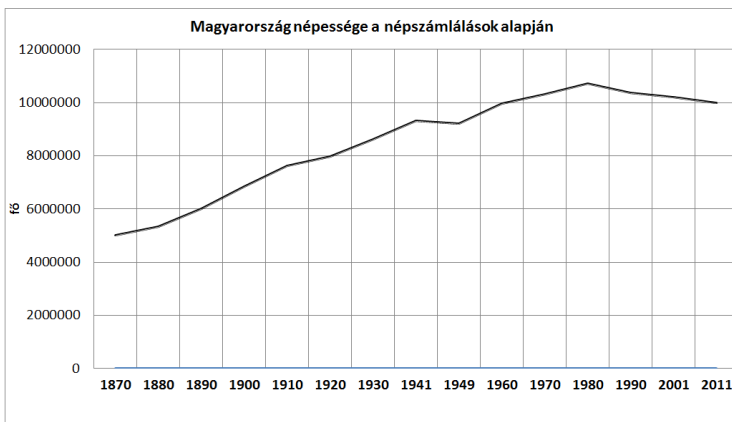
intézkedéseket is bevezettek, kedvező lakáshitel konstrukciókkal ösztönözve a családokat a gyermekek vállalására, vagy papíron történő „bevállalására”.

1980-ban érte el az ország népessége a csúcspontot, 10,7 millió fő felett volt. 1981 óta azonban már nem tudta az egyre növekvő halálozások számát az egyre csökkenő születések száma ellensúlyozni, megkezdődött a természetes fogyás, amely azóta is tart. A 1980-as években a természetes fogyást kivándorlás is súlyosbította, közel 200 000 fő volt az ország vándorlási vesztesége az említett évtizedben. A rendszerváltás óta felgyorsult a népesség csökkenése, amely 1999-ben érte el mélypontját, azóta kisebb megszakításokkal enyhe javulás következett be. Az ország vándorlási egyenlege 1988 óta pozitív, az azóta érkezetteknek köszönhetően csak 2010 augusztusára csökkent az ország népessége a lélektani 10 millió alá. A határon túli magyarok bevándorlása nélkül az ország népességvesztése meghaladná az 1 000 000 főt.⁴⁶¹ (Langerné Rédei M, 2001)

---

⁴⁶¹ Mint láthatjuk, a tényleges népességszám változás több demográfiai jelenség összetevőjeként alakul. A népesség számának változását egyrészt a populáció lélekszámának természetes változása (a természetes szaporodás, vagy fogyás) határozza meg. Természetes szaporodásról beszélhetünk, ha az élveszületések száma az adott területen meghaladja a halálozások számát, ha a különbség fordított, a természetes fogyás jelensége áll fenn. A népesség nagyságának változásában a másik fontos befolyásoló tényező pedig a vándorlások különbözete. Ennek a mérlege is lehet pozitív, vagy negatív, aszerint, hogy a vizsgált terület egység esetében a bevándorlás, vagy az elvándorlás-e a meghatározóbb. A vándorlási különbség az egy adott közigazgatási egységbe állandó és ideiglenes jelleggel bejelentkezők és az onnan kijelentkezők eredője. Eszerint egy adott időszak alatt bekövetkező tényleges népességszám (P) változást a kiinduló populáció nagysága (P_a) a születések (SZ), a halálozások (H), a bevándorlás (B) és a kivándorlás (K) alakítja a következő képlet szerint: $P = P_a + SZ - H + B - K$

1. ábra: Magyarország népessége a népszámlálások alapján (fő)

A cigány népesség lélekszámára vonatkozó adatforrások

A magyarországi népességről meglévő részletes és rendszeres statisztikai adatbázissal szemben jóval kevesebb információ áll rendelkezésre a roma közösségek lélekszámára, illetve népesedési folyamataira vonatkozóan. A roma, cigány csoportok kutatása „hagyományosan” néprajzi, folklorisztikai és nyelvészeti feladatnak számított, ami már a 19. század végén megindult. Ebből az időszakból leginkább a cigányok számára vonatkozó összeírási, illetve népszámlálási adataink vannak. A 20. század hetvenes éveiben kezdődtek csak el a részletesebb, szociológiai irányultságú vizsgálatok. (Ld. Binder Máttyás írását!)

A minősítés szerinti statisztikák

Minősítés alatt azt értjük, hogy az összeíró, külső szemlélő ítéli meg az adatfelvétel során, hogy a megkérdezett az adott közösség tagjai közé tartozik-e, vagy sem. Ennek problémás volta jól ismert, nehéz volna olyan objektív kritériumot találni, amely alapján egyöntetűen el lehetne dönten, egy adott személy tagja-e egy kisebbségi, nemzetiségi csoportnak. Az elmúlt évszázadokban a cigányokra irányuló összeírási kísérletek, kutatások, statisztikai adatgyűjtések eltérő utakon és definíciókkal próbálták meghatározni a csoport nagyságát, emiatt adataik nem összevethetőek, inkább tájékoztató jellegűek.

A cigány népesség társadalomban elfoglalt helyzetére vonatkozóan a korábbi évszázadokból leginkább az összeírásukra irányuló kísérletek dokumentumaiból nyerhetünk információkat. „Ismereteink szerint a legkorábbi összeírások – nem számítva a török hatóságok által elrendeltek –, amelyekben a cigányok is szerepelnek, a XVII. században készültek. (TÓTH P., 2006) A cigányok rendszeres összeírása csak az 1740-es évek vége felé indult meg. Azért kezdték el készíteni ezeket a törvényhatóságok, hogy be tudják hajtani a cigányokra kivetett fejadót, ennél fogva a társadalmi szerkezetről kevés információval szolgálnak, nem e célból készültek. (Ld. Tóth Péter írását!) Az első olyan összeírást, amelyik történeti statisztikai és demográfiai szempontból is értékelhető, Mária Terézia 1767. december 10-én kiadott parancsa rendelte el. De ezek közé tartozik pl. az az első, az egész ország területére kiterjedő összeírás is, amelyre 1782-ben került sor, s a cigány népesség jellemzőiről átfogó adatokat szolgáltat. Az akkori adatok szerint a lélekszámuk 43 738 fő volt a trianoni határok utáni területre vonatkoztatva. (BOGNÁR M.-GORDOS GY. 1995) 1873-ban belügyminisztériumi rendeletre írták össze az ország cigányságát. Az összeírás adataiban a mai országterületre

vonatközzölág 50 040 főt találunk. A magyarországi cigányság helyzetének felmérésére tett első módszeres és átfogó kísérlet azonban a Magyar Királyi Statisztikai Hivatal által 1893-ban végrehajtott "czigányösszeírás" volt. Származástani, antropológiai alapon zajlottak ekkor is az adatfelvételek. (KOC SIS K. – KOVÁCS Z. 1991) Ez az első kísérlet már jó részét felveti azoknak a problémáknak, amelyekkel a későbbi kutatások is küszködnek. Az 1893. évi statisztikai felvétel adatait azért is óvatosan kell kezelni, mert az összeírást a közigazgatási apparátus végezte, amelynek esetenként érdekében állhatott a valóságosnál szebb képet festeni, más esetekben csak formálisan tett eleget kötelezettségének. A felvétel eredményei alapján mégis viszonylag jól körvonalazható a korabeli Magyarország cigányságának helyzete. (HAVAS G. 1999) Az összeírás 65 000 főt regisztrált a mai országhatárokon belül. Ez a teljes akkori országterületen összeírt cigányok 23,8 %-a volt. Értelmszerűen a korabeli összeírások még a vándorló cigány csoportok időszakának egy-egy időpillanatában ragadják ki az akkori népességszámot, tehát koránt sem biztos, hogy az összeírt népesség tartósan a jelen határok által közrezárt területen maradt. De a XIX. század végi állapotkor is (bár nagyobb részt a cigányság letelepedett életmódot folytatott) jelentős csoportok továbbra is vándoroltak, növelve ezen adatsorok esetlegességét. Ha azonban elfogadjuk az összeírások eredményeit, lassan növekvő népcsoport képe rajzolódik ki.

A dualizmus liberális korszakának tovatűntével megszűnt a cigányok iránti társadalomstatisztikai, szociológiai érdeklődés is. (HAVAS G. 1999) A XX. század első négy évtizedében tulajdonképpen nem zajlottak ilyen jellegű vizsgálatok, csak a század 40-es éveiben fordul újra a kutatói érdeklődés a cigányság felé, de végig érezhető a radikalizálódó szélsőjobboldali politika befolyása és hatása a társadalmi helyzetre vonatkozó összeírások, adatfelvételek sorában.

Rendelkezésünkre állnak becsült lélekszámok 1929-ből (Gesztelyi Nagy László: 80-100 000 fő), 1930-ból (Kemény Gábor: 100 000 fő), 1938-ból (Drózdya Győző: 100-150 000 fő). Ennek az időszaknak a népesedési adataira irányuló becsléseinél azonban számításba kell venni, hogy készítőik esetenként a „cigány probléma” súlyosságát érzékeltetendő, felfele torzíthatták adataikat.

A második világháború után, a szocialista társadalmi berendezkedés kiépülése sem hatott kedvezően a romológiai kutatásokra, a cigány népesség társadalmi-gazdasági problémáinak vizsgálatára, megoldási lehetőségek keresésére. Egészen az 1960-as évekig élt a szocialista rendszer nemzetiségi politikájában az ún. automatizmus elve, ami azt jelentette, hogy mivel a szocialista társadalom nem nemzetiségi alapon, hanem osztályalapon szerveződik, e nemzetiségi problémákkal nem kell kiemelten foglalkozni, mert ezen ellentétek automatikusan megoldódnak majd az új rendszer, az új társadalmi berendezkedés kiépülésével. E szemlélet következtében megszűnt az aktuális nemzetiségi problémák kutatása, a művelődésügyi, oktatási és egyéb feladatok hosszabb távú tervezése. (TILKOVSKY L. 1998)

A szociológiai érdeklődés csak az 1960-as évek végétől fordulhatott ismét a cigányok felé. Ebben - a tudományág fokozatos rehabilitációján túl - szerepet játszott az is, hogy elfogyott az ország nem cigány munkaerő-tartaléka és az ipar kapui szélesre tárultak a cigányok előtt is. (HAVAS G. 1999) Az MSZMP PB 1968-as szeptemberi állásfoglalása fogalmazta meg, hogy a nemzetiségi politika hatékonyságát növelni kell, az automatizmus elve nem helyes, a nemzetiségek asszimilációja nem egyértelműen pozitív folyamat, elismerte a nemzetiségi igények, törekvések meglétét, a nemzetiségi kutatások szükségességét, s a nemzetiségi politika aktívabb szakasza következett. De a szocialista időszak cigányság iránt tanúsított kisebbségpolitikájára továbbra is jellemző maradt, hogy

megmaradt azon a szinten, hogy a cigányság helyzetét csak szociális problémaként kezelték.

Az 1960-as évtized végére nyilvánvalóvá vált, hogy országos reprezentációjú, átfogó cigánykutatás, illetve az országos helyzetet jellemző alapinformációk és legelemibb szociológiai alapösszefüggések feltárása nélkül a téma vizsgálatában nem lehet továbblépni. E felismerés nyomán került sor 1970-71-ben a Szociológiai Intézet országos vizsgálatára Kemény István vezetésével. (HAVAS G. 1999) Ennek becslése szerint 320 000 fő volt Magyarország cigány lakossága. Ennél a vizsgálatnál (ahogy a későbbi Kemény-féle adatfelvételeknél is) az adott vizsgálati körzet helyi társadalmának tagjai (pedagógusok, tanácsos dolgozó szakemberek, körzeti orvosok, védőnők) mutattak rá a körzetben élő cigány családokra, ahol azután a kérdőíveket kitöltették.⁴⁶²

Az 1990-es évek elején a létszámra vonatkozóan több forrásra is támaszkodhatunk. Ezek - bár különböző módszerekkel eltérő eredményre jutottak, hiszen eltérő módszereket alkalmaztak - 400 000 és félmillió közé teszik a cigány népesség nagyságát.

1993 őszén, több mint húsz évvel az 1971. évi cigányvizsgálat után ismét reprezentatív adatfelvétel készült hazánkban a cigány népesség helyzetéről. Ennek célja az volt, hogy átfogó kép alakuljon ki a rendszerváltás nyomán a cigányság társadalmi és gazdasági helyzetében végbement változásokról. (KERTESI G.-KÉZDI G. 1999) A vizsgálatot Kemény István, Havas Gábor és Kertesi Gábor vezette.

A kutatócsoport ekkor 482 000 főre becsüli az 1994. évi magyarországi cigányságot (ez az akkori össznépesség 4,7 %-

---

⁴⁶² Kemény István-Janky Béla-Lengyel Gabriella, 2004: A magyarországi cigányság 1971-2003. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet,
http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_5_42_02_A_magyarorszagi_ciganysag/ch01.html

a). Magyarország összlakossága 1971-ben 10352000, 1993-ban 10 310 000 fő volt. Tehát az 1971-es vizsgálathoz képest a cigány népesség növekedése 1993-ra 43%-os.

A Művelődési és Közoktatási Minisztériumnak az 1970/71. és az 1992/93. tanév között a cigány gyerekekről is folyamatosan vezetett iskolastatisztikáit is fel szokták használni a cigány népesség lélekszám adatainak becsléséhez. Itt a tanulólétszám, illetve a megfelelő korban lévő cigány népesség arányának a matematikai kezelésével becsülhető a teljes cigány populáció.⁴⁶³ A MKM iskolastatisztikákkal alátámasztott becslése 1992-re 450 000 főben határozta meg létszámukat (az összlakosság 4,4 %-a). (Kertesi G., 1996)

Az átfogóbb kutatások sorában megemlítendő még a Központi Statisztikai Hivatal 1992-es magyar háztartás panel

---

⁴⁶³ A Művelődésügyi Minisztérium az ötvenes évek végétől vezet évenkénti iskolaszintű nyilvántartást az ország valamennyi oktatási intézményéről (általános iskolájáról, közép-, illetve felsőfokú oktatási intézményéről). Ezekben az évről évre megismétlődő iskolaszintű adatfelvételekben az 1957/58. tanévtől kezdve több-kevesebb rendszerességgel, 1980/81-től pedig rendszeresen szerepel az egyes évfolyamokon tanuló cigány gyermekek számára vonatkozó kérdés. Az aggregált iskolastatisztikák alapjául szolgáló kérdésre mindig az adott iskola megfelelő osztályát tanító tanár (osztályfőnök) válaszolt - mégpedig ugyanannak a szociológiai jellegű kritériumnak az alapján, mint amit az 1993. évi ELAR-adatfelvétel és a Szociológiai Intézet 1993. évi Cigányvizsgálata is alkalmazott: "cigány az, akit a nem cigány környezet cigánynak tekint". Az iskolastatisztikákban is ez az elv érvényesült: cigány tanulónak minősült az a diák, akit osztályfőnöke a gyermek, illetve a gyermek családjának ismerete alapján annak tekintett. Ezeket az információkat aggregálták azután először iskolaszintű adatokká, majd pedig további összesítés útján készültek el az országos szintű iskolastatisztikai adatok. (Kertesi G., 1996)

vizsgálata⁴⁶⁴ (337 616 fős becsléssel, 4,1%-ra teszi a romák arányát a 16 év feletti népességben) (HAVAS-KEMÉNY-KERTESI, 1998.), vagy a KSH 27 000 háztartásra kiterjedő reprezentatív felmérése 1993-ban. Ez utóbbi (ELAR jelentés) 393 715 főben határozta meg létszámukat (e szerint a magyar lakosság 3,9 százaléka cigány életvitelű (hiszen itt a kérdezőbiztosoknak a mintába kiválasztott háztartásokat cigány és nem cigány életvitelű, illetve egy egyéb kategóriába kellett besorolniuk).

Az 1990-es években a közvélemény-kutató intézetek, más kutatóműhelyek is végeztek kisebb volumenű vizsgálatokat. Így megemlítendő a Szonda Ipsos – 1995, 1996, 1997, 1998-as közvélemény kutatásai⁴⁶⁵ (ez 6,6%-ra taksálja a romák arányát a 18 év feletti életkorú hazai népességben) (LADÁNYI J. – SZELÉNYI I., 1998), vagy a *Szelényi Iván és Donald Treiman* vezetésével 1993-ban végzett kutatás⁴⁶⁶. Adataik szerint a 20 és 70 év között megkérdezettek 3,9%-át

---

⁴⁶⁴ A Magyar Háztartás Panel vizsgálat a BKE Szociológiai Tanszékének, a Központi Statisztikai Hivatalnak és a Tárkinak a közös kutatása volt, és mint sok minden más, ez is Andorka Rudolf köpönyegéből bújt elő. A kutatás során (1992-1997) évente egy adatfelvételre került sor. A kutatás fő célja a posztkommunista átalakulás társadalmi gazdasági hatásainak felmérése volt.

⁴⁶⁵ A besorolásokban a kérdezőbiztosok lehetőséget kaptak arra, hogy három kategóriát állítsanak fel. Ezek: nem roma, roma, bizonytalan. Emellett megkérdezték azt is, hogy a kérdezett hová sorolja magát, illetve hogy a szülei között volt-e roma származású. (MOLNÁR L.-SKULTÉTY L., 1999)

⁴⁶⁶ Don Treimannal együtt Szelényi Iván vezette Kelet-Közép-Európa legnagyobb nemzetközi összehasonlító etnikai kutatását 1993–94-ben. Címe: „Társadalmi rétegződés Kelet-Európában 1989 után”. Ebben együtt dolgoztak bolgár, cseh, magyar, lengyel, orosz, és szlovák kutatókkal. eredményeiket 1995-ben publikálták, a Szelényi által szerkesztett *Theory and Society* egyik különszámában. (Bozóki A. 2003)

minősítették a kérdezőbiztosok cigánynak. Ez utóbbi két adat azonban nem vehető össze a teljes cigány népesség részarányára vonatkozó becslésekkel, hiszen a populációnak csak egy részére vonatkoznak.⁴⁶⁷

A Kemény-féle kutatóműhely tevékenységével kapcsolatban szükséges megemlíteni, hogy korábbi két kutatásukat 2003-ban megismételték. A 2003-as kutatás adatai alapján felszorozott adat 540 800 fő lenne, azonban e vizsgálat csak 1%-os reprezentatív mintán került végrehajtásra, ezért nem lehet pontos a becslés. (KEMÉNY-JANKY-LENGYEL, 2004)

A népszámlálási statisztikák

A népszámlálási adatsorok is széleskörű adatbázist szolgáltatnak a cigány népesség korabeli nagyságára vonatkozóan. Adataik felhasználhatóságát tekintve azonban ezek sem pontosabbak a minősítéssel nyert lélekszámoknál.

---

⁴⁶⁷ A Magyar Háztartás Panel, a Szelényi–Treiman-féle társadalmi rétegződést felvétel és a Szonda területfejlesztési kutatás olyan adatfelvétel volt, amelyben a kutatás készítőinek céljai között egyáltalán nem szerepelt a cigány népesség – akárhogyan definiáljuk is azt – reprezentatív vizsgálata. A minden-fajta elméleti támpontot vagy megismerési célt nélkülöző mérés a szóban forgó adatfelvételek esetében abban állt, hogy a kérdezőbiztos feladatául szabták – többek között – azt is, hogy az interjú elkészítése után számoljon be arról, hogy a megkérdezett háztartásokat (?), személyeket (?), háztartásfőket (?) cigánynak vagy nem cigánynak tartja-e, vagy nyilatkozzon arról is, ha a kérdést nem tudja eldönteni. Mindhárom vizsgálat esetében – nyilvánvaló módon – teljesen mellékes szempontnak tekintették a cigány besorolást: a vizsgálat megtervezése során sem a rétegzésnél, sem a kérdezőbiztosok felkészítésénél, sem pedig megghiúsulások pótlásánál erre a szempontra nem figyeltek. (HAVAS-KEMÉNY-KERTESI, 1998.)

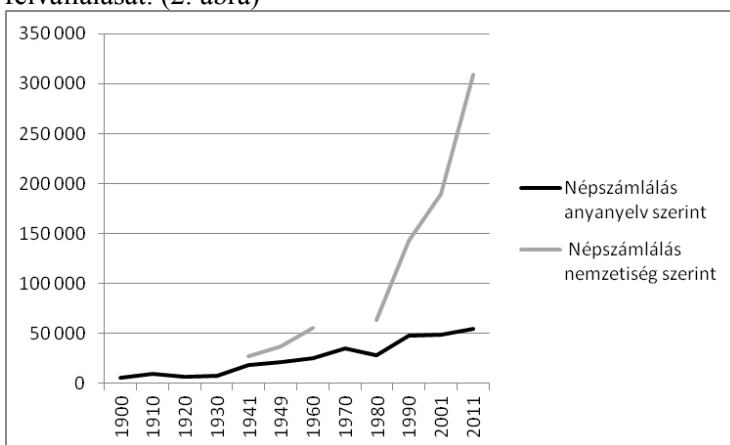
Az 1851-es népszámlálás alkalmával a nemzetiségi hovatartozás szempontjából minden összeírt személyt, anyanyelvre való tekintet nélkül, olyan nemzetiségűnek vettek számba, amilyenek magát vallotta. Az 1851-es népszámlálás eredményeit Fényes Elek *Az ausztriai birodalom statisztikája és földrajzi leírása* (Pest, 1857) című könyvében ismertette. Ezek szerint a cigányok száma a mai magyar területeken 21.000 volt. (VÁRADI J., 2013.)

Az 1857. évi népszámlálás kevésbé volt részletes elődjénél. A nemzetiségi kérdést egyszerűen kihagyták. Ennek ellenére mégis közöltek nemzetiségi számadatokat a korábbi census óta eltelt időszak népmozgalmi statisztikáiból számítva, így pl. Fényes Elek számítása alapján ekkor Magyarországon 33.000 cigány élt. . (VÁRADI J., 2013.)

Az 1880-as felvétel során a nemzetiségi hovatartozást nem közvetlenül a nemzetiségi rovatval jelölték, hanem az anyanyelv alapján közelítették meg, hogy ki milyen etnikumhoz tartozik. Ez azonban egészen eltérő adatokat eredményez, mint a nemzetiségre irányuló rákérdezés. Az adatok szerint cigány anyanyelvűek száma 78.759 volt (a teljes lakosság 0,57% -a). 1880-ban tehát csak azokat sorolták a cigányok közé, akik beszélték a cigány nyelvet. Ennek azonban többek között hátulütője volt, hogy a társadalomba való beilleszkedéssel, a többségi környezethez való alkalmazkodással az illető cigány egyre kevésbé használta anyanyelvét, másrészt 1880-ban nagyon sok cigány oláh anyanyelvűnek vallotta magát, s őket nem a cigányokhoz, hanem az oláhokhoz sorolták. Az 1890-es népfelvétel a cigány anyanyelvűek számát 91.611 főben állapította meg (a népesség 0.61%-a).

Az 1900-as census sem tért ki külön a nemzetiségi kérdésre, csak anyanyelv szerint különböztette meg az egyes népcsoportokat. A felmérés szerint 1900-ban 54.449 cigány anyanyelvű személy élt Magyarországon. 1910-ben (hasonlóan az anyanyelvet véve alapul) a tíz évvel korábbihoz

képest a cigány lakosság száma megkétszereződött. Tíz év elteltével elképzelhetetlen egy népcsoport ilyen nagyfokú természetes szaporodása. Ez az eltérés a migrációs folyamatok hatásával hozható kapcsolatba. 1896 és 1904 között Erdély és a hozzá közel lévő területekre a nagyfokú beáramlás következtében számottevően megnőtt a cigány népesség. (VÁRADI J., 2013.) A későbbi censzusok alkalmával is jellemző volt, hogy hol csak az anyanyelvre, hol erre is és a nemzetiségi hovatartozásra is rákérdeztek, de a megkérdezettre bízta annak eldöntését, mely népcsoporthoz sorolja magát. Az ilyen jellegű, önbevalláson alapuló adatfelvétel eredményei semmiképpen nem vethetők össze azokéval, ahol egy minősítő személy végzi el a besorolást (ilyen-olyan szempontok szerint). Ezek az adatok kevésbé a valós demográfiai folyamatokról, sokkal inkább arról tanúskodnak, hogy a közvéleményben hogyan alakul a cigány csoport megítélése, a nagypolitika hogyan áll az adott kisebbséghez, illetve az adott korszak társadalmi-gazdasági folyamatai ösztönzik, vagy fékezik-e az identitás nyílt felvállalását. (2. ábra)

2. ábra: A cigány népesség lélekszáma Magyarország területén a népszámlálási adatok tükrében

Magyarország korszerkezete

Magyarország lakosságáról 130 éve rajzolnak korfákat⁴⁶⁸, és az ábrákról szinte minden leolvasható, ami az évek során az

---

⁴⁶⁸ Korszerkezet: A népesség korosztályok szerinti összetételét legszemléletesebben korfával, más néven korpiramissal tudjuk ábrázolni. A korfán alulról felfelé haladva ábrázolják az egyes korosztályokat, alul helyezkednek el a legfiatalabbak, felfelé az egyre idősebb korosztályok. A férfi népességet a korfa bal, a női népességet annak jobb oldalán szokás ábrázolni. Ily módon a korfa alkalmas a lakosság kor és nemek szerinti bontására is. A korpiramisra az elemzők gyakran a nemek és a korosztályok szerinti összetételen túl más mutatókat (családi állapot, iskolázottság, foglalkoztatottság stb.) is gyakran rávisznek, ez a legszemléletesebb módja a népesség kor- és nemspecifikus mutatóinak, azok életkortól függő változásainak, jellemzőinek ábrázolására.

A korfát nem csak különböző országok népesség összetételének összehasonlítására lehet felhasználni, de egy ország demográfiai struktúrájában időben lezajló változások, tendenciák bemutatására is alkalmas. Nagyon jól nyomon követhetők egy-egy ország korfáján például a népességgazdasági intézkedések pozitív, vagy esetenként negatív hatásai, de még a gazdaságpolitika, s a történelem népesedésre vonatkozó következményei is.

A korfáknak elméletileg két alaptípusa különböztethető meg. A fiatal korfa, fiatal korszerkezet grafikus ábrázolása leginkább egy piramishoz, talpán álló háromszöghöz hasonlítható. A korszerkezet általában a fejlődő országokra jellemző, olyan társadalmak sajátja, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlődés korábbi szakaszában vannak. Széles alapja van e korfának, amely azt jelenti, hogy egy-egy évben sok gyerek születik, szélesek a fiatal korosztályok. E társadalmak termékenysége, reprodukciós képessége magas. A társadalom korösszetételében a fiatalok dominálnak. A társadalmi-gazdasági-egészségügyi fejletlenség miatt azonban már egészen fiatal korban erőteljesen fogyásnak indulnak az egyes évfázatok (kohorszok). Magas a csecsemőhalandóság, magas a gyermekkori

ország népével történt. Jól szemléltetik a korfák Magyarország népességének a korösszetételében bekövetkezett változásokat is. Különösen az első népszámlálások esetében láthatók a korfákon olyan kiugró értékek, amelyek mindenképpen magyarázatra szorulnak. A korstruktúra 1910-es ábrája még piramis formájú, széles alapja van a gyermekkorúak és fiatalok csoportjaiban, amit a századforduló körüli magas születési arány alapozott meg. A piramis az életkorral párhuzamosan – főleg a halálozások magasabb száma, az alacsonyabb várható átlagos életkor miatt – lépcsőzetesen keskenyedik. A korszerkezetnek ezt a típusát „fiatal” korszerkezetű népességtípusnak nevezik. Ilyen fiatal korösszetétel jellemzi a fejlődő országok – Ázsia, Afrika, Latin-Amerika gyengébben fejlett gazdaságú országainak népességét.

1910-ig az első életévüket be nem töltötték sokan voltak, azaz a korfa legalsó ága jóval hosszabb, mint a fölötte levők. Ez az akkori magas csecsemőhalandóságra utal: a megszületett gyermekek jelentős része még első életévének betöltése előtt meghalt. A későbbi népszámlálások adatai mutatják, hogy az orvostudomány fejlődésével, az egészségi ellátás javulásával

---

elhalálozások száma, alacsony az átlagos életkor, magas a halandóság. Az idős korosztályok rohamosan fogynak.

Az idős korösszetételű társadalmakat ezzel szemben az ún. öregedő korfa jellemzi. Ezt leginkább hagyma, vagy hordó alakúnak szoktuk nevezni. Ez esetben a fiatalok száma kicsi, kevés gyermek születik, alacsony a populáció reprodukciós képessége, termékenysége. A középkorúak évjáratái nagyobb lélekszámúak, s viszonylag magas az idős korosztályok létszáma is. A várható élettartam megnövekedése miatt az egész társadalom összetétele az idősebb korosztályok irányába tolódik el. A struktúra és a jelenségcsoport általában a fejlett, posztindusztriális társadalmak sajátja.

arányosan évtizedről évtizedre egyre többen éltek meg első születésnapjukat.

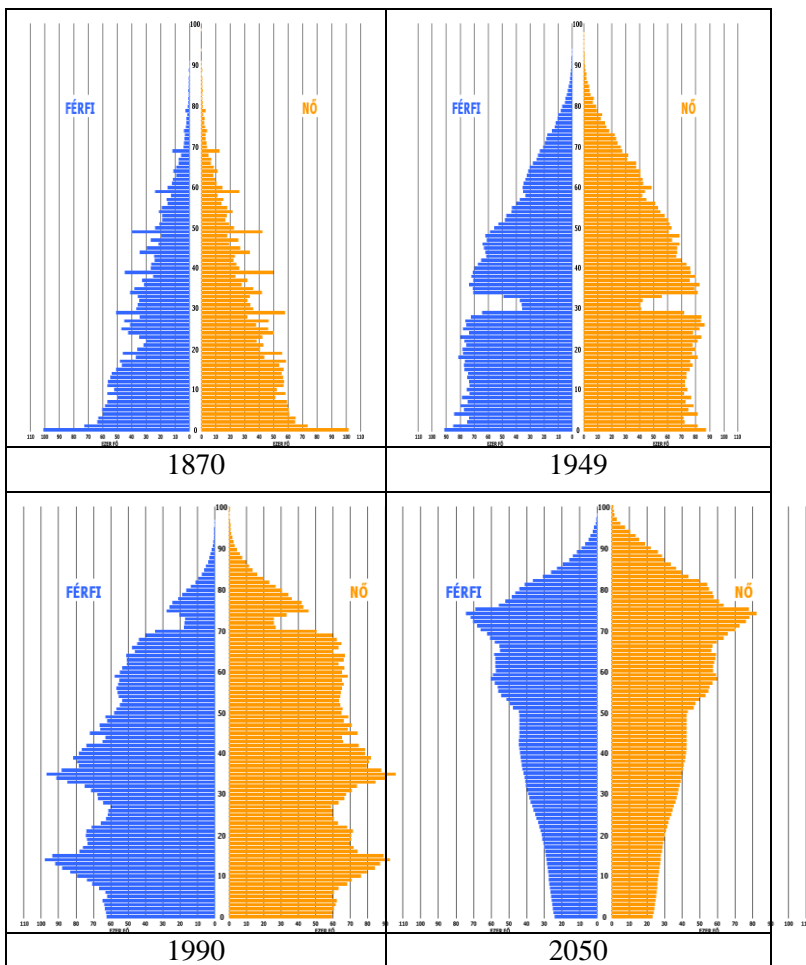
A magyar népesség korfáin (3. ábra) jól látható, hogyan alakult át fokozatosan a magyar népesség korösszetétele a XX. század elejétől a század második felére a korösszetétel ellentétes típusává, amelyet „idős” vagy „öreg” korösszetételnek nevezünk. A születések⁴⁶⁹ és halálozások arányának⁴⁷⁰ csökkenése már a XIX. század második felében megindult. Ezt a korszerkezetet a fiatalok alacsonyabb aránya és az idősebb korosztályok magasabb részesedése jellemzi. A magyar népesség korstruktúrájának változását mindvégig az öregedés általános tendenciája jellemezte a XX. század folyamán, közben azonban egy-egy rövidebb időszakban ellentétes folyamatok is jelentkeztek, melyek mérsékeltek a korábban említett általános tendenciát. Ezeket a rövid időszakokat „részleges fiatalodásnak” is tekinthetjük, hiszen a korösszetétel változásának fő iránya akkor is az öregedés volt, csak a gyermekkorúak arányának csökkenése állt meg, vagy váltotta fel növekedés, a produktív korúak aránya azonban ekkor is csökkent. Ilyen relatív növekedési korszak a magyar demográfiában az 1947-1956 közötti évek, amikor a születések száma meghaladta a második világháború

---

⁴⁶⁹ Születési arányszám: A születési arányszám a népesség lélekszámahoz viszonyítva fejezi ki a születések gyakoriságát. Az ezer főre jutó születések számát adja meg (%-ben fejezzük ki). (Magyarországon 1994-ben már csak 11,3; 2003-ban 9,3 ‰).

⁴⁷⁰ A halálozási arányszám (mortalitás) az adott időszak alatt meghaltak számát viszonyítja az időszak közepén élők lélekszámahoz az ún. évközépi népességhez. Magyarországon az ezer lakosra jutó halálozási arányszám 1994-ben 14,3; 2003-ban 13,4 volt.

előtti és az alatti évek mutatóit, valamint kisebb mértékű javuló mutatókkal az 1970-es évek közepe.

3. ábra: Magyarország korszerkezetének átalakulása (Forrás: KSH⁴⁷¹)

⁴⁷¹ <http://www.nepszamlalas.hu/hun/dokumentumok/tort3.html>

Ma Magyarországon népességből a gyermekkorúak (0-14) aránya 15,9%, a középkorúak (15-59) aránya 63,1%, az időskorúak (60 felett) aránya pedig 21,0%.

A korösszetétel alakulása a magyarországi cigányságban

A cigány populációt közismerten magasabb gyerekszám jellemzi, mint az össznépességet, de nagyobb a halálozási arány és a halálozások száma is, valamint alacsonyabb a várható élettartam. E mutatók eredményeként eltérően alakul a két vizsgált populáció korstruktúrája is.

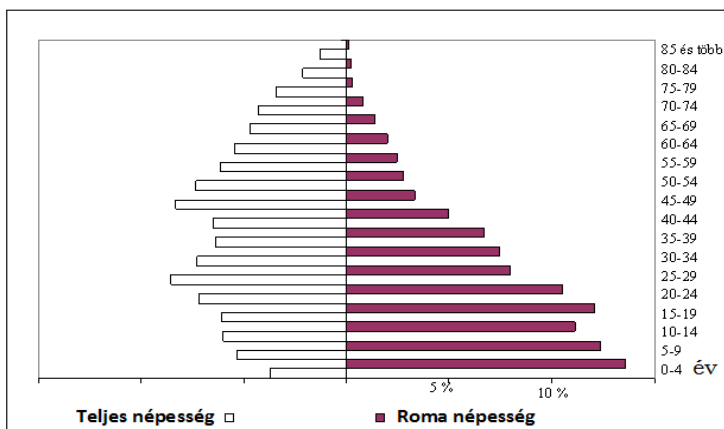
A második világháború után kibontakozott lassan csillapodó demográfiai forradalom a hazai cigányságon belül, a magas születési arány és az egyre csökkenő csecsemőhalandóság következtében kialakult gyors népszaporulat egy rendkívül fiatal korösszetételt is eredményezett. (KOC SIS-KOVÁCS, 1999) Pozitívan hathatott, hogy a telepfelszámolásokkal a cigány családok valamivel egészségesebb lakáskörülmények közé kerültek és közelebb az egészségügyi ellátórendszerekhez, de az is, hogy a kötelező foglalkoztatással a cigány munkaerő (főleg a férfi munkaerő) betagozódott a szocialista munkaerőpiac világába, így a korábbi időszakokhoz képest stabilabb megélhetést tudott teremteni.

Amíg a magyar össznépesség XIX. századi mutatói nagyban hasonlítanak a cigány népesség mai korösszetételére, napjainkra az ország összlakosságának mutatói jelentősen átalakultak. 1894-ben az összlakosság 41%-a tartozott a 14 év alatti korosztályhoz, 53% volt 15-59 év közöttiek részesedése a társadalomból, s a népesség 5,8%-a volt 60 év feletti. Magyarország össznépességének napjainkban 19%-a a 15 év alatti korosztály, addig a

cigányság esetében ez az arány közel 38%. A 60 éves vagy annál idősebb korosztály az ország lakosságának több, mint 19%-át teszik ki, a cigányoknak csak 4,5%-a tartozik e korcsoportba. (4. ábra)

Korcsoport	Magyarország 1894 (%)	Romák 1993 (%)	Teljes népesség 1993 (%)
0-14	41	37,8	19,0
15-29	53,2	27,9	21,5
30-39		15,5	14,6
40-59		14,3	25,6
60-		4,5	19,3
		57,7	61,7

4. ábra: A roma népesség és a teljes népesség korösszetétele Magyarországon néhány időpontban
(Forrás: KEMÉNY I. 1998)

5. ábra: A magyarországi roma és nem roma népesség kormegoszlása (Forrás: BABUSIK, 2004)

Magyarország születési arányszámainak alakulása

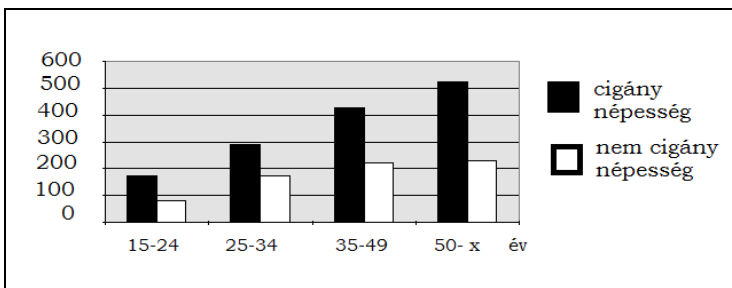
Hazánkban a születések mutatóiról is a XIX. század '70-es éveitől kezdve rendelkezünk pontos adatokkal. Akkor még az 1000 lakosra jutó születési mutató az ország mai területét figyelembe véve 45% körül volt. Ettől kezdve folyamatosan a születési arányszám csökkenése jellemzi a magyar statisztikát. A csökkenés a XX. század elejéig még csak kis mértékű volt, majd az első világháború kitöréséig fokozódott. A születési arányszám ekkor már csak 35 % körül mozgott, ám ez az érték európai viszonylatban még ekkor is magasnak volt tekinthető. Az első világháború éveiben nagymértékben lecsökkent a születések száma (a háború következtében kiesett születések számát fél millióra becsülik), a háborús időszak alatt a legalacsonyabb mutatót 1917-18-ban rögzítették, ekkor 16,5-16,3‰ volt. Az első világháború befejezése után a természetes demográfiai jelenség lépett életbe, s a kiesett szülések pótlására jelentős mértékben megugrott az élveszületések mutatója, 4-5 éven keresztül ismét megközelítette, vagy meghaladta a 30‰-et, a csökkenés azonban 1922 után ismét megindult. Az 1930-as években aztán a nemzetközi gazdaság válságfolyamataival párhuzamban meredekebbé vált a csökkenés, a második világháború kitörése előtti években már csak 20% körüli értékekkel találkozunk, s ez nemzetközi összehasonlításban már csak közepes szintnek felelt meg. A második világháború az elsónél kisebb születéskiesést okozott, de a születési arányszám tovább csökkent. 1945 után újra kismértékű növekedés mutatható ki, 1951-től ismét csökkenő tendencia érvényesül, azonban ezt a folyamatot néhány időpontban ellentétes folyamat váltotta fel, Így 1953-55 között a nagyarányú kiugrás (1952: 19,6‰-ről 1954: 23,0‰-re) a drasztikus népesedéspolitikai intézkedések (a művi vetélések

korlátozására hozott rendelkezések 1953-ban)
következménye. (LANGERNÉ RÉDEI M., 2001)

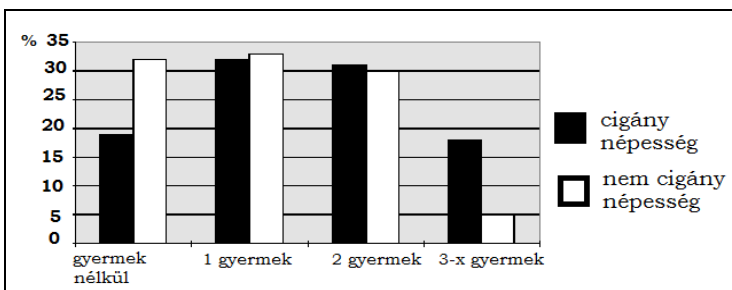
A cigány népesség születési mutatói

A második világháború után a mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több, mint hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. (KOCSIS-KOVÁCS, 1999)

Kemény István 1971-es adatai szerint az ezer lakosra jutó születési arányszám a cigányoknál még mindig 32 ‰ volt, miközben ez ekkorra az össznépeességben 15‰-re csökkent. E mutató 1993-ra 28,7‰-re mérséklődött a cigány népességben, illetve 11,3‰-re az ország egészét tekintve. (KEMÉNY I, 1997) Hasonló eltéréseket tükröznek HOÓZ István (1992) baranyai vizsgálatai is, mely szerint 100 házas nőre eső gyermekek átlagos száma a cigányok esetében 327, míg a nem cigány populáció esetében 212 volt. HoóZ szerint a 15-19 éves korosztályba tartozó cigány nők termékenysége négyszerese a nem cigány népességben regisztrált termékenységi mutatóknak, ami az eltérő házasságkötési, gyermekvállalási szokásokban gyökerezik. Ez a különbség a két vizsgált csoport között a 20-35 éves korcsoportban csökken, hiszen a nem cigány származású nők zömében ekkor vállalnak gyermeket, a 35 év felettiéknél azonban ismét nő a különbség, ami azt mutatja, hogy a cigányok esetében kitolódik a gyermekvállalás kora. Hasonló adatokat tártak fel a KSH 1992-es, '93-as vizsgálatai, illetve a népszámlálási adatokon nyugvó elemzések is. (6-7. ábra)

6. ábra: A 15 éves, vagy idősebb házas nőkre jutó élve született gyermekek száma (100 főre vetítve⁴⁷²) (1990.)⁴⁷³

7. ábra: A családok megoszlása a gyermekek száma szerint a hazai cigánynak, illetve nem cigánynak minősített népesség estében (1993.)⁴⁷⁴

⁴⁷² A helyettesítési arányszám azt mutatja meg, hogy hogyan alakul egy társadalomban a szülők újratermelődése. Ha az anya és az apa helyett csak egy-egy gyermekkel számolunk, a helyettesítési arányszám értéke 2. Azonban ez az érték nem elegendő egy társadalom reprodukciójához, a népességszám pusztán stagnálásához. A szülők egy része ugyanis nem éri meg az átlagos élettartamot, ezért a népesség lélekszámának szinten tartásához 2-nél nagyobb értékű átlagos gyermekszámra van szükség (általában 2,1-2,2). Az ábra értékeit 100-zal osztva összehasonlító adatot nyerhetünk a cigány népesség helyettesítési arányszámára.

⁴⁷³ KSH 1990. évi népszámlálás adatai alapján

⁴⁷⁴ A cigányság helyzete, életkörülményei. KSH 1994.

Magyarországon 1992-ben összesen 122 000 gyerek született, 1993-ban 116 000, ez utóbbiból roma származású 13 833 fő volt, vagyis az összes megszületett gyermeknek 11,9%-a. Ez azt mutatja, hogy a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése, mint láttuk azt a korstruktúra vizsgálatokor is. Ezen adatok is azt a közismert szociológiai ténytet támasztják alá, hogy míg a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi, addig a cigány populáció a szocialista időszak évtizedeiben kezdett el emelkedő születési arányokat produkálni. E demográfiai jellegzetességek - bár valamennyire csökkenő intenzitással - jellemzik a cigány népességet napjainkban is. A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg.

Neményi Mária 1997-ben végzett kutatást 'Terhesség – szülés – gyermekgondozás - cigány anyák és az egészségügy kapcsolatrendszerében' címmel a három legjelentősebb magyarországi cigány etnikai csoport körében. Bár a minta eléggé kis méretű volt – mindössze 80 fiatal roma nővel készítették interjú -, adatai közül néhány számunkra is érdekes lehet. A cigányság gyermekvállalási szokásainak lassú változását támasztják alá a kutató vizsgálati is. A mai szülőképes korban lévő korosztályt a szülői generáció termékenységéhez viszonyítva a válaszadók gyermekvállalási szokásai radikális változást mutattak (8. ábra), átlagosan mintegy felére csökkentve a családonkénti átlagos gyermekszámot. (NEMÉNYI M. 1999)

A kutató megfigyelései azt mutatják, hogy a romungrók között toldott ki leginkább az első gyermek vállalásának időpontja, s itt a legalacsonyabb a családonkénti gyerekszám is, míg a beások vállalták legkorábban első gyermeküket. (NEMÉNYI M. 1999) A romungró adatok talán arra engednek következtetni, hogy e népcsoport közelebb áll az ösztársadalom szokásrendszeréhez, normáihoz, a leginkább

integrálódott csoportja a hazai cigányságnak. A fenti mutatókat azért tartottuk fontosnak kiemelni, hiszen jól látszik, mekkora különbségek vannak az egyes cigány csoportok termékenységi jellemzői között. Értelemszerűen az országnak azokban a térségeiben, ahol zömmel beás, vagy oláh cigányok élnek egészen másféle népesség változásokkal és azok gazdasági következményeivel kell a jövőben szembenézni, mint az inkább romungrók lakta területeken.

	Beás cigányok	Oláh cigányok	Romungrók
Testvérszám átlaga	6,0	6,3	5,8
Gyermekszám átlaga	3,1	3,1	2,4

8. ábra: A testvérszám és a gyermekszám alakulása a nők körében a három magyarországi cigány csoportban
(Forrás: NEMÉNYI M. 1999)

A magyarországi cigány népesség hátrányos egészségügyi helyzetét mutatják Hoóz István vizsgálatai is a terhességekre, illetve azok lefolyására vonatkozóan. A spontán vetélések aránya a cigány szülések esetében 8,8 ‰ volt az 1990-es évek elején, míg a nem cigányoknál csak 4,9‰. A koraszülések arányát a cigány nőknél 21,5‰-re tette a kutató, miközben a nem cigányoknál 8,8‰-et regisztráltak. A csecsemőhalandóság a cigány populációban 40‰ volt ekkor, a nem cigányoknál pedig 18‰, ami szintén elég magas érték. (HOÓZ, 1992)⁴⁷⁵

⁴⁷⁵ Az érték később jelentősen javult, 2003-ban Magyarországon a csecsemőhalálozások gyakorisága 7,3 ‰ volt. 2010-ben ezer élveszülöttre 5,3 csecsemőhalálozás esett. (forrás: KSH,

Halálozási mutatók a cigány népességben

A statisztikákból tudjuk jól, hogy a halálozások aránya Magyarországon évtizedek óta növekedik 1991-ben 14%, 1993-ban 14,4%. A születések számának csökkenése és a halálozások növekedése együttesen eredményezi azt a népességsökkenést, amely az ország lakosságának alakulását 1980-tól meghatározza, annak összes társadalmi vetületével együtt. A várható élettartam tekintetében megfigyelhető jelentős eltérések a cigányság rossz szociális, egzisztenciális és egészségügyi körülményeire vezethetők vissza. HOÓZ (1992) Baranya megyei vizsgálatai alapján a cigány nők várható élettartama 59,5, míg a cigány férfiaké 55,3 év. Ezzel szemben az átlag magyar adatok ezen az időszakban a nők esetében 75 év, míg a férfiaknál 66 év körül mozogtak⁴⁷⁶.

A cigányság növekvő aránya és lélekszáma az ország mérsékeltbben gondolkodó lakosságában két gondolatot vet fel általában: Még fokozottabban fel kell készülniük az oktatási – nevelési intézményeknek e népcsoport tanulóinak speciális igényeire, az abból eredő problémákra. A jövő munkaerőpiacát pedig még erőteljesebb kihívások elé állítja az ország társadalomszerkezetének ilyenén átalakulása. (A radikálisabbak fejében ennél katasztrofálisabb forgatókönyvek is felbukkannak az etnikai arányok megfordulásáról és annak következményeiről.) Ezért nagyon fontos kérdés, hogy milyen reális eszközökkel fogalmazhatók meg forgatókönyvek a cigány népesség jövőbeli alakulásáról. Igazolhatók-e a

---

<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/stattukor/csecsemohalandosag.pdf>

⁴⁷⁶ A KSH adatai szerint hazánkban a születéskor várható átlagos élettartam - 2011-es számítások szerint - a nők esetében 78,23, férfiaknál pedig 70,93 évre emelkedett.

gyakran szélsőséges hangvételű riogató tudósítások jövőképei?

A cigány népesség demográfiai jövőjének forgatókönyvei

Két úton nyerhetünk információkat arról, hogyan is alakul az elkövetkező évtizedekben a cigányság lélekszáma, s ezzel összefüggésben egyéb demográfiai mutatóik. Az egyik módszer a demográfiai prognózisok felállítása, a másik eszköz a népesedéselméletek alkalmazása e népcsoport számosságának változásában.

Adódik tehát a kérdés, melyik módszer hogy működik, mire jó, mennyire adhat pontos irányt a változásokra nézve.

Prognózisok vagy elméletek?

Véleményünk szerint mindkét terület használható a népesség változásainak, demográfiai viselkedésének előre jelzésére, mindegyiknek vannak előnyei és hiányosságai. Ezeket vegyük elsőként sorra! (9. ábra)

A demográfiai prognózisok valahogy úgy működnek, mint az időjárás előrejelzésben használt modellek. Ahogy a meteorológiában a légkör pillanatnyi állapotának, jellemzőinek a mérésével, s ezen mutatók változásának nyomon követésével születnek a prognózisok, úgy működik ez a társadalomtudományban is. Csupán itt nem légnyomást, hőmérsékletet, csapadékmennyiséget, páratartalmat mérünk, hanem az adott népesség születési mutatóit és azok változását, várható élettartamának tendenciáit, egészségügyi mutatóit, halálozási sajátosságait tesszük a vizsgálat tárgyává. Ahogy a meteorológiában vannak rövid, közép- és hosszú távú előrejelzések, úgy a társadalomtudományok is e kategóriákkal dolgoznak, csupán ez esetben a rövid táv nem néhány napnyi,

hanem 10-20 évre történő, a középtáv nem egy hétre, hanem 25-50 esztendőre aló előretekinést jelent, míg a hosszú távú kilátásokat sem egy-két hónapra, de akár fél-egy évszázadnyi időtávban értelmezzük.

Ahogy az időjárás előrejelzésben, úgy itt is a rövidtávú prognózisok beválása a legnagyobb valószínűségű, hiszen mindazok a változók, amelyek alakulását vizsgáljuk, e tartományban jósolhatók legbiztosabban. Egyik terület sem ad 100%-os beválasí eredményt, hiszen a természetben az időjárás elemeibe beleszólhatnak előre nem jósolható történések, jelenségek – egy-egy front mozgásának eltérülése, sebességének változása, stb. Még kevésbé működnek ezek a prognózisok jól a társadalom vizsgálatában. Míg a természet erői kiszámíthatóbbak – pl. biztos összefüggés, hogy egy adott felszín egy cm²-ét egy egységnyi napsugárzás hány fokkal melegíti fel –, addig a társadalom erői, a társadalmi csoportok viselkedése kevésbé determinisztikus. Pl. világos az összefüggés, hogy ha emelkedik a népesség átlagos iskolázottsági mutatója, az majd a csökkenő gyermeklétszámokban fog leképeződni, de itt pontos egységekről nem beszélhetünk, azt nem tudjuk megmondani, hogy egy százaléknyi emelkedés, hány fős gyermekszám csökkenést okoz. Ez esetben ráadásul a népesség jövőbeli változásainak prognosztizálásakor az alapvető demográfiai mutatókon túl olyan, a népesség gyermekvállalási kedvét aktuálisan befolyásoló tényezőket is figyelembe kellene venni, mind a gazdaságpolitika, a gazdasági helyzet alakulása és kiszámíthatósága, a családok pozitív, vagy negatív jövőképe, a családpolitika támogató, vagy visszafogó hatásai, stb. Mennyire jósolhatók ezek akár csak rövid távon is? Ez adja a prognózisok hátrányát. Azt jó eséllyel, csupán matematikai elven ki tudjuk számolni, ha egy induló populáció nagysága X, akkor változatlan körülmények között Y születési és Z halálozási mutatók hatására, a tapasztalt túlélési renddel számolva N év múlva mekkora lesz a

népesség. De épp a körülmények feltételezett változatlansága, amelyet senki nem tud garantálni, teszi bizonytalanná a prognózist. Az így nyert számítási adatok inkább matematikai képességeinkről adnak pontos képet, mint a népesség ténylegesen várható alakulásáról. Előnyük viszont, hogy eredményeink direkt módon a vizsgált népcsoport – ez esetben a cigányság - népesedésére vonatkoznak.

Az elméletek ezzel szemben általában az együtt mozgó társadalmi-gazdasági történéseket mutatják be. A társadalomban és a gazdaságban zajló változások, átalakulások, jelenségek egymásra hatását vizsgálják és helyezik a népesség változását ez alapján elméleti keretbe. Nem dolgoznak egzakt számadatokkal, ilyen módon azt nem fogjuk megtudni, mikor következnek be pontosan bizonyos változások, mikor mennyi lesz egy csoport lélekszáma egy bizonyos időben – ezeket a jelenségeket az elméletek a társadalmi-gazdasági változások bizonyos állapotaihoz kötik. Várható tendenciákat fogunk kapni tehát bizonyos más tényezők változásának függvényében. Úgy működik ez a tevékenység, – maradva a meteorológiai hasonlatnál – mint a globális felmelegedés elmélete. Azt abból nem tudjuk meg, hogy a Föld egy adott pontján mennyi lesz az átlaghőmérséklet 2050-ben, vagy 2100-ban, de tendenciákat kapunk, ha ennyi és ennyi CO₂... kerül a légkörbe, akkor ez és ez következik be. Mégis a rendszer nagy összefüggéseit ismerve jövőképet kaphatunk a változások és az összefüggések természetéről. Itt inkább logikai következtetésekről van szó. Ezek az elméletek ráadásul nem direkt a cigányok, hanem általában a népesség demográfiai trendjeit rajzolják meg, azonban véleményünk szerint az általános összefüggések miatt vonatkoztathatók konkrét népcsoportunkra is.

	Prognózis	Elmélet
Időtáv	rövid, közép, hosszú	hosszú
Eszköz	matematika	logika
A vizsgált populáció	a cigány népesség	a népesség, cigányokra csak vonatkoztatható
Az érvrendszer alapja	pontos kiinduló adatok, népesedési statisztikák	a társadalmi-gazdasági összefüggések használata
A kapott eredmény	pontos eredmények, számadatok, időpontok	trendek, pontos adatok és konkrét időpontok nélkül
A körülmények kiszámíthatósága	váratlan külső tényezők belépése miatt bizonytalan	külső tényezőket is kezel
Megbízhatóság	hosszabb időtávnál romlik	megbízható, mert kevesebb konkrétummal dolgozik

7. ábra: A demográfiai prognózisok és elméletek összehasonlítása

A prognózisok

Néha tudományos publikációk is közölnek prognózisokat a népesedés jövőbeni folyamatairól, a hazai cigányság lélekszámának alakulásáról. Ezek általában nem rugaszkodnak el oly mértékben a tényektől és nem annyira

riogatók, mint a szélsőjobbos hangvételű publikációk, média megnyilatkozások, vagy a közbeszédben használt ijesztő jövőképek. A Kemény-féle kutatócsoport 1998-ban közzétett becslései is tartalmaznak rövid távú prognózist: *„Becslések szerint 20 év múlva 9,6-9,7 millió körül várható az össznépesség alakulása, ha a mostani tendenciát nem sikerül megfordítani. Ezzel szemben a romák létszáma, ha a jelenlegi értékekkel számolunk 650 000 körül mozog majd, vagyis meghaladja a lakosság 6,5%-át”* – írta KEMÉNY ISTVÁN 1998-ban, s mára tudjuk, a jóslott tendenciák nagyjából be is váltak.

A roma népesség demográfiai jellemzőiről és létszámának 2050-ig várható alakulásáról szól az a középtávú előrejelzés, amit a KSH és a Népeségtudományi Intézet berkeiben készített HABLICSEK. László (2000: 243-276). Különböző kutatások becslési módszereire alapozza ez a szakanyag a későbbi cigány lakosság nagyságának megállapítását. Kiindulásként az MTA Szociológiai Kutatóintézetének 1971-es és '93-as, Kemény István által vezetett kutatásai, valamint a KSH 1993-as reprezentatív adatfelvétele segítségével korrigálja az 1990-es népszámlálási adatokat, és egy 3,5-ös szorzót alkalmazva jut el a cigányság "bázisnépességének" nagyságához. Azonban épp ennek a bázisnépességnek a megállapítása problematikus, hiszen eltérő definícióval nagyon más alappopulációt kaphatunk! (Ki számít cigánynak? Aki annak vallja magát, akit egy reprezentatív mintás kutatás kiötlői ilyen-olyan ismervek szerint cigánynak gondolnak? Előfordul, hogy egyéb statisztikákból próbálják levezetni logikai úton a létszámot.) Fontos momentuma ennek a prognózisnak, hogy feltételezi: *"a roma népességet sem az asszimiláció, sem a nemzetközi vándorlás érdemben nem fogja érinteni"*, tehát a szerző zárt népességgel számolt. Ugyanígy a kiindulópontok között szerepel a termékenység és halandóság akkori aránya, azaz a 3,1-es termékenységi arányszám (100 roma nő átlagosan 310

gyermeket szült élete folyamán - ami az országos átlag több mint kétszerese) és a roma férfiak és nők születéskor várható átlagos élettartama, amely szintén jelentős, 8-10 évnyi különbséget mutatott az országos adatokhoz képest. Ám biztos, hogy ezek ilyen konstans tényezők? S akkor még nem beszéltünk azokról a külső változókról, amelyeket itt nem vesznek figyelembe, mint a gazdasági helyzet, a jólét, az anyagi biztonság, a családpolitika, az iskolázottsági szint ... bajosan kiszámítható alakulása. Kezeljük tehát jól felépített matematikai játéknak az ilyen prognózisokat!

A becslések szerint ugyan a roma népesség termékenysége és halandósága is csökkent az 1990-es években, de ezzel együtt még a 2000-es évek elején is 2%-os (belső) szaporodás jellemzi ezt a populációt. Azt feltételezik a szerzők, hogy a termékenységi arányok a továbbiakban is jelentősen eltérnek majd a többségi arányoktól. Ez megint csak abból a statikus szemléletből fakad, hogy a cigánynak tekintett populáció tagjai körében az elkövetkezendő években sem fog jelentősen növekedni az iskolázottság, a szakképesítés megszerzése, ezen belül különösen a nőké nem. Hiszen ha e téren történne változás, ugyanaz következne be, mint Európa legkülönbélebb kultúrájú, vallású, nemzetiségű népeinél a 20. század folyamán, ahol ez az egyszerű összefüggés (magasabb iskolai végzettség - alacsonyabb termékenységi ráta) mindenütt a gyermekszám radikális csökkenését eredményezte.

A szakanyag által felkínált három alapforgatókönyv és két kiegészítő scenárió közül távlati tervezés céljára az alapváltozatot javasolják, amely "reálisan mutatja be az etnikum jövőbeni létszámváltozásait, és alapot ad a demográfiai létszámokra épülő más, így iskolázottsági, foglalkoztatási következtetések levonására is." (De miért pont ez a reális? Miért kell több variáció? Rögtön látjuk, hogyha változnak a bemeneti számok, változnak a kimeneti eredmények is! Olyan ez, mintha a napi időjárás

előrejelzésben három forgatókönyvet adna meg a meteorológus.) Ennek megfelelően kimondják: a roma közösség létszáma mintegy kétszeresére emelkedhet 2050-ig, és mivel az országos népesség-előreszámítás akkorra 8 milliós lakossági létszámot valószínűsít, a roma népesség aránya a mai 5%-ról 15%-ig emelkedik majd. A roma csecsemők aránya az újszülöttek közt a mai egyhatodról több mint egynegyedre fog emelkedni. A roma fiatalok aránya is eléri a korcsoportjuk 24%-át. A munkaképes korúak (20-64 évesek) körében a mai 4%-os arányuk 2050-re eléri majd a 16%-ot, vagyis minden hatodik potenciális munkavállaló roma lesz a jövő században - olvashatjuk. Összességében - számolva az évtizedenkénti 100-120 ezres gyarapodással - a jövő század közepére a roma kisebbség létszáma reálisan elérheti az 1,2 millió főt. (HABLICSEK, 2000) Véleményünk szerint az ilyen számítások, bár matematikailag kétségkívül helyesek, a valós jövőkép jóslására éppen a sok-sok külső változó figyelmen kívül hagyása miatt nem alkalmasak, viszont a közölt szám adatok nagyon is jók a közvélemény riogatóására.

Az elméletek

Az elméletek közül három alapvetőt veszünk górcső alá, a földtudományokban gyakorta használt termékenység demográfiai elméletét, a közgazdaságtudomány által felvázolt modellt, illetve a termékenység szociológiai elméletét, de foglalkozunk ezek változataival is a teljesség igénye nélkül. Megvizsgáljuk, ezek tükrében hogyan értelmezhetők a hazai cigányság népesedésének tendenciái és távlati kilátásai.

A termékenység demográfiai elmélete a különböző társadalmak, népcsoportok népesedési tendenciáit leíró modell, s azt elemzi, milyen törvényszerűségek jellemzik a

társadalmak demográfiai viselkedését a történelem folyamán. Ez a **demográfiai átmenet modellje**. A népesedési mutatók - a születések száma, a halálozások mutatói, a természetes szaporodás⁴⁷⁷, a születéskor várható élettartam⁴⁷⁸, átlagos gyermekszám, korszerkezet jellegzetességei - ugyanis nem véletlenszerűen változnak az idők folyamán. A demográfiai vizsgálatok igazolták, hogy e tényezők nagyon szoros összefüggésben állnak a mindenkori társadalmi-gazdasági berendezkedéssel, fejlettséggel. Az adatok alapján jellemző szakaszokra bontható a népesség alakulása, s e szakaszok a társadalmi-gazdasági fejlettség bizonyos szintjein szabályosan

---

⁴⁷⁷ A **tényleges népességszám változás** két demográfiai jelenség összetevőjeként alakul. A népesség számának változását egyrészt a populáció lélekszámának természetes változása (a természetes szaporodás, vagy fogyás) határozza meg. **Természetes szaporodásról** beszélhetünk, ha az élveszületések száma az adott területen meghaladja a halálozások számát, ha a különbséget fordított, a **természetes fogyás** jelensége áll fenn. A népesség nagyságának változásában a másik fontos befolyásoló tényező pedig a vándorlások különbözete. Ennek a mérlege is lehet pozitív, vagy negatív, aszerint, hogy a vizsgált terület egység esetében a bevándorlás, vagy az elvándorlás-e a meghatározóbb. A **vándorlási különbözet** az egy adott közigazgatási egységbe állandó és ideiglenes jelleggel bejelentkezők és az onnan kijelentkezők eredője. Magyarországon a természetes fogyás 1994-ben ezer főre vetítve – 3,0 volt.

⁴⁷⁸ A **születéskor várható átlagos élettartam** egy olyan mutató, amely képet ad bizonyos időszakok halálozási jellegzetességeiről. A születéskor várható átlagos élettartamról elmondható, hogy a társadalmi-gazdasági adottságait tekintve gyengén fejlett országokban mindig alacsonyabb, s gazdasági fejlődéssel, az életkörülmények, egészségügyi helyzet, s a többi demográfiai jelzőszám javulásával párhuzamosan e mutató is növekszik.

követik egymást, minden szakasz a népesedési mutatók jellemző alakulásával írható és határolható le. Természetesen ahogy a társadalmi-gazdasági fejlődés sem egyidejűleg következett be minden országban, társadalomban, hanem a Föld egyes területein, s Európán belül is időben elcsúszva alakul, úgy a demográfiai átmenet modelljének szakaszai is más-más korszakokhoz köthetők különböző országokban, különböző népeknél, vagy népcsoportoknál, illetve az egyes országok lakossága a modell más-más szakaszainak jellegzetességeit mutatja az adatok tükrében.

Vizsgált modellünk hosszú tudománytörténeti gyökerekkel rendelkezik. A demográfia egyik atyjaként Thomas Robert Malthus kell megemlítenünk. Híres művében (1798), mely nem kevés bírálatot kapott az utókortól egy leegyszerűsített elméletet fogalmazott meg a népesség növekedéséről⁴⁷⁹. E szerint a halandóság mutatóinak javuló tendenciája mellett a népesség növekedése felgyorsul, mert a termékenység változatlanul magas marad (ANDORKA, 2003:271). A népességszám, ha nem fékezi semmi, gyorsan, mértani haladvány szerint kb. 25 évenként megkétszereződve képes növekedni. Az élelmiszertermelést viszont a szerző szerint számtani haladványhoz hasonlóan lehet növelni, ezért a népesség előbb vagy utóbb óhatatlanul akadályokba ütközik, különböző fékek lépnek fel, amelyek a népesség növekedését lassítják. A népesség szaporodása tehát gyorsabb ütemű, mint amilyen mértékben a termelés és különösen az élelmiszertermelés növekedni képes. Ez szükségképpen halandósági katasztrófához vezet, melyet ún. külső korlátozó tényezők belépése idéz elő. Ez megjelenhet járványok, éhínség, vagy háborúk formájában is. Későbbi munkáiban elismerte Malthus, hogy a népesség lélekszámának csökkenése oly módon is megvalósulhat, hogy a népesség korlátozza a

---

⁴⁷⁹ Robert Malthus: Tanulmány a népesedés törvényéről. Budapest, Politzer, 1902.

születések számát, mégpedig a késői házasságkötés, vagy a házasságkötéstől való teljes tartózkodás révén – ezeket tekinthetjük belső korlátozó tényezőknek.

Azonban a fejlett európai országokban már Malthus életében megindult, majd az azt követő évtizedekben lezajlott demográfiai változások azt igazolták, hogy az európai népeségek fokozatosan korlátozták a születések számát (kezdetben tényleg a házasságkötések időpontjának általános kitolásával, később azonban sokkal nagyobb mértékben a házasságon belüli születésszabályozással). Tehát a népesség növekedési üteméhez mérten a termelés gyorsabban növekedett, az élelmiszer-ellátás javult, az általános életszínvonal emelkedett és nem következett be a jósolt demográfiai katasztrófa.

A későbbi demográfusok fokozatosan felismerték, hogy a fejlett országokban Malthus elméletével ellentétes tendenciák jellemezték a XIX. század népesedési folyamatait. A halandóság javulási folyamata továbbra is érvényben maradt, ezt azonban később a termékenység csökkenése követte. A megfigyelés először Adolphe Landry francia demográfus elméletében került megfogalmazásra⁴⁸⁰. Ezt az ún. demográfiai átmenet elméletet a második világháború utáni évtizedekben több kutató fejlesztette tovább (pl. Frank Notestein, 1945).

A demográfiai átmenet elmélete szerint a népesség fejlődésének öt (mások osztályozásában négy) egymást követő fázisa van. (9. ábra)

1. Az első fázisban a halálozási és a születési arányszám egyaránt igen magas - J. Blacker magas stationer fázisnak nevezi (TÓTH A. 2013). A két mutató egymás mellett halad az időben, ezért a népesség növekedése nem jelentős, lassan növekszik a népesség, esetleg stagnál annak

---

⁴⁸⁰ Adolphe Landry: La révolution démographique. Paris, Sirey, 1934.

száma. Ez a szakasz az agrártársadalmakat jellemzi, ahol a magas termékenység okait a gazdasági szerkezetben, a házasság és a család intézménye, a nevelési rendszer és a vallásos világnézet sajátosságaiban találhatjuk. Az asszonyok előtt álló lehetőség a korai férjhez menés és a gyakori terhesség, hisz ez részint a létfenntartás módját (sok gyerek = sok munkaerő és biztos öregkori eltartás), valamint az asszonyi élet beteljesedését jelenti. Ebben a szakaszban a halálozások magas száma és aránya annak köszönhető, hogy fejletlen a gazdaság, alacsony a mezőgazdaság ellátó képessége, s ezzel együtt az élelmiszerellátás hatékonysága, rosszak az életkörülmények, fejletlen az egészségügyi ellátórendszer és az orvostudomány. Rövid születéskor várható élettartam, magas csecsemőhalálozás, illetve a későbbi életkorokban is magas halálozási ráta határozza meg e korszakot. Ilyen körülmények között a népesség lélekszámának szinten tartását a magas születési arányszám biztosítja, a sokgyermekes családmódel a követendő norma. Jellemzően Európa országai ebben a fázisban az ipari forradalom korszakáig voltak, s a népesedési folyamatokban a változást az iparosodás, a gazdaság fejlődése és ezzel együtt a társadalmi rend átalakulása, a modernizáció hozta el. Hazánkban ez a szakasz valószínűsíthetően egészen a XIX. század közepéig húzódott, de mint láttuk, egzakt és rendszeres statisztikai adatokkal ekkorról nem rendelkezünk. Csak a kapitalizálódás, iparosodás és polgárosodás korszaka kezdi el átrendezni ezt a demográfiai képet.

2. A második fázisban (korai népességnövekedési fázis) a halálozási mutatók fokozatosan javulni kezdenek, a termékenység ekkor még változatlanul magas marad. A halálozási mutatók javulása az ipari forradalom után felgyorsuló gazdasági fejlődésnek köszönhető. Ipari tömegtermelés biztosítja a népesség életszínvonalának javulását, a mezőgazdasági termelés korszerűsödése az élelmiszerhiány, az éhínségek megszűnését, az orvosi

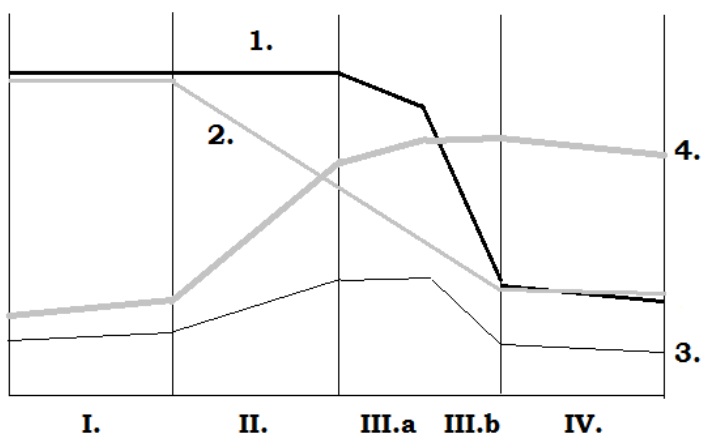
technológiák fejlődése, védőoltások megjelenése a várható élettartam kitolódását és a halálozási mutatók csökkenését okozzák. A születések száma azonban továbbra is magas marad, mert a gyermekvállalási szokásokat nem annyira a kemény gazdasági, vagy egészségügyi mutatók, sokkal inkább a társadalom érték- és normarendszere határozza meg. A halálozási és a születési mutatók eltávolodása miatt kinyíló demográfiai olló következtében a népesség szaporodásának üteme felgyorsul, demográfiai forradalom, ún. népességrobbanás következik be. Ez játszódik le hazánkban a XIX. század második felétől.

3. A modell harmadik szakasza (késői növekedési szakasz) a halálozási arányszám további csökkenését mutatja, ebben a fázisban azonban már a születési mutatók is csökkenésnek indulnak. A népesség növekedése továbbra is gyors, bár lassan csökken annak üteme. A termékenység csökkenése mögött a kutatók okokként a modern társadalmi-gazdasági fejlődést, az iparosodást, az urbanizációt, a tradicionális gondolkodásmód néhány nemzedék alatti átalakulását, az életszínvonal emelkedését, az iskolázottsági mutatók javulását, s ezekkel összefüggésben az emancipációt, a női szerepek megváltozását sorakoztatják fel. Összefoglalva a tradicionális sokgyermekes családmodellről a társadalom átvált egy kevés gyerekes modellre. Magyarországon nagyjából a XX. század első felére esik ez a fázis.

4. A következő szakaszban (alacsony stationer szakasz) a halálozási mutató javulása előbb csak lelassul, majd megáll. A születési arányszám tovább csökken, így a két mutató közötti rés beszűkül, a demográfiai olló csukódik, ezért a népesség növekedési üteme lelassul. A XX. század közepén már itt tart hazánk.

5. A modell utolsó fázisát (természetes fogyási szakasz) a halálozási arányszám és a születési arányszám alacsony szinten történő stabilizálódása jellemzi, a népesség növekedése megáll, sőt egyes országokban, ahol a halálozási

mutatók a születési mutatók fölé kerülnek, még a népesség csökkenése is bekövetkezik. Ez jellemzően a posztindusztriális társadalmak népesedésének tendenciája. (F. NOTESTEIN, 1945).

9. ábra: A demográfiai átmenet modellje (1. születési arányszám; 2. halálozási arányszám; 3. természetes szaporodás; 4. a népesség lélekszáma)

A demográfiai átmenet modelljével kapcsolatban meg kell jegyezni, hogy azt az egyes országok tendenciái kisebb-nagyobb eltérésekkel követték. Franciaországban például már az 1780-as évtizedben megindult a termékenység csökkenése, a hasonló társadalmi-gazdasági fejlettségi fokon álló Angliában, csak 1890 körül. Az 1700-as évek végén Franciaországban az angliainál sokkal magasabb volt a mezőgazdaságban foglalkoztatott népesség aránya, alacsonyabb volt a városi népesség aránya, a városiasodás szintje, kisebb volt az írni-olvasni tudók aránya népességből, vagyis a társadalmi-gazdasági fejlettség alacsonyabb fokon

elindult a demográfiai átalakulás. Tehát a fent említett okok a termékenység csökkenése mögött nem tekinthetők mindenhatónak, azok fontossági sorrendje, egyes okok fontosabb, vagy kevésbé meghatározó szerepe nem jelenthető ki. Mára a demográfiai átmenet minden fejlett országban - így Magyarországon is - végbement, s elérte 5. szakaszát.

Kérdés, hogy a magyarországi cigányság népesedési folyamatai illeszthetők-e a fent vázolt összefüggésrendszerbe? Feltételezésünk, hogy igen, hiszen e népcsoport demográfiai viselkedését is az általános társadalmi-gazdasági tényezők befolyásolják. Nehezebb azonban a hipotézis bizonyítása, hiszen miközben a tudományos kutatás alapkritériumainak (rendszeresség, összehasonlítható, azonos módszertan, reprezentativitás, a minta kellő nagysága) a magyar népesség statisztikái megfelelnek, ezenközben nincsenek rendszeres és folyamatos megbízható statisztikáink a különféle társadalmi mutatókról a cigány népesség esetében. Különösen a korábbi századok felmérései terhesek a módszertani hibáktól, a becslésekből származó tévedési lehetőségektől, de a XX. század során nyert adatfelvételek sem mentesek ezektől, elég csak a különféle definíciós kísérletekből (a népszámlálások során használt önbesorolás módszeréből, a Kemény-féle iskola külső környezet ítélete alapján történő cigány meghatározásából, vagy a KSH 1993-as cigány életvitel definíciójából⁴⁸¹) eredő eltérésekre utalnunk. (CSERTI CSAPÓ, 2006:164-165) Ezen módszertani eltérések miatt meglehetősen szeszélyesen ugrándozó adatokat kapunk a vizsgált népcsoport lélekszámára vonatkozóan. (10. ábra)

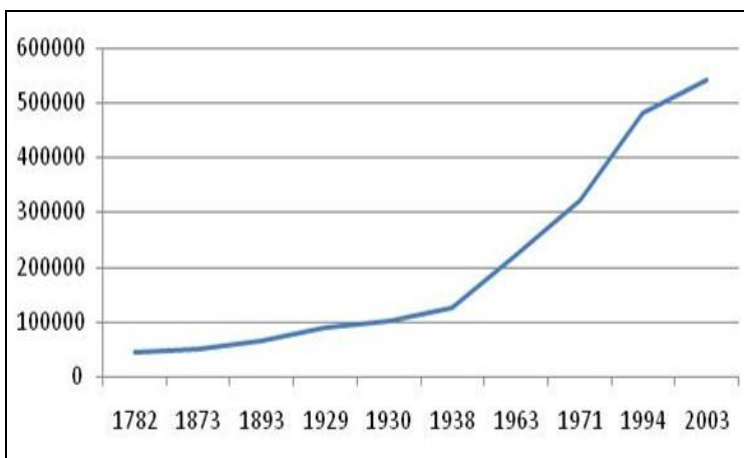
10. ábra: Magyarország cigány népességének lélekszáma különböző adatforrások alapján

---

⁴⁸¹ A cigányság helyzete, életkörülményei. Központi Statisztikai Hivatal, 1994

Év	Forrás	Anyanyelv szerint	Nemzetiség szerint	Minősítés szerint
1782	összeírás			43 738
1873	összeírás			50 040
1893	összeírás			65 000
1900	népszámlálás	5 662		
1910	népszámlálás	9 799		
1920	népszámlálás	6 989		
1929	Gesztelyi Nagy László			80-100 000
1930	népszámlálás	7 841		
1930	Kemény Gábor			100 000
1938	Drózdly Győző			100-150 000
1941	népszámlálás	18 640	27 033	
1949	népszámlálás	21 387	37 598	
1960	népszámlálás	25 633	56 121	
1963	KSH reprezentatív adatfelvétel			222 000
1970	népszámlálás	34 957		
1970	Megyei Tanácsok becslései			220-250 000
1971	MTA Szoc. Kut. Int. Reprezentatív adatfelvétel			320 000
1977	Megyei Tanácsok becslései			325 000
1980	népszámlálás	27 915	64 040	
1990	népszámlálás	48 072	142 683	
1993	KSH reprezentatív adatfelvétel			394 000
1993-94	MTA Szoc. Kut. Int. Reprezentatív adatfelvétel			482 000
2001	népszámlálás	48 685	190 046	
2003	MTA Szoc. Kut. Int. Reprezentatív adatfelvétel			540 800
2011	népszámlálás	54 339	308 7	

Ebből kifolyólag nem vesszük most számításba a népszámlálások mindenkori aktuálpolitikától, kisebbségpolitikától, közhangulattól erősen függő cigány adatközléseit, csupán a különböző szakértők, kutatói csoportok (hangsúlyozottan nem azonos módszertannal, definícióval és csoporttal kapott) becsléseit. Így olyan diagramot kapunk, amely illeszkedik a korábban megismert modell görbéinek jellegzetes futásirányaihoz (11. ábra).

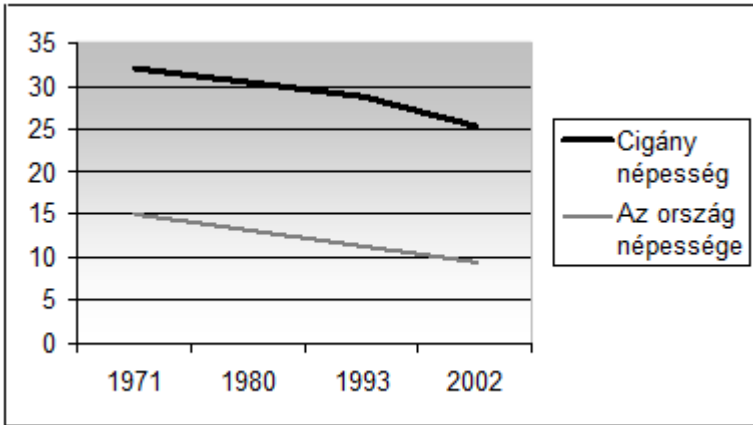

11. ábra: Magyarország cigány népességének változása különböző becslések alapján

A görbe első szakasza egészen a második világháború végéig a demográfiai átmenet modelljének első szakaszát idézi fel lassan növekvő népességszámával. A második világháború után a háborús vérveszteséget követő természetes demográfiai folyamatok arra utalnak, hogy a diszkrimináció megszűnésével és az életkörülmények javulásával összhangban a máremlített demográfiai forradalom zajlott le a hazai cigányságon belül. A mai államterület cigány lakosságának száma az elmúlt évszázadban több mint

hétszeresére nőtt, s ez egyértelműen a második világháborút követő évtizedek rendkívül magas születési arányával és egyre csökkenő csecsemőhalandóságával magyarázható. (KOC SIS – KOVÁCS, 1999:13-20) Ez talán az a korszak, amely a demográfiai átmenet 2. szakaszának felel meg.

Kemény István 1971-es adatai az ezer lakosra jutó születési arányszámot a cigányoknál 32 ‰-re, az össznépességben 15‰-re tették. E mutató 1993-ban 28,7‰ volt a cigány népességben, illetve 11,3‰ az ország egészét tekintve. (KEMÉNY-JANKY-LENGYEL, 2004) 2002-ben a hivatkozott kutatás 25,3‰-es születési arányszámot rögzített a cigány népességben (tehát tovább csökkent a mutató). A 2002. évi mutató 9,5‰ volt a KSH adatai alapján. Az ország népességében tehát a tendencia tartós, tulajdonképpen változatlan intenzitással folytatódott a születési arányszám csökkenése. A változás ütemét az időszakok hosszához arányosítva azonban azt jelzi, hogy a cigány mintában a folyamat felgyorsult. Grafikusan ábrázolva (12. ábra) talán a demográfiai forradalom csillapodásának jeleit látjuk abban, hogy a születési mutató erőteljesebben csökkenve közelít (még ha kis mértékben is) a teljes populáció jellemzőihez.

12. ábra: A születési arányszám változásának tendenciái Magyarországon, illetve a hazai cigány népességben

Már említettük, hogy Magyarországon az élveszületések száma 1993-ban 116 ezer volt, ebből a Kemény-féle felmérés szerint 13 ezer volt cigány származású, a teljes magyarországi gyermekszám 11%-a. A 2002-ben született cigány gyermekek számát 15 ezer körülire becsülték Keményék, ez már kb. 15%-os arányt jelent (a KSH népmozgalmi adata az élveszületések számára vonatkozóan 2002-ben ugyanis 96 804 fő). Jelzik az adatok, hogy míg az ország népessége ebben az időszakban évről-évre csökken (a magyarországi népességet 1980 óta a születések számának folyamatos csökkenése jellemzi), a cigány csoportban növekvő gyermekszámokat figyelhetünk meg (1993-tól 2002-ig kb. 15%-os növekedés a született cigány gyermekek éves számában), s az egyes években megszületett gyermekeknek ezért mind nagyobb hányadát adja a cigány közösség, a fiatalabb korosztályokban egyre magasabbá válik a cigányok részesedése. Miután azonban egyre nagyobb számú és fiatalos korszervezetű cigány populációt vizsgálunk, egyre növekvő termékeny korú

népességre vonatkoztatjuk a fenti növekvő gyermekszámot. Ez nem mond ellent fenti megállapításunknak, miszerint a gyermekvállalási jellegzetességek valamennyire csökkenő intenzitással jellemzik a cigány népességet napjainkban is. A csökkenő intenzitás a gyermekvállalási kedv valamelyest mérséklődő tendenciájában mutatkozik meg. Ezt más kutatások is megerősítik. Így például Neményi Mária korábban már említett vizsgálatának adatai (8. ábra). (NEMÉNYI M. 1999)

Lehetséges, hogy itt, a XX. század vége felé ragadhatjuk meg tehát azokat a tendenciákat, amelyek a cigányság demográfiai viselkedésének átalakulását jelzik, utalva talán arra, hogy bár a magyar társadalomhoz képest jelentős késéssel, de e népcsoport is halad előre a demográfiai átmenet modelljében, s immár a 3. fázisban tart. Zajlanak ugyanis azok a cigány társadalmat is átszervező és normaváltásra ösztönző folyamatok, amelyeket többek között a szocialista évtizedekben a munkaerőpiacra-történő bekapcsolódás, a telepfelszámolásokkal elinduló városodás és életkörülmények javulása, ezzel együtt a tradicionális értékek lassú oldódása, az ekkor elinduló, de majd csak a rendszerváltás után erősödő iskolai előrelépés hordoznak magukban.

A termékenység közgazdaságtani elméletei a demográfiai folyamatokat a gazdaság szerkezetének változásaival és a gazdasági döntések átalakulásával hozzák összefüggésbe. Ide sorolható a nemzedékek közötti vagyónáramlás elmélete is. Caldwell⁴⁸² elsősorban Afrikában szerzett kutatási tapasztalatai alapján, a demográfiai átmenet elméletét úgy próbálta újrafogalmazni, hogy a családi és házastársi

---

⁴⁸² Caldwell, John. C. 1978: A Theory of fertility: From high plateau to destabilization. *Population and Development Review*, December 1978.

kapcsolatok változásait emelte ki. Ezt a termékenység vagyónáramlási elméletének nevezte el. A vagyon viszont nem a tárgyi vagyont, hanem az összes anyagi és nem anyagi javakat és szolgáltatásokat jelentette, amit a szülők és gyermekek adnak egymásnak. A hagyományos, agrár alapú társadalmakban a szülés és a gyermeknevelés terheinek túlnyomó részét a nők hordozzák, a döntés azonban a férfiak kezében van. A javak és a szolgáltatások a gyermekektől a szülők és a nagyszülők felé áramlanak. (ANDORKA, 2005) Azokban a társadalmakban, ahol a termelés családi keretek között folyik, rendszerint magas a termékenység, mivel a nagyszámú gyermek is hozzájárul munkájával a családi jövedelem növeléséhez – mégpedig többel, mint amennyibe nevelése kerül, ugyanis ezen társadalmakban a gyermeknevelés költségei csekélyek (mivel nincs vagy csak nagyon rövid az iskoláztatás). (POLÓNYI) Ez akkor változik meg, amikor a családi termelés helyére fokozatosan a bérmunka vagy a munkaerőpiacon keresztül szervezett termelés lép. Ekkor a fiatalabb nemzedékek jövedelme saját kézbe kerül, a bérmunkássá vált fiatal ugyanis saját bérét maga akarja felhasználni. A nőknek a férfiakkal szembeni alávetett helyzete is mérséklődik, ha a háztartáson kívüli munkahelyen jövedelemhez tudnak hozzájutni. A fiatal nemzedékek felnevelése költségesebbé válik, mivel az iskolázás ideje egyre hosszabb. Ezért a vagyon nemzedékek közötti vándorlási iránya megfordul, korábban a családon, nemzedéken belüli vagyónáramlás a gyermektől a szülők felé történt, most a szülőktől áramlik a gyermekek felé a szülők fordítanak több kiadást érzelmet, munkát a gyermekeikre. Amikor ezt felismerik áttérnek a nagy gyermekszámra az alacsony gyermekszámra. Amilyen mértékben érzik e változás nyomását az emberek, s amilyen mértékben kívánják fokozni a gyermekek oktatását, olyan mértékben kell lemondani saját igényeiről, illetve kell korlátozniuk gyermekeik számát. Ez

az elmélet tehát a családi kapcsolatokat tekinti a gyermekszámot közvetlenül meghatározó tényezőnek.

Az elmélet alapján szintén értelmezhető a cigányság demográfiai viselkedésében észlelt, prognosztizált átalakulás. A hagyományos cigány közösségben a nők viselik a szülés és gyermeknevelés körüli teendők többségét. A gyermekek serdülőkoruk után korán bekapcsolódnak a családi munkamegosztásba, a lány anyaszerepet tanul, a fiú a férfi jövedelemszerző szerepébe tanul bele. Az iskoláztatás rövid idejű, a szerepek, minták átadása a közösségben történik. Az átalakuló, modernizálódó közösségek stratégia váltása azonban értelmezhető a fenti elmélet alapján, mind a nő munkába állása, a gyermekek iskoláztatásának növekedő igénye megfigyelhető a cigányság bizonyos köreiben, rétegeiben. Talán ezt a folyamatot, vagy legalábbis annak elejét tudjuk megragadni napjaink kutatási eredményekkel fentebb alátámasztott tendenciáiban.

A demográfiai átmenet elmélete nem ad támpontot az átmenet befejeződése utáni termékenység magyarázatához. Az utolsó két évtizedben az átmenet véget ért, a születési és halálozási arányszám egymáshoz közeli alacsony szintre süllyedt a fejlett világban. A klasszikus és a neoklasszikus közgazdaságtan ezt az emberek fogyasztói viselkedésének néhány alapvető tételével magyarázza: Az emberi viselkedés célja a minél magasabb szintű szükséglet kielégítése, ezt azonban a rendelkezésre álló erőforrások korlátozzák. Az egyes szükséglet kielégítésben általában érvényesül a csökkenő határhaszon törvényszerűsége⁴⁸³, ugyanakkor a

---

⁴⁸³ A határhaszon megmutatja, hogyan változik egy fogyasztó összhaszna egy adott javadalomból, ha egy egységgel növeli a fogyasztását. Rendszerint az első egység elfogyasztása jár a legnagyobb haszonnal, az ezután következő egységek már kevésbé hasznosak, így kisebb mértékben növelik az összhasznot.

különbéle javadalmak egymást helyettesíteni képesek a szükségletek kielégítésében. Az egyén pedig a rendelkezésére álló erőforrásokkal megszerezhető fogyasztási javak tömege összetételének megválasztásakor úgy igyekszik eljárni, hogy a lehető legnagyobb szükséglet kielégítést, hasznot érje el, racionálisan jár el.

A fenti elvek figyelembevételével a közgazdaságtan talaján álló demográfiai elméletek a csökkenő termékenység magyarázatát, s a közgazdaságtan fogyasztási modelljét, a következőképpen fogalmazták át: az első javadalmi kör az egyén gyermekeinek száma, második javadalmi kör az összes többi anyagi javak és szolgáltatások együttesét jelenti. Harvey Leibenstein, a közgazdasági elmélet első modern megfogalmazója feltételezi, hogy amikor a szülők a következő gyermekük születéséről döntenek, a gyermektől várható hasznokat és tág értelemben vett költségeket mérlegelik. A gyermekeknek pedig három féle hasznát különbözteti meg a szerző: a fogyasztási hasznot (vagyis a gyermek örömei forrása a szülők számára), a munka- vagy jövedelemhasznot (azt, hogy a gyermek majd munkaképessé válik és keresetével vagy a családi gazdaságban végzett munkájával hozzájárul a szülői család jövedelméhez), illetve a biztonság hasznot (amely abból származik, hogy a gyermek potenciális biztonsági és segítségforrás a szülők számára öregkorukban). (ANDORKA, 2005)

Előfordulhat, hogy egy n -edik egység fogyasztása már csökkenti az összhaznót. Ezt hívják csökkenő határhaszon elvének (vagy Gossen I. törvényének), mely szerint az egymást követő egységek fogyasztásakor a teljes haszon egyre kisebb mértékben nő. (<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:At-9Dpf2HkYJ:ecopedia.hu/hatarhaszon+hat%C3%A1rhaszon&cd=5&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&source=www.google.hu>) [2011.06.06.]

A költségek tekintetében két típus különböztethető meg: a táplálkozás, lakás, ruházás, és nevelés közvetlen költségei, valamint közvetett költségekként azok, melyeket a szülők elszalasztanak a gyermekvállalással (bizonyos jövedelmezési vagy más lehetőségeket, mert erőfeszítéseiket a gyermek gondozása és nevelése köti le).

G. BECKER, (1960: 209-231) az ún. chicagói iskola képviselője, aki a fenti elvek alapján fogalmazta meg elsőként a termékenység közgazdaságtani elméletét. Abból indul ki, hogy a gyermekek számára vonatkozó döntéseik mérlegelésekor egy házaspár hasonlóképpen gondolkodik, mint amikor egy-egy tartós fogyasztási cikk megvásárlása kerül szóba. Számba veszik azokat az örömeket és hasznokat, amelyeket a gyermekek által nyernek, a gyermek nevelésének költségeit, illetve a család jövedelmi helyzetét. A gazdasági fejlődéssel párhuzamosan növekszik a család bevétele, így több gyermeket engedhetnének meg maguknak. Ugyanakkor növekednek a gyermekvállalás költségei is (hosszabb az iskoláztatás, magasabbak az igények), s miután a gyermekek később válnak keresőkkel, s a modern társadalombiztosítási keretek között a szülők amúgy sincsenek rászorulva idős korukban gyermekeik támogatására, tulajdonképpen csökkennek a gyerekekből származó hasznok. A nők kereseti lehetőségei a modern társadalmakban részben az emancipáció, munkába állás, másrészt javuló iskolázottságuk miatti egyre nagyobb jövedelmük következtében egyre számszerűbbek, nő az a kereset kiesés is, amit a gyermekvállalás során a munkaerő-piactól való távolmaradás jelent. (ANDORKA, 2003:273) Azt a társadalmi ténytet, hogy a szegényebb családokban több gyermek van, először a születéskorlátozási módszerek eltérő fokú ismeretével próbálta magyarázni a kutató. Feltételezte, hogy a szegényebb családok általában kevésbé tájékozottak a születéskorlátozás módszerereiről, ezért több gyermekük születik. Későbbi magyarázata a gyermekek minőségére hivatkozott. A magasabb jövedelmű

családok nemcsak több, hanem jobb minőségű tartós fogyasztási javat vásárolnak. De több és jobb minőségű gyermeket is kívánnak. A gyermekek minősége általában oktatásuktól és a rájuk költött pénzmennyiségtől függ.

Jacob Mincer a közvetett költségek és az elszalasztott lehetőségek miatti jövedelem-kiesés szerepét finomította. Minél magasabb a nők bére, minél kisebb a férfi-nő bérkülönbség, annál kisebb a gyermekszám. Ahol a nő magasabb végzettségű a kisebb számú gyermekek minőségére helyezik a súlyt. Willis a biztonság haszon oldaláról közelítve azt állapítja meg: ha a szülőknek nem kell gyermekeikre támaszkodniuk öregkorukban, hanem számíthatnak arra, hogy a társadalom gondoskodik róluk nyugdíj formájában és más módon, akkor a gyermekektől várt haszon lényegesen csökken, ezáltal a családok gyermekszáma kisebb. (ANDORKA R, 2003)

A hazai cigány népességre vonatkozó szociológiai ismereteinkkel összevetve az elmélet alaptéziseiről a következőket állapíthatjuk meg: Bizonyosan igaz, hogy a tradicionális közösségben a gyermek örömök forrása a szülők számára. A munka- vagy jövedelemhaszon szintén fontos elem, hiszen a serdülő korú fiatalok igen korán bekapcsolódnak a családi tevékenységbe, amely a kistestvérre történő felügyeletől a gazdasági tevékenységekhez való tényleges hozzájárulásig terjed. A gyermekek hamar munkaképesé válnak és akár keresetükkel, akár a családi gazdaságban végzett munkájukkal hozzájárulnak a család bevételeihez. A biztonság haszon, amely abból származik, hogy a gyermek potenciális biztonsági és segítségforrás a szülők számára öregkorukban szintén fontos lehet, mert a hagyományos közösségben, ahol a dolgozó férfiak, s a nők sem feltétlenül a legális gazdaság társadalombiztosítási ellátási körébe tartozó tevékenységet folytatnak, de a nők tradicionálisan nem is dolgoznak, hanem az otthoni munkákat végzik, fontos lehet e nyugdíjpótló hozzájárulás. De nem

kevésbé fontos azokban a családokban sem, ahol a tartós munkanélküliség miatt az idősödő generáció nem számíthat majd elégséges öregségi nyugdíjra. Viszonylag szűk rétege az a magyarországi cigányságnak – tudjuk jól foglalkoztatottsági mutatóikból –, ahol olyan sikeres a munkaerő-piaci beilleszkedés, vállalkozás, legális tevékenység, hogy arról a gazdasági és jóléti felemelkedésről beszélhetnénk, amelyről az elmélet azt mondja, hogy bár anyagilag több gyermeket engedhetnének meg maguknak, mégsem teszik, mert olyannyira növekednek az igények és ezzel együtt a gyermeknevelési költségek. Hiszen az iskolastatisztikai mutatókból azt is tudjuk, hogy bár elindult egy iskolai expanziós folyamat a cigány közösségeknél is, ez azonban napjainkban még nem olyan átütő, hogy tömegek esetében beszélhetnénk a lényegesen hosszabb iskoláztatási időről, a magasabb szintű iskolákban történő tanulás magasabb költségvonzatáról, a magasabb igényekről. Azokban a családokban, ahol megtörtént egy ilyen szemléletváltás, stratégiaváltás, ott bizonyára igazak az elmélet tézisei, hogy miután a gyermekek később válnak keresőkkel, s a modern társadalombiztosítási keretek között a szülők amúgy sincsenek rászorulva idős korukban gyermekeik támogatására, tulajdonképpen csökkennek a gyerekekből származó hasznok, s ennek eredőjeként majd statisztikailag a gyermekszám is. Azon nők esetében, akik tényleg bekapcsolódnak ezekbe a modernizációs folyamatokba - továbbtanulnak, s sikeresen elhelyezkednek a munkaerő-piacon, s emiatt jövedelmük fontos bevételi forrás a családi kasszában - nő az a kereset kiesés is, amit a gyermekvállalás során a munkaerő-piacról való távolmaradás jelent. Ám ez is csak szűk rétege a vizsgált közösségnek. Az elmélet tehát értelmezhető, de megint csak azt mondhatjuk, az átalakulási, modernizálódási szakasznak valahol az elején tart a cigányság, még kisebb részét érintik a változások, de ezek jelentkezhetnek a gyermekszámok csökkenésének megindulásában.

A **termékenység szociológiai elméletei** szerint viszont a családok nem gazdasági kalkulációk alapján döntenek gyermekeik számáról, hanem követik azokat az értékeket és viselkedési normákat, amelyeket társadalmi környezetükben elfogadnak (ha ezek sok gyermeket tartanak kívánatosnak, akkor a legtöbb család sok gyermekre vállalkozik, vagy fordítva). A szociológiai elméletek azonban csak akkor adnának teljes magyarázatot, ha az értékek és normák változásának okait is ki tudnák mutatni. Ezeket az okokat feltételezhetően a gazdasági helyzet változásaiban kell keresni. A prosperáló gazdaság, a kedvezően megítélt jövőbeni kilátások emelik, a tartósan depressziós közgondolkodás, a pesszimista gazdasági és társadalmi jövőkép csökkenti a normák szintjén körvonalazódó ideálisnak tartott gyermekszámot. Itt megint csak a hagyományos normarendszer és a modern gondolkodás szembenállásáról van szó. Valószínűleg a cigány közösségben még a tradíciók hatnak erősebben, de egyre erősebben begyűrűzik a makrotársadalom gondolkodásmódja is. Hogy ennek jelenleg még kisebb a szerepe, gondolhatjuk abból, hogyha a kedvezőtlennek ítélt jövőbeni kilátások, a depressziós közgondolkodás, a pesszimista gazdasági és társadalmi jövőkép csökkenti a normák szintjén körvonalazódó gyermekszámot, akkor a közösség mostani gazdasági, anyagi helyzete, lehetőségei, társadalmi megítélése közepette jobban kéne közelíteni e születési mutatóknak a magyar valósághoz.

R. A. Easterlin próbálta meg összekötni a termékenység magyarázatának közgazdaságtani és szociológiai megközelítését. A második világháború utáni bébi hullámhegyet vizsgálta és a levont általánosításoktól jutott el az elméletéig. Ebben elfogadta a termékenység közgazdaságtani elméletének elemeit. Nála is a rendelkezésre

álló jövedelem a gyermekek haszna és költségei, közöttük az elszalasztott lehetőségek miatti jövedelem kiesés, a gyermekek felneveléséhez szükséges javak és az egyéb javak egymáshoz viszonyított arányai határozzák meg a gyermekszámot. Easterlin elméletében az ízlések és a család jövedelemváltozásai együttesen alakítják ki a házaspároknak a gyermekszámra vonatkozó döntéseit. (ANDORKA, 2005) A házaspároknak az életszínvonalra és a gyermekszámra vonatkozó elképzelései, igényei, preferenciái nemzedékről-nemzedékre változnak. 40-50 éve egy házaspárnak aligha jutott eszébe, hogy inkább egy tartós fogyasztási cikk – mondjuk egy személygépkocsi – megvásárlása mellett döntsön, ahelyett, hogy újabb gyermeket vállalna. A fiataloknak az elérni vágyott életszínvonalra irányuló elképzelése gyermekkorban, a családi szocializáció folyamán tapasztalt értékek alapján körvonalazódik, alakul ki. Azon időszakokban, amikor a pályakezdő fiatalok munkavállalási és kereseti kilátásai kedvezőbbek a korábbi nemzedékek helyzeténél, a fiatal házások több gyermeket vállalnak, viszont ha ezek a kilátások rosszabbak, mint gyermekkorukban, szüleik nemzedéke esetében megtapasztalt munkaerő-piaci lehetőségek, akkor alacsonyabb a gyermekvállalási kedv. (ANDORKA, 2003:274) Nos, ebben az esetben is azt mondhatjuk, a családi szocializáció valószínűleg meghatározó. Az, hogy milyen életszínvonalat lát az egyén gyermekkorában, milyen igényszintet sajátít el, valószínűleg meghatározza saját ambícióit és döntéseit. Miután a cigány gyermekek nagyobb része anyagilag rosszabb helyzetben lévő, a magyar átlagtól alacsonyabb életszínvonalon élő családokban nevelkedik, motivációik, kapott mintáik talán nem arra ösztönzik őket, hogy gyermekek helyett inkább továbbtanulást, karrierépítést, luxuslakást, vagy csúcscategóriás fogyasztási cikkeket hajszoljanak, s ez valószínűleg fékezi a demográfiai váltást. A másik oldalról az elmélet azt mondja, ha a most szülővé váló nemzedék

kilátásai rosszabbak a szülői generációénál, az csökkenti a gyermekvállalási kedvet, de ezek a kilátások a cigány családok jó részénél nem sokat javultak az elmúlt évtizedekben. Ez fékezheti a hagyományos nagycsalád modell megvalósulását.

Összegzés

Láthatjuk, hogy a felvonultatott elméletek mindegyike leírja a demográfiai átalakulást, a stratégiaváltást, ám azt más-más indokokkal magyarázzák. A demográfiai átmenet modellje elsősorban az életkörülmények javulását, az egészségügy fejlődését helyezi előtérbe. A közgazdasági elméletek viszont a racionális döntésekre, a ráfordítás-haszon kérdésre alapoznak, míg a szociológiai modellek a normák, értékek váltásának mezején kutakodnak.

Bármelyik elméletet is fogadjuk el, az valószínűsíthető, hogy a statisztikai adatok és kutatások összecsengenek a tekintetben, hogy valamiféle lassú átalakulás megindult és érzékelhető a hazai cigányság gyermekvállalási döntéseiben is. Tény, hogy ezek az adatbázisok nem mindig reprezentatív nagy mintás kutatásokból születtek, módszertanilag egy némelyikük megkérdőjelezhető, ám eredményeikben mégis összecsengenek és megengedik ezt az óvatos következtetést. Valós és a magyarországi cigányság helyzetére talán leginkább reflektáló magyarázattal véleményünk szerint a demográfiai átmenet modellje szolgál.

Bármelyik modellt is vesszük alapul, az leszögezhető, hogy előbb-utóbb ennél a közösségnél is bekövetkezik a nagyobb mértékű váltás a demográfiai viselkedésben, s ez azt eredményezi, hogy nem kell azoktól a médiában napjainkban gyakran felröppenő jóslatoktól tartanunk, amelyek hamarosan az ország etnikai arányainak teljes megfordulásáról és egy tragikus jövőképről szólnak.

A cigány népesség lélekszámának alakulását azonban előre vetíteni inkább gondolatkísérlet, mint tudományos tény. Sok társadalmi-gazdasági mutató alakulásától függ ugyanis a népesség alakulása, s azokat külön-külön is prognosztizálni kell. Az életkori megoszlás, valamint szociológiai jellegzetességei - iskolázottság, területi elhelyezkedés, lakásviszonyok, családszerkezet, gyermekszám, gazdasági aktivitás, stb. mind-mind olyan tényezők, amelyek külön-külön is befolyásolják egy populáció demográfiai viselkedését a jelenben és a jövőben. S akkor még nem beszéltünk a családpolitika, gazdaságpolitika hosszabb távra szintén nehezen jósolható alakulásáról.

Sok helyen becsúszhat tehát hiba a prognózisba, s ha csak egy tényező is eltér a várttól, már nem helytálló az előrejelzés egésze. Meg kell állapítani ezen kívül egy kiinduló, bázis népességet, amelyre a későbbi számítások vonatkoznak, ez már önmagában is problematikus a cigányság esetében.

Ezért azt mondhatjuk, az elméletek téziseit elfogadhatjuk, hiszen csupán a társadalmi gazdasági folyamatokhoz, azok változásaihoz kötik az átalakulást (életszínvonal növekedés, urbanizáció, emancipáció, stb.). Ezek a folyamatok viszont nagy valószínűséggel azokat a mintákat követik, amelyek akár a nyugati társadalmakban, akár hazánkban már bekövetkeztek (nem tudjuk, milyen gyorsan és milyen ütemben).

A konkrét prognózisok azonban e folyamatok tényleges, számszerű mutatóit elemzik és kötik azokhoz a demográfiai tendenciákat. E konkrét számszerű mutatók és azok változása viszont nehezen jósolható előre, ezért e prognózisokat nem tekintjük tudományos tényeknek.

A magyarországi cigányság jövőbeni alakulása (nem ismerve ezen jövő valós bekövetkezési idejét) az elméletek szintjén értelmezhető és valószínűsíthető a csökkenő születési kedv, a növekedő várható élettartam és a lassan idősödő populáció.

Nagy Pál korábban ismertetett tézise a korántsem konstans cigány csoportról tovább árnyalja demográfiai fejtegetésünket. Elfogadjuk, hogy a cigánynak vélelmezett csoport nem egy állandó és zárt konstrukció, korábban sem volt az.⁴⁸⁴ Ez még inkább megkérdőjelezi a csoportot zárt és stabil közösségként kezelő prognózisok megállapításait. Ha a történelem során folyamatosan olvadtak bele a cigány csoportba a többségi társadalomról lecsúszó egyének, családok, miközben kiemelkedtek onnan mások, akkor nem kezelhetjük ezt egy külső hatások által nem érintett zárt közösségként. E belépő, és kilépő csoportok nagyságát azonban természetesen nem tudjuk meghatározni. Bizonyosan voltak a történelemnek olyan társadalmi-gazdasági szakaszai, amelyek kedveztek ennek a lesüllyedő tendenciának és nagyobb tömegben marginalizálódtak a makrotársadalom folyamataiból kiszoruló családok, egyének, s voltak prosperálóbb időszakok, amikor ez talán kevésbé volt jellemző.

Az elméletek ezt a dilemmát is könnyebben oldják fel. A heterogén cigány népességnek vannak olyan rétegei (a társadalmi hierarchia felfelé mobilizálódó csoportjai), amelyek a termékenység elméletek későbbi szakaszába kerülve modernebb demográfiai magatartást vesznek fel, hasonulnak a többségi társadalom mintáihoz. Miközben a társadalmi átrétegződésben lefelé mozduló csoportok hasonulnak az erre a rétegre jellemző korábbi népesedési magatartás jellegzetességeihez.

---

⁴⁸⁴ Hasonlóképpen vélekedik Ladányi János és Szelényi Iván (1997), cigány csoport megközelítésüket Havas Gábor – Kemény István – Kertesi Gábor (1998) válasz írásukban egy autóbushoz hasonlítják, amelyre minden megállónál felszállnak új utazók, s közben szállnak is le, s közben az autóbushoz utazóközönsége folyamatosan változik.

Irodalom

ANDORKA Rudolf (2003): Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest

ANDORKA Rudolf (2005): Gyermekszám a fejlett országokban.

<http://deszocpol.atw.hu/demografia/AndorkaRudolf.doc>.

[2011.05.30.]

ANDORKA Rudolf (2006): Bevezetés a szociológiába. Osiris Kiadó, Budapest

http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tamop425/2011_0001_520_bevetes_a_szociologiaba/index.html - letöltés: 2015.07.21.

BABUSIK Ferenc (2004): Állapot-, mód- és okhatározók - *A romák egészségi állapota és az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférése. Beszélő, 2004.10.sz.*

<http://beszelo.c3.hu/04/10/14babusik.htm>

BECKER, Gary S. 1960. Economic analysis of fertility. In Demographic and economic changes in developed countries. Princeton, Princeton University Press

BINDER Mátyás (2015): Magyarországi roma történelem - kutatók, források és szövegek. In: Gypsy Studies 36. Alapirodalmak a hazai cigány/roma népességre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához . PTE BTK NTI Romológia és Nevelésszociológia Tanszék, Pécs

BOGNÁR Mária - GORDOS Gyuláné (1995): A nyolcadik osztályos roma tanulók pályaválasztási szándékai. in: Új Pedagógiai Szemle, 1995/6. sz.

BOZÓKI András (2003): Az elitváltás elméleti értelmezései - Kelet-közép-európai megközelítések. In: Etnopolitika. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2003.

<http://mek.oszk.hu/05900/05973/05973.pdf>

CSERTI CSAPÓ Tibor (2011): Különböző termékenység-elméletek alkalmazása a cigány népesség demográfiai

vizsgálatában. In: Orsós Anna (szerk.): Útjelzők. Ünnepi kötet Forray R. Katalin tiszteletére. PTE BTK. 2011.

CSERTI CSAPÓ Tibor (2012): The Gypsy Populatulation in the Sociological-Economical Structure of Hungary. In: A cigány népesség a társadalmi-gazdasági térszerkezetben. Metszéspontok. (E-book), ISBN 978 615 5181 42 9, PTE BTK Oktatókutatató Központ és a Virágmandula Kft., Pécs

CSERTI CSAPÓ Tibor (2006): Szociológiai, szociális tényezők a cigány népesség vizsgálatában. In: Ismeretek a romológia alapképzési szakhoz. (szerk.: Forray R. Katalin) HEFOP 3.3.1-P.-2004-09-0134/1.0 Bölcsész Konzorcium, PTE, Budapest

GÁBOS András-TÓTH István György (2000): A gyermekvállalás támogatásának gazdasági motívumai és hatásai. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/19/gabtort.htm> [2011.06.05.]

HABLICSEK László (2000): Kísérlet a roma népesség előreszámítására 2050-ig. in: Cigánynak születni. Budapest

HAVAS Gábor – KEMÉNY István – KERTESI Gábor (1998): A relatív cigány a klasszifikációs küzdőtéren. Kritika 1998. március

http://kemenyistvan.hu/images/pdf/A%20relat%EDv%20cig%20E1ny%20a%20klasszifik%20E1ci%20F3s%20k%20FCzd%20F5t%20E9rencigany_egyeb.pdf

HAVAS Gábor (1999): Cigányok a szociológiai kutatások tükrében. in: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest, pp. 21-44.

HOÓZ István (1992): Baranya megye nemzetiségeinek jogállása, művelődésügyi és kulturális helyzete. Pécs

KEMÉNY István (1997): A magyarországi roma (cigány) népességről két felmérés tükrében. Magyar Tudomány, 1997/6. sz. pp. 644-655.

KEMÉNY István (1998): A magyarországi roma (cigány) népességről. in: Tanulmányok a cigányság társadalmi helyzete

- és kultúrája köréből. (szerk.: Kovalcsik Katalin), Tanítók kiskönyvtára 9., Budapest
- KEMÉNY István-JANKY Béla-LENGYEL Gabriella (2004): A magyarországi cigányság 1971-2003. MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet
- KERTESI Gábor (1996): „Két cigányvizsgálat (Kritikai elemzés)”, Szociológiai Szemle, 1996. 1. szám, 75–112. old.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/9601kertesih.htm>
- KOCSIS Károly – KOVÁCS Zoltán (1991): A magyarországi cigánynépesség társadalomföldrajza. in: Cigánylét. (Szerk.: Utasi Ágnes – Mészáros Ágnes) MTA Politikai Tudományok Intézete, Budapest
- KOCSIS Károly - KOVÁCS Zoltán (1999): A cigány népesség társadalomföldrajza. in: A cigányok Magyarországon. Magyarország az ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest
- LADÁNYI János – SZELENYI Iván (1997): Ki a cigány? Kritika 1997. december,
http://www.adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf443.pdf
- LADÁNYI János – SZELENYI Iván (1998): Még egyszer az etnikai besorolás objektivitásáról. Replika, 1998./30.sz.
- LANDRY, Adolphe (1934): La révolution démographique. Sirey, Paris
- LANGERNÉ RÉDEI Mária (2001): Demográfia. Budapest : Eötvös Loránd Tudományegyetem Eötvös Kiadó,
- MALTHUS , Robert (1902): Tanulmány a népesedés törvényéről. Politzer, Budapest
- MOLNÁR László - SKULTÉTY László (1992): *Egy vita margójára, avagy mit is tudunk a romákról?* Szociológiai szemle, 1999. 2. sz.
<http://www.szociologia.hu/dynamic/9902molnar.htm>
- NEMÉNYI Mária (1999): Biológia vagy kultúra? Termékenységgel kapcsolatos szerepviselkedések a roma nők körében. in: A cigányok Magyarországon. Magyarország az

ezredfordulón - Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Budapest,

NOTESTEIN, Frank Wallace: A demográfiai átmenet elmélete.

<http://www.tankonyvtar.hu/gazdasagtudomany/oktatas-gazdasagtana-080904-53>. [2011.05.30.]

POLÓNYI István: Az oktatás gazdaságtana.

<http://www.tankonyvtar.hu/gazdasagtudomany/oktatas-gazdasagtana-080904-158>. [2011.05.31.]

TILKOVSKY Loránt (1998): Nemzetiségi politika Magyarországon – a 20. században. Csokonai Kiadó, Debrecen, 285 p.

TÓTH Antal (2013): A társadalom, mint erőforrás és kockázat I. Eszterházy Károly Főiskola,. http://p2014-1.palyazat.ektf.hu/public/uploads/toth-tarsadalom-mint-eroforras-es-kockazat-i-_532c3ca1565f0.pdf

TÓTH Péter (2006): A magyarországi cigányság története a feudalizmus korában. Bölcsész konzorcium, Budapest

<http://publikacio.uni-miskolc.hu/data/ME-PUB-40972/ciganyoktortene.pdf> - letöltés: 2015.07.21.

VÁRADI János (2013): A cigány népesség a történeti Magyarország polgári korszakában. PhD értekezés. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar „Európa és a magyarság a 18-20. században” Interdiszciplináris Doktori Iskola Történettudományi Doktori Program. http://www.idi.btk.pte.hu/dokumentumok/disszertaciok/varadi_janosphd.pdf

VÁRADI János: A magyarországi cigány népesség számának alakulása 1850–1910. <http://epa.oszk.hu/00000/00036/00076/pdf/060-081.pdf>

A cigányság helyzete, életkörülményei. Központi Statisztikai Hivatal, 1994.

Balatonyi Judit

„Kis helyek – nagy (roma) témák”⁴⁸⁵: Romakutatások és a hazai kulturális antropológia

Rövid írásomban a hazai kulturális antropológiai romakutatások fontosabb eredményeiről és paradigmáiról adok számot röviden, különös tekintettel a kortárs állapotokra. Előrebocsájtom, hogy elsősorban a kortárs helyzetről lesz szó.

Bemutatom, hogy milyen témákkal is foglalkoznak a hazai romakutató kulturális antropológusok, mit is értenek a kutatásuk tárgya, a romák, illetve a romák kultúrája alatt, milyen fontosabb kutatási irányvonalakat képviselnek. Bemutatom, hogy a kitűzött, vállalt céljaiknak, hivatásuknak megfelelően, hogyan tartanak (görbe) tükröt a társadalomnak, rámutatva a roma csoportok kultúráit jellemző sajátosságokra

---

⁴⁸⁵ A címadással Thomas Hylland Eriksen nagy sikerű 2006-os *Kis helyek – nagy témák* című munkájára szerettem volna utalni, amelyben a szerző azt mutatja be, hogy az antropológia olyan nagy kérdéseket tesz vizsgálatá tárgyává, melyeket egy-egy kisebb helyi, társadalmi, politikai, etnikai csoporton, tehát kisebb helyeken keresztül kíván megválaszolni (Eriksen 2006). Tehát a címadással amellettt érvelek, hogy a hazai romakutató kulturális antropológusok nagy, társadalmi relevanciával bíró kérdéseket vizsgálnak egy-egy kisebb, helyi roma csoport példáján keresztül.

(amelyek alkalmanként markánsan különböznek a többség fejében élő sztereotípiáktól: miért nem koszosak, miért vállalnak több gyereket, miért beszélnek hangosan, mivel magyarázhatók a gender-különbségek stb.), vagy éppen hogyan avatkoznak be a romákkal kapcsolatos szakpolitikák, fejlesztések kidolgozásnak és megvalósításának folyamataiba.

Mivel a szöveg megírása időben nagyjából egybeesett a hazai kulturális antropológia alapszak megmaradása-megszüntetése körüli viszontagságokkal, írásom elsősorban kritikai reflexió, számvetés, és egyben kiáltvány a kulturális antropológiai cigánykutatások kiemelt társadalomtudományos szerepével, hasznával kapcsolatban. Komplex, részletes kutatástörténet megírására most nem vállalkozhatok, ugyanis a 2000-es évektől datálható hazai kulturális antropológiai roma-kutatások ismertetése, elemző bemutatása, a tudományos, és politikai előzmények, az adaptált angolszász és egyéb kutatás-módszertani és szemléletmódbeli minták felgöngyölítése túlmutatna a lehetségesen kitölthető egy ív keretein. Elégedjünk most meg annyival, hogy ez idáig több szerző tollából születtek már kutatástörténeti áttekintések, kutatástörténeti kánonok – természetesen más-más szempontokat szem előtt tartva (lásd Eperjessy 1994, Vekerdí 1982, Szuhay 1999; Prónai 1995; 2001; Dupcsik 2005). Prónai Csaba 2001-ben egy rövid összefoglaló írásában (előadásszöveg) még úgy fogalmazott, hogy a kulturális antropológiai kutatások azért is olyan elenyészőek Magyarországon, mert összesen 40 antropológust képeztek ki, és e kevés számú antropológus közül még kevesebben foglalkoztak roma tematikával (Prónai 2001). Napjainkban ezek az arányok jelentősen változtak, több száz végzett és szakmában elhelyezkedett kulturális antropológus és

„antropológus identitású” és képzettségű etnográfus kutató⁴⁸⁶ közül viszonylag sokak foglalkoznak romákkal.

A következőkben elsőként számba veszem a hazai kulturális antropológiai cigánykutatások különféle megközelítésmódjait: Szó lesz a klasszikus kulturális antropológia, szociálintropológia, fejlesztésantropológia, közhasznú antropológia e téren elért eredményeiről. Majd két kérdést járok körül részletesebben: röviden összefoglalom, mit is értünk kultúra, roma kultúra alatt, és hogyan vizsgáljuk mindezt, majd a „ki a cigány?” kérdéskör területén elért újabb eredményeket vázolólok a cigány/roma magyar különbségtétel problémafelvetései alapján.

Különféle megközelítések, kutatói hozzáállások – kulturális antropológia, szociálintropológia, fejlesztésantropológia, közhasznú antropológia

A hazai romakutató kulturális antropológusok kutatásaikat akadémiai, egyetemi, európai projektek keretein belül végzik vagy éppen muzeológusként, egyetemi oktatóként tevékenykednek. Sokak nonprofit cégeknél, illetve állami szervezeteknél állnak alkalmazásban. Többek részt vesznek különféle fejlesztési projektekben is: Arra is szép számmal akad példa, hogy a végzett antropológusok, néprajzkutatók

---

⁴⁸⁶ Bár hivatalosan csak az ELTE és a Miskolci Egyetem folytat akkreditált kulturális antropológus képzést, a Szegedi és a Pécsi egyetemeken is működnek Néprajz – Kulturális Antropológia tanszékek és pécsi tanszék, bár akkreditáltan etnográfia képzést hirdet, az ország más néprajz tanszékeivel összevetve nagyobb hangsúlyt fektet az Európán kívüli népek, valamint a modern magyar társadalom kérdéseivel foglalkozó kulturális antropológiára.

megszerzett speciális tudásaikat és egyéb kompetenciáikat direkt módon alkalmazzák pl. azért, hogy kulturális változásokat idézzenek elő, pl. akcióantropológusként tevékenykednek. A roma tematikájú kulturális antropológia, illetve a kortárs néprajztudomány napjainkban egyaránt foglalkozik hazai és európai „hagyományos” falusi és városi roma közösségek, roma csoportok tradicionális jellegű anyagi, szociális és szellemi műveltségének vizsgálatával. Továbbá közhasznú és közérdekű problémákkal is. Néhány újabb, fontos eredményt említek a hazai kulturális antropológiai, fejlesztés és a közhasznú antropológia területeiről.

(Újabb) kulturális antropológiai kutatások roma közösségekben – Berta Péter, Bakó Boglárka, Horváth Kata és Kovai Cecília munkái

Berta Péter 1998–2014 között 31,5 hónap terepmunkát végzett kettős kisebbségi helyzetben élő, erdélyi gábor és cārhar roma közösségekben. Kutatásaiban és publikációiban az anyagi kultúra és identitás, gazdaságantropológia, a társadalmi nemek közti különbségek problematikáival foglalkozik. Legújabb, monumentális monográfiája 2014-ben jelent meg *Fogyasztás, hírnév, politika* címen, az erdélyi gábor romák presztízsgazdaságát vizsgálta. Berta Péter számos eredménnyel gazdagította a romákkal kapcsolatos antropológiai tudásunkat: így például a gábor romák ezüst presztízstárgyainak szimbolikus genealógiáit vizsgálva cáfolta azt a tudományos toposzt, miszerint a romák, cigányok pusztán a jelenben élnek, és nem törődnek a múlttal, bemutatta mennyire nagyon is élő a kommunikatív és kulturális emlékezetük („hosszú távú ágazati emlékezet”), a helyi történelemmel kapcsolatos tudásuk (Berta 2008; 2014).

Berta Péter eredményei között említhető továbbá, hogy a romák társadalmi nemi különbségeinek okai közé, a klasszikusabb Sherry B. Ortneri természet (nők) – kultúra (férfiak) szembeállítás mellett (lásd Rao 1996; Bakó 2006) bevezeti a helyi társadalom gazdasági-társadalmi faktorait is. Szamba vette a gábor cigány társadalomszervezet bizonyos aspektusait is, így a leszármazás számon tartásának, és a házasság és az apatársi szövetség roma fogalmának gender jellegét (Berta 2004; 2005). Ortner érvelése szerint a nőket társadalmukban a „természeti területhez” sorolják, ugyanis a nőknek sok (elsősorban biológiai) sajátossága a férfiak számára nehezen értelmezhető. Különösen a nők pubertás kezdetétől a menopauzáig tartó életszakaszában összekötő kapocsnak tekintik őket a férfiak, azaz a „kultúra” és a férfiak számára veszélyes és többnyire megközelíthetetlen „természet” világa között (Ortner 1981). A természet/kultúra dichotómia a cigányoknál összefügg a rituális értelmű „tisztá/tisztátalan” ellentéppárral (lásd Miller 1968; stb.).

Bakó Boglárka 1995 és 2006 között egy dél-erdélyi településen végzett kulturális antropológiai kutatásokat, mintegy 25 hónapot töltött terepen. 2007-től a nemzetiségi kulturális kötődés szintjeit és roma gyerekeinek szakiskolai és szakközépiskolai életútjait vizsgálja Csobánkán. Bakó Boglárka 2008-as disszertációjában egy dél-erdélyi település hagyományos protestáns etikájú társadalmát és egy új, karizmatikus vallási mozgalom találkozását és konfliktusait mutatta be. Az adventista romák és protestáns magyarok példáján szólott hozzá az etnikai és vallási „kiválás” és „kiválasztottság” kérdésköréhez. A falubeli magyar társadalom komoly ellenérzésekkel fogadta a mozgalom megjelenését, miközben az új csoport határozott kritikával fordult a protestáns közösség felé. A protestánsok és a karizmatikus neo-protestánsok közötti „vallási konfliktus” mélyebb vizsgálata után világossá vált, hogy ellentéteik nem pusztán a vallási másként gondolkodásból fakadnak;

valójában összetett társadalmi és kulturális nézetrendszerek ellentétét fejezik ki. A karizmatikus mozgalomba a hagyományos társadalom perifériáján levő emberek, elsősorban romák kerültek be. Bakó Boglárka részletesen elemezte, hogy mit és miért nem fogadtak el a protestáns gyülekezetben a karizmatikusok vallásgyakorlatából, és hogyan akartak elkülönülni a karizmatikus mozgalom tagjai a protestáns vallásgyakorlattól: hogy a helyi romák hogyan lettek kiváltak, és kiválasztottak (Bakó 2008).

Horváth Kata és Kovai Cecília még kulturális antropológia szakos hallgatókként töltöttek el három hónapot egy romungro közösségben, ahová azóta is visszajárnak. Az azóta eltelt 14 évben folyamatosan visszajártak és követték az ott történt változásokat. Munkájuk azért is úttörő jelentőségű, mert lényegében ők voltak az elsők, akik magyar anyanyelvű cigányok között végeztek antropológiai szemléletű kutatást. Számos rövidebb-hosszabb publikációt jegyeznek, amelyekben írtak a vizsgált, gömbaljai (Borsod megye) magyar cigány közösség tisztasági szokásairól, az átokról. Az egyik legfontosabb témájuk a cigány-magyar különbség, különbségtétel diszkurzív működésének vizsgálata volt (Horváth 2001; 2002, 2008; Kovai 2002). Kovai Cecília 2015-ben védte meg doktori disszertációját, amelyben azt vizsgálta, hogyan működik a cigány-magyar „különbségtétel” és ez a különbségtétel, hogyan képeződik le a magyar cigányok rokonsági kötelékeinek felértékelődésében. Írásában amellet érvelt, hogy a rokonsági viszonyok felértékelődése egyszerre ered a cigány-magyar különbségtétel egyenlőtlenségeiből és egyszerre hat azokra vissza (Kovai 2015).

A romákkal kapcsolatos antropológiai tudás felhasználási lehetőségei: alkalmazott antropológia és közhasznú antropológia

Az állomásozó terepmunka, a résztvevő megfigyelés, és beszélgetések során megszerzett antropológiai tudás (a társadalmi nemi különbségekről, eltérő munkamorál, életstílus okai, gazdasági-hatalmi struktúrák feltérképezése stb.) számos területen alkalmazható, és alkalmazásra is kerül. A mai társadalmi-kulturális átalakulási folyamatok ugyanis különösen igénylik/igényelnék a közvetlenül alkalmazható gyakorlati antropológiai tudással rendelkező szakemberek szerepvállalását. Az antropológiai perspektíva holisztikus megközelítésmódja, kulturális relativizmusa révén olyan tudást képes közvetíteni, amely hozzájárulhat a társadalmi cselekvést igénylő kérdések megfelelő kezeléséhez. Az *alkalmazott antropológia* olyan, terepmunkán alapuló, a gyakorlatban felhasználható eredményeket szolgáltató tudomány, mely képes arra, hogy kutatási adatai, közvetlen beavatkozási javaslatok, illetve szakpolitikai ajánlásai által változásokat idézzon elő egy adott társadalmi rendszerben, vagy megőrizze annak integritását (Kotics 2013). Néhány roma tematikájú fejlesztésantropológiai projektet említek: így például a Miskolci Egyetem multidiszciplináris összetételű kutatócsoportja (mérnökök, szociológusok, antropológusok, közgazdászok, jogászok) egy biomassza felhasználásán alapuló településre szabott energiaellátási modell kidolgozására vállalkozott, a cél a helyben megtermelt, megújuló energiatermelésen alapuló hőtermelési rendszer kidolgozása volt. A mintaprojekt helyszínének Csernelyt választották. A komplex fejlesztési terv részét képezte a helyi társadalom kapcsolatrendszerének, kortárs és történeti szemléletű vizsgálata is. Mindez a vizsgálat különösen

hasznosnak, a projekt megvalósítása szempontjából esszenciálisnak bizonyult, ugyanis kiderült, hogy a helyi lakosság és az újonnan betelepülő roma lakosság közötti viszony annyira terhelt és konfliktusos, hogy a Biomassza projekt megvalósításának komoly gátját jelentik. Ebből a példából is jól látható, hogy egy település jövőjét meghatározó fejlesztési projekt felelősen nem tervezhető a helyi szociokulturális kapcsolatrendszer vizsgálatán alapuló hatástanulmány elkészítése nélkül. Példaként említhető még az *Észak-Keleti Átjáró Egyesület* példája is, a civil szervezet Darázs Richárd vezetésével átjárási lehetőségeket biztosít a káros előítéletek, sztereotípiák ellen a különböző társadalmi csoportok között. Mindez magában foglalja a diszkrimináció elleni küzdelmet (és kialakulásának megelőzését), a szociokulturális hátrányban élő emberek, csoportok, rétegek, valamint a különféle társadalmi kisebbségek érdekvédelmét, kultúrájának megismertetését.

A következő terület a *közhasznú, nyilvános antropológia*, amely egyaránt épít a klasszikus antropológiai terepmunka, és az alkalmazott antropológia eredményeire. A közhasznú antropológia Renato Rosaldo, Rob Borofsky nevéhez köthető: a „public” mint az antropológia kutatás céljait jelölő terminus nem pusztán az etnológia, etnográfia és antropológia sajátja, létezik a „public history”, „public archeology”, „public education”, „public philosophy”, stb. A közhasznú antropológiai kutatásoknál az elkötelezettség a lényeg és a nyilvánosság. A nyilvános, közhasznú antropológiában a probléma definiálását a probléma megoldásának részeként tartják számon. A nyilvános, közhasznú antropológiában még nincsenek úgynevezett kánonok, sokan használják a terminust, és sokan sokfélét is értenek a gyűjtőkifejezés alatt. Ez idáig hat amerikai tanszéken művelik (*University of Oregon; American University; Tufts University; University of Pennsylvania; Duke University, University of Guelph* és a *University of*

Waterloo). A nyilvános antropológiával foglalkozó antropológusok arra törekednek, hogy a tudományos kérdéseket, problémákat és antropológiai megfigyeléseket érthetővé tegyék az akadémiai és a nem akadémiai hallgatóság számára is, olyan anyagokat próbálnak létrehozni, amelyek a szociális szektor szélesebb mezejéhez szólnak. A nyilvános antropológia magában foglalja a civil elkötelezettséget. A nyilvánosan elkötelezett antropológia az elmélet és a gyakorlat metszetét képezi, intellektuális és etikai összetevőkkel, lokális és globális kérdésekkel. Képviselői hidakat szeretnének létrehozni az akadémia és a nagyközönség között. A nyilvános, elkötelezett antropológia szemléletmódját többféleképpen lehet alkalmazni a romakutatás területein. Sokféle elkötelezettség van: elkötelezettség a roma nemzetépítés iránt, a roma kultúra, a roma nyelv, a roma oktatás iránt, elkötelezettség a roma művészetek, a roma zene és irodalom iránt! Ugyanakkor az antropológus valamilyen formában mindig elkötelezett a kutató csoport irányában (például nem kívánja nyilvánosságra hozni az eredményeit), ha nem is a teljes kutató közösséget értem ezalatt. Elkötelezettséget nem feltétlenül a teljes helyi csoporttal szemben vállalunk, hanem mondjuk a kulcs-adatközlőinkkel, a vendéglátóinkkal: keresztszülőség, násznagyság, tanú a lakodalomban. A közhasznú antropológiai romakutatás hazánkban egy teljesen új területnek számít, talán egy kutatás említhető, amely tágabban értelmezve ide sorolható. A 2013-2014-ben az Európai Unió “Fundamental Rights and Citizenship” programjának keretében megvalósult WE – Wor(l)ds Which Exclude (Kirekesztő szavak-kizárt világok) projekt eredményeit említtem, a kutatásban a PTE BTK (a Romológia és Nevelésszociológia, és a Néprajz – Kulturális Antropológia Tanszék) oktatói, kutatói vettek részt. A projekt keretében a cigányok/romák lakhatási helyzetének megoldásával kapcsolatos helyi, regionális és országos szintű

dokumentumokat gyűjtöttünk össze és elemeztünk 5 európai partnerrel (olasz; portugál; angol; spanyol; román) közösen. A vizsgálat célja annak megállapítása volt, hogy a hazai lakhatáspolitikai intézkedésekben működnek-e rejtett, vagy nyílt előítéletes, diszkriminatív mechanizmusok. A projekt eredményei több hosszabb-rövidebb angol és magyar nyelvű beszámolóban kerültek közreadásra: elsősorban a közigazgatási és adminisztratív szférában dolgozók számára készültek, felhívva a figyelmüket az általunk beazonosított romák lakhatásával kapcsolatos problémákra (lásd pl. Piasere et. al. 2014).

A (roma) kultúra/ák koncepciója – mit értünk kultúra alatt, és hogyan vizsgáljuk?

Ha roma kultúrával kapcsolatos nyilvános, versengő diskurzusokból indulunk ki, jól láthatólag elkülöníthetők egymástól a multikulturális, antropológiai, néprajzi, és szociológiai kultúraértelmezések, s mindezek kibővíthetők a roma érdekvédők/nemzetépítők etnikus, lokális, populáris és elit roma-kultúraértelmezéseivel, és a helyi csoportok kulturális tematikáival is. A politikai szövegek, a multikulturális, integrációs programok tükrében a roma kultúra lényegében egybevág a folyamatosan termelődő roma szellemi és anyagi kulturális örökség, a szóbeli hagyományok, szokások és a folklór témaköreivel, s mindenekelőtt néhány vonatkozásában az egységes nemzeti vonásokkal is rendelkezik. S amíg a szociológiai megközelítések nem is nagyon beszélnek roma kultúráról, hanem inkább a többségi társadalom strukturális körülményeiből vezetik le a roma közösségek sajátosságait, jellemzően a hátrányos helyzetet, addig az antropológiai, néprajzi szövegek a roma kultúrák heterogenitásra próbálnak rámutatni, s bár számolnak a többségi kontextussal, mégis a kis helyek roma kultúrái felől értelmeznek.

Maga a „kultúra” a két-három legkomplikáltabb jelentésű tudományos és mindennapi kifejezéseink közé sorolható, bármilyen meghatározása önkényesnek tűnhet, és valójában önkényes is. Szuhay Péter 1999-es *A magyarországi cigányság kultúrája* című könyvének *Ki a cigány?* című fejezetében amellettt érvelt, hogy a magyarországi cigányok kultúrája „népi kultúra”, „szóbeli kultúra”, olyan helyi kultúra, amely még az egységesítés folyamata előtt áll. A következőkben a fenti kategóriák tisztázására, a kapcsolódó, kurrens antropológiai tudás hozzárendelésére vállalkozom: Elsőként a népi kultúra, a cigány népi kultúra illetve az egységesítés előtt álló helyi kultúrák összefüggéseit és problematikáját veszem górcső alá. Peter Burke a kora újkori Európa népi kultúráját értelmezve a kultúrát a közösen értelmezett jelentések, attitűdök, értékek, és az azokat hordozó, kifejező szimbolikus formák, előadások, tárgyak rendszereként határozta meg: az eliten kívüli csoportok, az alávett osztályok kultúráját jelentette (Burke 1991: 11). Berek Sándor úgy fogalmaz, hogy a nép fogalmának mindig is problematikus volt a társadalmi, etnikus, és egyéb csoportok szerinti összetétele, hiszen mindig az adott társadalomtörténeti definíciók függvénye. Továbbá maga a népi, és a cigány népi kultúra felfedezése is esztétikai, intellektuális és politikai érdeklődési eredménye, amely a kulturális primitivizmus mozgalmának volt a része Európa kulturális periferiáján és ennek során azonosították egymással a régi, a távoli és a népi kultúrát. A cigány népi kultúra Peter Burke terminusaiban fogalmazva a cigányok és romák érdekes, lejegyzésre méltó szóbeli hagyományai, amelyek elsőként a néprajzi, antropológiai kutatások nyomán körvonalazódtak, illetve a roma tudáselit önértelmezési kísérletei során formálódnak folyamatosan (amikor is a roma nemzetépítő tudáselit a helyi kultúrákat felhasználva egységes roma nemzeti kultúra, és identitás létrehozásán fáradozik) és a

népismeretek   különféle   változataiban
kanonizálódtak/kanonizálódnak (lásd Berek 2010: 27–30).

A népi kultúra problematikájához szorosan hozzátartozik, hogy a nemzetközi és a hazai néprajzi és antropológia szakirodalomban a cigány/roma etnikai csoportok által képviselt kultúrákat a közelmúltig tévesen elsősorban orális, szóbeli kultúráknak tekintették. A cigányok kommunikációs formáival kapcsolatban felvethető, hogy egy feltételezett diglosszikus állapot (Ferguson 1975: 291–317) egyik megnyilvánulásaként létezik egyrészt egy csoporton belüli beszélt nyelv, másrészt pedig egy csoporton kívüli írásbeli megszólalási mód, amivel egyes csoportok vagy egyének a nem cigány környezetben való boldogulásuk érdekében élnek. Ez az álláspont Hortváth Kata felvetése szerint akkor lenne tartható, ha csak a cigányoknak a hivatalokhoz írt levelei, a koldulók feliratai és házalók névjegykártyái – tehát a többségi társadalommal való formális, írásbeli kommunikáció nyelvi eszközei – tartoznának az írásos korpuszhoz. Ám, ha csupán a fent említett mintát vennénk figyelembe, Horváth Kata érvelését folytatva, felvetődik a kérdés, hogy mit lehet kezdeni egy ilyen értelmezési keretben például a cigányok titkos jeleivel, vagy a cigányoknak az egymáshoz írt leveleivel (Prónai – Horváth 2004) vagy éppen a roma tudáselit írásbeli produktumaival, a betolakodó írok műveivel. Jack Goody és Ian Wait (1998) amellett érveltek, hogy „mindenki által elfogadott válasz nem adható arra a kérdésre [...], hogy mi a tényleges választóvonal az írást nem ismerő és az írásbeliségen alapuló kultúrák között” (Goody és Wait 1998:111). A nyelv dichotómiában való elgondolása a 19. század végén létrejövő etnológia önmeghatározásában is tetten érhető, amikor is saját antropológiai terepet, a vizsgálandó területét az úgynevezett primitív, nem civilizált, vagy másképpen írás-nélküli kultúrák vizsgálatában jelölték ki. Az 1880-as években az evolucionista Edward B. Tylor az

írás-olvasást oppozíciós párba állította (Tylor 1971), de az orális és írásbeli kultúra megkülönböztetése azután is fennmaradt, hogy az evolucionista szemléletet felváltja a kulturális relativizmus. A strukturalista Claude Lévi-Strauss is ezt az elméleti vonalat képviselte, az írás-olvasást, a fejlett-fejletlen relációjában értelmezte: „miután minden ismérvet kiküszöböltünk, amit azért hoztak fel, hogy megkülönböztessük a barbárságot a civilizációtól, legalább ezt az egyet szeretnénk megtartani: vannak írástudó és nem írástudó népek” (Lévi-Strauss 1979: 382). Az írásbeliség és a szóbeliség problematikája az 1960-as 70-es évek kvantitatív íráskutatásainak is az egyik legfontosabb kutatási kérdésévé vált. A problémával kapcsolatos paradigmaváltás az 1970-es évek végén, a 80-as évek elején következett be, lényege a következőképpen összegezzük: kevés a kizárólag oralitásban, orális hagyományokban élő társadalom, gyakran az oralitás és az írásbeliség együttesen jelentkezik, megszűnik a bináris modell, a társadalom regisztereiben vizsgálja az írás-olvasást és az oralitást. Francia kezdeményezésre kialakul az olvasástörténeti iskola (lásd: Cavallo – Chartier 2000: 305–380). Az írásbeli és szóbeli kultúra egy ilyen rend szerint, vagyis a cigányhoz és nem cigányhoz intézett kommunikáció mentén történő elválasztása lehetetlennek tűnik, a két kategória nem is választható el élesen egymástól, hiszen azok egymást kölcsönösen kiegészítik, együtt válnak értelmezhetővé.

Tehát, hogyha e fenti (korábban tévesen szóbelinek tekintett) népi kultúra-értelmezésből indulunk ki, akkor nagyjából azt látjuk, hogy a kultúra gondolatisága alapvetően közel áll a hagyomány fogalmához. Mit tudunk erről a viszonyrendszeréről? S mit értünk hagyomány alatt? E. B. Tylor szerint a folklór, és alapvetően a hagyomány illetve annak egyes elemei valamilyen olyan korábbi társadalmi formát őriznek, amely gyökereiben racionális, és ez a racionalitás egyre inkább irracionalitássá alakul (Tylor 1997

[1871]: 108). Az elmélettel szembeszálló, az evolucionista elméletet elutasító Franz Boas számára a folklór nem a múltban gyökerezik, hanem sokkal inkább a kultúra mélyébe ágyazott, s béklyóként korlátozza az egyének szabadságát is (Boas 1965: 201). E tekintetben maga a kultúra, a hagyomány és a folklór irracionálisnak tűnhet – a „fejlődést” elhárító, késleltető erőnek. A hagyomány, a kultúra korlátozó? S mindegyik hagyomány? Mindezt a megközelítést többek között Richard Bauman és Charles L. Brigg (1991) is problematikusnak és zavarónak találta, mert a koncepció a társadalmi és kulturális egyenlőtlenségek meglétét is sugallja, amely sok-sok neo-rasszista ideológiának és kulturális logikának is alapja. S ugyanez a probléma merül fel a roma kultúraértelmezések esetében is, tudniillik az, hogy a roma közösségek a saját önhibájuk miatt nem képesek integrálódni és a kultúrájukból adódik az is, hogy mélyszegénységben élnek. Az elmúlt évtizedekben jelentősen megváltozott az antropológia kultúra koncepciója: már nem is a kultúrájuk, hagyományaik által vezényelt embereket keressük, hanem azokat a „bennszülött” és kívülről érkező kulturális cselekvőket, akik létrehozzák, fenntartják, újraírják, értelmezik és használják a kultúráikat saját, közös, vagy éppen különféle céljaik, szükségleteik, boldogulásuk elérése érdekében. A kultúra eltekintve attól, hogy úgy észleljük, mint egy adott, kész közösségi készítményt, produktumot, egy rendkívül összetett dinamikus folyamat, illetve gyakorlatok eredménye, összessége. Tudatos illetve véletlen, előre el nem tervezett gyakorlatok összessége. A folyamat magában foglalja a társadalmi tudásokat, emlékezeteket (pl. kitalált hagyományokat), azok létrehozását, fenntartását, reprezentációit, a reprezentációkat színre vivő kulturális performanszokat, és a különféle reprezentációk értelmezéseit is. Továbbá magában foglalja azokat a katalizátorként működő társadalmi- kulturális- politikai kontextusokat, élethelyzeteket (mint például a különféle egyéni és közösségi

társadalmi krízisek, átmenetek: asszimilációs / akkulturációs szorongás, társadalmi változások megtapasztalása), amelyek kiváltják, kikényszerítik a kultúra színre vitelét, megfogalmazását és a helyi emlékezetek beizzítását is. Ez a komplexebb értelmezés nem teljesen újdonság, a definíció töredékeiben már több kultúra-értelmező paradigmában megjelent. Így például a kultúra tudásként való értelmezése Fredrik Barth nevéhez fűződik: Barth úgy vélte, hogy a tudás és a kultúra fogalmai között azért sem lehet túl nagy különbség, mert az emberek a tudásaik segítségével hozzák a saját világukat és tartják fenn magukat (Barth 2002: 10). Niedermüller Péter is amellett érvel, hogy „A kultúra egy olyan tudásrendszer, amely koncepciókkal, »elméletekkel«, ontológiai magyarázatokkal szolgál a (fizikai és társadalmi értelemben vett) világgal kapcsolatban, irányítja és meghatározza az emberi cselekvéseket, illetve az emberi cselekvések szabályait” (Niedermüller P. 1994: 105–106). Ebben az értelemben „a kultúra [...] egy, a nyelvi kompetenciához hasonló (vagy hasonlítható) ismeret- és tudásrendszer” (Niedermüller P. 1994: 106). Ugyanakkor az interpretatív antropológia képviselői arra is felhívták a figyelmet, hogy a kultúra több a pusztán az emberek fejében lévő tudások rendszerénél, halmazánál, és a társadalmi-kulturális valóság(ok) konstrukciós folyamataira helyezték a hangsúlyt (lásd Geertz 2001; Douglas 2003; Norton 1995). E tekintetben az antropológiai fókusz a megosztott jelentéseken van, a kultúrát nem csupán kognitívnek, hanem konceptuálisnak tekintik. Mindezek alapján a kultúrát kitalálnak, elképzeltnek, és az esetek többségében a kulturális, etnikus identitások szinonimájaként is kezelhetjük. Elképzeltnek, és szimbolikus konstrukciónak tekinthetők továbbá a kultúrákat fenntartó kulturális csoportok is (Anderson 1983; Barth 1998 [1969]; Cohen 2000 [1985]).

Ki a cigány? – a cigány/roma magyar különbségtétel, a csoportosítás újabb megközelítései

A hazai romakutatók hajlanak arra, hogy etnikai csoportként, nemzetiségként kezeljék a cigányságot (Szuhay 1999; Forray R. 2000; Diósi 2002), korábban a cigányság volt már törzsi, faji csoport, jelentett szociális kategóriát, és szociális problémát is. A mainstream tudományos meghatározás egybeesik a hivatalos, jogi állásponttal is, hiszen az 1993-as kisebbségi törvény óta a magyar állam is etnikai és nemzeti kisebbségként fogadja el a romákat, cigányokat (de nem tesz különbséget a két kifejezés között). Abban is nagyjából egyetértés van, hogy ahogy nincs egyetlen cigány kultúra, nem lehet egyetlen etnikai csoportnak sem tekinteni a hazai cigányságot, hanem minimum három (oláh, beás és romungro) és ezeken belül is további etnikai és kulturális alcsoportokat és életmódcsoportokat lehet megkülönböztetni (lásd Tóth 2004). A hazai cigányság hármas megkülönböztetése Erdős Kamill 1958-ban felállított csoportosítási rendszerét követi, ugyanis Erdős Kamill magyarországi romákat csoportosító, tematizáló munkája (Erdős 1958) a mai napig útmutató jelleggel bír, az elmúlt évtizedek alatt tudományos dogmává merevedett. A kategorizációhoz hozzászóló kutatók sokáig maximum azt a kérdést feszegették, hogyan változtak, keveredtek a korábban „merev” csoporthatárokkal rendelkező roma közösségek, az egyes csoportok, hogyan hozzák létre az etnikus határaikat, hogyan erősítik csoportidentitásaikat, hogyan próbálnak különbözni másoktól.

A romák, cigányok újabb csoport-meghatározásai során egyre több fiatal romakutató antropológus (Horvát 2008, Kovai 2015) újabb, konstruktivista mintákat követ. Mindezzel elutasítják az esszencializmust, és próbálják

elkerülni a „csoportizmus” korábbi csapdáit. A cigány, roma és a magyar megnevezéseket immáron nem csoportok, etnikumok jelölőiként használják, hanem szabályozó normát, társadalmi jelentést értenek alatta (Butler 2005; Kovai 2015). A „csoportizmus” tévesen azt feltételezi, hogy a roma, cigány csoportok belsőleg koherens, kifele pedig erős határokkal rendelkező entitások. Ezt az amúgy számos mindennapi diskurzusban jelen lévő értelmezést, elképzelést erősítette a multikulturalizmus elméletének és politikai gyakorlatának az elterjedése is, továbbá ezt az elképzelést erősíti a nemzetépítő roma „tudáselit” is. A hibriditás szemléletmódja például alkalmas arra, hogy a segítségével kritikát fogalmazzunk meg a különféle eszencialista megközelítésmódokkal szemben, kritikával kezelhetjük a kulturális, etnikus határok eszencialista felfogását is, és hangsúlyozhatjuk a változás, a keveredés hatásmechanizmusait (Ang, 2001; Bhabha, 1994). A különféle hibriditással foglalkozó elméletekben közös, hogy alapvetően elutasítják a homogén kultúrák, társadalmak, államok, illetve a homogén, egységes identitások (továbbá nyelvek, etnikumok stb.) létezését (lásd pl. Anthias, 2001; Nederveen Pieterse, 1995).

Felhasznált irodalom

Anderson, Benedict 1983. *Imagined Communities Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. New York: Verso.

Ang, Len., 2001. *On not Speaking Chinese: Living between Asia and the West*. London: Routledge.

Anthias, Floya, 2001. New Hybridities, old Concepts: The Limits of „Culture”. *Ethnic and Racial Studies* 24 (4): 619–641.

Bakó Boglárka 2004. „Hallgassatok ide, minden fajta népnek meg kell legyen a maga temploma” Az ürmösi pünkösdisták cigányok identitása egy beszélgetés tükrében. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól-Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére*. II. Budapest: Harmattan, 39–55.

Bakó Boglárka 2006. Romlott nők és tiszta lányok. Egy dél-erdélyi cigány közösség női normái. In Prónai Csaba (szerk.): *Cigány világok Európában*. Budapest: Nyitott Könyvműhely Kiadó, 185–196.

Bakó Boglárka 2008. *Kivál(asztot)tak – egy erdélyi falu normarendszerének vizsgálata egy vallási konfliktus történetén keresztül* (Kézirat, doktori disszertáció, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, BTK Néprajztudományi Doktori Iskola, Európai Etnológia Doktori Program). Forrás: <http://doktori.btk.elte.hu/folk/bakoboglarka/diss.pdf>

Barth, Fredrik 2002. An Anthropology of Knowledge. *Current Anthropology* 43 (1): 1–18.

Berek Sándor 2010. *A cigány/roma identitás és a cigány reprezentációk néprajzi vonatkozásai* (Kézirat, doktori disszertáció, Debreceni Egyetem, Történelmi és Néprajzi Doktori Iskola, Néprajzi Program). Forrás:
<https://dea.lib.unideb.hu/dea/bitstream/handle/2437/103745/Berek%20Sandor%20PhD%20ertekezes-t.pdf;jsessionid=17BA1379C8E8D032E24DA49EDEACDA94?sequence=7>

Bhabha, Homi K., 1994. *The Location of Culture*. London: Routledge.

Berta Péter 2004. „Bolond vagy, Jankó? Leányka kell neked?!” Nemek közötti stá- tuskülönbség, patrilinearitás és apatársi szövetség egy erdélyi roma közösségben. In Borsos Balázs – Szarvas Zsuzsa – Vargyas Gábor (szerk.): *Fehéren, feketén. Varsánytól Rititiig. Tanulmányok Sárkány Mihály tiszteletére* I–II. Budapest, L’Harmattan, II. 9–37.

Boas, Franz 1965[1911]. *The Mind of Primitive Man*. New York: Free Press.

Butler, Judith 2005. *Jelentős testek. A „szexus” diszkurzív korlátairól*. Budapest: Új Mandátum.

Cavallo, Guglielmo – Chartier, Roger 2000. *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*. Budapest: Balassi Kiadó.

Cohen, Anthony P. 2000 [1985]. *The Symbolic Construction of Community*. London: Routledge.

Diósi Ágnes 2002. *Szemtől szemben a magyarországi cigánysággal*. Budapest: Pont Kiadó.

Douglas, Mary 2003. Rejtett jelentések. Antropológiai tanulmányok. Budapest: Osiris.

Dupcsik Csaba 2005. A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe. In Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest: Rejtjel Kiadó, 479–499.

Forray R. Katalin 2000. *Romológia–ciganológia*. Budapest–Pécs: Dialog Campus Kiadó.

Geertz, Clifford 2001. *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Osiris.

Goody, Jack – Wait, Ian 1998. Az írásbeliség következményei. In Nyíri Kristóf – Szécsi Gábor (szerk.): *Szóbeliség és írásbeliség*. Budapest: Áron Kiadó, 111–129.

Eperjessy Ernő 1994. A cigányság néprajzi kutatások időszerű feladatai. In: Bódi Zsuzsanna (szerk.): *Cigány Néprajzi Tanulmányok*. Budapest: Magyar Néprajzi Társaság. 17–26.

Eriksen, Thomas Hylland 2006. *Kis helyek – nagy témák. Bevezetés a szociálanropológiába*. Budapest: Gondolat Kiadó.

Horváth Kata 2001. Cigány munka – gádzsó munka. In Ando György – Eperjessy Ernő – Grin Igor – Krupa András (szerk.): *A nemzetiségi kultúrák az ezredfordulón. Esélyek, lehetőségek, kihívások* (A VII. Nemzetközi Néprajzi Nemzetiségkutató Konferencia előadásai). Békéscsaba: Magyar Néprajzi Társaság, 401–413.

Horváth Kata – Prónai Csaba 2002. „Retkesek” és „kényesek” között. Egy magyar cigány közösség tisztasági szokásairól. *Café Babel* 38: 33–41.

Horváth Kata – Prónai Csaba 2004. „Cigányosan beszélünk...” Egy magyar cigány közösség nyelvi ideológiáinak nyelvészeti antropológiai értelmezése.

Forrás:

http://www.mtaki.hu/rendezvenyek/megtartott/ciganyosan_beszelnunk.rtf.

Horváth Kata 2008. „Most azért, mert cigány vagyok?!” A különbség diszkurzív működése. In Havasréti József – Szijártó Zsolt (szerk.): *Reflexiók és mélyfúrások. A kultúra kutatás változatai a „kulturális fordulat” után*. Budapest: Gondolat Kiadó, 38–67.

Kotics József 2013. Egy innovatív fejlesztési projekt konfliktuspotenciáljának alkalmazott antropológiai vizsgálata – Csermely esete. *Anyagmérnöki Tudományok*, 38/1. kötet. 155–164.

Kovai Cecília 2002. Az átokról. „Cigány beszéd” a gömbaljaiak között". *Tabula* 5 (2): 272–290.

Kovai Cecília 2015. *A cigány-magyar különbségtétel és rokonság*. (Kézirat, doktori disszertáció, PTE BTK, Irodalomtudományi Doktori Iskola, Kultúratudományi Doktori Program). Forrás:

http://irodalomdoktori.btk.pte.hu/files/tiny_mce/Kovai_Cecilia_a_disszertacio.pdf

Leonardo Piasere – Nicola Solimano – Sabrina Tosi Cambini (ed.): *Wor(l)ds which exclude – The Housing Issue of Roma, Gypsies and Travellers in the Language of the Acts and the*

Administrative Documents in Europe. Fiesole: Fondazione Giovanni Michelucci, 2014.

Lévi-Strauss, Claude 1979. *Szomorú trópusok*. Budapest: Európa.

Miller, Carol J. 1968. *Mačwaya Gypsy Marimé*. (Kiadatlan MA dolgozat. University of Washington, Department of Anthropology).

Nederveen Pieterse, J., 1995. Globalization as Hybridization. In M. Featherstone, S. Lash and R. Robertson, eds. *Global Modernities*. London: Sage, 45-68.

Niedermüller Péter 1994. Paradigmák és esélyek avagy a kulturális antropológia lehetőségei Kelet-Európában. *Replika* 13-14: 89–130.

Ortner, Sherry B. – Whitehead, Harriet 1981. Introduction: Accounting for Sexual Meanings. In Ortner, Sherry B. – Harriet Whitehead (eds.): *Sexual Meanings. The Cultural Construction of Gender and Sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1–28.

Prónai Csaba 1995. *Cigánykutatás és kulturális antropológia*. Budapest/Kaposvár: ELTE/CSVMTKF.

Prónai Csaba 2001. Kulturális antropológiai cigánykutatások Magyarországon az 1990-es években (néhány megjegyzés). In Sisák Gábor (szerk.): *Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén*. Budapest: Osiris/MTA Kisebbségkutató Műhely, 284–291.

Rao, Aparna 1996. A nő a cigány kultúrában. *Magyar Lettre Internationale* 21: 72–74

Richard Bauman – Charles L. Briggs 2003. *Voices of Modernity: Language Ideologies and the Politics of Inequality*. New York: Cambridge University Press.

Szuhay Péter 1999. *A magyarországi cigányok kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest: Panoráma.

Tóth Kinga Dóra 2004. *Magyarországi és angliai kiemelkedett cigányok identitástípusainak összehasonlító elemzése* (Disszertáció, kézirat, Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem. Szociológia PhD Program). Forrás: http://phd.lib.uni-corvinus.hu/99/1/toth_kinga.pdf

Tylor, Edward Burnett 1997 [1871]. *Primitive Culture*. London: John Murray.

Vekardi József 1982. *A magyarországi cigány kutatások története* (Folklór és etnográfia 7). Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék.